

रम. दिनाभी रेडियन द.

શ્રીભક્ત.

[પુસ્તક ૮ મું સંવત ૧૯૬૮. કાર્તિક, શુક્લ પક્ષ ૧૫. અંક ૬ મો.]

મનુષ્ય માત્ર

તથા

આર્યવાંધવો સર્વ પ્રકારના

ઉત્કર્ષને માત્ર કરો !

(અમને લાગી સ્વરૂપ શું તાળી—એ રાહ.)

શુભદેવીરા, અમરરસ પાઓ,

અજરામરતાનો હો લાવો.

શુભ૨૦

પ્રગતિ અઠણનાં નિમેજ અરણ્ય દશદિશમાં રેલાવો,

ભાત ભાતની મુખવેલડીએ, નવલાં કુમુદ મુલાવો.

શુભ૨૦

કર્મ તથા જ્ઞાનેન્દ્રિય કેરી વાઢી વસંત ખીલાવો,

આજ્ઞાવર મન કર્મસાનનાં અમૃતસરે ઝીલાવો.

શુભ૨૦

સર્વોત્તમ આરોગ્ય તથા આયુષ્ય પૂર્ણ પ્રકટાવો,

ધનપતિ કુબેર સમ થઈ વિશ્વે વિક્રમ્ય ધન્ય કરકાવો.

શુભ૨૦

ધર્મતણૂં બળ પામે અનુપમ, સિદ્ધ મનોરથ યાઓ,

આસકામ થઈ સ્વરૂપ અલકથી દશ દિશમાં બળાઓ.

શુભ૨૦

સ્વરૂપ સૂર્યનાં નૂતન કિરણો જીવનરસ રંગાઓ,

આનંદ આનંદ દશદિશ વ્યાપો, યાન્તિ સુધાપય પાઓ.

શુભ૨૦

નૂતનવર્ષાભિનંદનમ્. . .

અનંત જીવન-માલામાં નવિન કુસુમ.

પ્રિયવાચક બન્ધુન! આપને, આપણા સમગ્ર સુગંધેર બાંધવોને, સમગ્ર હિંદ નિવાસીઓને અને માનવ માત્રને અમે સપ્રેમ અભિનંદન અર્પણ કરીએ છીએ. આપ (માનવજાતિ) અમારું સર્વસ્વ છે. આપના વડેજ જે કંઈ સુંદર અને સારું છે, મનોહર અને હિતકર છે તે સર્વ અસ્તિત્વમાં આપનું છે. આ પૃથ્વીને આપેજ માનવ તનુને નિવાસ કરવા અને હિત સાધવાનાં સમગ્ર સાધનો યુક્ત બનાવી છે. એટલુંજ નહિ પણ આપેજ આ કર્મભૂમિને રચી તેમાં મનુષ્યને દેવકોટિ અને ઇશકોટિ પર્વત ઉત્કર્ષ સાધવાના સમગ્ર ઉપાયોને પ્રસાદી છે, તેથી આપની અનંત જીવન-માલામાં નૂતનવર્ષારૂપી આ નવીન કુસુમ આપનેજ સમર્પણ કરાય છે.

વનવેલીનું પુષ્પ માનવ-દેવતા કંઠમાં ઝૂલશે કે ?

વનવેલીપર ખીલેલું પુષ્પ કાં તો અજ્ઞાન મનુષ્યના પગ તળે ધૂળમાં રગદોળાવા સરળાયું છે કે ભૂમિપર પડી ત્યાં ને ત્યાં સુકાવા નિર્માયું છે અથવા તો વિવિધ સુંદર પુષ્પોની નવરંગી પુષ્પમાલામાં પરાવાહ માનવ-દેવતા કંઠમાં ઝૂલવા નિષ્ફળું છે. પુષ્પનો ગમે તે ઉપયોગ થાઓ! પણ તે તેના ધર્મ બળવે છેજ. સુંદરતા પ્રકટાવે છેજ. સુંગધ અર્પે છેજ. યોગ પ્રકટાવવાના સમગ્ર પ્રયત્નો સહજ સ્વભાવે કરેછેજ. પછી તેના કાંઈ લાભ લે વા ન લે !

તત્ત્વ વર્ષરૂપી પડદાલ પદ્મ.

આપણું આ નૂતન વર્ષ અનુપમ કમલ પુષ્પ છે. તેમાં સૌંદર્ય છે. સુગંધ છે. હેમત, શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ નામની પદ્મકાનુ રૂપી પડદાલ છે. તેમાં શ્રી વિદ્યાતાતા નિવાસ છે. સર્જનશક્તિની દિવ્ય મૂર્તિ તેમાં વિદ્યસ્તી રહી છે. કાલ પવનની ગતિથી આ નવલ પુષ્પ. કલિ કાલે છે. થોડો સમય હેમંત નામની પાંખડી આપણા અભિમુખ રહે છે અને પછી શિશિર આવે છે. એમ કમે કમે આ દેવી કમળ પુષ્પની સઘળી પાંખડીઓ આપણા અભિમુખ થાય છે અને પોતાનાં સૌંદર્ય અને માધુર્ય, આપણને અર્પે છે.

શ્રી વિદ્યાતા દેવતા અને સર્જનશક્તિ શું કરે છે !

આ નૂતન પુષ્પની મધ્યમાં નિવસતા શ્રી વિદ્યાતા દેવતા આપણને સંપૂર્ણ બલ અર્પે રહ્યા છે. જગના એક જડ અણુથી આરંભી મોટા મોટા સૂર્ય મંડળો પર્વત, એક સમગ્રિથી આરંભી અનંત સમગ્રિઓ પર્વત તે પોતાનું બળ પ્રસારી રહ્યા છે. તેમજ તેમની અધ્યાગના રૂપ સર્જનશક્તિ નવિન નવિન રૂપમાં રજવાની ક્રિયા કરી રહ્યાં છે. આ જ્ઞેતાં શું આપણાં નવન હર્ષથી બીનાં નથી થતાં? શું એમ અને આનંદથી આપણા શરીરમાં રેઓ-દુઃખ નથી અનુભવતો? શું આ એમને સંતન ચાલતો હિતકર અને પ્રિય પ્રયત્ન આપણા ઉપર સદસ્તાવધિ ઉપકાર નથી કરતો? આટલું બધું તેઓ કેવે માટે કરે છે? આપણે માટે. માનવ જાતિ માટે.

માનવગતિ મગરૂરથા !

જ્યારે પરમેશ્વરને પાર્શ્વિક અદિમાં પ્રકટવાની ક્ષમ્બા થઈ ત્યારે તેઓ મનુષ્ય રૂપે પ્રકટયા. મનુષ્ય શરીર, તેલું મગજ, તેલું મન અને સર્વસ્વ પોતાના જેવાં કર્યો. અને તેમાં પોતે નિવાસ કર્યો!! માનવગતિ મગરૂરથા ! તારાથી હદ કરતાં વધારે ઠીંગ મગરૂર થઈ શકશે નહિ ! ગમે તેટલી તું મગરૂરી ધરશે તો પણ તે ઝાંછીજ છે, કારણ તારા તનુમાં પરમાત્માનો વાસ છે. પરમાત્માનો વાસ હોવાથી તારામાં પરમાત્માનું અભિમાન પ્રકટ થવાની યોગ્યતા છે. પરમાત્માનું અભિમાન તારામાં પ્રકટે છે, તો પછી તારા પદ કેટલું મહાન છે, તેનો વિચાર કર !

અપત્ન વડે પ્રસાદ પ્રકટાવો !

પણ આ મહાનપદ મોડાની વાતમાં શમાવું નથી. તેણે આગળ વધવું જોઈએ. તે નીચે છેક બાહ્ય અદિમાં સામર્થ્ય રૂપે પ્રકટવું જોઈએ. જ્યાં મુખી તે માત્ર વાણીમાજ રહે છે ત્યાં સુધી આપણે આપણા યથાર્થ પદનો અનુભવ કરી શકતા નથી. માટે અપત્ન વડે તે મહાન પદનો પ્રસાદ આપણામાં પ્રકટાવવો જોઈએ.

જ્ઞાન અર્પવાનું પદાર્થોનું સામર્થ્ય.

આ નૂતન વર્ષ આ કાર્યને મારે છે. આપણને જે નાના પ્રકારના પદાર્થો પ્રાપ્ત છે, તેમનો ત્યાગ કરવાનું કાંઈજ પ્રયોજન નથી. તે સર્વનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ છે. આપણા હિતને માટે તે સર્વ પદાર્થો આપણી પાસે આત્મા છે. તેમનાથી જેટલું આપણું હિત સંધાય તેટલું સાધી લો. અને હિત સાધનાર કોઈકો અને હજારો પદાર્થોને અધિક પ્રમાણમાં મેળવવાનો પ્રયત્ન આરંભો. પ્રત્યેક પદાર્થનો અને ઇન્દ્રિયનો સંબંધ કંઈ નહીં જાન, કંઈને કંઈ અનુભવ આપણને આપે છે, અને જેમ જેમ આપણે વધારે જાણણીમાં હજારો જાતના પદાર્થોના સંબંધમાં આવીએ છીએ, તેમ તેમ આપણા જ્ઞાનનો અનુભવનો ભંડાર વધારે માત્રા થાય છે.

મનુષ્યો અને વિવિધ પ્રસંગો જ્ઞાન પ્રાપ્તિઓના હેતુઓ છે.

પદાર્થોના સંબંધ જેટલું જ્ઞાન અને અનુભવ આપે છે તે કરતાં અધિક શુભ જ્ઞાન અને અનુભવ પ્રાપ્તિઓ અને પ્રસંગો આપે છે. માટે હજારો પ્રાણીઓ-મનુષ્યોના સંબંધમાં આવો, હજારો પ્રકારના પ્રસંગોના સંબંધમાં આવો અને આ સર્વ સંબંધોથી ઉપજતા જ્ઞાન અને અનુભવથી તમે માત્રા થાઓ. પરમેશ્વર આ અદિ રૂપે પ્રકટયા છે. જેમ આ અદિને આપણે વધારે ને વધારે જાણીએ છીએ તેમ આપણે અધિક અને અધિક પ્રશ્નક થતા જઈએ છીએ.

મહાપુરુષોથી થતો અમર્યાદ લાભ.

સામાન્ય મનુષ્યો અને પ્રસંગો જ્યારે આપણા જ્ઞાન અને અનુભવમાં આવેલો બધો વધારો કરે છે ત્યારે વિદ્વાનો, રાજનીતિજ્ઞો, લક્ષ્મી, યોગીઓ મહામાઓનો પરિચય જ્ઞાનમાં અને અનુભવમાં કાઢેલો બધો વધારો કરતાં હશે તેનો વિચાર કરો. સત્યુચ્ચોના સંબંધથી મનુષ્ય જીવતથી મુક્ત થઈ શિવત્વ પ્રાપ્ત કરવાને સદ્ભાગી થાય છે તે આથી હવે સ્વદ થશે.

આત્મસંગી સર્વોત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

હજારો પદાર્થોના સંબંધ કરતાં-પ્રાણીઓનો સંબંધ; પ્રાણીઓના સંબંધ કરતાં ભૂત-
ધ્વનો સંબંધ; મનુષ્યોના સંબંધ કરતાં મહાત્માઓનો સંબંધ હજારો ગણ પધારે જ્ઞાન અને
અનુભવ અર્પણ સમર્થ હોય છે. આ સર્વ કરતાં આત્મસંગી પુરુષો અધિક જ્ઞાન અને
અનુભવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સર્વથા પ્રગતિ કરે !

અગ્નિથી દુઃખ પ્રકટે છે અને જ્ઞાનથી સુખ પ્રકટે છે. માટે ચાલો આપણે આપણું
સુખને માટે જ્ઞાન પ્રાપ્તિના યથા પ્રાપ્ત ઉપાયો કરીએ:—

આપણને જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં-સુખ પ્રાપ્તિનાં કોઈ સધનો પ્રાપ્ત છે. ? હા. દષ્ટિ વિવેકાવે !
તમે શું જુઓ છે ? તમારું શરીર અને આલસપાસના પદાર્થો. બસ. આજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રથમ
સાળા છે. તમને કર્મેન્દ્રિય પ્રાપ્ત છે. તેવડે કર્મો કરો. શુભ કર્મો કરો. દિલનાં-સ્વપ્ન
કર્મો કરો. પ્રત્યેક કર્મ તમને જ્ઞાન પ્રાપ્તિના અધિકારમાં પ્રવેશ કરાવે છે. વળી બીજું શું
પ્રાપ્ત છે ? જ્ઞાનેન્દ્રિય. બરાબર. તેવડે જે જે પદાર્થોના સંબંધ ધાય તે તે પદાર્થમાંથી કાંઈ
કાંઈ તમને સમજાશે. મગજ જગવાશે. મન ખીલશે અને ઉપયોગી અને અધિક ઉપયોગી,
સુખદ અને અધિક સુખદ શું છે તે સમજવાની વિવેક દષ્ટિ ઉઘાડશે. પછી સારાસાર
સમજવાની વિવેક દષ્ટિનો આરંભ થયો તો તેના જેવું શુભ પગલું બીજું એક નથી. આ
વિવેક દષ્ટિ અમર્યાદ પ્રમાણમાં ખીલશે અને પછી સર્વત્ર શુભ જોનાર દષ્ટિ સુવિચારમાં
સ્થાપશે અને સુવિચાર કરનાર પુરુષ મનમાં અત્યંત મૃદુ સુદૃઢ અનુભવો પ્રાપ્ત કરવાના અધિકાર
ને પ્રાપ્ત કરશે ! માટે પ્રવન માડો આ હૃદયથી પ્રગળના આરંભ કરો. રિયર યાચો. મન
માંના સર્વ વિચારોને હાથ લેર શાંત પાડો અને આગળ વધવાના-પ્રગતિ કરવાના
વૃત્તિમાં ધારણ કરો.

સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સરખા મહાત્માને અનુસરો.

મનુષ્યને પ્રગતિ કરવામાં માર્ગપ્રદર્શકની જરૂર છે, અને શાસ્ત્રો અને
રૂઢિ યથાર્થ માર્ગો દર્શાવે છે, માટે તેમને અનુસર પ્રાપ્ત કરો. સ્વદેશ અને વિદેશમાં
તન ધર્મોના વિજય વાવરો ઉઘાડનાર શ્રી વિવેકાનંદ સ્વામી જેવાં લોકપ્રકારક જીવનવૃત્તિ
પ્રતિ દષ્ટિ નાખે અને આગળ વધે. ધર્મ, સાહિત્ય વિજ્ઞાન અને કળા નામનાં દરીયાનાં મોઝાં
વચ્ચે એમણે પોતાની યશસ્વી નૈકા ખેડી છે અને તે સર્વમાંથી સાદુ રૂપ-અનુભવ રૂપ
અમૃત પાન કરી અમરપદ ને પ્રાપ્ત થયા છે.

શ્રી ભક્તની પ્રભુ પ્રાર્થના.

શ્રી ભક્ત આપને સર્વને પુનઃ પુનઃ અભિનંદન સમર્પે છે. અને અતંત જીવન
ના અનુપમ કેસુક રૂપ આ તૃતીય વર્ષ આપના સર્વ સંબંધીઓને પૂર્ણ સંદર્ભ, પૂર્ણ
અને પૂર્ણ આનંદ અપો એવી પરમાત્મા પ્રતિ નમ્ર પ્રાર્થના કરે છે.

વાસ્તવિક વિચારો.

લેખક—ચંદુલાલ મોહલાલ.—મુંબઇ,

કેવળ શુદ્ધ અતંકરણ, મનુષ્યમાત્રમાં વિરાજમાન પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું દૈવિ દુર્ભિન છે, પણ મનુષ્યનો મોટો લાભ આ આત્મ સારી રીતે જાણે છે છતાં, તેના ઉપર વિકારરૂપી મળના ચગ્ગર થર ચઢવા દે છે, અને અજ્ઞાનરૂપી અધકારમાં અટવાઈ કંદે છે.

* * * * *

અત્યંત તીવ્ર યતિથી કાષ્ટ પણ ચીજની ઇચ્છા કરતાં તે ચીજ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અને આમ કરવું તે મનના મનોરથ પૂર્ણ કરવાની સહેલાઈ સહેલી કુચી છે.

* * * * *

આવી રીતે તન્મય થવા છતાં પોતાની ધરેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત થવામાં નિલગ્ન લાગે તો તેથી વિકળ ન થતાં, વિધિવ્યવસ્થાપક પરમાત્મામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી તે પ્રભાવે કંપી જવું. અને તે કંપીમૂલ થવામાં જે જે પગલાં જરવાની જરૂર જણાવી જાય, તે તે પગલાં ઇત્સાદ પૂર્વકે જરનાં અને તામને યોગ્ય વખતમાં જણાશે કે તમારી ઇચ્છેલી વસ્તુ તમને મળી છે.

* * * * *

આમ કરવા છતાં પણ ધરેલી મુગદ પાર ન પડે તો જાણવું કે તેને માટે હજી આપણે અત્યંત તીવ્ર ઇચ્છા કરતા નથી, અથવા તે પ્રાપ્ત થશે કે નહિ એવી અશ્રદ્ધા સંભળી લીએ, અથવા તો તે કામ સિદ્ધ થવામાં જે જે અવલની જરૂર છે તે તે કરવામાં આપણે પ્રમાદ ધરીને લીએ.

* * * * *

જેને માટે આપણે તીવ્ર ઇચ્છા-અત્યંત તીવ્ર ઇચ્છા-કરીએ લીએ, તે પ્રાપ્ત થવામાં જે જે અવલની જરૂર હોય છે તે આપોઆપ રપટ મનાં જાય છે, અને તે પ્રભાવે વર્તવાથી અવશ્ય મનકામના સિદ્ધ થતીજ જોઈએ.

* * * * *

નયીજ ઉપર વિજય મેળવવાનું સામર્થ્ય સાધવામાં ઉપર દર્શાવેલી રીત, એ જેમ પૂર જોસની વહેતી નદી મદાસાગરને જાહને મળે છે, જળ પીતાધીજ જેમ વૃષાકૃતની વૃષા દળે છે. અને સમાન શ્રમિતાનાંજ ત્રિપુરો જ્યાં ત્યાં મિત્રચારીમાં લાગે છે, તેમ સ્વભાવ સિદ્ધ છે.

* * * * *

આ કુચી કંઈ નથી નથી, પણ સચ્ચીન પ્રમાણપૂર્ણ છે, અને તેજ-શક્તિથી પરી-ભાષામાં કહીએ તો, “પરા”ની વાણી કરી નિશ્ચય જની નથી.

* * * * *

નશીબ આપણા પોતાનાજ હાથમાં છે. સૂચ્ય કરીશું તો સુખ ભોગવીશું, અને
 ધૃત્ય કરીશું તો દુઃખજ ખમવું પડશે. આખા વાવેથી તેની ઋતુ આવે ફરીફ
 ફળની પ્રાપ્તિ થશે, અને બાવળ રોપેથી તેના ફળરૂપ કાંટાજ ભોગશે.

* * * * *

હશેનાં સત્યપલમાં મચ્યા રહો અને અવ્યુદયને અનુભવો.

વર્તમાનકાલ “ સુવર્ણકાલ ” કેમ છે !

ચાલુ જમાનાના કુબેરજાડારી. મી. કાર્નેજના વિચાર.

સસ્તામાં સસ્તું હાલ શું મળે છે ?

શ્રીયુત પંડિત કૃતેહ્યદ કપુરચંદ લાલન.

૬૩, આપન્યુ માર્શા; પારિસ.

મી. એન્ડ્રૂ કાર્નેજને થોડા દિવસપર સેન્ટ આલબનનું સ્વતંત્રપણું તાના લોક તરફથી
 બહુવામાં આવ્યું તે વેળાએ વર્તમાન જમાનાના આ વ્યાપારી જગતના આ મહારાજાએ
 પોતાને મળેલા માનનો ઉત્તર આપતા ચાલુ જમાનો સુવર્ણયુગ (Golden age) કેમ છે
 તે આશ્ચર્ય સહી, અગીઆરમી સહી અને ચાલુ વિશ્વમી સહીની ત્રીજેના બાવની તુલના કરી
 બતાવી આપ્યું હતું કે ચાલુ જમાનાનું વ્યવહારપણું જેને જ્ઞાન છે તે સમજ શકે છે. હવે
 ધર્મજગતમાં (in the world of religions) પણ આગળના કરતાં કેટલી બધી
 વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. કલામાં, જ્ઞાનમાં પણ તે તે દુનિયાના મહારાજા આ વ્યાપારી મહા-
 પેઠે જ્ઞાનરાજ્યમાં પુરાવા સહિત કહી શકે. કારણકે શુદ્ધ મહારાજાના વર્તમાનમાં જગતમાં
 પ્રચારનાં સાધનો થોડાં હતાં હતાં. આજ શુદ્ધ મહારાજાને દુનિયાની વસ્તીનો ત્રીજોભાગ
 કરીને તેમણે દેખાડેલા સિદ્ધિતિને પોતાનો ધર્મ માને છે. પરંતુ ચાલુ જમાનામાં
 ધર્મ જેને ઉત્પત્ત યથાને પુરાં ત્રીજ વર્ગ પણ નથી થયાં હતાં આજે તે ધર્મના લાંબામાં
 વિરાજતા મહાત્માને ત્રીજ લાખ મનુષ્યો માને છે; કારણ કે કેટલાંક સારા વિચારોનો આખી
 દુનિયામાં ફેલાવો થવાની સાધનો આ “ સુવર્ણયુગ ”માં જોવામાં છે; તેટલાં સાધનો શુદ્ધના વખ-
 તમાંથી શું પણ આશ્ચર્ય અને અગીઆરમી સહીમાં પણ નહિ હતાં. એક પુસ્તકનાં પાનાં બધાં
 ચોગરદમ ગોઠવાં હોય અને એકદમ આખા પુસ્તકમાં શું છે તેનું આગેદુમ્ન ચિત્ર આપ-
 ણા મનની આંખ પાસે ખડું થાય તેમ ચાલુ જમાનાની સસ્તામાં સસ્તીચીજ “ ન્યુઝપેપર ”
 (સાંજ વર્તમાન જેવું) ઉધાડી લુગો કે દુનિયામાં તમારી નજર સામે આપારવદિ, રાજ્ય-
 વદિ, જ્ઞાનવદિ, નીતિવદિ, ન્યાયવદિ, ધર્મવદિ કેટલી થતી જાય છે તે જણાશે.

પાછલા જમાનામાં આ માર્ગોની કેવી સ્થિતિ હતી તે પણ પેપરમાં આવતા કેટલાક
 વિષયોપરથી આપણે જોઈ શકીએ અને ચાલુ જમાનાની સત્ય હકીકત (facts) ઉપર

ચણાતી ધમારતો કે જે સાથ-સવેતાઓ દેખાડે છે, તે જોઈએ તો તેમાં નહકના લ-
વિધ્યનો જમાનો હાલના " સુવર્ણ યુગ " પર પણ કેમ ચડશે તેનું ખરું ચિત્ર જોવા
આપણે પામીએ.

મી. એન્ડ્રૂઝ કાર્નેજી આંદોલી સદીમાં વસ્તુના ભાવ કહી અગીઆરમી સદીમાં સસ્તી વસ્તુ
હતી તેપર આવે છે. તેઓ કહે છે કે:—

ઘોડાની કિંમત તે વેળા અઘી પાઉન્ડ (સાડાસાત રૂપિયા) અને ગુલામની કિંમત એક
પાઉન્ડ (પંદર રૂપિયા) હતી. તે વેળાએ જેમ સર્વને જોઈતી વસ્તુ સસ્તામાં સસ્તી કિંમતે
મળતી, તેમ આ વેળાએ પણ આણુ જમાનામાં જોઈએ તો ગરીબ હોય, તનગર હોય, જો-
ઈએ તો રાગ હોય કે પ્રગ હોય, શોક હોય કે નોકર હોય, શિક્ષક હોય કે શિષ્ય હોય, ધર્મ
શુર હોય કે એવો હોય, પરંતુ સર્વ મનુષ્ય જાતને કે જેને વ્યવહારમાં હાલ ખરેખર કેવી
સ્થિતિ છે તેના સાત્વજ્ઞાન (હકીકતમાં સત્ય) માર્ગપર પોતાની નાની મોટી છનનગાડી અ-
લાવવી છે તેને ન્યુઝપેપર જોઈએ છે. અને તે હાવના વખતમાં આ શ્રીમાન કુચેર લાંઝરી કહે
છે, કે માન અર્ધપેની-એ દોડીએ મળે છે. હિંદમાં આણું ઉપયોગી છતાં સસ્તું ન્યુઝપેપર
સર્વ પ્રજામાં લોકપ્રિય થતું સાંજવર્તમાન છે.

જેમ ભૂતકાળમાં સસ્તી વસ્તુઓ મળતી તેમ હાલ પણ ઉપયોગી વસ્તુ આ પ્રકારે સ-
સ્તી મળે છે. માટે આ સુવર્ણ જમાનો છે ન એવો આ દાનવીરનો વિચાર છે. વળી આ-
ગળ ઉપર સસ્તી વસ્તુને દેખાડતાં તે વહે છે કે:—

પત્રો, પુસ્તકો અને રેલવેઓ

આ સર્વ જનસમાજને ઉપયોગીમાં ઉપયોગી અને વળી સસ્તામાં સસ્તાં આજના
જમાનામાં છે. તેમણે સ્કૉટલેન્ડમાં લાપણુ કરતાં પોતાના પ્રિતાઓને જણાવ્યું છે કે:—વિચાર
કરો કે અહીંથી ચીઝ હળર માઇલપર આવેલા પૂર્વના ભાગમાં એટલે ઓસ્ટ્રેલિયામાં અને
અહીંથી ત્રણ હળર માઇલપર આવેલા પશ્ચિમ દેશમાં એટલે અમેરિકામાં આવેલા આપણા
મનુષ્ય ભાઈઓ સાથે આપણે અનેક વિષયો સંબંધી માત્ર એક પેની (એકઆના) ની શીથી
પત્રવ્યવહાર કરી રાહીએ છીએ આ શું આગળના જમાનામાં શક્ય હતું ? જમીનનું
અંતર મનુષ્યની શુદ્ધિ પાસે પોતાનો પડોડો ઉપાડી લઈ સર્વને સાથે મેળવે છે. અને વળી
રેલવેની એક્સપ્રેસ ટ્રેન (સહેલ ગાડીઓ) અર્ધા પેનીના એક માઇલના ભાવે કલાકના
પચાસ માઇલ લઈ જાય છે. આવો સસ્તો પ્રવાસ પણ " સુવર્ણ યુગ " ને આભારી છે.
વળી જુઓ કે જે ગયા જમાનામાં પુસ્તકો ૭ પાઉન્ડ (નેવું રૂપિયા) કિંમતે મળતાં તેના
ભાવ આજે છપેન્સ છે ! અને જે રાત્ર ગર્યા ગાંઠ્યા મનુષ્યોમાં હતું તે આજે સસ્તે ભાવે
મળવાથી મનુષ્ય જાતને મોટે ભાગે કામ લાગવા માંડ્યું છે. આ પરથી આણુ જમાનાના
કર્ણ જોવા દાનેશરીએ એ સાર એવો છે કે:—

માણસ આગળ વધે છે.

આ તેની અભિવૃદ્ધિ પૂર્ણતાને પામશે જુલો ઉદાર જાતીથી સુધારશે અને જેથી મનુષ્ય
જાતનાં સુખમાં અભિવૃદ્ધિ યાવ તે માટે આગળને આગળ વધ્યાજ કરશે વળી તેઓ સંગઠના
ભવિષ્ય માટે કહે છે કે:—

" We are on the end of the edge when men
their swords into ploughshares, and their spears into
hooks. "

અર્થાત્ મનુષ્યો રથસગ્રામમાં પોતાની તલવારના ઉપયોગને બદલે અનનાસિત્રમાં
હથ ચલાવશે, અને લાલાને બદલે કલમ કરવાનાં ઓગર બનાવશે. આવો સુવર્ણ
તમાં લાવનારી પ્રજામાં અંગ્રેજ પ્રજા સર્વની નેતા (Leaders) થશે, અરુ.

॥ ૩૦ ॥

જગદ્દેવ જાતિ સમાજ. યુનિવર્સિટી કોંગ્રેસ.

આખી દુનિયાની સર્વ જાતિનો સમાજ-સારત જેન મહામંડળના પ્રતિનિધિ
પત્ર આલ્યો પણ ઘણો મોડો કાલે છેલ્લો દિવસ છે. મીસીસ, બીસાટ હિંદના
સાર જોલ્યા, અને યુરોપને ચાંબા માર્યો.

આ પ્રજાનો સુમંથ. જે મહદ્માં જગતના મોટા મોટા વિદ્વાનો, રાજાઓ અને
વજેરોનો એમ વિચાર થયો કે કેળવણીમાં મારો દેશ એટલે ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા
" પણ દુનિયા એ મારો દેશ, અને મનુષ્ય જન એ મારું કુટુંબ " એમ શીખવવું
તથા દિવસની શી એક ૧) ગીતી હતી. લાલનને એક બહુજ પાસેની જગતની
મળી છે. આજની બેઠકમાં સાંભળતાં આખા જગતમાં કોઇપણ અધમ-એટલે શરીર-અધમ
મને-હાથે અધમ પ્રજા યહ ગઈ હોયતો તે હિંદની છે. કારણ-બાળકજન અને
જાતિ અભિમાન. નાતમાં શુદ્ધ-અદાર હોવા છતાં પણ અનેક બેદા એવી તો છાપ દુનિયા
મૂખ્ય પ્રધાનોના મૂખ ઉપર ઉદારીની હતી કે હિંદ જેવો ઉત્તમોત્તમ દેશ, તેનું અપૂર્વજાન
તેનાં છોકરાંની આવી સ્થિતિ ચલાવશે તો હિંદ મરણ પામશે.

બાળકજન કરનારા પોતાનાં બલિષ્ઠમાં યનારાં છોકરાંનું ખુન કેરું છે, એમ
વિધવાની અધમ સ્થિતિ. આ બધું જગતની સ્ત્રી-માતાની સાથે સરખાવતાં દીવા જેવું
લાલનને એવો વિચાર આલ્યો કે બાળકજન કરનારાને માતિપાર નહિ પણ દેશપાર
જોઈએ કે તેના ચેપ બધાને ન લાગે.

વળી હાથમાં એવો વિચાર ઉછાળ્યો કે દુખથી માર્યો ચંડાળ કે દેડ જે
નથી કરતો, તેને સ્પર્શ કરવો તેની સાથે શુદ્ધ અકારણું ભોજન કરવું, પરંતુ
કરનાર એવા અધમ-પાખીનું દૂરથી મૂખ જોવાઈ જાય તોપણ નાહી નાંખવું, એટલુંજ
પણ જો તેનું રાધેલું બૂનમાં ખનાઈ જાય, તો વામિટ કરી નાખવું જોઈએ. ? સ્વત વર્ષની કેટલી
પાસ વર્ષની કેટલી વિધવા ! જાતી શરીર જાય છે. જો મૂખતાએ નાશ થયો હોય તો તે
માંગ. બીજી પ્રજાની સાથે સરખાવતાં તે આમજ દેખાય છે

મનુષ્યની ઇચ્છાના પરમાણુઓ હવામાં ઉડી તેની આસપાસ આકાશદિવા
એનુક્રમે ભેગા થાય છે. અભિરતા જેમ જેમ પ્રગટે તેમ તેમ ખજાનાની-મીઠકતની
પાસે આવતી જાય છે. આખા બાલકને જન્મ આપતા નથી, પરંતુ પોતે પોતાને જન્મ આપે
અને જો આ શરીરમાં રહી તે કોઈ એવી અદ્ભુત ઇચ્છા કરે કે હાલના સંજોગમાં તેવી
સ્થિતિ તેને મળે નહિ

પડિત પ્રતેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલન.

* મહેશમાહિમા.

શ્રીયુત શ્રીવર્ધન-મુંબઈ

(જૂને બધા બધા જૂલેરે, એ રાગ.)

શમે પ્રભુ પદે શમે રે,

વૃત્તિઓ વિષય વિષે નવ જમે. (૨)

જમરવત પ્રભુપદ પદે રમે—

શમે૦

૧ મત્સ્યતણા અવતાર ધરી, ઉદ્ધિને આપ્યું—સ્થાન;

૨ પૃથ ઉપર જગમ'ડકને લઇ, હથે અસુર અભિમાન— શમે૦

૩ દૈત્યાપર ધરણીને ધારી, કીધો જગ ઉદ્ધાર;

દિતિમુતાધીશ^૧ નખથી દારી, ભક્તની કીધી ંહાર— શમે૦

વામનરૂપે ત્રણ પગલાંધી, પ્રકટાંયું આશ્ચર્ય;

૪ કૌંધ સ્વરૂપે ખરશુ પકડી, હણ્યા^૨ મુક્તવર્ધ— શમે૦

૫ હશરથ શહમાં દેહ ધરી, ઉદ્ધશમુખના લીધા પ્રાણ;

કુર કંસના કાલ બની, કહેવાયા કૃષ્ણ મુખણ— શમે૦

યોગી યતિના હૃદયપ્રદેશે, 'તત્વ'રૂપે રહી સ્થિર;

નિરાકાર નિર્ગુણ કહેવાયા, અંતર અને બહિર— શમે૦

અંતરનો આનંદ અગ્નિ અતિ, ભક્તિ યકી ઉભરાય;

મહેશ મહિમા આપ તણો શો ! 'નેતિ' 'નેતિ' વદાય—શમે૦

* 'યસ્યાલીયત શક્ત સીમ્નિ જહધિઃ છુદ્ધે જગન્મન્દકં,

દંડ્યાયાં ધરણી, નલ્લે દિતિમુતાધીશઃ, પદે રોદસી ।

' ક્રોધે સત્રગણઃ, શ્વરે દક્ષમુલઃ, પાળૌ મલમ્વાસુરો,

ધ્યાને વિશ્વમસાવષાધિકુલકં કસ્મૈ ચિદસ્મૈ નમઃ ॥ '

આ શ્લોક ઉપરથી મુચિત.

૧ મત્સ્યાવતાર ૨ હંમાંવતાર. ૩ વગદાવતાર ૪ દિત્યપ્રક્રિય ૫ પાશુરામાવતાર.

૬ ઉત્તમ શ્રીવર્ધન ૭ રાવણ

દેવી સામર્થ્ય અથવા યોગબલ્લ.

લેખક, શ્રીજયકૃષ્ણ ગંગાદાસ ભક્ત.—સુરત.

(અતુસંધાન વર્તમાન વર્ષના ૫૪ ૧૩૨ થી ચાલુ.)

પ્રકરણ ૫ મું ચાલુ.

ત્યાર પછી એ વિદ્વાને કવિમંડળ તરફ દૃષ્ટિ વાળી, ને તેમનાં કાવ્યો દ્વાયમાં લીધાં. સાહેલીસ એ સંબંધમાં લખે છે કે મેં તે તે કવિઓને તેમનાં કાવ્યોના તાત્પર્ય, ઉદ્દેશ વગેરે સંબંધમાં પ્રશ્નોપર પ્રશ્નો પૂછ્યા. પણ ખીજા મનુષ્યો એ કાવ્ય લૂતિ તથા કાવ્યના વિષય સંબંધે જોટલો પ્રકાશ નાંખે તેટલો પણ તે કવિઓએ નાંખ્યો નહીં. આ પરથી મેં અતુમાન બાંધ્યું કે કવિઓ આંતર સ્ફુરણથી પ્રેરાઈને આવી જાય છે અને તે વખતે આંતર દેવી સામર્થ્યના પ્રેરાણ જે લખી કાઢે છે તેવું પછી જાનપણ રહેતું નથી. જેમ કેટલાક ધર્મપ્રવર્તક મહાપુરુષોને અંતરમાંથી દેવી પ્રગટે છે, કેટલાક ઇશ્વરભક્તોને, યોગીઓને પ્રસંગે પ્રસંગે દેવી જ્ઞાન પ્રગટે છે, તેમ કૃપાપાત્ર પુરપાર્યાં કવિઓને પણ અંતરમાંથી દેવી વેગ મળે છે અને આત્મિક પ્રકટ થાય છે.

મહાત્મા સાહેલીસનાં આ વચનોપરથી તદ્દન ખુલ્લું છે કે આગીત મહાકવિઓનાં જોમાં આંતરમનનાં સામર્થ્યોએજ અપાર કૃપામય પ્રેર્યું છે. અંતરાત્મામાંથી જ દેવી કાવ્યો પ્રકટ થયાં છે. લોક મોકાસે અને મહાત્મા સાહેલીસ એક જ પ્રકારના વિચારો.

કવિઓની પ્રતિભામાં હેતુ આંતર મનનું અગાધ સામર્થ્ય છે એ જાણ્યું જોટલે વિષયપર ઘણો પ્રકાશ પડેલો સમજવો. કવિઓ જે સમયે બાહ્ય મનનાં સ્ફુરણોથી થયા હોય છે અને આંતર મનને જ વશ કેવળ હોય છે ત્યારે તેમને કંઈ કાળનું જ્ઞાન બધું સ્મૃતિપટ્થર આરૂઢ થાય છે. પાંચ પચાસ વર્ષ પૂર્વે વાંચેલું સંઘર્ષ સાંભરી આવવાનું અને પંક્તિઓ ને પંક્તિઓ એ તેવીજ લખ્યા જવાના, ઘણાં જોએ અન્ય મહાકવિઓના પૂર્વરચિત પદો પોતાનાં કાવ્યોમાં સ્મૃતિભંડારમાંથી મૂકી છે. ઘણા મોટા કવિઓ માટે એમ કહેવાય છે કે એમણે અન્ય કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી તારા કરી દીધા છે. અને કંઈક અધરિત ટીકા પણ કરાઈ છે.

આશિવર વેન્ડેવ હેતુસ કહ્યું છે કે અગાધનાં ખીજા કવિઓનાં કાવ્યો મૂક્યાં એ કવિઓને પાછાથી જ્ઞાન આવે ત્યારે જરા ગભરાવે છે. ઘણે પ્રસંગે અમુક ખીજા લેખનો ઉતારો છે કે તદ્દન નથી છે એ નિર્ણય કરવો કપરો પડે છે.

કેટલાક મનુષ્યો સમાધિ અવસ્થામાં વા ચિત્તની એકાગ્રતામાં સપીપસ્ય કાંઈ સૂચવેલા વિષયપર કામ લખી કાઢે છે. એ કાવ્યો ઘણાંજ ઉત્તમ હોય છે. પણ અને છે એવું કે જે વાંચેલું હોય તે જ તેઓ લખ્યા જાય છે.

કાંઈ વખત ચિત્તની એકાગ્રતા બહુ સિદ્ધ થાય છે તો કવિઓ આખાં કાવ્યોનાં કાવ્યો અંતરમાંથી બહાર પ્રગટ કરે છે અને એ કાવ્યો કાવ્યે રચેલાં છે તેના નિર્ણય કરવો કપરો પડે છે. વળી અમુક કવિઓ બીજાના કાવ્યો ચોરી લીધાં છે-હિતારા કરી દીધા છે એવો દોષ પણ સ્થાપી શકતો નથી. કારણકે જહિર્મુખ થતી રામ છે ત્યારે અંતર્મુખ થતીમાં રમ્મતી બહુ તેજસ્વી અને છે અને કંઈ કાળના માનનો બંડાર અંતરમાંથી બહાર નિસરી આવે છે. આ સર્વ પ્રસંગોપરથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે આંતર મનની પ્રમળ સત્તાકળે માનના અદ્ભુત ચમત્કારો અનુભવાય છે.

મહાકવિ શેક્સપીયર બહુ વિદ્વાન ન હતો-એમ બેકનના સિદ્ધિવાળા મનુષ્યો જણાવે છે, પણ એ કવિના સામર્થ્યથી બેકન, બેનજોન્સન, ફેલ્ડન, બોમ્બાર્ડ, ફેલેચર વગેરે વિદ્વાન પુરોષ હતા. રાષ્ટ્રી એક્સિઝિએયના રાજ્યમાં સોથી મોટા વિદ્વાનો જેટલા હતા તે બધાના પરિચયમાં શેક્સપીયર હતા. અને એ કવિએ આ વિદ્વાનોના સંબંધથી પોતાના આંતર મનના સામાન્યસમયે એજ વિદ્વાનોના ઉચ્ચ વિચાર, નિશ્ચયો વગેરેને પદોમાં સારી રીતે ઉતારી દીધા છે.

શેક્સપીયરનાં કાવ્યો વાંચનારને અંતરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે એ કવિનું અંતઃકરણ ધણુંજ ઉચ્ચ હોયું જોઈએ, એની શુદ્ધિનો વિકાસ બહુજ હોયો જોઈએ, તેની સાથે એની આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ પણ વિશાળ હોવી જોઈએ. એનું હૃદયમળ અગાધ હતું. તત્ત્વવિદ્યામાં એ પારંગત હતા. એક્સિઝિએય રાષ્ટ્રીના સમય વિદ્વાના ઉચ્ચ નિશ્ચયોનો હતા. એ રાષ્ટ્રીના સમયમાં જે વિદ્વાનો યથ ગયા છે તે સર્વ અદ્વિતીય હતા. અને સર્વ વિદ્વાનોની સામર્થ્યમાં રહીને શેક્સપીયરે અંતઃકરણમાં બહુજ સત્ત્વમય વિચાર ક્લેષ કરેલું અને તે કવિતા લખવા બેસી ત્યારે બહારનું તમામ બંધી જતો. આંતર મનનુંજ પ્રાધાન્ય પ્રવર્તતું અને પ્રત્યેક અંતઃકરણને સંયોદ અસર કરે એવું લખાણ લખતો. કાંઈ દેરી મહાપુરુષ હોય એમ એના સંબંધમાં આવેલા ધણીને એને વિષે સમજતું. તે તારક મહાપુરુષ કે સિદ્ધપુરુષ જેવોજ પ્રતાપ પ્રગટાવતો. વાળી અને વર્તનમાં વિરોધ કાંઈક વિદ્વાનોમાં જણાય છે તેવું એનામાં ન હતું પણ સર્વ વિદ્વાનોમાં પૂન્ય નીચે એવું વર્તન એવું હતું. સમર્થ વિદ્વાનો પણ એના વિરે પૂન્ય બાવને ધારતા. બારત વર્ષના વિદ્વાનો તત્ત્વવિચાર અને સંધર્મ બે માર્ગને જીતી ઉત્તિ માટે આવરણ ગણે છે. આ બે માર્ગને યથાર્થ સેવતાર શેક્સપીયર ગણાય. કારણ કે સર્વોત્તમ વિદ્વાનોના સંગને સેવી સત્ત્વગતિનો મોટો લાભ તે લેતો અને બાહ્ય સર્વ સંબંધો અજ્ઞાન સેવી બાહ્ય મનને શાંત કરી આંતર મનની પ્રાદ કક્ષામાં ધણો સમય રહેતો અને તે સમયે સર્વોત્તમ વિદ્વાનોના નિશ્ચયો પોતાના જીવનમાં અણ અણથી વિસ્તારી દેતો. આથી દેવી કે યોગી મહાપુરુષ જેવી જાય એનાં લખાણોમાં છે.

ચિત્તકલા વગેરે કલાઓમાં પ્રવીણ પુરુષોમાં પણ આંતર મન બહુજ જગવાયતું હોય છે. આંતર મન ત્યારે સારી રીતે જગવાયતું હોય છે, અંતર્મુખ અવસ્થા ત્યારે સિદ્ધવત્ હોય છે ત્યારેજ કલાવંત મનુષ્યો પોતાનાં કામ અદ્ભુતરીતે સાધી શકે છે. ચિત્રો કાદનાર કલાવંત મનુષ્યો પોતાનાં ચિત્રો આંખે ઉઠીને બાંધે એવાં, કેવળ જીવનતત્ત્વથી બરપૂર, હમણાં જણે આપણી સાથે વાન કરશે એવાં ત્યારેજ ચીતરી શકે છે કે ત્યારે તેમની લલકરી

વૃત્તિ શમેલી હોય છે, બ્યારે તેઓ બાહ્ય મનને જાન રાખી શકે છે, બ્યારે તેમના વિચાર, નિશ્ચયો વગેરે કરવાની વૃત્તિ શમેલી હોય છે અને આંતર મનમાં ધારણાં કાર્યતું સ્વરૂપ બીનરી દીર્ઘકાળ તેમાં ને તેમાં નિમગ્ન રહે છે. જેવું ચિત્ર પાડવું હોય તેવું ચોખ્ખું નિર્દોષ સ્વરૂપ વૃત્તિમાં ખડું કરવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ. અને એ સામર્થ્ય આંતર મનને પ્રયત્ન કરવાથીજ પ્રકટે છે.

જે કલામાં પ્રતીજ્ઞ થવાનો આશય હોય તે કલાસંબંધનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને બાહ્ય મનનો વિકાસ જરૂરનો છે અને તે સંબંધનાં સંપૂર્ણ નિર્દોષ ચિત્રો આંતર મનના વિકાસદ્વારાજ પ્રકટે છે. તેથી આંતર મનનો વિકાસ પણ તેટલોજ જરૂરનો છે.

કવિઓ તેમજ કલાવંત મનુષ્યોમાં કેવળ આંતર મનનો વિકાસ અપેક્ષ્ય પરિણામનેજ પ્રકટાવે છે. પુણેથી અને ખેડેક આ બે કવિઓનાં કાવ્યોમાં દોષ નહીં પણ બાહ્ય મનનું નિયમન ન હોવાથી એમનામાં ગાંડપણ હતું એવો દોષ એમને માટે સ્થપાયો છે. બાહ્ય મનનો વિકાસ સાર અસારના નિર્ણયનું સામર્થ્ય આપે છે, અને આંતર મનનો વિકાસ સ્તી-કારણા કાંઈ પણ યોગ્ય સિદ્ધાંત માટે સર્વોત્તમ બળ ઉપજાવે છે.

બાહ્ય મનનો વિકાસ એ તત્ત્વ વિચારને મળતો છે અને આંતર મનનો વિકાસ એ ચિત્ત વૃત્તિના નિરોધને અનુરૂપ છે. તત્ત્વ વિચારથી જે વિવેકમત્તિ પ્રકટે છે, જે ઉત્તમ નિશ્ચયો ધારણપે વૃત્તિમાં ફરે છે તેજ નિશ્ચયો યોગ્યરૂપે અનુભવાય છે. યોગસમાન બળ નથી પણ તે તત્ત્વવિચારથી પ્રતિજૂળ નથી. કાંઈ વિષયની ધૂન લાગે અને તેમાંજ મનુષ્ય તક્ષીન થાય તો તે બ્યવહારપ્રથ, ધૂતી, ગાડો ગણાયછે. તેમ બાહ્ય મનના વિકાસને સિદ્ધ કરી સર્વોત્તમનિર્ણયો સાધવા અને તે નિર્ણયોનો સાક્ષાત્કાર કરાખનાર, સર્વોત્તમ પરિણામ ઉપજાવનાર આંતર મનનો વિકાસ છે.

ધણખરા ચિત્તકારે તેમજ ખીજ કારીગરોનું આંતર મન તેમની સત્તામાં હોય છે. કોઈ નામના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારમાં આંતર મનનો વિકાસ આ પ્રકારનો હતો. એ ચિત્રકાર બહુજ જલદીથી ચિત્રો કાઢતો, અને એનાં ચિત્રો એવાં તો હવનમય આમેહુમ પડતાં કે એ પ્રજામાં બહુજ લોકપ્રિય નીરડેસો. જેમનું ચિત્ર પાડવું હોય તેમને થોડી ક્ષણજ તે બેસાડતો અને પછી તે ચિત્ર એની વૃત્તિમાં ફરી રહેતું. 'તોત્પર્ય' કે એની ધારણશક્તિ બહુજ ઉત્તમ હતી. એ કોઈ બંને લખે છે કે:—

“બ્યારે કાંઈ પોતાનું ચિત્ર ચીતરાવવા મારે ત્યાં આવે ત્યારે હું તેને ખુરસીપર બેસાડતો. થોડો સમય ધારી ધારીને તેને જોઈ લેતો. ત્યાર પછી ખીજે મનુષ્ય તૈયાર હોય તેને ધારી ધારીને નિહાળતો. હું પછી ચીતરવા બેસતો ત્યારે પ્રથમના પુરુષને વૃત્તિમાં આશુતો અને ખુરસીપર બેઠો હોય ત્યારે જે જાન યતું તેવુંજ આગેહુમ થતું. ચિત્ર પાડી વખને ખુરસી તરફ દઈ કરતો અને સમજાવું કે ત્યાં પેસો પુરુષ બેઠોજ છે. અને એમ બેરોજર આગેહુમ હવનમય ચિત્ર પાડતો.”

આ પ્રમાણે કોઈ વર્ષમાં ત્રણસો ચિત્રો પાડતો આંતર મનનો વિકાસ જેમ વધારે તેમ વૃત્તિમાં ચિત્રો ઉપજાવનાનું સામર્થ્ય વિશેષ. આ સામર્થ્ય વિરલ મનુષ્યોમાં હોય છે.

કાંઈ કાંઈ સમયે કાંઈ કારીગર પોતાનું કાર્ય ધણીજ સરળતાથી કરે છે તેમજ સર્વોત્તમ કરે છે, કાંઈ સમયે જાણે બહારની કાંઈ અટક સત્તા એને મદદ કરતી સમગ્રાય છે, જાણે અંતરમાંથી અંતર્ધર્મીજ એને પ્રેરના હોય તેમ માલમ પડે છે. આ બંનવામાં હેતુ આંતર મનનો યથાપોગ્ય વિકાસજ છે. જાણ મનની સત્તાનો સધાતો આંતર મનનો વિકાસ આ ઉત્તમ પરિણામને પ્રકટાવે છે.

આંતર મનનું સામર્થ્ય જેમનામાં બહુજ આગળ નીકળી આવે છે એવા શ્રીમદ્ વિદ્વાન્ પુરુષો તે સમર્થ વક્તાઓ છે. પેટ્રીક હેન્લી, આર્થરિસ વક્તા ચાર્લ્સ ફિલિપ્સ, હેન્લી ક્યે, ડેનીયલ વેબ્સ્ટર આ વિદ્વાન્ પુરુષો આ પંક્તિના છે. યોગ સામર્થ્યથી વા સમર્થમાંથી આ-લૌકિક જ્ઞાનને પ્રકટાવનાર વીર મહાપુરુષો પ્રકટ થાય છે એવું જે વારતરસમાં કહેવાય છે તેવા દૈવી પુરુષો પણ આ આંતર મનના મહાન્ ઉચ્ચ વિકાસદારાજ પ્રકટે છે. પેટ્રીક હેન્લીનું આપું છાન લક્ષ્યપૂર્વક તપાસીશું તો આ સર્વ નિશ્ચયોની સત્યતા પૂરેપૂરી સમજાશે. હેન્લી ક્યેને માટે એવું કહેવાય છે કે એક વખતે એના સામા પક્ષને એક મનુષ્ય રોનેટમાં સારી રીતે બોલ્યો. આ સમયે ક્યેની પ્રકૃતિ શિથિલ હતી, તેથી વિસ્તારથી ઉત્તર આપવાનું જાણ એનામાં ન હતું. તો પણ પ્રમથનું સ્વરૂપ એવું હતું કે ક્યેએ પોતાના વિરોધીનાં સર્વ વચનોને તોડી નાંખવાજ જોઈએ. આથી પાસે બોલ્યા પોતાના મિત્રને કહ્યું કે દશ મિનિટ થાય ત્યારે મને અટકાવજો. મિ. ક્યેએ બોલવાનું શરૂ કર્યું. દશ મિનિટ થઈ જોઈએ એના મિત્રે એનો ડગ્ગો તાળ્યો. મિ. ક્યેએ કંઈ લક્ષ આપું નહીં. એ તો પોતાનું બાપનું ચલાવતોજ રહ્યો. પાછું તેના મિત્રે ડગ્ગાની કાર ખેંચવાનું શરૂ કર્યું, પણ ક્યેને તેની કંઈ અસર થઈજ નહીં. આથી એના મિત્રે કહેના શરીરમાં ટાંકણી ઘોંચી. એથી પણ ક્યેને કંઈ ખચર પડી નહીં. જોણે એના શરીરનું જાનજ બોલું હતું. પોતાના વિપક્ષના વિવેચનમાંજ એનું ચિત્ત સારી રીતે જાગ્રત્વેન થઈ ગયું હતું. બાપનું વિવેચનમાંજ વત્તિ તદ્દકાર પરિણામને પાળી ગઈ હતી. ટાંકણી ઘોંચી કે ડગ્ગો તાણે તેથી એનું ચિત્ત બહિર્મુખ થયું નહીં. જગમાં ટાંકણી ઉડી ઘોંચી. તે સમયે એ સુખ પાડી ઉઠ્યો એમ એના મિત્ર માન્યતા પણ તેથી કંઈ વધુ નહીં. આ પ્રમાણે દશ મિનિટને બદલે જે કલાક સુધી મિ. ક્યે બોલ્યો. એને પોતાની ધર્મીયાનમાં જોઈ, ત્યારે બહુજ ચાડી ગયો છું એવું તેને જ્ઞાન થયું. અને પોતાના મિત્રને કપકો આપ્યો કે મને કેમ અટકાવ્યો નહીં, એમ બોલીને તે પોતાના મિત્રના હાથપર માથું મૂકી સૂઈ ગયો.

*નૈનિતાલ.

કવિદુપયુક્ત કાવિદાસે પોતાના કુમાર સંજવન અને મેષદૂત નામનાં કાવ્યોમાં હિમાલય પર્વત અને તેની આસપાસના પ્રદેશના વર્ણનના અસંગ આપ્યા છે—જેમણે આ કાવ્યો જોયાં છે તેમને આ વર્ણનો ધણાંજ મનાહર. અને ચિત્તાકર્ષક લાગે છે. એ વાતો નવેસરથી કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ આ વર્ણનો આગેદુમ્મ છે, તે ઉપરથી કાવિદાસે હિમાલય પર્વત પ્રત્યક્ષ જોયેલા હશે એમ તો જોકે ખાતરીથી કહી શકાય તેમ નથી તો પણ ખેટલું તો ખરું કે ગળી શકી તેટલી હિમાલયની માહિતી તેમણે અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી હોવી જોઈએ. કવિ કાવિદાસે કુમાર સંજવનના પ્રારંભમાંજ હિમાલય સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હિમાલય પર્વતનું પ્રચંડપણ તેનું ભવ્યપણ તથા સૃષ્ટિસૌંદર્ય વિષયે એમણે જરામરજ કલ્પના કરેલી છે. “પૂર્વાપરૌ તોય નિર્ધાવગાહા સ્થિતઃ પૃથ્વીયા ઇવ માનદંબઃ” હિમાલયનું આ વર્ણન ખરેખરજ વધાર્થ છે. હિમાલય એ એકલા હિન્દુસ્તાનનોજ નહિ પણ આખી પૃથ્વીના માનદંબ કહીએ તો પણ તે ખોટું નથી. આ પર્વત આખી પૃથ્વીમાં અદ્વિતીય છે એમાં શંકા નથી.

આર્ષ લોક ઉત્તરમાંથી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે તેમને આ પર્વતની સર્વ શોભા અને તેમાંનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય પ્રત્યક્ષ જોવાનો પ્રસંગ પામ્યો હતો. આ પર્વત જાળગીને તેઓ ખીંચ ખાલુએ આવ્યા હતા અને હિન્દુસ્તાનના સપાટ પ્રદેશમાં આવી વસવાટ કર્યો હતો. તેમ છતાં હિમાલય માટેના તેમનો પ્રેમ કાવ્યમજ રહ્યો હતો અને તેથીજ સૃષ્ટિસૌંદર્યપ્રિય એવા જે “કર ભગવાન તેમના નિવાસ સ્થાનની કલ્પના તેમણે આ હિમાલય પર્વતમાંજ કરી છે, અને હિમાલયની ખીંચ ખાલુએ મનુષ્ય કરતાં ચઢતી ઢોરીઓ દેવ, ગાંધર્વ, વક્ષ વગેરેનું નિવાસ સ્થાન છે એમ માન્યું છે. હિમાલય પર્વતપર આવેલું માનસ સરોવર સર્વ સૌંદર્યનું, સર્વ સુખ વિજ્ઞાસનું અને સર્વ પ્રેક્ષણીય વસ્તુનો આકર છે એવું તેઓએ વર્ણન કર્યું છે. આજ કારણે લીધે આર્ષાવર્તમાં વસતિ આર્ષપ્રભ એમ માને છે કે હિમાલયપર જાંને ત્યાં તપશ્વર્ષી કરી શ્રદ્ધાનંદમાં વિક્ષીન થયું એ મનુષ્ય અવતારનું કર્તવ્ય છે.

પહેલા જમાનામાં આવા અદ્વિતીય સૌંદર્યવાળા પર્વતનું અને તેની આલુઆલુના પ્રદેશનું પ્રત્યક્ષ દર્શન પ્રાપ્ત થયું ધણુંજ દુર્લભ માનવામાં આવતું હતું. આ કારણે લીધેજ હિમાલયનાં દર્શનને આટલા ધાર્મિક-પવિત્રપણાનું માન આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આવાં ચેનકાળમાં આગમગ્રંથોના ફેલાવાને લીધે સર્વ ભારતવાસીઓને આ દર્શનપ્રાપ્ત સુલભ થયો. હિમાલયની પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ જાળુના ભાગોમાં ગયા સો વરસમાં અંગ્રેજ સરકારે રજાં સ્થાનો હરા ખાવા માટે શોધી કહાડ્યાં છે અને ત્યાં વસતિપણું ચઢ્યું છે. આખાનાં સેમલા, મસૂરી, નૈનિતાલ, અને દાર્જિલિંગ પ્રસિદ્ધ છે. આ સર્વ સ્થળો. હિમાલયના તળે પીના ભાગોમાં આવેલાં છે એ વાત ખરી છે તથાપિ તેઓ સમુદ્રની સપાટી કરતાં ધણાંજ ઉંચાં છે તે જુલુપું ન જોઈએ. સેમલા સમુદ્ર સપાટી કરતાં સાતહજાર પુટ ઉંચું છે અને મસૂરી તથા નૈનિતાલ ૭ હજાર પુટ ઉંચું છે. આ ઉંચાઈ ઉપરથી આપણને સહજ ખ્યાલ આવશે કે આપણા મુંબાઈ પહાડામાં ઉંચાંમાં ઉંચું હવા ખાવાનું સ્થાન મ.

* શ્રીકૃતં ગ્રો. ગોવિંદ ચિમશાહ લાટે. એમ. એ. ના મરાઠી લેખ ઉપરથી.

नैनितास.—अरुणतुलिन विभायनो २५५५

नैनिताल.—शहिरनी। दृ०५५.

દાખલેધર છે પરંતુ તેની હિચાઈ પાંચદુબર પુટ છે.

મુંબાઈ ઇસ્ટાકાના લોકને હિમાલય પર્વતપર હતા ખાસ જનુ હોય તો નૈનિતાલ એજ એક પાસેમાં પાસે આવેલું સ્થાન છે. હાલમાં મુંબાઈથી નૈનિતાલ જે રસ્તે જઈ શકાય છે. સૌથી પાતળો રસ્તો બોમ્બે બરોડા રેલવે લાઈનનાથી છે. પંજાબ એક્સપ્રેસમેલમાં બેસીને કાલામેથી હિપ્પીએ તો મુંબાઈથી વડોદરા ત્યાંથી ગાંધરા રતલામ નાગાયા અને તે રસ્તે દેક મયુરાં સુધી ગાડી આવે છે આ રસ્તે મુંબાઈથી મયુસં આવતાં આપણે સાનસે સત્યોતેર માઈલ મુમાઈરી કરીએ છીએ. અહીંથી આગળ નેંગેજ લાઈન આવે છે તે હાથરસ, કામગંજ, બરેલી થઈને કથગોડમ પર્વત ખાય છે. મયુરાંથી કથગોડમ એકચોનાણ માઈલ થાય છે. નૈનિતાલનું રેશન આજ ગણાય છે. અહીંથી નૈનિતાલ ખાસ માઈલ છે, એટલે કે આ રસ્તે જતાં મુંબાઈથી નૈનિતાલ નવસો ખાણું માઈલ થાય છે.

ખીજે રસ્તો છ. આઈ. પી. રેલવેનો છે. આ રસ્તે પંજાબ મેલમાં આગ્રેજાય છે. મુંબાઈથી આમા આઠમી પંત્રીસ માઈલ છે. આમાથી આમાકથગોડમ જેગંબરઉપડે છે. આમાથી કથગોડમ સમારે અહીં સો માઈલ થવું હશે. એટલે કે છ. આઈ. પી. ને રસ્તે સો માઈલ વધારે મુમાઈરી કરવી પડે છે. અહીં મુમાઈરી મેલદ્રેનમાં કરવાથી છ. આઈ. પી. રેલવેમાં આસરે વીસ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે અને ત્રીજા વર્ગની ગાડીમાં બાર રૂપિયા ખર્ચ આવે છે. બી. બી. રેલવેમાં પેલગાડીમાં મુમાઈરી કરતાં છ. આઈ. પી. જેટલા ભાડામાં કથગોડમ પહેંચી શકાય છે.

મુરાદાબાદથી નૈનિતાલ જવાના બે માર્ગ છે. મુરાદાબાદથી બરેલી અને ત્યાંથી કથગોડમ જવાય છે. ત્રીજા વર્ગનું ભાડું માત્ર સવા બે રૂપિયા થાય છે. ખીજો રસ્તો આ કરતાં પાસે છે, પરંતુ જે વાર ગાડી બદલવી પડે છે. મુરાદાબાદથી રામપુર સુધીના એક ફાટો છે. આ રામપુરથી કાશી માત્ર એક માઈ રહે છે. મુરાદાબાદથી કાશી ઉત્તરમાં છે. અને કાશીપુરથી એક ફાટો ખાય છે જે માર્ગે લાલકુવા જન્કશન જવાય છે અને ત્યાંથી કથગોડમ જવાય છે. આ રસ્તે ત્રીજા વર્ગનું ભાડું સવા રૂપિયા થાય છે.

જેમણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો થોડા ભાગ પણ જોયો હશે તેને આ પ્રદેશની સામાન્ય કંપના અવરજ આવરો. આ પ્રદેશ ધણેજ સપાટ છે. ચારે બાજુએ કોઈ રથજે ટેકરાટકરી કે ખાડા જેવામાં આવતા નથી. ગંગા અને યમુના નદિને પ્રદેશ સફેદ માટીનો છે. અહીંના કબર પણ સફેદ માટીનાજ હોય છે. કોઈ કોઈ ઠાળા કબર નજરે પડે છે અને એનરો બર ઉંઢાળામાં પણ લીલાં છમ જેવાં દેખાય છે. કાશીપુરી સુધી આવ્યાં દેખાવ નજરે પડે છે. કાશીપુરી હોડી પૂર્વતરફ લાયકુવાના રસ્તાપર આવ્યાં કે સમગ્ર દેખાવો બદલાઈ જાય છે. પહેલો તો ઘોડી ઝડી આવે છે. આગળાડી આ ખીચોખીચ ઝાડીમાંથી હોડે છે અને જ્યાં ત્યાં પાંદડાંના ખરખર ખરખર પડે છે. લાલકુવાથી કુંગરાની રાંગીની રાંગો દેખાય છે. લાલકુવાથી નિકળ્યા પછી હલ્ડવાની નામનું રેશન આવે છે. આ રેશનપર વ્યાપાર કીકે ચાલે છે. જંગલ વધારે ખીચોખીચ અને હિયાં ઝાડોનાણું જાયુય છે અને જમીનનો રંગ તેમાં પણ પાથરનો રંગ ધણેજ સુંદર દેખાય છે. અહીં ચાપલ માટે ઠાળો પથર જેઠીતો હોય તો તે પણ મજે નહિ. અહિં જ્યાંજ પથર સફેદ લીલાય પડના સફેદ કે કઈક રાતા હોય છે. આના તથા રંગના પથરોના દગલે દગલા-આસના ખાસ આગળાડીની બાજુમાં જેવામાં આવે છે અને તે ફરથી ધણેજ સુંદર દેખાય છે. આ તરફ પ્રમારનો પણ આ તથા રંગના

પન્થરોની જનાવવામાં આવેલી હોય છે. ધમારતોને કૃત્રિમ રંગ લગાડવામાં આવતો નથી. આ કુન્દલી રંગથી રંગાયેલી નાની નાની ધમારતો શહેરોમાં અણેલી મોટી મોટી ધમારતો કરતાં પણ વધારે સુંદર દેખાય છે.

આ જોવામાં આપણે ગર્ક યર્ષ ગયા હોઈએ છીએ એકલામાં તો આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ જવાય એવા ખીન દેખાવો આપણી આગળ રજુ થાય છે. હિમાલયની તળેટી આગળના લીલા પત્થરના ટેકરાઓ આપણી નજર સામેજ ઉભા રહે છે અને ટેકરાને સ્પર્શ કરીને એક સ્ટ્રિક જેવી શુભ્ર નદી દષ્ટિએ આવે છે. ઉપર જાણુમાં લીલાંક્ય જંગલો, અને તેમાં સંદેહ સ્ટ્રિકમય પત્થરોવાળી નદી આ દેખાવ ધણોજ આશ્ચર્યકારક દીસે છે. છેટેથી જો નરને આ મોટો સમુદ્ર તો નથી જોમ જાનિત થાય છે. આ નદીનાં પાણી ઉંડાં નથી પણ તેનો પટ ધણો છે. આનું નામ ગોલા નદી છે. આ નદી એટલે સંદેહ, લીલા, અને રાત્રી રંગના પત્થરોની જલ્દે ખાણુજ !

ઉન્દાળામાં નદીમાં મુક્ત પાણી રહેતું નથી. પરંતુ બધીજ નદીઓ આવા ચિત્રવિચિત્ર રંગના પત્થરથી બરેલી હોય છે. આ દેખાવ તો નૈનિતાલ અથવા હિમાલયના સૃષ્ટિસૌંદર્યના બંધારનો માત્ર પ્રારંભજ ગણી શકાય. આ કથગોડમનો દેખાવ જોવાથી મુસાફરનું મન ધણુજ પ્રમત્ત થાય છે અને ઘોડાજ સમયમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનું મૂળ સ્થાન દષ્ટિગોચર થશે એ વિચાર આવતાં મન અધિક ઉલાસમાં આવે છે. અહીં જે માસમાં સવારના સાકા-આર વાગતાં અજવાળું થયું માટે છે અને પાંચ સાકાપાંચ થતાં તો પો દાટી જાય છે. તેજ પ્રગાણે સંજો આઠ વાગતાં સુધી અજવાળું રહે છે. કથગોડમથી નૈનિતાલ ૨૨ માઈલ જે આગળ જણાવ્યું છે. ટાંગા એકા વગેરે રાત્રીએ પ્રવાસ કાપે છે. અહીં ધર્મશાળામાં સગવડ સારી હોય છે. પ્રત્યેક મુસાફરને જુદી જુદી ઓરડી આપવામાં આવે છે. આથી મુસાફર પોતાને સામાન ઓરડીમાં મૂકી તાણુ મારી બહાર જવું હોય ત્યાં સુજેથી જઈ શકે છે. દરેક ધર્મશાળાને એક રખવાળ હોય છે તે રખવાળું કરે છે. ખાવા માટે પુરી અને શાક ન્યારે જોઈએ ત્યારે તેવાર વેચાતાં મળે છે અને તે એકંદર રીતે જોતાં સારાજ હોય છે. આથી આ તરફ મુસાફરી કરવી એ જાણુ સગવડ બરેલું છે. માત્ર પુરી શાકપર નીસાર કરી લેવો જોઈએ. વળી ગરમ કરેલું દુધ પણ સધળે સ્વર્ગ મળે છે.

ટાંગા કરતાં ઘોડાના એકાનું ભાડું આણું પડે છે. ટાંગામાં ત્રણ માણસ બેસી શકે છે ને તેનું ભાડું ખાર રૂપિયા થાય છે ત્યારે એકામાં બે માણસ બેસી શકે છે અને તેનું ભાડું સામાનજ રૂપિયાજ પડે છે. એકાનું વાહન આ તરફ ધણુજ સસ્તું છે. આ એકા ધણોજ વજનમાં હલકા અને તેને સ્થતા જેવી ઉપરથી જતી હોય છે અને ચારે બાજુએ પડદા હોય છે તે જોઈએ તો ખંધ કરી શકાય છે. આ એકા એક કલાકમાં પાંચ છ માઈલ કાપે છે. કથગોડમથી વીરભટ્ટી (જુગરી) સુધી ટાંગા તથા એકા જાય છે. કથગોડમ અને વીરભટ્ટી વચ્ચેનું અંતર તેર માઈલનું છે. આગળ સામાનનાં ગાડાંને જવાનો નવ માઈલનો રસ્તો છે પણ તે ગાડાંમાં માણસો મુસાફરી કરતાં નથી. માણસો તો પાગેના રસ્તે યઈને ચાલીને, ઘોડા ઉપર અથવામાં પાવખીમાં બેસીને જાય છે. વીરભટ્ટીથી નૈનિતાલ પગ રસ્તે સુમારે ત્રણ માઈલ છે પાવખીમાં બેસીને જતાંને અઢી રૂપિયા આપવા પડે છે. નૈનિતાલમાં બે દોરેલાં હિંદુ મારે છે પણ ત્યાં જોજન આપવામાં આવતું નથી. હાથે રાંધવું જોઈએ અથવા પુરીને શાક બજારમાંથી લાવી ચલાવવું જોઈએ.

(અપૂર્ણ.)

શ્રી હરિશરણ ભક્તના હૃદયોદ્ગાર.

(આ તારો વચનો સારા રનેહે સાબળના—એ રાગ.)

લાગી લગની મારી હેતે હરીશુ,
લાગી ભવરોગ દેરી બીલી...રે...હાવે.
કનકને કાન્તાનું કપટ જે કારમુંલ,
ખાંધીને નાંખીયું મેં ખીંટી...રે...હાવે
સ્વમામમ મુખ સઘળાં, લાગે સંસારનાંલ,
ખાલુ જાળળ જગની જીવી...રે...હાવે.
હરતાં ને કરતાં હું વ્યવહાર કરતાંલ,
ગાઉં ગુરુદેવ દેરી ગીતી...રે હાવે.
અંદ્ર.

કવિ અને કવિતા.

લેખક. શ્રી જયમુખરામ પુ. જોશીપુરા, એમ. એ.

શિક્ષક, મેલ્ટ્રેનીંગ કોલેજ, વડોદરા.

(ગતાંક ૫૪ ૧૫૨ થી આજ)

ઉપરની ગાથા ઉપરથી આપણને સમજાય કે માણસ જાતમાં આ વિવેચી સંગમ તો હેમ છે. ત્યારે શું આપણે દરેક મનુષ્યને કવિનું નામ આપવું? આપણી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો પદ્ય પંખી, માનવી એ સર્વે કવિઓ થઈ ગયાં! સર્વે પ્રાણીઓ ગાય છે અને ગાયનું શ્રવણ કરી હર્ષ પામે છે, ત્યારે શું તેઓ વિવેકવાન છે એમ આપણે માનવું? ના, કદાચ કવિત્વ અને નિર્લુપ્યશક્તિ માનવજાતિને જ વરેલી છે. ધનર પ્રાણીઓમાં તેનું અસ્તિત્વ નથી હોતું. આવી હકીકત હોઈને, આપણે 'કવિ' શબ્દ માત્ર માનવજાતિને માટે જ વાપરશું. માનવ જોઈએ કવિ અને કવિ જોઈએ માનવ. કવિતા સગીતરમક ચેતનશક્તિ સમાન છે. અત્યંત વિચારોને જે મનુષ્ય વાણીદાસએ બહાર દર્શાવી શકે તે કવિ જો કવિની આ વ્યાખ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો આ અવસ્થામાં જન્મ ચેતનાની વારજ દરેક આત્મા કવિ-પદને પ્રાપ્ત થાય છે. પદ્ય એમ નથી કવિ જે નામનું ગદ્યના ગાન બદલ ઘોડા જોડેને માટે નિર્મિત કરી સંજેલું છે. ઘોડી ધણી અનુપ્રાસયુક્ત લીટીઓ લખનાં આવડી જોઈએ કવિ નથી થઈ જવાતું. કવિ યથામાં તો નૈમર્ગિક કાવ્યશક્તિ જોઈએ—અચિન્ન રચના શક્તિની પ્રથમ આરંભના છે આ ઉપરાંત અનુકૂળ પ્રસંગો અને દેશકાળથી ઉત્પન્ન યાદિપામિઓનો અભાવ હોવાં જોઈએ. વળી રાજાનિક રીતે અર્થ મનુષ્યની શક્તિ સરખી હોવી નથી લાગ્યેયમાં રૂઢિ પાળી મોટાં પ્રશ્નચર્ચા જાણવરોની મીઠાશાંતિ કવિતા આ વિષયમાં હવા, પાણી વગેરેનો જરા પદ્ય ઉપરોળ લીધા સિવાય પેતાની બાલ્યારંભમાં જ મૃત્યુ પામી જાય છે; કોઈ સુવાસનાના ઉગ્ગ્રપદ્ધતિમાં તેઓની કવિતાશક્તિ પ્રતિપામી થતી થતી પુનઃ મૃત્યુ શિથિલિ પ્રાપ્ત થઈ નવ છે, કોઈ ખીંચનાં ખીંચતાં વજામી ધર્મ આડે રહેને ચડી જઈ,

અધિકારમાં અધિકાર અધમનાના ધમાકામાં ધમાકામાં ધૂળધાણી ધર્મ જાય છે. ઠેટલીક વખતે એવું પણ બને છે કે ઉંચા પ્રકારની કવિત્વ શક્તિ ન ધરાવનારાં મનુષ્યો આધ્યાત્મિક કાણીયાં યદ્યપિ છે અને વિજ્ઞાન વગેરે એરડો પ્રધાન એ કહેણીની પેઠે તે વખતની પ્રજામાં કવિતા નામથી પંદાર્થ અખંડ કીર્તિની માળા પહેડી પોતાનાં નામો અમર કરી જાય છે; ઠેટલીક વખતે આસપાસની પુણિકારક અને મુગધદાયક હવાનો લાભ લઈ તેઓ મ્હોટાં ગણાઈ જાય છે; વળી એવું પણ બને છે કે ઉંચામાં ઉંચી શક્તિ ધરાવનારાં મનુષ્યો જેનો જન્મ તેવા કળિકાળમાં થયો હોય છે તેઓ તેવી નમણી પ્રમથી અનાદૃત રહી આ સંસારમાંથી ઉડી જાય છે પણ તેમનાં સદ્ભાવ્ય એટલાં કે તેઓની પાછળ જે કાંઈ શુભ પરીક્ષક પ્રજા નિકળી આવે છે અને તેઓની કવિતા અસ્તિત્વમાં હોય તો તેમની યોગ્ય પ્રશંસા થાય છે અને તેમને યોગ્ય સંમાન મળે છે. ચેતન શક્તિનો વિકાસક્રમ એવો છે કે તે તો પોતાનું અસ્તિત્વ પ્રકટાવતીજ જશે; પણ ગમે તો તે સમયનાં માણસો સમજે કંપા ન સમજે; તો તો પોતાનું વિચાર સ્વાર્નજ્ય બળવીજ રાખશે. અને જે માણસમાં તે ધર કરી રહી હોય છે તે માણસદારા તે પોતાનાં વચ્ચેના પ્રકાશ દેશેજ. વિશ્વકીર્તાનાં ઉંડાં અને અગાધ પાતાળોને ઉકેલનાર આ ચેતનાજ છે-તેમાં રહેલા શુભરસનો વિકાસ કરનાર તેજ છે-તેના ઉદ્ગારો અનિર્વચનીય છે; તેનું જોડ અટકાવી શકાય તેવું નથી; તે વિશ્લેષ શક્તિયુક્ત છે; તેનો દૃષ્ટો પણ પોતાથીજ ફેરે છે; તે શમી પણ પોતાથીજ જાય છે; તે અનવધિ અને અસ્પર્શિન છે; રવિઓતિની પેઠે તેનામાં આયરણશક્તિ રહેલી છે; તે આપણા માનસરોવરના જળની સપાટી ઉપર નાચી રહેલી અનિવ્રજકરીની બરાબર છે. સ્વયંજાત વિચરોને વાણી વસ્ત્રથી અલંકૃત કરવા એ કવિનું કર્તવ્ય અને જે તેમ કરે તે કવિ. પાશવ, માનવ અને યથાર્થ જ્ઞાનથી સંપૂર્ણ રીતે ભરેલો જે ગાનવી તે શ્રેષ્ઠ કવિની માનમરી પદવી પામી શકે છે, અને તેનેજ રવિની સાથે સરખાવી શકાય છે. આવા કવિની કવિતા વાંચનાર માણસને વાંચતાં વાંચતાં એવી ભ્રમણા યદ્યપિ જશે કે તે પોતેજ કવિ છે; પણ વસ્તુનાં તે કવિ નથી; જ્યોતો તે કવિની કવિતાની રસિકતા છે કે જેણે પેલા વાંચનારને પોતાના પંદનું વિસ્મરણ કરાવી દીધું છે. કવિની પ્રતુના વા લધુતા કલ્પાનુભવ છે કારણ કે તે તો બિચારો પોતાની ધૂનમાં ને ધૂનમાં ગાતો જાય છે, લખતો જાય છે પણ તેણે કેવું મુંઝવે અથવા કેવું અશ્વિદર લખ્યું છે-અર્થાત્ કહ્યું છે તેની તેના પોતાના મનમાં જે કીમત થાય તેના કરતાં તે પોતાની ધારેલી નેમ ઠેલે દરજ્જે પાર પાડી શકે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. કવિ જે નિપુણમતિ હશે તો ધારેલાં નિશાન પાડશેજ; પણ માત્ર જે તે કૃત્રિમ કવિતા દરનાર હશે તો પથરની પેઠે પાણીને તળિયે જોડવાં તેને વાર લાગશે નહિ. જે ખગે કવિ છે તે માનવજાતિના સમસ્ત સ્વભાવનો પ્રકાશક છે; દિવ્યપુરુષ છે, બલિષ્ઠવેતા છે. ઐતિહાસિક પ્રણાલિથી પરીક્ષા કરતાં માણસ પડે છે કે આપણી જનસમાજે તેની છેક ખાલવારમાં જે જે ઉદ્ગારો ફકાડ્યા છે તે જ્યાં કવિતામાંજ છે; જે જે વસ્તુઓને જેમ આપણા પ્રચીનવીરો આનંદ પામતા તે તે વસ્તુઓનું તેઓએ આદ્યુન રીતે વર્ણન કર્યું છે; તેઓના પ્રથમ ઉદ્ગારો કવિતામયજ છે. જે કે હાલના કવિઓના જેવી તેઓની શુદ્ધ ખીલેલી અને સૃષ્ટિદાનથી ભરેલી ન હતી તોપણ તેઓએ પોતપોતાના પ્રમાણમાં દેશકાળને ઇજ્જત શુદ્ધ સામર્થ્ય દર્શાવ્યું છે અને સાગીત કરી દીધું છે કે તેઓને મૃતિસૌંદર્ય અને બળ્યતાનું થોડું

ધણે અંશે હીક ભાન હતું. અર્વાચીન કવિઓની ભાષા બાકરબુના નિયમે સાચવી રહી છે; તેઓની બાની અને, ક્રમક મનપ્રસન્ન અને શાશ્વાતસુદારી છે એ વાતમાં કંઈ શક નથી. પણ તેઓની આ વિદ્વતા ચઢના બુદ્ધિ-વિશ્વસક્રમનું ફળ છે એ નિર્નિવાદ છે. અને આપણે જો અસહી કવિઓને ઉચ્ચતર માન આપીએ તો તેમાં કશું ખોટું નથી. કવિઓ છે તે સાક્ષતા કાવ્યની સ્થિતિથી વધિક્ હોઈ તેથી વિશેષ આગળ વધેલા હોય છે. તેઓનું પરમ પ્રયોગન જનપ્રમાણને ધડાવતું છે. તેઓ સાધારણ રીતે ન સમજી શકાય તેવાં વચ્ચેનાં કહેનારા છે કે જે વચ્ચેનાં બનિયમાં ફરીમૂલ શાય છે; અને તે વચ્ચેનાં કવિના દિવ્યાંશ અને બુદ્ધિબળને પૂરતો ખ્યાલ શાય છે અને વચ્ચે માગે તેની પ્રજ્ઞાસાનાં ગીતો ગવાય છે. અઘાપિ પર્યંત જે કંઈ લખાયું છે, જે કંઈ બોલાયું છે તે સઘળું કવિતામાજ છે. કવિતા કરવાની શક્તિ તેદેવીસંપત્ત છે; પૂરેપૂરાં કરેલાં તપને પ્રસાદ છે કારણ કે તેથી અજોડતાની ઉત્પત્તિ શાય છે; તે જીવનનું રસાયન છે; અહાનાદની ઝાંચ છે; મુક્તિદાયક છે. અહા! કવિ તારામાં શું નથી ?!

હવે, ખરેખર કવિ કહેવાવામાં ક્યા ક્યા ગુણોની આવશ્યકતા રહેલી છે તેના આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રથમ તો તે કુદરતનો અગ્વાસી હોવો જોઈએ; તેને તપાસી તપાસીને જોવાની ટેવ હોવી જોઈએ. 'આ વસ્તુ શું છે, શેની છે, એવા એવા પ્રશ્નો કરવાની તેને આદત પડેલી હોવી જોઈએ. સંપિના અંતરમાં જે મધુરતા રહી છે તે બતાવી દેવાનું કવિનું કામ છે. જે સાચી કવિ હશે-એટલે જોના રસ-જોને આભા કવિતા ફળ દર્શી તેજ આ વિશ્વની સુંદરતા અને બચના જોઈ રિમય પામશે; દરમ્યાન જગતનું સત્ત્વ શું ને તે જાણવાની તેને ઉત્કંઠા થશે; અવર્ણનીય પ્રેમલેખામાં તેનો અન્તરાત્મા કુખી જશે; આવી જાતનું તેને પ્રથમ પ્રકૃતિ લક્ષણ છે. વિરમયભાવ મર્વ જાનને જન્મ દેનાર છે. જે માણસમાં તે ભાવનું અસ્તિત્વ નથી હોતું, તે માણસ પશુની માફક આંધળો ભીંત ચઢીને આ દુનિયામાં પોતાનું જીવિત નિરર્થક ગુમાવે છે. તમને જો અવલોકન કરવાની ટેવ હશે તો તમને પોતાનેજ માફમ પડશે કે તમે જેતે જ્યારે બાળક હતો-જ્યારે તમને આ જગતની કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન નહતું જ્યારે તમે પોતેજ તમારાં માન પિતાને અથવા જે કોઈ તમને બોલાવતું રમાડતું તેને 'ફાણું એટલે શું અને ફાણું કેવું લાગે, ? એમ સવાલો પૂછતા અને તે સવાલો પૂછવાના પરિણામમાં તમને હાથમાં જે જ્ઞાન તમારી પાસે છે તે મળેલું છે. જે માણસનો વિરમયભાવ દિવસે દિવસે ફીણ થતો જાય છે તે માણસમાં તેમ તેમ પાશવપક્ષીની પ્રજાતા વધતી જાય છે અને મનુષ્યવતું આવરદા ધીમે ધીમે દૂંડું થતું જાય છે. નવા નખ્ખા, નવાં યંત્રો, નવી રોષિ એ સઘળું તેના અભ્યાસીઓનું અવસ્થા બ્યાલ જો-અશેજ અને તેના આકર્ષણના પરિણામમાં તે ઉપાસકો તે નમૂનાનું અનુકરણ કરવા, તે નવાં યંત્રોનું યાંત્રિક કામ જાણવા અને સોંપીનું વિશેષ સંશોધન કરવાને વિશેષ તાપર થઈ જશે.

આ પ્રમાણે જો કવિ વિરમયભાવનું પાલન કરશે તો તેના દલિવિદાસ સારો થશે અને તેથી તેને કવિતા કરવાનાં સાધનોનો જજરો બંડાર તેના હાથમાં આવી પડશે. વિરમય-ભાવનું પાલન કરવાથી કવિનું અનુભવ જ્ઞાન વિશાળ અને ઉડું થાય છે. વિષય-વિષયીના બેદને પાર ઉતરી જવાને તે શક્તિમાન શાય છે. વિરમયભાવથી પક્ષીની પાંખ ઉપર સ્વારી કરતાં કુદરતનાં અમૂલ્ય અને અનન્ત સ્વરોના પાણીનું પાન કરવાને આપણે સમર્થ થઈ

શાકીએ છીએ. અજ્ઞાનના વિરમયજ્ઞાવને જન્મ દે છે અને વિરમયજ્ઞાવ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. તે જાદુ અધિકારમાંથી કમગમના તેજનાં દર્શન કરાવે છે, કાર્યનું કારણ શું છે તેની તે જાણખાણ આપે છે. એટલે અનુભવાતી વસ્તુનું તત્ત્વ શું છે તેની તે સ્પષ્ટ સમજ આપે છે જ્ઞાન ગાર્ગે દોરવાનું કામ વિરમયજ્ઞાવનું જ છે અને કવિ ગદ્યર્થના જ્ઞાન હાથાર્થે અભિ-
ધાય મથે છે તેથી કવિને તે ધજોજ ઉપયોગી અને આપસપદ છે. તે બાવને તે કદિ પણ મૃત્યુ પામતા દેશે નહિ દારણ કે જો તેમ થવા દે તો જ્ઞાન સરિતાનાં જળ સુખવા મંડી જાય અને વખત જતાં તેનું નામ નિશાન પણ ઉડી જાય આ વિરમયજ્ઞાવને કંટલાક લોકો આશ્ચર્યજાવની સાથે સરખાવે છે, પણ ખરેખર રીતે તે ઉચ્ચ ભાવની વચ્ચે દોષ પણ પ્રકારનું સામ્ય નથી અને તેટલાજ માટે આપણે આશ્ચર્યજાવનું વર્ણન આપી તેને વિરમય-
જ્ઞાવથી જુદો પાડી નાંખશું; જેથી વિરમયજ્ઞાવ એટલે શું તેનું મધ્યાર્થ જ્ઞાન આપણને થશે. આશ્ચર્યજ્ઞાવ એટલે આશાનું નિરાશામાં અને નિરાશાનું આશામાં પરિણમવું-દૃષ્ટાન્તમાં-હું એમ જાણુનો દઉં કે 'અ, પુરુષ યુગ્મધર્માજ છે પણ અદિ' જુનાગઢની બજારમાં હું જતો હતો તેવામાં તે મારી નજરે પડ્યો 'હવે આ 'અ, પુરુષ અદિ' ક્યાંથી, એમ જે મને બાવ ઉત્પન્ન થયો તે આશ્ચર્યજ્ઞાવ હું નહોતો ધારતો કે તે આવું દર્શો કે તે આમ થશે, એવું જે આપણું ધારનું અને માનવું એ આશ્ચર્યજ્ઞાવની નિશાની છે.

મતસમમાં આશ્ચર્યજ્ઞાવ ઉપજ થતાં પહેલાં અનુભવ થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ. વસ્તુનું અનુભવ જ્ઞાન જ્યાં સુધી થયું નથી ત્યાં સુધી તેને જોતાં ઉત્પન્ન થતા બાવને આપણે આશ્ચ-
ર્યજ્ઞાવ નામ નથી આપી શકતા, પણ વિરમયજ્ઞાવમાં થતું જ્ઞાન નથી હોતું, તે બાવની ગ-
દ્દ વડે તો ભવિષ્યમાં જ્ઞાન મળવાનું છે. આપી તરેહની તે જન્મે બાવો વૃક્ષે ભિન્નના ગ્રેહી છે તેથી આપણે સહજ કહી શકશું કે તેજો અન્યોન્યથી વિરહતાદર્શક લાગે છે; અને તેમ કહેવામાં કોઈપણ પ્રકારનું અસત્ય નથીજ. કવિને ગત અનુભવ તો હોનોજ નથી; જન્મતાં યો વારજ તેને સધળું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુંજ નથી; અને તેથી તે વિશ્લેષીસાને વિગોષ્ટી આશ્ચર્ય પામતો નથી, પણ ઉપટે તે વિરમય પામે છે અને આ બાવની ઉત્પત્તિ સાથેજ તેના જ્ઞાનનો પ્રારંભ થાય છે. વિરમયજ્ઞાવને અભાવે તેનું કોઈ પણ વિષયની સાથે સ્વરૂપાનું સંધાન થતું નથી. પ્રત્યેક પદાર્થ સૌંદર્યભગ છે. વિરમયજ્ઞાવ વિના પદાર્થ જ્ઞાન થતું નથી અને પદાર્થ જ્ઞાન થતું નથી તો પછી સૌંદર્ય જ્ઞાન તે ક્યાંથીજ થાય ? સૌંદર્ય એજ ચેતન અને ચેતન એજ સૌંદર્ય. નામ રૂપ જુગત્વાં અન્તે હેમનું હેમ હોયે, સૌંદર્ય એકજ છે; શિન્ન શિન્ન કળામાં અને વસ્તુઓમાં શિન્ન શિન્ન રૂપ અને રંગ ધારણ કરે છે. કાવ્ય-
તરંગિણીમાં સૌંદર્યતત્ત્વ રોગરોગ થઈ રમી રહ્યું છે તેના ખજખજ વહેતા જળ પ્રવાહની નીચે અદસ્ત ઢંકાર્થ રહ્યું છે; માત્ર કરિનાં ચક્ષુષ જ્ઞાનચક્ષુ તેને જાણી શકે છે અને તે જ્ઞાનચક્ષુમાં જોવાની જે શક્તિ શ્રમ રહેલી છે તે શક્તિનું નામ વિરમયજ્ઞાવ. વિરમયજ્ઞાવ વિહારી વસ્તુ છે અને તેથી કવિ પણ તેના શોધના દોષ 'વિવારસી' કહેવાય છે. તે ગમે લાં દોડે છે, ગમે લાં જુએ છે. તેના વિરમયજ્ઞાવને અન્ત નથી, અધન નથી ન્યાં ન્યાં વિરમય-
જ્ઞાવ વિરમે ત્યાં ત્યાં કવિ પણ વિરમે છે. તેની સ્કાલતાથી સહિષ્ણુમાંથી કવિ કાવ્ય સુધારસને મળી દહાડે છે, જેનું પાન લેનાં મનુષ્યોનાં હૃદય દર્શથી જયકાં જાય છે અને પરમાનન્દમાં તેના વિલપ થઈ જાય છે. (અપૂર્ણ.)

શ્રી દ્રષ્ટદર્શન ધર્તા અંતઃકરણની સ્થિતિ.

(કવિય કરિસી લગન માણે, તુજ લાવે દેખવા—એ રાગ.)

ઉમંગે અંશ ઉભરાતું, હું નિરખું જે રામે.

સુખ હૃદય ઉછળતું જો, (જેમ) આવીને મળે,

સરિત સાગરે,

(તેમ) પ્રેમમય થાતું—

હું.

તોઈ હૃદય વિષે શ્રીપતિ, ગહન શી ! ગતિ,

કરું પ્રણતિ,

હૃદયનાં આંસુ—

હું.

નિરખીને સુખનો નિધિ, હોટ ગેં દિધિ,

સ્વરૂપે શિધિ,

હરી શુર ગાતું—

હું.

અં.

પૈસા અને પ્રેમ.

(શ્રીમત ગોવધન, યુગાદ.)

હું તે પૈસાને પરણી કે પ્રેમને ?

“ મને ખાલી ત્રાસ નહિ આપ, નેહુ કટકો બધા કામમાં ચુંથાયલા છું. ” રામદાસને આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા કાગળોની ફાટા ઉપવાવવામાં ચુંથવાતા નેહુ શાન્તા બોલી “ આજે રાતના પંખી તમે નાટકમાં તમારા મિત્ર ઘાગછ અને જોડસન સથે જવાના બેઠો ”

રામદાસ હમનાં હમનાં કહેવા લાગ્યો “ બના ! ઇશ્વર ! બેઠાંજોને તે વખત પિયારીને વાત કરવાની શુદ્ધિ કાં ન આપી ! ખરખર તમને લેખને પુછવાના મગજમાં આવતી વેપાર દેવોળની ચુસ્તગી અને ટેકટોના વિચાર ત્રી રીતે આવી શકે ! ને ! સાંભળ ! હાલ હું પૈસાના જોક ધણાજ મોટા સાહસમાં માથું પેરાવીને મેકાવેલા છું. આ તે કાંઈ વાન કરવાનો વખત છે ! હમણાં તો પૈસા આ પૈસાનાજ ગ્રેજીએમ-ફિરસાઓ મારા મગજમાં ઉડ્યા દરે છે ! ને આ વખત બેઠો પાર પડ્યો તો પંદરલાખ રૂપવાનો લાસ આપણે માટે તૈયાર છે ! તારે માટે વીંછ દબારના હીરાના દાગીના અને દસ દબારની ખાસ મોઢેર તથા ડ્રેસ કરાવવાના છે ! જા જા હમણાં ખચે ન કર ! અમે રાતે નાટકમાં જવાના છીએ અને તમારે બધાને જલ્દી દોષ તો મોઢાને મોઢી તાણીને સીટસ રીઝર્વ કરાવી લેજો. ”

શાન્તા ગંભીરપણે બોલી “ મને ધરેણું નહિ જોઈએ; મારી પાસે ધણું છે. હવે કરતાં વધારે છે, મારે તો તમારા યુખના વચનોગી ગોળીના દાગીના જોઈએ છીએ; તમે જુરી ગયા કે આજીવી જોક વરસ પહેલાં જ્યારે અજણાં સગવડ યપાં હતાં ત્યારે તમારા દરેક સજ્જામાં અને દિવામાં જેવો મોડો પ્રેમ ઉભરાતો હતો ! છ મારામાં તમારામાં ફેરફાર થાવી પડી ગયો તે મને સમજતું નથી. પડેલાં તમને મારી નજરની જરા બદલ જતાં એન પડતું હતું નહિ અને મોઢે મોઢે વખતે મારી તપાસ કદી મારી સથે વાન કરનાં વાલીમાં કરવા ચાલતા અને

મોડી રાત સુની આગામીમાં બેઠી રહેના હતા. હાથ તમે કલાકના કલાક સુધી ટેમન ઉપર વાંચતા અને કાગળ લખતા, ટેપીફાઇન ઉપર વાત કરતા અને મહેસી વગાડના, એકાએક મોટાર મંગાવી બહાર ઉપડી જતા અને જાતજાતનાં માણસો સાથે નાટકો જોવા જતા ધમાધમમાં સુવાવલાજ રહ્યા કરે છે તેથી મારા કોમન મનમાં શું લાગણી થતી હશે તેનો જરા ખ્યાલ કરવા તરફી લેશો ? એક પક્ષીને પ્રેમથી થોડા દિવસ ખવડાવી પીવરાવી તેનાથી દૂર રહેનાર રક્ષકને તમે કેવો ગણુસો ? મારા પ્રેમી હૃદયને તમે મારા માખાપ પાસેથી લઇ આવી તમારા સ્વાધીનમાં રાખ્યું છે અને હવે તેની પુરતી સંભાળ ન લેવી એ શું પુરપોતું લક્ષણ છે ? ' પુરપોતા હૃદય વળી પશુ કંઠાર હોય છે ' એમ જો કહેવાય છે તે ખોટું તો નહિજ હોય એમ મને લાગે છે । ”

ખડખડ હળીને રામદાસે કહ્યું “વિવાગ્યાસનો ધગો સારો ઉપયોગ કરો હોં ! મને પણ કોલે-જમાં હું બી. એ ક્લાસમાં “ રોક્સબીયર ” નું “ હેન્ડી ક્રોધ ” માંડું હોટસ્પરનું પોતાની સ્ત્રી ફેદ્ટ પ્રેમનું વાક્ય યાદ છે હોટસ્પર બ્યારે લડખનાજ વિચારોની ધુનમાં રાત દહાડો લાગેલો હતો ત્યારે તેની સ્ત્રી પણ તારી પેટજ તેની પાસે આવીને ખસેલ કરતી હતી । જરા સજુર કર હું મારા ક્યાટમાંથી ચોપડી વાળીને તને સંભાળાવું જેથી તારા કટાક્ષનો જવાબ તને બરાબર મળે. ”

ચોપડી લાવી રામદાસે નીચે પ્રમાણે વાંચી ગતાવધું.

Hotspur:—“ .....This is no world

To play with mamnets, and to tilt with lips.

* * * * *

But hark you, Kate:

I must not have you henceforth question me
whithor I go, nor reason whereabout:

* * * * *

I know you wiso, but yet no farther wiso
Than Harry Percy's wifo: constant you aro,
But yet a woman. and for secrecy,
No lady closer: For I well believe

Thou wilt not utter what thou dost not know;

And so far I will trust thee, gentle Kate.

(Shake. Henry IV, Act II Scenn. 3).

(ભાવાર્થ:—સ્ત્રીઓ સાથે રમત ગમનનો હાથ સમય નથી; સ્ત્રીઓએ પુરુષોના કામમાં માંડુ નાખી ગમે તેવા સવાલો પુછવાની કાંઈજ જરૂર નથી. ભલે, સ્ત્રીઓ શાણી હોય પણ તેઓ સ્ત્રી તે સ્ત્રીજ કહેતાય; તેમનામાં કાંઈ જાની વાત સાચવી રાખવાની ગરજ હોતીજ નથી. જ્યાં સુધી તેઓ વાત નથી જાણુતાં ત્યાંસુધી વિશ્વાસ રાખવાલાયક હોય છે.)

“ જોયું ! પુરુષો પોતાના કામમાં આવા આમટ્ટી હોય છે ! બૈરાંઓએ તેમના કામમાં વચમાં પડવું એ મૂર્ખાઈજ છે ! જોયો હવે ગજબ ન કરો; રામાને ક્વીએ કે કાશીનો ખાસો આપી જાય. ” આટલું બોલી રામદાસે પોતાની ફાઉન્ટન પેન લઈ કાગળ ઉપર લખવા માંડ્યું.

શાન્તા નીચે નજરે એક આંગ્રે સ્તબ્ધ થઇ ઉભી રહી. પોતાની ફાઉન્ટન પેન ચાલી વિનાની જણાવવાથી તેને દૂર ફેંકતાં રામદાસ બોલી હાથા “ દજી તું ગઈ નથી ! શું વિચાર

કે છો જ જ કાશી મોહવાવ ! મગજને ચાંત રાખનાં શીખ, જોના નકામા ગંજીર નિધારોમાં મગજને લમચા ન દબાવે ! કેવી ઘેરી અને માંડી જેની તું વિચારમાં ઉભી છે ? શું તું નથી નજીવી કે તું જોઈ મોટા વેપારી શેઠીયાને પરણી છે !”

બીજી પેન જોખરા મૂટે રામદાસે ટેવણનાં ખાનાં ઉપર ખાનાં ખોલવા માંડ્યા અને જરા ચીકાતાં કહ્યું “ બધી પેન ક્યાં ઉડી ગઈ ? જો ને જરા ખીન ટેવણમાં જોઈ દાઢ.”

બીજારી શાન્તા આમનેમ જોતી હતી એટલામાં બારીમાંથી પવનનો હવાદો આપો તેથી રામદાસના ટેવણ ઉપરનાં કાગળીયાં ઉડી ઉડીને આમનેમ પડવા લાગ્યાં. એકએક આમ તેમથી કાગળ પકડી રાખતાં રામદાસ જોતી ઉઠ્યા “ જો જો પેલાં કાગળીયાં ઉડી ચાલ્યાં ! હાવ હાવ, આમ હાવ ! અગર પકડજો, અંદરથી ઉડી ન જાય,”

ધીમે પગે ચાલતી શાન્તાએ બધાં કાગળીયાં સંભાળતી રામદાસને કાંધ્યાં અને ધીમેથી દાંદરથી નીચે ઉતરવા માંડ્યું. રામદાસે પણ ઉઠેલાં કાગળીયાં નીચેથી જડી આવેલી બીજી પેન હાથમાં પકડીને સડમડાટ હાજવા માંડ્યું.

પાસેના જોરડના ધડીપાળમાં ખારના ટકારા વાગતા હતા; દૂર દેખાતો દરિયો તોફાનથી ઉછળતો હોય એમ દેખાતું હતું; શોકમાં હુએતી શાન્તા અગારીમાં પડેલા સોદા ઉપર લ- દકતું મોથું રાખી ઉઠા વિચારમાં ઉતરી ગઈ હતી, થોડી થોડી વારે તેનાં નમોઝમાંથી ઉઠા શ્વાસ ટુંકાતા હતા; આકાશમાં ખીલેલો રમણીય ચંદ્ર પણ જાણે તેના ગંજીર નિધાસની ટુંકાથી વચમાં વચમાં કાળો પડી ગયો હોય એવું લાન કરાવતો હતો.

તેના મનમાં શું વિચાર ચાલતા હતા ? તેના ઉદયમાં શું ખગમગાટ ધતો હતો ? તેની આંખમાંથી આંશુનાં ટપકાં ગોળ ચુકાળી ગાઢ ઉપર જાડળનાં નિંદુની પેંડે રાખી ટપકતાં હતાં તે વિચાર કરતી હતી કે કુદરત કેરી કઠોર છે ? પ્રેમ તું કેવો અધિયર છે ! પેસા તું કેવો માપાવી શક્ષમ છે ! ...જો પતિ એક વખત અને આનંદ પ્રેમ અને સતોષના ઉકારાથી હાંધેલી કરી દેના હતા તેજ પતિ, વેપાર, ખુશામતીયા સ્નેહીયા અને પેસાના સોલમાં ધરખાર જૂલી એક લીન યદ જ્યા છે ! આવો નિચિત દેરકાર થવાનું શું કારણ ? ગમે તેમ થાય પણ મારે આ સ્પર્ધા કારણે શોધીને હીંગતથી યત્ન કરવોજ જોઈએ. સી- તાનો અને રામનો, રાધાજી અને શ્રીકૃષ્ણનો, હમપતી અને નળનો, લરણા અને મજનુનો જે અમેઢ પ્રેમ ગણાય છે તે શું હવાઈ ડિઝા હશે ! અથવા આ સુધરેલા જમાનામાં પ્રેમના દેવને કાંઈએ થાય આપો હશે કે જેથી સ્ત્રી પુરુષનાં મનની એકતા નહિ થતી હોય ?

પણ મને જોગણે જખાગમાં શું કહ્યું ? મને ધણેજાં અને માડીથી ખુશ કરવાનું કહ્યું ? શું સુધરેલા જમાનામાં પ્રેમને બદલે ધરણાંથી સ્ત્રીઓ ખુશ ચર્ક સતોષ માને છે ? જો પ્રેમ જોવો સ્વાધીજ હાંધ તો હે મધર ! મરું મરવું વહેલું કરી અને દુલીયા- માંથી છુટી કરજો; મારા એકએક શ્વાસમાં જોર ઉપજારી મારો આંન લાવજો.

શાન્તા એકદમ સોશ ઉપરથી ઉડીને લાતાં ચકારી હાથ સમુ જોઈને આવેસારી ગા- બડવા લાગી “ આ રહો મારો શરુ-આ રહી મારા પતિના પ્રેમનું હરણ કરનારી માપાવી સ્ત્રી ! દોષન લાદમી હા ! તુંજ મારા પતિને મોદમાં કસાવનારી ના-કા છે ! તારા અંગધમાં મારા પતિનું તનમન આવવાથીજ તેમને મારા ઉપરનો પ્રેમ બદલાઈ ગયો છે.

મારા પતિને મારા પ્રેમથી વિખુટા કરી, પોતાની મેહમદજમાં ફમાવી દેનાર તારા જેવી કુટ ને શું હું મારા હાથમાં, પગમાં અને ગળામાં રહેલા દહીયું કે !-જા ! દરેક ! તારા મોદમાં બીજી લાલચુ સ્ત્રીઓજ ફમાવ ! ધિકાર છે એવી રીતેજોને કે જેઓ ધનવા અને કપડાના મજવાથીજ પ્રેમનો સતોષ માને છે, જેઓ માડી અને પોતાનીજ ધરમસારનું અ-

સુખ મળ્યું એમ સમજે છે અને જેઓ વાડી, બંગલા, બહેનપણીઓ, પાર્સીઓ અને મોજ શોખથીજ માનવ દેહનું સાર્થક થયું એમ મણે છે. "

આ પ્રમાણે જોણતી જોતની શાન્તા હાથનાં હીરાનાં કંદણ, કાનની મોતીની છુટી અને ગળાના મોતી તથા હીરાના હર એક પછી એક કાઢીને સોફા ઉપર ફેંકતા લાગી.

થોડી મીનીટ આમતેમ અચારીમાં બાંટા મારી એન નહિ પડવાથી પાછી શાન્તાકેય ઉપર અન્યવચ્ચ હાલતમાં પડી.

*

*

*

*

।

ધડીપાળમાં એકનો ટોકેરો થયો, રાત સમસમાટ અવાજ કરતી ચારી જતી હતી; પાસેના ઝાક ઉપર ધુનડ પડી ભથંકર અવાજ કરી રહ્યું હતું તથા અચાસી પાસેના ઝાપરા ઉપર મીંગરીની મીચીવારી ગાળ્યા કરતી હતી.

નિદ્રાદેથી ! તારું બળ કેવું અદ્ભુત છે ! તું મને તેના ગાણુમને પણ તારા મોહથી શાંત કરી દે છે ! જનમત્ સ્થિતિમાં સેંકડો ગાઉ મુસાફરી કરનાર પગને તું ચાંબલા જેવા સ્તબ્ધ બનાવી દે છે, હજારો વાક્યો લખવાની ક્રિયાઓ કરનાર હાથને નિશ્ચેષ્ટ કરી મુકે છે, અનેકને પ્રતાપથી બાંધી નાંખનાર આંખોને અધકારથી પુરી નાખે છે ! ઉવટે તારીજ છત થઈ ! આવી અત્યંત ઉચ્છેદાયલી શાન્તાને પણ તે તાજા અદુર્લભ બળથી જડવત બનાવી દીધી !

શાન્તા-પ્રસન્નમાટ ઉઘતી હતી, થોડી થોડી વારે પામું બદલની હતી; અને યમના પાશની પેઠે નાક ઉપર ઉડી પડતી વાળની લટોને આમતેમ ખસેડ્યા હાથ ઉઘાળતી હતી. વહાલા વાંચનાર ! જરા આપણે શાન્તાને જે સ્વપ્ન આવે છે તેનું વર્ણન કરવાની છુટ છું ! સ્વપ્નમાં તેને પોતાનાં માતાપિતા ધરની અંદરની પોતાની બાળકના રૂપની છદ્મી દેખાવા લાગી. કાંઈ પણ જાનની ચિંતા વગર રમત ગમતમાં આનંદથી ખેલતા પોતાના સ્વપ્નને તે જોવા લાગી.

અહો ! બાળકનું હૃદય કેવું કામજ, નિમિત્ત અને પ્રેમાળ હોય છે ! જેર શુદ્ધિનો તો તેનામાં અમાવજ્જ હોય છે ! માતાએ મારેલી ચાપડને તે બીજાજ પગે લુપ્તી નાખી હસતું હસતું સ્નેહથી કેવું તેને વાગી પડે છે ! કેમ સ્નેહ-ભાવભાવ ! તમારો પ્રભાવ બાળકના ઉપર કેવો ઉત્તમ પંક્તિનો હોય છે ! સાચી મોટી ઉમર આ લાવોમાં ફેરફાર થાય છે ? મનુષ્ય પોતાના સહવાચોથી, પોતાનાં સંસારિક જોડા વિવેકનાં કાર્યોથી અને પોતાના કુદરતના નિર્ભયથી વિરૂદ્ધ પ્રકારના વર્તનથી પરમતમા તરફથી સર્વ વિસ્તારમાં આવેલા લાવોનું રજાવર કરી નાંખે છે !

શાન્તાના સ્વપ્નપ્રદેશમાં એક પછી એક વિવેક રચનાં હતાં. વિરાહ સમ્બંધના ઉમંગમ-લમ વખતના હર્ષના ઉભરા અને પંક્તિના ગ્રહમાં આવવાની સાથે ઉદ્ભવના પ્રેમના આવેગો એક પછી એક આ પ્રદેશમાં તે અનુભવતી હતી.

એક પછી એક બધા ચિતારો તેની કલ્પનાશક્તિમાં પ્રકટવા હતા અને વિજ્ઞાના હતા-વિવક્ષના પડેલા તાજા સરકારો સ્વપ્નપ્રદેશમાં સ્વસ્થ માંડ્યા ! શાન્તાના મુખઉપર ઉગા આ-વેશની ઝાંખાઓ ઝવાસ માંડી અને તેના કપાળકિર આનિતી દરચાળિયો પડવા લાગી. બધી મનના બગસમાટ ફરીતે તેના હૃદયમાં ચાલતો હોમ એમ જણાતું હતું.

ઉઘમંને ઉઘમાં તે જોતી હતી "હું" તે પૈસાને પરણી કે પ્રેમને ? "

(અપર્ણ.)

ઈશ્વર સ્તુતિ.

રાગ-‘કંપાણ’

(શ્રી લાક્ષ્મી માટે ખાસ લેહનાર ‘શ્રીરોજનાર.’)

શંકર, સુખકર, લયહરદુખહર

દીનાનાથ હિતકારી. શંકર.

ઓ આ મનના માલિક, હાથ ભેડી હરએક,

નમે છે નામ પુકારી. શંકર.

ધરતીને આકાશ સરભયા તુજથી.

યયાં હમો ઉપકારી. શંકર.

નેહીની શશનીમાં બહીની કીશતી

દુખાક ઓ જગધારી. શંકર.

“આત્મ-વિસર્જન.”

(લેખક-“હીહુનિરંજન” મુખ્ય.)

૧

વ્યવસ્થિત રૂપમાં એક સુખવારે હરિવલ્લભ જીવી પાડનાર ને ત્યાં મેં જીવી પડાવી. કારણ તે આખા શેઠગમાં પ્રખ્યાત હતો. તે વખતે મારા લખકાનું (હાથમાં) તે પુણ્યનું શું મેં ફોટોગ્રાફરને કહ્યું, આ કામ ઉપરની જીવી મારા સસરાને ત્યાં મોકલવાની છે. હું જાતે ગરીબ છું. તે પૈસાવાળા છે, જ્યાં મને તેની કન્યા આપવા વિચાર રાખ્યો છે. ફોટો ગ્રાફરે જરા ચપગનાથી કેમેરા ચોળ્યો, અને વારંવાર આમ તેમ ફેરવવા માંડ્યો. મ્હારા વાળને ટીક કર્યો, અને માથા પર મુઠ્ઠી ટોપી સાથે ફોટો નહીં પડાવતાં ઉધામ માથે પડાવવાની સલાહ આપી, ‘મેં પણ તેમજ કહ્યું, મારાં કાલર ટાઇ વિગેજ. દૂરસ્ત કર્યો બાદ જીવી પાડી અને કામ ધીમું મૂકેને જતા-યો. મેં કહ્યું જીવી સફાઈ બધી ઉતારતો. ને ને, જરા સંભાળથી કામ કરજો

હરિવલ્લભ ફોટોગ્રાફરને ત્યાંથી મ્હારી જાનિયમાં યનારી પ્રિયતમામાં ધ્યાન ધરતો હું ખદાર નિહાળ્યો, તેની મન મેં હક જીવી મ્હારા હૃદય મંદીરમાં વસી રહી હતી મેં ગ્રામ રીતે તેની જીવી મુરોડીથી મેળવી હતી. અમારાં હાથ યવાને હવે કંઈ વધારે વિલબ નહોતો. ! ને કે હું જાતે ગરીબ હતો, મારા માતપિતા પણ રેક હતા, જ્યાં મ્હારા કદરવાળા સસરાએ ફક્ત મ્હારી વિદ્યા, અને જીવિતે લીમિટ કન્યા આપવા ધારી હતી. હું એવીયર્સ કામેજમાં બી, ઓ, ની પરિચા પસાર કરી હમણાંજ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો

૨

હરિવલ્લભ ફોટોગ્રાફરને ત્યાં જીવી પડાવી આગળ બાદ આજે મૂકે બીલકુલ એન પડ્યું નથી. મ્હારા હૃદયમાં કંઈ ગ્રામ દરદ યામ છે. અને તેથી હું હુખી યાત્રી છું, એ દરદ શું

છે તે હું કહી શકતો નથી. મનમાં જાણું છું. પણ મ્હોડે જોલી શકાતું નથી, આજે જેમ થકું છું, કાલે સાંભળું છું. છતાં હું કાન ખેંચેરા નહીં પણ ધ્યાન ખેંચેરા છું. હજી સુધી પણ તે હું કેમ કહી શકતો નથી ! જીવી પાડનારના મહાનમાંથી નિકળતાંજ મને કાંઈ જાણેરા વ્યાધિ થયો છે. મુખેં અતે માનીને દુઃખ કરાવે, તેવો તે છે. એ કલાક ધરમાં બેઠો, ધણા ધણા વિમારો કર્યા છતાં પણ કાંઈ સુઝ પડી નથી. દુરતજ ધુનમાં ને ધુનમાં પાછો જીવી પાડનારને ત્યાં ગયો. અતે ત્યાં તેના જીવી પાડવાના સઘળા આરગાઓ ફરી વળ્યો. તેને મેં પુછ્યું, તમારે ત્યાં હમણાં કાણ જીવી પડાવી ગયું ?

આ વિચિત્ર બેવકુફાઈ બરેલા સવાસનાં જવાબમાં તે બોલ્યો “ જીવો, આ કાચ હમણાંજ ઘામતે મુકપાછો ! તેમાંથી જેને તમે ધારતા હો તેને આજળી શકશો. મેં કાચ હાથમાં લીધા, એક, બે, ત્રણ, એમ ત્રીજા કાચ જેતાં મ્હારાથી કાંઈ ત્રીસ પડાઈ ગઈ. હું જોવાન મઈ ચીજ-ડાની માફક જાગીન પર પછડાયો. અરધા એક કલાક સુધી તેજ હાસતમાં હું રહ્યો. દરિવ-દને મારા મુખ પર પાણી છાંટી મને શુદ્ધિમાં આણ્યો. મ્હારા હાથમાંના ત્રીજા કાચ થકી જવાથી તેમાં જે તરવીર હતી તેના ચુરેચુરા થઈ ગયા. ત્યાં હું માથા પર બની દીન મુખે તેના સામું જોઈ રહ્યો ! !

એ કાચમાં કાંઈ નવચોવના બાળાની તરવીર હતી. તેની સાવચપતાએ મ્હારા હૃદય પર વજ્રપાત કર્યો, હતો. જીવીવાંજાના મહાનમાંથી નીકળતાંજ તે શુદ્ધાદન છાંટી ત્યાં જીવી પડાવવા આવતી હતી. તેની સાથે દ્રષ્ટિ એક મતાંજ તેણે તિન નેજ કટાક્ષ બાણ મારી મને ઘાપસ કર્યો. તે વખત સામું જોઈ તેણે મારું ચિત્ત ફરી લીધું. ત્યારથીજ હું ગ્રમ વ્યાધિથી પીઠાઈ છું. મારા દરદની દવા તેના હાથમાંજ હતી. હું તેના પ્રેમભરી બની તેનાજ વિરદથી પીઠાવવા લાગ્યો.

૩.

એ મનોહર મુર્તિ કાણ હતો ? તેણે સાગરે મ્હારા ચિત્તની ચોરી કરી હતી ? શું મ્હેં તેનું કાંઈ બગાડ્યું હતું. ? હું તેની કાંઈ વસ્તુ ચોરી તેના ગુન્હેગાર બન્યો હતો ? કે તેના બદલો આવી ધાતકી રીતે તેણેવા લાગી ? કાણ સતેષ કારક ખુલાશો કરે ? દીકાશો કાણ આપે ? મનમાં અતે મનમાં હું વિરહે પીડાથી સુકવા લાગ્યો. લગની વાત સાંભળી મ્હારા શરીર પર જે સોહી મઠ્યું હતું, તથા મ્હારી બવિધ્યમાં ચનારી પત્નિના મોહમાં હું જેટલો સુખી હતો, તે બધું નષ્ટ થઈ ગયું. જાણે પેલી નવિન મનોહર મુગ્યા ચંદ્રમુખી મ્હારી નજર આગળ આવી કટાક્ષ કરતી ઉભી છે, તે નાણુક, ઝુંદર અંગવાળી, પોતાનાં ન્હાનાં પણ રસીલાં, ચંચળ નેત્ર વડે મ્હારા સામું પ્રેમભરી દ્રષ્ટીએ જોઈ રહી છે. તેનું નાણુક ગૌર શરીર મ્હારા નેત્ર આગલ રમ્યા કરે છે, જાણે તે ગીકું દાસ્ય કરતી, ડાળો દાથ ડાળી કેડ પર મુકી, પગને બેરવી, કેવી છટાથી ઉભી છે ! ! હું તેને નીરખું છું. તેના વિખરાયેલા વાળ જોઈ છું, નિખાસ મુકું છું. વિરદની વેદનાએ બળું છું, રીનાઈ છું. મ્હારા માતપિતા, સાર-સસરા, સગા સખંતીઓ મિત્ર વર્ગ વિગેરે, મ્હને કાંઈ ચિંતા થાય છે, એમ સમજવા લાગ્યા, મ્હને તેઓ પુછવા લાગ્યા. પરંતુ હું કાંઈ જવાબ આપી શકતો ન હોતો, મને ડાકટ-રની દવા લાગી આવતા, તેથી પણ મારો રોગ ગયો નહોતો. દિવસે દિવસે મારું દરદ વધતું ગયું, અન્ન જળનો પણ ત્યાગ કર્યો. બીજાનામાંથી ઉઠી શકતો ન હોતો, રૂકન નેત્રથી જોઈ શકતો અને કાનથી સાંભળી શકતો.

૪.

હરિવદન ફોટોગ્રાફર એક દિવસે આવી અને બીમાર પડેલાં જોઈ ગયો હતો, તેણે મારી સાથે મિત્રાચારીના સંબંધ સંબોધ્યા હતા. હું જાણતો હતો કે, આ કળીયુગના સમયમાં ત્યાં મૃત્યુનું વિકાળ ડાચું સર્વે કોણે રહે છે, તેવા કારમાયુગમાં શું સાથે હાથ જાય છે? જેની તેની સાથે મિત્રતા, પ્રેમ, રનેહ, બલમનપ્રાર્થ રહે તો તે વધારે સારું. અમે એક બીજાના તેજા વિચારોથી રોગીની પવિત્ર બધનથી બધાયા હતા. આજે મારી પાસે મારા સગા સબધીઓ વિગેરે બેઠા છે. ડોક્ટરના હાથમાં મારો હાથ છે. તે નાડી તપાસી બોલ્યો કે એમના શરીરમાં વ્યાધિ નથી. પણ “મસ્તિક કમજી” છે. તથા મગજે ગરમી ચઢી ગઈ છે. બેઠેલામાં સર્વ ડોક્ટરના હાથ હતા કે હું થોડાજ વખતનો મહેમાન છું. એટલામાં મારા મિત્ર હરિવદને આવી કુશળતાના સમાચાર પુઝ્યા. તેણે મારા કાનમાં કહ્યું, જો તમને આરામ થાય તો જે સ્ત્રીના વિરહપાસથી તમે પીડાઓ છો, તેની સાથે લગ્ન કરશો!

“તે કાણુ હશે? તે હું શી રીતે જાણી શકું?” મેં કહ્યું, “તે તમારી આત્મનીજ છે એટલુંજ હું જાણું છું.” તેણે કહ્યું, “પણ તેની સિધ્ધિ કેવી છે? હું તો મરી જ છું.” મેં કહ્યું, “તે વળી તમારા દરતાં વધારે ગરીબ છે!” તેણે કહ્યું, “જાણ ત્યારે તો હા કહેા, હું રાજ છું.” મેં કહ્યું.

મેં હીમનથી રમ તો આપી, પણ તેમ ક્યાં સિવાય આસે તેમ ક્યાં હવું? જોત જોતામાં આટલા માણસોની વચ્ચેમાં મારો મિત્ર તથા તે અમેઝીક મૂર્તિ પુરુષના પાસાકમાં આવી પહોંચી હું શું જોઈ છું! હું આ જોને જોઈ છું! એકદમ તે સુંદરીને ઊડી બેઠું એવા વિચારો મારા મનમાં આવવા લાગ્યા. તે મનોહર મુખાએ મારી પાસે બેસી માથા પર હાથ મૂક્યો. તેનું રૂમ, લાલપુષ, અને પ્રેમ લગ્નના નેત્રોને જોતાજ મારો વ્યાધ બાર ગાઉ નહાસવા લાગ્યો, જેમ ગૃહજી વખતે ચંદ્ર જોત જોતામાં પ્રકાશમાન થાય છે, તેમ મારા મુખ ઉપર તેજ આવ્યું. મારા મિત્રે તેને કહ્યું—“ચંદ્રમુખ તમારો આભાર થયો.” તેણે શરમાઈ નીચું મોઢું કહ્યું. હવે અને મારી બીમારીનાં ચિન્હો જતા લાગ્યા, અને ત્રણેક દલાકમાં તો ધણેજ આરામ થયો. દરરોજ તે જાલિકાએ પુરૂષ પાસાકમાં આવવું શરૂ કર્યું. તેમ તેમ મારો રોગ નાશદ થવા લાગ્યો. હવે હું પુરતો તંદુરસ્તી ગોળવું છું.

૫.

આ વાતને ત્રણ વર્ષ પીતી ગઈ છે! હવે તો થોડાજ દિવસમાં મારી મુકુંદિની સાથે મારા લગ્ન થનાર છે. તે હાલમાં યુવાવસ્થાના પૂર્ણ ખંડારમાં ખીલી નીકળી છે. અદાદા! આજે અમે એકજ રથે એકાંતમાં રવીશ ત્યારે અમારા સુખનો કાંઈ પાર રહેશે? મારા સસરાએ પોતાના ઘરે આઠ દિવસ અગાઉ લગ્નની ધામધુમ કરવા માંડી છે. શેહેગના ગ્રાંદીસરે તથા અમલદાર વર્ગ અને દેશ પ્રદેશના પ્રીન્સો તેમજ બીજા આખરદાર ગૃહસ્થોને નોતપાં છે. કલકત્તાથી કુટ મેલા, ચાક લાજી, વિગેરે મગાવેલું છે. તેમજ ત્યાંના પ્રખ્યાત ગાનારી મીસ જોહરજનને પણ રોકવામાં આવેલી છે. હું જાતે ગરીબ હોવા છતાં મને પણ મન માન્યા પૈસાની મોટી રકમ વાપરવા આવી છે. આજે અમારા લગ્ન થનાર છે. મારા મિત્ર આ સુખ પ્રસંગે મેનેજમેન્ટ કરી રહ્યા છે. લગ્નની અરથી કીધા પુરી ચર્ચ ગઈ છે. કદા હવે સાંજના સમયે હસ્ત મેલાપ થવાનીજ બાકી છે.

મ્હારી મુકુંદિની મ્હારા ધ્યાનમાં કુખી ગઇ છે । હું તેના વિરહથી પીડાઈ છું. સાંજનો સમય થતાં વરઘોડાની તૈયારી થઇ રહી છે. ન્યાતમતનાં સભ્ય લોકો પોતાની કિંમતી પ્રમાણે સારાં કપડાં પહેરી ઘર આગળ આવી ઉભા છે. મકાનની ખુદાર ખંજેશ અને દેશી વાજાનો નાદ થઇ રહ્યા છે । સેંકડો લોકોની મેદની બરાબ છે. સ્ત્રીઓ અને બાળો સારાં વસ્ત્રોધાર ધારણ કરી વરઘોડામાં આવવા તૈયાર થઇ રહ્યાં છે. દટલાક ઘોડા માડીઓ વિગેરે હાજર છે. મ્હારો તેજસ્વી ઘોડો પણ સાજ સજ તૈયાર છે. ફક્ત મ્હારી ઢીલે ત્યાં ઢીલ છે. મેં જરીનાં કપડાં પહેરી મથિ જરીની બતી (શીરપેચ) પહેરી કપાળમાં કંકુમનો ચાંદ્યો કરી, હાથમાં નાળીયેર લઇ મેંકું પાનથી લાલચોલ કરી બારણાં પાસે શુકનની રાહ જોતો ઉભો છું. સ્ત્રીઓ મંગલ ગીતગાઇ રહી છે. તેજ સમયે એક બાર વર્ષની કુમારીશયે આવી મને એક પત્ર આપ્યો તે સાથે સૂચના કરી કે તે બનતી ઉનાવળે વાંચો. પત્ર નીચે પ્રમાણે લખેલો હતો.

પ્રીતિકર પ્રાણ !

મેં ચંદ્રમુખીએ વિધાસધાતરવાના બદલામાં આજે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો છે. વચનને ભુલી જનાર સ્વાર્થિયું કદી કલ્યાણ થતું નથી અને યશ પણ નહીં. પેલા ભવમાં વખતે મળી શું. જાણો ! પરણેા સુખી થાઓ જેવી ઇચ્છાએ અરુઃ

શ્રી. લાભ્યગીથ બાળા.

ચંદ્રમુખી.

આ પત્ર મળતાં જ કીર્તિસેને નાળીયેર ફેંકી દઇ સર્વે અમંકારોનો ત્યાગ કરી વાળના કપડામાં ઉઘાડે મથિ રમશાન શુભી તરફ એક દીવાનાની માફક ધર્યો. ત્યાં જઈને જુએ છે, તો ત્યાં ચંદ્રમુખીના શરીરને ચિત્તામાં સુતડી છે. તે કુચારિકાનું સ્થિતિક કરતાં પણ ઉજળું કંઠાપત્ર કરતાં પણ વધુ ક્રોધાળ શરીર અમંક અગ્નિની જવાબમાં બળવા માંડ્યું છે. બધા લોકો કીર્તિસેનેને પિયારી, ફટ ફટ કરવા લાગ્યા. તે ચિત્તામાં બગી મરવાનો દ્રઢ વિચાર કરવા લાગ્યો અને પડવા તૈયાર થયો, પરંતુ તેને લોકોએ પકડી રાખ્યો હતો. તે કુચારિકાને જોતાં જ તેનું હૃદય પીંગળી ગયું. આજે તે વચનબંધ થયાથી દીવાનાની માફક ફરે છે !! પ્રેમાળ બાળા ચંદ્રમુખી પ્રેમભંગ થતાં અજમરિસર્જન કરી સુખી થઈ.

“મનોપદેશ.”

(લેખક, લીલુનિરંજન. મુ'બા.)

મન મોહ વશ થઇ શું લમે, અલિભાન મર્વે સુમાનમાં;
પણ ખતર નથી ધડી પડકની, શું થાવ તત્પર તાનમાં.
હવે બસ કરીને શું હકે, અરિયર ભુક્ષ જહાનમાં;
અતે વિભાસણુ થાવ એમાં, જો વિચારી જ્ઞાનમાં.
તુ'થી અધિક થઇ ગયા. આખર યવા જે જ્ઞાનમાં;
પત્તા ન લાગે જોળ કરનાં, વહી ગયા વેરાનમાં.
ધન પૂત્ર દારા દેખી ને, મલકાવ મૂંઝ તાનમાં;

અતે ન સ્વાસ્થ્ય કોઈ તેમાં, સમજ સાચું સાનમાં.
મન્યો જન્મ ઉત્તમ મનુષ્યનો, શીદ હા ફરે હેવાનમાં;
શીર પર ધરી લે બ્રિહદિ, ચૂં મંત્ર લાઘવે કાનમાં
ધરી ટેક તલપર 'થઈ જરી, ધરી ધીરતા તુજ પ્યાનમાં,
ગોવિંદ ભજ ગોવિંદ ભજ, બીન શીર ફર મેવાનમાં.

૪

૫

૬

“હીલુનીરજન”

ખેડૂતનું જીવન.

(શ્રીયુત જમકુખ્ય ગંગાદાસ ભક્ષા, સુરત.)

ખેડૂતનું જીવન સર્વોત્તમ છે, ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર એ વચન પશુ એજ જોમ આપે છે

ખેડૂતને ચોખ્ખી હવાના એક મહાસાગરમાં રહેવાનું હોય છે. Pure air is the best tonic એ ડોક્ટર રોહરોમનું વચન પશુ એમજ જાણવે છે કે ગામડાની ખેડૂતમૂલ આરે દહામ સ્વર્ગમાં વસે છે, સફેદના મનુષ્યોને બગના બધાવવા પડે છે. અને કુમક, માથેના વગેરે સ્થાનના નગર કરવી પડે છે, પશુ ખેડૂતો તો આરે દહામ કુમક કે સી-મ્થાના જેવા સ્થાનેના લાભ લે છે

ખેડૂતને બૂખ કકડીને લાગે છે જોગી બૂખને લીધે ખા ખા કરવાથી શહેરીજોનાં શરીર અપચારોવાળાં હોય છે. તેમની પાચનશક્તિ વેગથી હોતી નથી. અને ખાવાના પદાર્થો ધી તેન, ખાંડથી લેસા હોય છે ત્યારે ખેડૂતો કકડીને બૂખ લાગે ત્યારે સાદું જોજન લે છે ભાખરી અને દૂધ, તેમજ લાત, દાઝ અને શાક, આમ એકજ પ્રકારનું જોજન દેવાથી તેમનાં જર મર્યાદાથી વિશેષ લગનાં નથી વળી ખેતી માટે ખેતરમાં જતાં પ્રયેક ખેડૂત એક જ માઇનની જગામા આવેલી તમામ ચોખ્ખી હવાનો ધણી હોય છે.

શહેરના પુરુષો પુરુષો, કમરમાંથી વળેલા હોય છે ત્યારે ગામડાના દુનળા પશુ સીધા ટટાર ચાવનાર હોય છે. ગામમાં જોગે છે ત્યારે જાણે મોટા રથમાં જોડેલા હોય તેટલી પ્રસન્નતાવાળી નૈમર્ગિક મુખમુદને ધારણ કરે છે કથાસના ગાલાપર ઉઘે માથાપર પીછાડી વીટાળી જોડેલા મનુષ્યો જાણે હાથીપર સારી કરતા હોય એવા જાણુ છે !! વળી ગમે તે મુખાવને અનુષ્ઠાન દાન કરનાર ખેડૂત મોટું અજમર જેમણે કાઢ્યું હોય તેના લક્ષ્યનિસમન વૃત્તિના આદર્શને પ્રકટ કરે છે

ખેડૂતો જાણે કુલતનાં સાચાં સંતાન લાગે છે મહામાયાસતાના સાચા પુત્રો, રથમેજ માતા વ પિતા રથમેજ એ વચનમાં કહેવા પરમાત્માના ઔચર્યના સાચા વારસ ખેડૂતો માધમ પડે છે.

એક વિદ્વાનલેખે છે કે Agriculture is the primary school of alchemy. અર્થાત્ ખેતી એ રસનિધાની પ્રથમની શાળા છે ખેડૂતને કુલત સાથે કામ કરવાનું છે ભૂમિમાં

રહેલા ધનને ખારણે આશુવાનું કામ ખેડૂતનું છે. એક પ્રકારનું બી જમિને આપે તો તે ગુણાય ઉપગમશે. બીજા બીજને લઈ નારંગી આપશે. ત્રીજા બીજના ફેળા આપશે. આમ નવિન સૃષ્ટિ કરવાનું યોગ સામર્થ્ય જૂગિમાં રહેલું છે.

શહેરમાં રહેનાર મનુષ્યોને પરસ્પરમાં વિશ્વાસ હોતો નથી. તાણું માધી વગર બીજે કે ત્રીજે ઘેર શહેરના મનુષ્યો જતા નથી ત્યારે ગામડામાંના મનુષ્યો ઉઘાડે ખારણે પડી રહે છે. ખેતરે જાય તો ખારણું દીધા વગર અર્થાત્ મલિન ચોરી આદિ કામગીરી પણ શંકા ગામડામાં થોડી હોય છે.

પચાસ ખેડૂતને ઉભા કરે અને પચાસ શહેરીને ઉભા કરે. તો ખેડૂતોમાં આરોગ્ય ઉભરાઈ જતું માલમ પડશે. શહેરીમાં ઢીંચાપણું, વાંકાપણું, વગેરેજ જણાશે. સાસીપરિવા કે વસંતમાસની શહેરી મનુષ્યોના સોજની દેખાશે, ત્યારે ગામડાની પ્રજાના સોજની પાંચ સાત માઈઝ આલવું, પાંચશેર દસશેર ફેરી ઉંચકવી, ફૂવા ખોદવા, મણુ બે મણુ બોલે સહેલથી ઉચકવા વગેરે જણાશે.

સાયન્સની શોધો.

(શ્રીયુત જયકૃષ્ણ ગંગાદાસ ભક્ત મુરત.)

હુમાંમાં હિડતાં વાહનોમાં ઉત્પત્તિ:—૧૯૧૦ ના વર્ષમાં આ વાહનોમાં જેટલો સુધારો થયો છે તેટલોજ સુધારો આ વર્ષે અર્થાત્ ૧૯૧૧ માં થયો સમગ્રજ છે. કાર્ડિસનું એન્જિનેઈન ધણુજ ઉચ્ચ પકિતનું થયું છે, આ કલાકુસજ પુરુષ હજીમાં આવે તે સ્થળેથી અથવા ઈન્જિનમાં આવે તેવા જળના જાગમાંથી ઉચે ઉડી શકે છે તેમજ હજીમાં આવે તે સ્થળે અથવા ચાહે તેવા દરિયા, નદી કે તળાવમાં ઉતરી શકે છે. હિડતા એન્જિનેઈનમાંથી તારની મદદ વગર સદેશ મોકલી શકે છે અને એ સંદેશ ૪૦ માઈલ દૂર જઈ જમીનપર પહોંચેલા છે. ગયા એપ્રિલ માસમાં એકકાર્ડિનું વાહન ૧૫૦૦ ફીટ ઉંચું ઉડ્યું હતું અને પોતાના વાહનમાં રજા રજા તેણે ૧૦૦૦ માઈલ દૂરથી સદેશ લીધા છે.

નવિન ઉદ્યોગ—સિન્થેટિક ફેર્રીએ એવું અદ્ભુત વચન પ્રકટ કર્યું છે કે એટ બિહનની હવા વિદ્યુતના સામર્થ્યથી ધણુજ હદમાં આવી શકે. ગાખ્યા ટાપુની આસપાસ એક વિદ્યુતનો ફરનો પ્રવાહ સ્થાપી દેવા. તેથી સચુદના પવનના કપાટા ટાપુની જમીનપર ધક્કાવીને પડે છે તે દૂર રહેશે અને પ્રમથનો સમય પણ આ પ્રકારે ઈન્જિનુસાર લખાવી શકાશે.

ગાત્રીની શોધ અને રેન્ટજેન કિરણો:—કાણે માછલીમાં મોતી છે કે કેમ તે નખી કરતા રેન્ટજેન કિરણોનો ઉપયોગ કર્યો એ પ્રકારનું સૂચન કોઈ કોઈ વિદ્વાનોએ કરેલું, જો એ કિરણોથી નખી માથે કે અચુક મત્સ્યમાં મોતી છે તો તે મત્સ્યને હણવો અને ન સમગ્રજ

તો તે મત્સ્યને નિરર્થક મારવો નહીં પણ તેને પાણીમાં પાછો મૂકી દેવો અને ઢાળે કરીને તેને સુંદર ચોતી ઉપસ્થાપનાનો યોગ આપવો. આ પરથી એવા પ્રયોગો રાજ્યમાં ચૂકવા છે અને તેમાં નિમ્નલી આદ્ય પણ બુધ્ધાઈ છે.

ત્રાંબાનું રોગનિવર્તક સામર્થ્ય.—હાલમાં વૈદ્યવિદ્યામાં પ્રતીજ્ઞ વિદ્વાનોનું માનવું છે કે-ત્રાંબાના સિંચાણે વ્યાધિપ્રતારક જંતુઓને બીજકુવ પેરાણુ આપના નહીં ત્યારે મુત્યુ અને રૂપું આ ધાતુઓપર રોગજનક જંતુઓ વિભયતા રહે છે ત્રાંબાની ભારમ, માત્રા વગેરેમાં અદ્ભુત સામર્થ્ય આ દેશના વૈદ્યો તેમજ પ્રજા માને છે. (United States Board of Live Stock Commissioners) આ બોર્ડે પણ હાથેગથી પીડાતા ટોરપર કેટલાક પ્રયોગ કરાયા છે તેમાં salts of copper ત્રાંબાના મિશ્રણવાળા કેટલાક દ્વાર વ્યાધિનિવૃત્તિમાં વિજયી નીવડ્યા છે. ક્ષયરોગથી પીડાતા કેટલાક મનુષ્યોએ પણ તામ્રવાળા દ્વારનું દૈનિક સામર્થ્ય અનુભવ્યું છે. અને તેમણે રોગ મુક્ત થયા પછી લખી આપેલા સર્ટિફિકેટો પણ લંડનમાંથી નીકળતા ટ્યુનર ક્યુરેશીન એજેન્ટમાં પ્રકટ થયા છે.

કેળાં પકવવાનો સર્વોત્તમ ઉપાય.—જે જ્યારમાં બીજકુમ હવાનો સંચાર ન હોય એવા જ્યારમાં પચોત્તરે ડીથી ઉષ્ણતા જમાવરી, આથી કેળાં તરતજ પાકી જાય છે. આ માટે નવીન વિદ્યુતથી આલનો સાચો પથ પ્રકટ્યો છે. એ સચો એક સરખી રીતે પચોત્તરે ડીથી ઉષ્ણતા પ્રકટાવે છે.

વીલ્યમ મેકપીસ થેકરે.

તેની જીંદગીનું સંક્ષિપ્ત વૃતાંત.

જન્મ-૧૮૧૧.

મરણ-૧૮૬૩.

(લખનાર—શુભશંકર.)

વીલ્યમ થેકરે અને ડીક-સે તેમના સમયના પહેલ પહેલા નૌવેલીસ્ટો હોવાનું માન ચેલવ્યું હતું. બંનેનાં લખાણો સેકોમાં વખાણ પામેલાં હતાં. તેઓ બંને લખાણોની ખાખતમાં એક બીજા સાથે હરીફાઈમાં ઉતર્યા. હતાં તેમ છતાં તેમનામાં અદેખાઈને જરાપણ અંશ પ્રકટયો નહોતો.

વીલ્યમ થેકરે ૧૮૧૧માં કલકત્તા ખાતે જન્મ્યો હતો. તેના બાપ, વીલ્યમ થેકરે એક આખરદાર, થોર્ડશાયરના અસલી કુટુંબથી ઉતરી આવેલો હતો અને તે છાટર્ફિયાક'પનીમાં સીનીય સરપીક્ષને હોદ્દો ભોગવતો હતો.

તેની મા, એન બીચર પણ એક ઈંગ્લિશ સીવીલ સર્વન્ટની દીકરી હતી હતી. ૧૮૧૬ ની સાલમાં તે વિધવા થઈ, તે સમયે તેને એક જ દીકરો હતો અને તે માન પાંચ વરસનો હતો. તેના બાપના મરણ પછી તેને તરતજ ક્ષિત્તિક મોકલવામાં આવ્યો હતો.

આત્માવસ્થાની તેની મુસાફરીનો એક પ્રસંગ તેનાજ શબ્દોમાં નીચે આપ્યો છે. "Our ship touched nt an island on the way home, where my black servant took me a walk over rocks and hills till we passed a garden where we saw a man walking. 'That is Bonaparte,' said the black; 'he eats three sheep every day, and all the children he can lay his hands on.'" તેના કાળા નોકરના આ શબ્દો સાંભળી તેનાં નાનાં નાણુક આંગળાંના તે નોકરનાં હાથને દેવા મજબુતપણે પકડી રહ્યાં હતાં ! અને રખેને પેલા બાગમાં ફરતો માથુસ તેને ઉપાડી લઇ જાય એવી ધારતીથી તે રાક્ષસી કદનાં માથુસ તરફ પાછું તે ફરી ફરીને જોતો હતો ।।

આત્માવસ્થામાંથીજ ચેકરને પ્રખ્યાત ચારટરફાઇસ સ્કુલમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો. તે પોતાના કલાસના મિત્રોના ઘણાં માનીતો થઇ પડ્યો હતો. રમતગમતો તરફ તેને ઝાઝો શોખ હતો નહિં. તેણે સ્કુલમાં એક વિદ્યાર્થી તરીકે નહિં પણ રમુજી, તાણા તપલાથી ઉત્તરપુર કવિતા-આના લખનાર તરીકે કીર્તિ મેળવી હતી. જ્યારે તે ૧૮ વરસની વયનો થયો ત્યારે તેને કેમબ્રીડજ ખાતે મોકલવામાં આવ્યો જ્યાં તે ત્રિનિટિકોલેજમાં ભેડાયો. કોલેજમાં પણ એક પ્રખ્યાત ફેલોશઅન તરીકે નહિં પણ ફેલોશ રમુજે ભેડી કાઢવામાં તે ઉસ્તાદ હોવાને લીધે ઘણાનો તે માનીતો થઈ પડ્યો.

કેમબ્રીડજ ખાતે એક વરસ ગુજરવા બાદ તેણે (જાઇ પણ ડીગ્રી મેળવ્યા વગર) ફોલોજ છોડી અને ત્યાર બાદ તે વીમર અને પેરીસ ખાતે જઇ ત્યાં આર્ટનો હુસર શીખવા લાગ્યો અને પ્રખ્યાત આર્ટિસ્ટો સાથે તેણે દારતી બાંધી. તેની 'મતલબ તે વેળાએ એક મોટા આર્ટિસ્ટ થવાની હતી. તેણે ક્રાન્સ અને જર્મની ખાતે પોતાનો આર્ટિસ્ટ તરીકેનો અભ્યાસ ચાલુજ રાખ્યો.

૧૮૩૨ ની સાલમાં જ્યારે તે મોટી ઉંમરે પહોંચ્યો, ત્યારે તેને એક વારસો મળ્યો જેમાંથી ૬૨ વરસે તેને ૫૦૦ પાઉંડ મળતા હતા. પણ આ વારસો એક કે બે વરસમાંજ સફા-ચટ થઇ ગયો. થોડાક પાઉંડ ઈડવાળેકે દેવાણું કાઢવાથી તેમાં ગુમાવ્યા, થોડાક પૈસા તેણે પાના પતાનો જુગાર ખેડી તેમાં ગુમાવ્યા પણ તેના પૈસાનો મોટો ભાગ એક ન્યુસપેપર કાઢવાની કોશિશ કરવા પાછળ ધસડાઇ ગયો. આથી તેને પોતાના ગુજરાન અર્થે મહેનત કરી પૈસા કમાવાની ફરજ પડી. એજ વખતે ચેકરે અને આર્લિસ ડીકન્સ પહેલ વહેલા એક-મેકને મળ્યા.

"મને યાદ છે" ચેકરે કહેતો, "કે જ્યારે મી. ડીકન્સ ઘણો જુવાન હતો અને જ્યારે તેણે પોતાના એક માસિક ચોપાનીવામાં કેટલાંક રમુજી લખાણો લખીને લોકોને પ્રથ કરવાનું પહેલ વહેલું બીકું ઝડપું ત્યારે તેને પોતાનાં રમુજી લખાણો સાથે વળી રમુજી [અને આપના માટે એક આર્ટિસ્ટની ઘણીજ જરૂર પડી હતી; અને મને યાદ છે કે હું એકવાર તેના ઓરડામાં મારા બે ત્રણ રમુજી ઉમદા ચિત્રો લઇ ગયો. પણ તે ચિત્રો, મને કહેવાને અત્યંત અભાગથી ઉપજે છે કે, તેને ગમ્યાં નહિં."

ત્યાર બાદ યેકરે આર્ટિસ્ટનો ધધા ઝોડી છઠ સાહિત્ય પાછળ મૂક્યો. તેણે ચાતાની સાહિત્યની કારકીર્દી ફેરવતાં ચોપાનીયાથી શરૂ કરી. તેની રમુજ કવિતાઓ અને રહેણાં ધધા ખરૂં "Michael Angelo Titmarsh" ના તખલ્લુસ હેઠળ પ્રગટ થતાં હતાં.

તેનાં સૌથી સરસમાં સરસ અને સર્વેથી ફતેહમંદ લખાણો નીચલાં હતાં—

"The History of Samuel Titmarsh" અને "The great Hogarty Diamond" તથા પેરીસ ઉપર ફટફટ લખાણો, કે જે લખાણો પાછળથી તેણે "The paris sketch book" નામની ચોપડીમાં ભેગાં કર્યાં હતાં. તે વળી "The new monthly magazine" નામના એક જાણીતા ચોપાનીયામાં લખાણો કરતાં હતાં, વળી "The Times" પત્રમાં તેનાં ઘણાંક લખાણો પ્રગટ થતાં હતાં.

૧૮૩૭માં તેનાં ફર્લંડ મેથ્યુની બેગ સાથે લગ્ન થયાં પણ પગથેલી જીંદગીનું સુખ તે ઝાઝીવાર મોઝગી શક્યો નહિ, કારણ યોડજ વરસમાં તેની બાવડીનું મગજ જતું રહ્યું અને તેને તેનાં કુટુંબીઓ સાથે જુદા રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવી. તોપણ યેકરેને ચોતાની બે પુત્રીઓથી ઘણોજ આનંદ અને સુખ મળતું હતું. તે બેમાંની વડીનું નામ એન હતું અને તે પાછળથી મીસીસ રીચમંડ રીચી થઈ હતી તે એક પ્રખ્યાત નૌવેલીસ્ટ હતી. આશરે ૧૮૪૦ માં યેકરેએ પંચ માટે લખાણો લખવાનું શરૂ કર્યું અને તે ચોપાનીયા સાથેના તેના સંબંધે ૧૮૫૩ સુધી ચાલુ રહ્યો, ત્યાર પછી તેણે ક્રાન્સના રાગની વિરૂદ્ધ ફેટલાક દુમકાઓ તે ચોપાનીયામાં છાપા તેથી તેનાં લખાણો તે ચોપાનીયામાં પ્રગટ થતા બંધ કરવામાં આવ્યાં. ઉપલા 'પંચ' ચોપાનીયાના સંબંધને લીધે તેને દુઝાવસ જેરોલ્ડ, ગીલમર્ટ આ બેરેટ, લેન લીચ અને બીજા રમુજ લેખકો સાથે પરિશ્વય થયો.

તેના 'પંચ'માં પ્રગટ થયેલા સૌથી પ્રખ્યાત લખાણો નીચલાં હતાં "The Snob Papers," "James' Diary" અને "The Ballads of Policeman X"

"The Snob Papers" માં તેની ઉંડી ફિલસૂફીનું જ્ઞાન સમાયલું છે, કે જે ફિલસૂફી વડે તેણે ઓક્સફોર્ડમાં ચાલતા કારનાવા, હગાર્ડ, કુચ્ચાઇ, અને ધૂતારા ઠગોને ઉધામ પાડ્યા છે.

તેની પહેલી નૌવેલ "Vanity fair," એક સૌથી એક ગણાય છે. તે નૌવેલમાં પણ તેણે નીચપણ, હગાઇ, પાપી કમો અને ધનવાન મુર્ખ લોકોને ઘણી અગ્રહી રીતે ચીતવ્યાં હતાં. આપણી જીંદગીના તખ્તાઉપર આપણે જે જુદા જુદા ભાગો ભજવી ખતાવીએ છીએ તે આ નૌવેલમાંનાં બે એકએકથી ઉલટાં પાત્રો આપણને બરાબર સિદ્ધ કરી આપે છે.

બીરે એક હાથ ઉપર બેકી શાર્પ હોશિયાર હોવા છતાં તેનામાં નેહી યાનીતિના બરા પણ અંશ નથી ત્યારે બીજા હાથ ઉપર એમીઆ સેલ્સી અભણ હોવા છતાં નેહી અને નીતિની પ્રતિમા છે. આ નૌવેલ ૧૮૪૬ ની સાલમાં પ્રગટ થઈ અને બે વરસ સુધી આશુ રહી જેમ જેમ આ નૌવેલ વધુ અંકોમાં પ્રગટ થતી ગઈ તેમ તેમ તે માટે લોકોની જીવાસા વધારે ને વધારે ઉત્તેજાઈ અને આ પ્રમાણે તે નૌવેલના લખનારની કાર્ટિ દિવસે દિવસે વધતીજ ગઈ. તે નૌવેલ આખી પુરી થાય તે અગાઉ તો યેકરેની કીર્તિના સ્થંભ ઉભા થઈ ચૂક્યો હતો.

આ નૌવેલ પુરી થતાં તેણે ૧૬૪૬-૫૦ ના વરસોમાં "The History of Arthur Peodenois:" નામની ચોપડી બહાર પાડી અને ત્યારબાદ ૧૮૫૨ ની સાલમાં "The History of Henry, Esmond, Esq.," નામની બીજી ચોપડી વાચક વર્ગ સમક્ષ રજુ કરી. ૧૮૫૫ માં તેણે "The new comes," અને ૧૮૫૭માં "The Virginians" કે જે ફક્ત "The History of Henry Esmond" નો વધારો હતો તે બહાર પાડ્યો.

બ્યારે થેકરેએ પોતાની બે સૌથી શ્રેષ્ઠ અને સૌથી ગંભીર નૌવેલો "Vanity fair" અને "The History of Arthur Pendennis" થી પોતાની કીર્તિ જગતમાં વિસ્તારી ત્યારે તેણે એક જાહેર વક્તા તરીકે સોફીમાં દેખાવ દેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું.

તેણે પોતાનું પહેલું ભાષણ "The English Humourists of the eighteenth Century" એ ઉપર આપ્યું. પોપ, સ્વીફ્ટ, એડીસન, સ્કીલ્ડ, હોગાર્થ, ગોલ્ડસ્મીથ તેમજ રાણી એન તથા ચોથા જ્યોર્જના રાજ્યમાં થયે ગયેલા કેટલાક પ્રખ્યાત અને મહાન નરોને લગતા ૭ સુંદર અને રમુજ હેવાલ તેણે આપ્યા હતા. આ ભાષણો વેળાએ લંડનનો "Willis room" ચીકર ભરાઈ ગયો હતો. તે ભાષણો એક વાંચ્યમના આકારમાં બહાર પડે તે અગાઉ થેકરેએ, યુનાઈટેડ સ્ટેટસ અને બ્રિટિશનનાં મુખ્ય શહેરોમાં તેજ ભાષણો ફરીથી આપ્યાં હતાં. આ ભાષણો આપવાથી તેને મોટો નફો મળ્યો, તેથી તે પોતાનું બીજું ભાષણ આપવા લક્ષ્યચાલ્યો.

૧૮૫૬ માં તેણે ઈંગ્લાંડના ચાર જ્યોર્જ રાજાઓ વિષે ભાષણો આપ્યાં. પહેલાં તે પૂર્ણ અમેરિકામાં અને પાછળથી ઈંગ્લાંડમાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ ભાષણો આગલાં નાં પણ વધારે ફેલ્ડમંદ નીવડ્યાં. ૧૮૫૭માં થેકરેએ આશફોર્ડ તરફથી પોલીસિટમાં મેન્નર થવાની કોસીસ કરી પણ તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળી.

જેટલો તે સાહિત્યની બાબતમાં બીલી નીકળ્યો હતો તેટલો તે રાજદ્વારી બાબતમાં ઠીક પણ બીલી નીકળતે નહિ. હજી તો તેને માથે સાહિત્યની સેવા જનવનારું એક ધણું અગત્યનું કામ પડેલું હતું. આ કામ તે "The Virginians" નામની વાર્તા લખવાનું હતું. કે તે વાર્તા ૧૮૫૭નાં નવેમ્બર માસમાં જપાઈ અને તે બે વરસ ચાલુ રહી.

"The Virginians" સમાપ્ત થાય તે અગાઉ થેકરેના અધિપતિપથના હેડળ "The Cornhill Magazine" નામનું ચોપાનીયું બહાર પડ્યું અને આ ચોપાનીયું તે અગાઉનાં સપ્તાગ ચોપાનીયાં કરતાં વધુ ફેલ્ડમંદ નીવડ્યું. તે ચોપાનીયામાં થેકરેએ પોતાની બે નૌવેલોનો ફાળો આપ્યો. તે નૌવેલો "Adventures of Philip," હતી. તે નૌવેલો ઉપરાંત તેણે ચાર જ્યોર્જ વિષેના પોતાના આગલા ભાષણોની હારમાળાઓ અને કેટલાંક રમુજ પણ તપલાથી લખાણો અગ્ર દીધાં હતાં. તેણે બે વરસ કરતાં વધારે વખત અધિપતિ તરીકે કામ કર્યું હતું. અને ૧૮૬૨ ના માર્ચ મહિનામાં તે રિટાયર્ડ થયો હતો.

થેકરે ૧૮૬૩ ની સાલમાં નાનાલને દીવસે ૫૩ વરસની વયે એકાએક આ જગતથી પોતાનો વારસો ઉઠાવી ગયો હતો.

તેના મરણની થોડા દિવસ અગાઉ તે "Donis Duvol" નામે નોંધેલ સખવામાં ગ્રંથાયો હતો.

આ નોંધેલનાં ૪ પ્રકરણો તેના મરણપાદ ૧૮૬૪ માં કાર્નહીલ ચોપાનિયામાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

થેકરે ઘણાં હિંદોગી નિયમિતપણે કામ કરતાર હતા નહિ. જ્યારે તેને સખવાની ઇચ્છા થતી ત્યારેજ તે પોતાની કપમ અજમાવતો અને કામગીરી રીતે લેતાં તે ઘણાં ખુશમીનજી અને મસ્કરો હતા. તેના ઉમદા સ્વભાવ અને ખાશીયતો ખ્યાનમાં લેતાં, તેણે જે મંથો પોતાની ટુંક શુદ્ધીમાં રચી પ્રજા સમક્ષ રજુ કર્યાં હતા તે જોતાં તે અલગત માનને પાત્ર હતા. તે પોતાની ઉપર કામનો અતિશય જાનરે કદી પશુ પડવા દેતો હતો નહિ-તે કદી પશુ તાણી તોડીને ઉપગતવી કારેણ સખાણુ સખતો નહિ. તેનાં સખાણો તેના રસુજી ભેજમાંથી નીકળતાં હોવાથી એક વહેતા ગ્રાની પેઠે છુટથી ફોડતાં હતાં.

તેની ભાષા મધુર અને સરળ હતી અને જો કે તેણે પોતાનાં સખાણોમાં થોડીક દલકી ભાષા પશુ જગે જગે વાપરી હતી પણ સામગીરી રીતે લેતાં તેમાં 'Vulgarity' નીયપણુનો દોષ હતોજ નહિ. તે પોતાના વાંચનારાઓ આગળ એક ગમથી એક સાદું ચીજ રજુ કરતો, તો બીજી ગમથી તે લોકોને વિષે ટીકા કરી તેમને સખત ચીમીકીઓ પશુ લગાવતો. તેનામાં સર્વથી મોટો ગુણ, માણુસ જાતના ગુણુ દોષ તપાસવાનો હતો.

મરદો અને સ્ત્રીઓ બંનેના સદ્ગુણો તથા દુર્ગુણો તેણે સ્વાભાવિક રીતે ચીતવાં હતા.

આ કારણને લીધે લોકોએ તેને "દુષ્ટાખ્યાર," "ધાતકી" અને "મગરૂરીથી લાંબાં લચક ભાષણો આપનાર" એવી ઉપમા આપી હતી.

થેકરેએ તેના સમયમાં ચાલતી ઇગાઇઓ, દેસભાવો, વગેરે દુર્ગુણો પ્રમાણિકપણે ઉ-
ધાડા પાડ્યા હતા. અને કેટલાક ધાતકી રીવાજો પોતાનાં દક્ષમરૂપી દાતરડાવડે જડમુળથી ઉખેડી નાંખ્યા હતા.

આ વાત તો આપણુ સપજાને માલમ છે કે જે માણુસ યા માણુસો મહાભારત કામો માથે ઉઠાવે છે અને જેઓની નિષ્ઠા લોકોનું બહુ કરવામાંજ સમાપ્તી હોય છે, તે માણુસો ભાગ્યેજ લોકોમાં વિખ્યાતી મેળવી શકે છે. થેકરે પોતાના સ્વભાવ અને ખાનગી જી-
વીમાં એક સરખો સાદો વિશેષ દ્યાળુ, અને અતિશય નરમ હૈયાનો ગૃહસ્થ હતા.

થેકરેની સઘળી નોંધેલોમાં આવેલાં ચિત્રો તેણે પોતાને હાથેજ ચિતવાં હતાં. તેનાં ચિત્રો જે કે ખામીથી નીરાળાં હતાંજ નહિ છતાં તે સઘળાં તેની વાતોને ધરનાંજ રસુજી, ટકારપાણી પુર, અને દુર્ગુણ સદ્ગુણુ રખાડતારાં હતાં.

હવે આપણે પેશા તેટલાજ પ્રખ્યાત નોંધેલોસ્ટ ચાર્લ્સ જોન ડીક્સનની સાથે થેકરેની સરખામણી કરીશું.

કેટલીક બાબતોમાં તેઓ એકમેકથી ઉઝડો ખરાબ ધરાવતા હતા, જ્યારે કેટલીક બાબતોમાં તેઓની બહારની કારકીર્દી એક બીજાને મળતી આવતી હતી. (૧) તેઓ બંને પોતાની નોંધેલોના ભાગો દર મહિને પ્રગટ કરતા હતા. (૨) તેઓ બંને મહાન લે-
ખકો હતા.

(૩) પુરોષ તથા અમેરિકામાં જાહેર વક્તાઓ અને પ્રખ્યાત વાંચનારાઓ તરીકે તેઓ પ્રસિદ્ધ થયા હતા. (૪) અને જાને જાણ્યો જાણીતાં ચોપાનીયાંના અભિપ્રતિ થયા હતા. ઉપલી ચાર બાબતોમાં તેઓનું મજતાપણું આની રહેલું હતું. તેઓની ધારણાઓ અને કાબાઓ કરવાની રીતો તદ્દન ઉત્તરી હતી.

ડીકન્સ વાર્તાના પ્લોટ નહી કીધા બાદ પોતાની કલમના ઘોડાને ઠાગળના ચ્વેત મે-દાનપર દોડાવતો, અને ત્યાર બાદ તેમાં આવતાં પત્રો અને અગત્યના બનાવો પોતાની વા-ર્તામાં ગોઠવતો,

થેકરેને મન પ્લોટ કંઈ ધણો અગત્યનો હતો નહિ-તેને પ્લોટની ઝાઝી ગરજ પડતી નહિ. તેનાં કાબાઓનું મુખ્ય એવાણુ તેમાં આવનાં ચોક્કસ પાત્રો હતાં કે જે પાત્રો તેણે મનુષ્યોની જાતી ખાસીઅતો અને શુણુ દોષોની જારીક તપાસ કાઢ પછીજ ધણી બાહો-શીથી અને ચાલાકીથી ચુટી કહાડ્યાં હતાં.

મી. વોલોપ નામનો એક અંગ્રેજ જાણાવે છે કે “ થેકરેએ ન્યારે “ Vaditry fair ” ની નોંવેલ કાખી ત્યારે તેણે મજાજુત કરાવ ક્યોં હતો કે, જેમ ડીકન્સ પોતાની વાર્તાઓમાં આવનાં મુખ્ય પાત્રો, અસહિત નેકી અને નીતિથી સુંદર બનાવે છે.....તો મારે મારી વાર્તામાં આવતાં મુખ્ય પાત્રોને હદમહાર ખરામ ચીતરવાં જોઈયે. ”

ડીકન્સે લંડનમાં વસના મધ્યમ અને ગરીબજીનો જીવન ચીતારી, ન્યારે થેકરેએ પશ્ચીમ તરફનાં માતખર અને મગર લોકો તરફ પોતાની નજર દોડાવી.

ડીકન્સની મતલબ લોકોને એણું જતાવવાની હતી કે માણસમન પોતાની સૌથી ગરી-ગરીમ હાલતમાં પણ ખીમનું બહું કરી શકે, સારે થેકરેની ધારણા એવી હતી કે લોકોના ખાલી હાલમાં અને લપકા સપકા તળે ધણાક-ફુટ કમો સમાવર્તા હોય છે.

કેલવળી.

ખાસ સ્ત્રીઓ માટે.

લખનાર. સૌ. મોતીબાઈ માધવજી. દા. ઠાકરસી. વાડનરોડ, મુંબઈ.

(ગત્રાંક ૫૪ ૧૧૦ થી ચાલુ.)

કેળવળી સ્ત્રી પોતાના મનને દદ અને સદન શીક્ષતાવાળું રાખી પોતાના પતિનો વિશ્વાસ મેળવે છે. તેના દાખવા પોરશીયા પુગા પાડે છે તે પતીવ્રતા સ્ત્રી રોમ નગરમાં રહેતી હતી. તેના પતીનું નામ માર્કસ જુટસ હતું. તે સ્વતંત્ર અને દેશ હિતકારી પુરુષ હતો. પોરશીયા મોટી કુળવાન, શ્યાળી, હિમતવાળી, નીનિવાળી અને ડાહી હતી; પતિ પત્નિમાં ઘણો પ્રેમ અને સંપ હતો. જુટમ હોઈ પણ વત પોતાની પ્રિય સૌથી છુપી રાખનો ન હોતો તેમ પોરશીયા પોતાના પતિના કાર્યમાં સામેલ રહી સદાવ્રતા અને સલાહ આપતી. રોમમાં પ્રથમ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ચાલતું હતું તેને બદલે ત્યાં રામનું રાજ્ય સંચાલવાની પ્રખ્યાત સરદાર લુકીયસ સીઝરે ઇચ્છા કરી. સ્વતંત્રતાને આહવાસ સરદારોને તે કામ પસંદ નહોતું. તેઓએ સીઝરને જીવ્યી મારી નાખવાનો વીચાર ક્યોં. એ કામમાં જુટસ જે દેશ-બીમાની પુરુષ હતો તે સામેલ થયો. એણું લખેણું છે કે સીઝરે જુટસ ઉપર ઘણો ઉપકાર

કયો હતો તે છતાં એ કામમાં તે સામેલ થયો. તેણે કારણ જોઈયું કે તે સરદાર હરેકે ખીજ વસ્તુ કરતાં પોતાના દેશની અસહ નીતિ અને સ્વતંત્રતાને ધણું મદદતો હતો. સીકર સરખા લોખી માણસને મારીને પણ એ વખતે પોતાના દેશીઓના હક અને હુદાપણનો ખ્યાલ કરવાને તેને કશું અપોખ સાગ્યું નહિ. એ કામ સંબંધી તે પોતાના શોખતીઓ સાથે ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. તે સમે તેની સદૃશ્યો સ્ત્રીના જ્ઞવામાં આપ્યું કે તે ધણે વિચારમાં અને ચિંતાતુર રહેતો હતો. કાંઈ કાંઈ વેળા તે ઉંઘમાંથી બાકી ઊઠે. કાંઈવાર જે કામ હાથમાં લીધું હોય તેની જાણે કરી ખજર ન હોય તેમ પોતાના મન સાથે ખીજી જાખ-તના ખ્યાલમાં પડતો. પોરણીયા પોતાના પતિની આવી રિયતિ ધવાતું કારણ સમજતી નહોતી. તે પોતે માટી ફળવાન અને ઝાડી હતી, તેના પતિ કાંઈ દિવસ કંઈપણ વાત છુપાવી રાખતો નહિ, પરંતુ હાલ પતિની આવી રિયતિ જોઈ મન સાથે તે વિચાર કરવા લાગી કે આતે શું હશે? તેણે ચિંતાતુર કેમ જણાય છે? તેણે શા વિચારમાં હશે? વગેરે વિચારી તેણે પતિના બેઠ જણવાની ઇચ્છા કરી. પણ બારીક વાત માં સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરાવ નહિ એવો પતિનો વિચાર જાણી તેને મનમાં ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ જરા ચંદી ચંદી મન સાથે વિચાર કયો કે પ્રથમ હું મારી પોતાની તપાસ લઉં. પતિના મનનો બેઠ જાણવા પછી તે ગ્રામ રાખવાની મારામાં હોંમત અને ધીરજ છે કે નહીં? પોતાની જોઈ સકિન વિષે તેણે અજમાવસ કરી. પોતાના આરકમાં જઈ તેણે સર્વ દરમિયાને બહાર માફથી દીધી. પછી એક તીક્ષ્ણ દેશીઆરથી પોતાની સાથળમાં લેડા જખમ કર્યો. તે જખમથી તેને તાવ આળ્યો અને તેથી તે ધણી દુઃખી થઈ. તેની માંદગીતું કારણ તેના પુનિએ ધણું વખત સુધી પૂજ્યા કર્યું, પણ પતિહતા, પોરણીઆએ કરી પ્રુક્સા કર્યો નહીં. એક દિવસ છુટસ ધણે આમદ કરી દસગીર થવા લાગ્યો, સારે તેણે કશું કે આપને ધણું દિવસથી કાંઈ વાતના વિચાર અને ચિંતામાં જોવાથી તે જખમ કરવો પડ્યો હતો એમ કહી તેના વિચાર અને ચિંતાતું કારણ જણવાની ઇચ્છા બતાવી. પણ છુટસે પ્રથમની પેઠે જણાવ્યું કે બારીક વાતમાં સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. એ સાંભળી પોરણીઆએ કશું કે હું જખમી થવાતું કારણ તમને જણાવીશ નહિ. આ વચનો સાંભળી છુટસ ધણે આતુર થયો. તેણે પોતાની વદાક્ષી સ્ત્રીને મનાવી તેની માંદગીતું કારણ જણવા માગ્યું. હવે તેણે સમજુતી પર આપ્યો છે એમ વિચારી પોરણીઆ બોલી કે ખારા પતિ તમોએ મને એક સ્ત્રીતરીકે કોળની કરવાને નહિ પણ આખી જીંદગી સુધી તમારી સુખ દુઃખની ભાગીવાણ કરવાની ઇચ્છાથીજ મારી સાથે લગન કર્યાં છે. તમારો એ હેતુ નિષ્ફળ જાય એવું કાંઈ પણ મેં આજસુધી ક્યું નથી. પણ તમે તમારા છુપા વિચાર અને છુપી વાનો મને જણવા દેશો નહિ તો તમોને મારા ખાર અને વિશ્વાસપણની સાગીતી કેમ મળી શકશે વાર? અગર તો જાનનો ભરિસો કરવો તમોને એકવાર અયોગ્ય લાગતો હશે પણ તમો કશું કરશો કે ઉંચા કુટુંબની ઉત્તમ કેળવણી અને સારી સંગતથી સ્ત્રીઓની ખાખી મળી જાય છે. હવે કુતો કેટો સરખા નામદાર જાખની પુત્રી છું. કેળવણી પામી છું. તે ઉપરાંત હું તમોને જણાવું છું કે તમારા બેઠને જાગરા સકિનવાન છું. મારી જોઈ સકિન તપાસવાને આ ભવંર જખમ મેં મારા સદીરમાં કર્યો છે. એટલું બધું કરવાની હોંમત અને ધીરજ મારાથી રાખી શકશ તો પછી તમારો બેઠ જણવાતું મુલકલ

પડે નહીં. ઘુટસ સ્ત્રીના પ્યાર અને કરાવ ત્રિપેના વચનો સાંભળી ધણો આનંદ પામ્યો. તેનું મન ગળી ગયું. તે તરત બે હાથ જોડી ઇશ્વરપ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે મારું ધારણું કાર્ય પાર પડે ને પોરશીયા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીને લાવકનો ભરખાર હું થઈ રહું. પછી તેણે સર્વ હકીકત પોતાની સ્ત્રીને કહી. પોરશીયા તે સાંભળી એ ત્રિશેના જોખમમાં ધણી ગભરાઈ પથુ તે બેઠા હુપો રાખવાને કાલ આપી ચુકી હતી માટે કશી ગડમડ કરી નહિ. એ ઉપરથી મારી વ્હાલી બહેનો! તમે વિચાર કરો કે કેળવણી સ્ત્રી પતિનો વિશ્વાસ કેવી રીતે મેળવે છે તે તમે બેનો આ ઘણાપરથી સમજી શકશો. કેળવણી સદૃશ્ય સ્ત્રી ધર ને સ્વર્ગ સમાન શોભાપમાન બનાવે છે. સ્ત્રીઓ કેળવણી લઈ સુધરેથી અનેક પ્રકારનાં સારાં ફળો પ્રાપ્ત કરે છે. કહ્યું છે ને—

બહુ બહુવો પુત્રીને તો શાણી થાનાર,
સદૈવ સુખ પામી કરે આશિર્વાદ ઉચ્ચાર;
સ્ત્રીઓ સુધરશે તોજ ફળ ઉત્તમ થશે અધાક.
પૃથ્વી સુધરશે તોજ સ્વં પાકે સારો પાક,
નારી તથા શોભા ધણી બની ઠની રહી તોય,
તેતો સારી નહીં દીસે બણી ગણી નહીં હોય. "

હાલ કેટલાક લોકો કહે છે કે સ્ત્રીઓ બહુવાથી સ્વતંત્ર બની મર્યાદારહિત થાય છે. લખતાં વાંચતાં શીખ્યાથી સ્વજંદી થાય છે. વળી તેમને રળવા કમાવા કે નોકરી કરવા ક્યાં જવું છે ! આવું બોલવું અણસમજવું છે. કેળવણીથી દુર્યજીને કાઠનારી છે. બગડવું એ કાંઈ કેળવણીનો દોષ નથી. પણ એવો અધુરી કેળવણીનો દોષ છે. જેનો સ્વભાવ જન્મથીજ ખરાબ હોય છે, તેને પછી ખરાબ સોજત લાગે છે. એ વગેરે કારણોથી કાંઈ એવી સ્ત્રી ખરાબ નીકળે તો તેથી શું વિદ્યાને દોષ દેવાય? કદી નહીં. વિદ્યા સદા પવિત્ર છે. જે બહેલી નથી તે શું દુરાચાર કરતી નથી? દુરાચાર કરવો એને લખવા વાંચવા સાથે કરી શકાય નથી. તેમજ સ્ત્રીને કેળવણી લેવી એ કાંઈ નોકરી ને માટે નથી, પણ તે કેળવણી નો ખરો ઉપયોગ શુદ્ધચતુરદાર ચત્રાવવામાં, બાળ બચ્ચાને રક્ષણ શીક્ષણ આપી માનવ-રત્ન બનાવવામાં, પતિને અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડવામાં અને છંદગીતું ખરું સાર્થક કરવા વગેરેમાં કરવાનો છે. સ્ત્રીનું મન પુગ્ય કરનાં કામગીર છે. અને જે બાળપણથી સારી શોખન અને ધર્મનીનિતી કેળવણીની તેના અંતરકથમાં ઉંડી ડાપ પાડવામાં આવે તો તેની અસર છંદગી ધર્મંત જતી નથી. સ્ત્રી જે વિદ્યા બહુવાથી બગડતી હોય તો પૃથ્વીમાં ધૂળી બહેલી સ્ત્રીઓએ મોટા મોટા પરોક્ષે ક્યાં છે તે કરેજ કેમ ? પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓને વિદ્યા બહુવાળા ઉપર પ્રથમજ લક્ષ આપવામાં આવતું. નહિકે આજની પેઠે મૂર્ખ રાખતા. સતી લક્ષ્મીજ સાવીત્રી, ગાર્ગી, મેનેષી, લીલાવતી વગેરે, સ્ત્રીઓ ધણી બહેલી હતી, એટલું જ નહીં પણ તેમણે વિદ્યાવડે પોતાની નામના રાખી છે. ગાર્ગી તત્ત્વવેત્તા ગણાઈ છે, લીલાવતીએ લીલાવતી નામનો ગણિતનો ગદન ગ્રંથ રુપે છે. સ્ત્રીઓએ પોતાની વિદ્વાતાના ચમકાર બતાવ્યા છે એ કહ્યું અજાણ્યું છે. ? જે સ્ત્રી ખરી કેળવણી પામેલી છે તે તો બીજાની કુમતિ સુધારી તેને સુમતિવાન કરે છે તો તેની ગતિભંગ કરવાને કુની-

તુલસી ઉત્તમ પ્રભૂતીકા દહાકર સકત કુસંગ,
ચંદન વિષ બ્યાપે નહિ લીપટે રહત જુગંગ;
સહજ શીલ શુભ સુખનો ખલમની કરે ન લંગ,
રત્નદીપ જુગલ નહીં, પાપી ખવન પ્રસંગ.

સીતાને રાવણ જેવાં દુષ્ટ મનિએ અનેક સંકટો આપ્યાં પણ તે કદીએ એક ટળી બીજી ઘઈ નહિ. મુકન્યાને અશ્વત્થામાએ પરીક્ષા લેવા અનેક રીતે સમજાવી પણ તેણે પોતાની મતિસંગ કરી નહિ, તેમજ ગાર્ગી મૈત્રેયી વગેરે નિદ્ધાન સ્ત્રીઓએ પુરુષોની સમામાં જઈ સંવાદ કરેલા છે. પણ તે કદી પોતાના નિયમથી ચરિત યઈ નથી. પણ ઉલટું પુરુષોએ ધણા માનથી તેઓને નમન કર્યું છે. એવી રીતે જ સ્ત્રીએ ખરી કેળવણી લીધી હોય છે તે કદી દુરાચારને રસ્તે પગલું ભરતી નથી. ખરી કેળવણીના પ્રતાપજ અત્રીકીક છે. માટે સ્ત્રીઓને આર્થધર્મ નીતિ રીતિને અનુકુળ પડતી કેળવણી પ્રાપ્ત કરાવવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ તેને બાળપણથીજ સારી સોજતમાં રાખવી અને સતીઓના ચરિત્રોની તેના મનમાં પવિત્રતાની ઊંડી છાપ પાડવી. તેને આર્થધર્મ સમજાવવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. શુદ્ધકાર્ય અને ધર વ્યવસ્થા વગેરે તેને મોટપણે ઉપયોગી યથ પડે તેના વિષયો સીખવી દેવાની આર કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે કેળવણી આપવાથી સ્ત્રીએ આગળ જતાં ઉત્તમ સદૃશ્ય અને ધર તથા કુળ ઉત્તવળ કરી દેશ લીપારશે. જેમ ગોધમના સુધુને કેળવીને વાપરવાથી વધુ શુભ થાય છે તેમ કેળવણીમાં સદૃશ્યની મેળવણી કરીને ચાલવાથી અધિક લાભો પ્રાપ્ત થાય છે.

વશીકરણ વિદ્યા.

લેખક.—બાઇ માલુકબાઈ લાલજી ભીમજી.

પ્રિન્સેસ સ્કૂલ, મુંબઈ

દેહગે.

વર્તે જો વનિતા સદા. પતિ આજ્ઞા અનુસાર.

આધિન તેને જનનમાં, સદા રહે ભરમાર.

વર્તમાનકાળમાં દેટલીક સ્ત્રીઓ પતિની પોતાના ઉપર પરિપૂર્ણ પ્રીતિ નથી એ પ્રમાણે માની પોતાના પતિને વશ કરવા માટે અનેક પ્રકારના ચિંથા ઉપાયો યોગ્યતા ધંતર, મંતર, તેમજ કાંઈ પાખંડી, ટોંગી જેવી જાતી ગાયવા જોરી પાસે જાય છે ત્યારે તેમાંના દેટલાક પાખંડીઓ એ બેળી લામિનીઓને છેનરી તેમની પાસેથી પોતાનો સંપૂર્ણ સ્વાર્થ સાધવા તત્પર થાય છે અને તે સ્વાર્થસાધક સાધુઓ તેમને કાંઈ દોરો, ચીકી, બનાવી આપે છે. આપવા તો તેમના પતિને કાંઈ ખવડાવવાનું જાતની પોતાની પાખંડી જાળ અનેકવિધ આંકર કરી ત્યાં પાથરે છે. બેળી સ્ત્રીઓ એ ટોંગીઓની ટોંગવિદ્યાને તે સમયે તો ખરી માની બેસે છે પણ પાઠગથી તેમને પસ્તાવું પડે છે.

સદૃશ્ય સ્ત્રીઓ પતિવશ કરવાનો ઉપર લખ્યો તે ઉપાય કદીપણ લેતી નથી.

પોતાના પતિને વશ કરવાનો સદુષ્ટી ક્રિષ્ટ ઉપાય એ છે કે જે રીતથી પોતાનો પતિ પ્રસન્ન રહે તેમ વર્તવું. પોતાના પતિની પરિપૂર્ણ પ્રેમભાવથી આજ્ઞા પાળવી. પોતાના

પતિનો અત્યુત્તમ સત્કાર કરવો. પતિ પાસે ક્યારે પણ અસત્ય ભાષણ કરવું નહિ, તથા તેમની પાસે કોઈની પણ નિન્દા તથા આડી યુગ્મી કરવી નહિ. ઇતિ કદાચિન કોપાયમાન યાપ તોપણ સર્વ પ્રકારે ક્ષમા રાખવી. પોતાના પતિની જે કંઈ આવક હોય તેના પ્રમાણમાં ઘરખર્ચ નિભાવવું. વ્યર્થ ખર્ચ કરવાની ટેવ રાખવી નહિ. પતિના કુખે સુખી અને પતિના દુઃખે દુઃખી થઈ પોતાનો પતિધર્મ જરાજર પાળવો. પોતાના પતિની ખાત્રા પીવાની દૈનિક પ્રકારે સગરહ સાચવવી. પતિ સાથે કોઈ પ્રકારનો વાઙ વિવાદ કરવો નહિ. પતિ સાથે ક્યારે પણ કઠાર્થ કરવી નહિ. પોતાની ઇચ્છા મુજબ પતિ કંઈ ચીજ લાવી આપે અથવા ન લાવી આપે અથવા પોતાની મરજી મુજબ ધરણી ધમણી આપે કે ન ધમણી આપે અર્થાત પતિ પોતાની મરજી મુજબ કંઈ ચીજ ન લાવી આપે તો હોય તોપણ આપણે આપણા પતિધર્મ માંથી ક્યારે પણ પતિત થવું નહિ.

આ પ્રમાણે વર્તણૂક રાખવાથી પતિ પોતાની મેળે વશ થશે. તેમાં જરા પણ સંદેહ નથી. પતિ વશ કરવા યોગી પતિ પાસે દોરણીથી કરાવવાં એ યોગ્ય નથી. સર્વથા તે અયોગ્ય છે એ નિશ્ચય માનવું. કેટલાક સ્વાર્થ સાધક દુષ્ટો તેવા ઉદ્દેશો પરજ પોતાનો નિભાવ કરતા હોય છે માટે તેવા પાખંડીઓથી હમેશાં ચેતતા રહેવું.

જો પોતાના પતિને વશ કરવા ઇચ્છા હોય તો તેમને ભગવદ્દર્શન સમજી તેમની આત્માનાર આશ્રય. તેમની શુદ્ધતાથી સેવા કરી પ્રતિપ્રિય થવું. પોતાના પતિને વશ કરવાની કળા પોને જાનેજ અજમાવી શકે એમ છે. પતિનાં થઈ રહેવાથી પતિ આપણા થઈ રહે એ સ્વાભાવિક નિયમ છે.

સદ્ગત શુદ્ધિ કવિવર દલપતરામનું કથન છે કે:— મનહર

સ્વામી વશ થતો નથી, સીણ શણગાર સજે;

સ્વામી વશ થતો નથી, અંગતણા રંગથી;

સ્વામી વશ થતો નથી, પીઅરના પેસીથી;

સ્વામી વશ થતો નથી, સદા અંગ સંગથી,

સ્વામી વશ થતો નથી, પુત્રના પ્રસવ થઈ,

સ્વામી વશ થતો નથી ધુત જેવા દંગથી;

કામિનિને વશ કંઈ યાવ દલપત કહે;

પ્રેમ હિર આણી પાળ્યે આમન્યા ઉમંગથી.

એજ પતિ વશ કરવાનો સાચો અને સહેલામાં સહેલો ઉપાય છે. પોતાના પતિ કોઈ દુર્બલસનમાં સપડાયેલા હોય, તો તેમને બહુજ નંત્રણાપૂર્વક સમજાવી તે દુર્બલસન છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. પતિ સાથે કદી પણ ઉચ્ચ સ્તરે વાત કરવી નહિ. પોતાનાં, વ્યવહારનાં કાર્ય કરવાનાં હોય તેમાં સર્વથી પ્રથમ પોતાના પતિની સલાહ સંપાદન કરવી. પોતાના પતિથી શુભ રીતે કોઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ. પોતાના પતિનાં ધાર્મિક કાર્યોમાં આપણે અર્ધલાગ છે અને પતિના માનમાં આપણું માન છે અર્થાત પતિની ઉત્તમતામાં આપણી ઉત્તમતા રહેલી છે માટે પતિથી આપણે કદી પણ પ્રતિકુળ વર્તન કરવું નહિ. આપણે પ્રતિકુળ વર્તનથી તેમના તિરસ્કારને પાત્ર થઈએ છીએ.

(અપૂર્ણ)

Welcome-Song.

---

by.

Mr. V. C. Joshipara B. A.

Surat.

Unutterably happy our hearts rejoice,
To honour Imperial feet.
From deepest depths leaps up a voice;
The Royal Pair to greet !

Oh ! Gracious King ! thy rule benign,
Enough we cannot sing !
Embalmed with godly glories thine,
Sweet savours every thing !

Let every humble Indian heart,
Beaming jewels unmine,
To feelings loyal on our part
Bear witness signs divine !

Unceasing bosom's chord vibrates
With music breezes ring,
Every child in cradle prates,
Long live the Sailer King !

श्रीरत्नत्र.

वे० शा० स० रा० रा० रामकृष्ण हर्षजी शास्त्री. अमदावाद.

संस्कृत पाठशाला. मुख्यगुरुविरचित.

श्रीमत्साम्राज्यवृद्धामणियराणिपतिस्सूर्यचन्द्रप्रतापः ।

श्रीज्योर्जः पञ्चमः श्रीगुणगणमहिताऽधेन्द्रपत्नी च राज्ञी ।

श्रीमेरीमौ सुमूर्ती सुनयविनययोर्विभनाधमदत्तम् ।

स्वारोग्यं दीर्घमायुर्भुवि दिवि गुणिषु प्राप्तुतामुत्तमत्वम् ॥ १ ॥

त्रायन्तां वां निळिम्पा जलधिषु कमठः क्ष्मातले दन्दशूक—

स्तर्षा यत्स्यः समीरा नभसि भुवि यमः सर्पदेशे जगत्कृत् ।

सत्यासत्येषु कृष्णः सदसि हुतग्रहः संयुगे सत्प्रार्थः ।

सद्विया स्वास्पधानी दिनकृदधनिशाकृत्सदाशूलशस्त्री ॥ २ ॥

(श्री) कृष्णः माहार्जुनाया ' सिग नरपतिरदं यन्नराणां ' तथैव ।

' विष्णुः पृथ्वीपतिः ' स्याद्वचनगुणमिदं चिन्तयित्वा वयं तत् ।

तन्मवान्मन्यमाना नरपतिपखिलधेयसो नो निदानम् ।

श्रीमज्ज्योर्जं समेरीं तनुधनमानसा भेमपूर्व, भजामः ॥ ३ ॥

दूराद्वीपाद्विजित्याभिजनजनसमुत्कृष्टयोद्धृद्ध्यवाधिम् ।

श्री सीतारामचन्द्रौ नृपतिपतिपदं संगतौ पैत्र्य माप्नुम् ।

यौहृद्वा लौकिकाऽलौकिकमुखनिचया नाम्नवन्तौ जनौघाः ।

श्रीतं तच्चाक्षुषं नैतदनुभग्नमनं भृयसाऽनेहसाऽथ ॥ ४ ॥

सुप्पद्राज्ये प्रजानां निजकुलपुत्रैः श्रेयमे संगृहीते ।

धर्मे शर्मवहेतौ प्रतिहतिरदिता चित्तवृत्तिः स्वतन्त्रा ।

तद्वत्स्येमे विचारे मिलितमूलितं यत्स्वतन्त्रत्व मेतत् ।

सम्प्राद कारण्ययोगादधति जनपदा ऐहिकामुष्मिकं शम् ॥ ५ ॥

दूरेवास्तव्यरत्नाच्चिरविररवती भारतीया प्रजाऽसौ ।

सर्वैर्भावैः समेताः मुक्तविहृतिरिन् द्रष्टुमाणा रमेय ।

दुष्प्रापाप्राप्तमघ्राण-नृपनयनकृपापात्रतां प्राप्नुतुष्टा ।

त्पस्त्वा दैन्यं च दुःखं प्रतिदिनमुदयं प्राप्स्यते मय्यगाम् ॥ ६ ॥

શહેનશાહ અબ્દુલ.

શહેનશાહબાવ ગણી મેરી.

કોરોનેશન લંડોની વિગતો આવતા અંકમાં પ્રકટ કરવામાં આવશે.

બધાંજ આહકોને ભેટ. આ કોરોનેશન ભેટો ઉપરાંત વર્ષ આખરે અમારા પ્રત્યેક આહકને એક રસમય અને બાધમદ સુંદર નવલકથા કિમત આપરે રૂ ૧-૮-૦ ની ભેટ આપવામાં આવશે.

શું તમને લલાજમ વધારે લાગે છે ? માસિકના ખર્ચના પ્રમાણમાં લલાજમ ઘણુંજ આછું રાખવામાં આવ્યું છે છતાં જોમને તે વધારે લાગણ હોય તેમને માટે નીચેની યોજના ઉપયોગની છે.

૧. જે આહકે પોતાનું લલાજમ ભર્યું હશે તેને શ્રીમક્તના અંક સાથે ચાર કુપન આપવામાં આવશે.

૨. આ દરેક કુપન તે પોતાના મિત્રને શ્રીમક્તના આહક થવાની લલામણુ ફરી આઠ આને વેચી શકશે. આથી ચાર કુપનના રૂપીયા જે તેને મળી શકશે.

૩. કુપન ખરીદનાર તેમા વિગતો ભરી લલાજમના બાકીના રૂપીયા અમારી ઓફિસ ઉપર કુપન સાથે મોકલી આવશે એટલે તેનું નામ આહકોના લીસ્ટમાં દાખલ કરવામાં આવશે.

૪. તેને પણ ઉપર લખી તેની જો રીવીઝમાં હશે તો કુપન મોકલી આપવામાં આવશે. જે વચીને તે પણ જે રૂપીયા મેળવી શકશે.

૫. એક કુપન અને બાર આના મોકલી આપનાર શ્રીમક્તના આહકને મેસર્સ ચદ્રસેન અને કંપની તરફથી બહાર પડેલી શ્રીમદ્માયા નામની નવલકથા મોકલી આપવામાં આવશે. પોસ્ટેજના જે આના વધારે મોકલવા કૃપા કરવી.

આઠ આના આપી કુપન ખરીદ કરનાર પ્રદુષ્ટે શ્રીમક્તના આહક થવું જોઈએ, નહિ તો તેમની કુપન નકાબી ગણ્ય છે. આહક થતા ઇચ્છનાર સંજ્ઞાનેજ તે કુપન ઉપયોગી છે.

આસ લક્ષ ખેચવાની રજા લઇએછીએ કે કોરોનેશન પૂર્વે આહક થઇ લલાજમ ભરનારોજ કોરોનેશન ભેટો ઉપર હક રહે છે. પછીથી થનારો નહિ.

માર્ચ માસ પૂર્વે આહક થઇ લલાજમ ભરનાર સંજ્ઞાને ભેટનું પુસ્તક આપવામાં આવશે. ત્યારપછી આહક થનાર અથવા લલાજમ ભરનારને પુસ્તક સિવિકમાં હશે તોજ આપી શકશે, કારણ આહકોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં પુસ્તકો બહાર પાડવામાં આવશે.

આહકોની સંખ્યા ગતિદિન વધ્યાજ જામ છે, તેથી પાછળથી આહકો થનારને વર્ષના બધાજ અંકો મળવા અસંભવ છે, માટે પ્રત્યેક સંજ્ઞાને તથા સત્તારીને નમ્રતા પૂર્વક વિજ્ઞાપના છે કે આપ આહક થઈ શ્રીમક્તના કાર્યને અવરોધ સત્વર ઉત્તેજન આપશે નમ્રતા માટે રૂ ૦-૪-૦ ચાર આનાની ટીકીટો મોકલવા કૃપા કરવી.

અમદાવાદ.

જમીયતરામ લક્ષ્મીરામ પંડિત.
શ્રી લક્ષ્મી ઓફિસ.
રાયપર. જલકુકડીની પોળ.
અમદાવાદ.

અથવાં મુંબાઇ.

જે, પંડિત અને કંપની.
શ્રી લક્ષ્મી ઓફિસ. કાન્તા બિહીંગ,
મસખાદેવી. મુંબાઇ.

See The Wonders of Psychic Power.

યોગ ક્રિયાનો ચમત્કાર તો જુવો !

આવો ! લાલ નહીં થાય તો પૈસા પાછા આપીશું ! પંધારો !

હસ્તરેખા } HYPNOTISM. } જ્યોતિષજ્ઞાના લાલ જ્યો.

જનમથી બેસા અને સુગા છોકરાઓને અને તોતડાઓને (Stammerers) બોલતાં શીખવવાનું સાધન એ તીક્ષ્ણમાત્રી માનસિક વિદ્યાએ અમારા હાથમાં આપ્યું છે. તેની શ્રી દર માસે રૂ. ૨૫. ત્રણ મહીનામાં નહીં બોલતો છોકરો થોડા શબ્દો બોલવા લાગશે-કર્ષ લાલ નહીં થાય તો શ્રી પાછી આપીશું. તેમજ વૈદ ઝંકટરોએ અસાધ્ય કઠી છોડેલા દરદીઓ જેવા કે ક્ષય, સર્ધીવા, નજળાધથી પીડાતાં, વિગેરે ઘણી જાતના દરદો અમે થોડીજ મુશ્કેલીમાં દુરસ્ત કરી આપીશું. પહેલી વખત તપાસણી સાથે શ્રી રૂ. ૫. અને પછી દરેક સીટીંગે રૂ. ૨. ૫૦ગ.

બહાર ગામ તેડાવવું હોય તો રોજ શ્રી રૂ. ૨૫ ચિવાય સેકન્ડકલાસ ગાડીસાફ અને અને ખાંધા ખરચ છોડો પડશે.

જેઓ પવિત્ર મનથી આ વિદ્યા શીખવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, તેમને અમે હિપ્નોટિઝમ, મેડમેરીઝમ, મેન્ટલલેક્ષીપેથી વિગેરે બાજતોનું શિક્ષણ ત્રણ મહીનામાં આપીશું અને રેશી પદ્ધતીથી (પ્રાણાયામ આસન યોગથી) શીખવાડીશું. શ્રી રૂ. ૭૫ પડશે. એ ત્રણ દહાસી આપવામાં આવે તો હરમ્મ નથી. મંત્રક્રિયા એ સાયન્ટિફિક (Scientific) વાત છે એ અસત્ય નથી અને એ ક્રિયાથી જૂન, બાધા, વળગાટ, અદમ્ય પાને છુપે આત્માઓથી થતો ત્રાસ, ધંધા રોજગારમાં બરકત, જેલો ધારણ, ધરેલું કાપ પાર પાડવું, ઘણી ઘણી બાણીમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો, નાશી ગયેલા માણસને ફેંકાણે લાવવો, અને ઈરાજ મહત્વનાં કમો બારતીય તથા અમેરિકન પત્ર, પત્ર ક્રિયાથી કરી આપીશું. એ કામમાં ખાસ નેચરો તાલીમ ગરીબોને મફત, અને સાધારણ યુક્ત્યોએ અને ગ્રામતોએ રીનસર શ્રી આપી બધા જગતનું રક્ષણ કરનાર શ્રી જ્ઞાનેશ્વર પરમેશ્વર હર હમેશ બધા પ્રાણીમાત્રોનું કલ્યાણ કરે ! !

સચના—અધી પત્રબંધાર છુપે રાખવામાં આવે છે. જ્યાં જ માટે ટીકીટ બીડી મરદ સાથે જાઓએ અમારી મુલાકાત લેવી. દરેક બાજતનો ખુલાસો મફત આપીશું.

દેશ—મોરેસર, એમ. એમ. સુરતકર રિસોમેક. હિપ્નોટિસ્ટ,

અન્ડ સાયકિક હિસ્ટ.

૧ લો. માળો, કાંતા બિહારી—જાણવાની પાસે,
કાલબાદેવી રોડ, સુબાખ.

શ્રી સચરિત્ર્ય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ—અમદાવાદ.

જેનારે કેટલી બાબતોમાં તથા કેવી રીતથી આખું નાટક જોઇ તેમાંથી સાર મહત્વ કરવાનો છે તેનો કંઈક અંશે વાચક વર્ગમાં ખ્યાલ આવે એવા આશયથી આ લેખમાં હમણાંજ મુખ્ય શુભરાત્રી કંપનીના ભજવતા અદિતીય “દેવકન્યા” ના એક ઉપર દેટલુંક વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

દેવકન્યા.

આ નાટક લખવામાં તથા તેવાર કરવામાં નાટકકાર—

તૌર્યત્રિકં નૃત્યગીતવાચં નાટ્યમિદં ત્રયમ્ । (અમર૦)

એ નાટ્યકલાની બાબત પ્રમાણે તંતુવાદ, નૃત્ય, ગીત તથા વાદ્યની રસમય એકતા ઉપર ઘણી બારીબારી લક્ષ આપ્યું હોય એમ રજૂ થાય છે, (અંક ૨, પ્ર૦ ૭; અંક ૩, પ્ર૦ ૫.)

લેખકનો ઉદ્દેશ હોલિના જનસમાજમાં ચાલી રહેલા કેટલાક એકદેશીય અધમતોના અવધા દૂર કરી જાન, બક્ષિ અને કર્મ માર્ગની પરસ્પર ઉપકારક એકતા (Harmony) દર્શાવવાનો હોય, એનું જાન થોડા પ્રવેશો જોતાંજ પ્રેક્ષક વર્ગને થયા વિના રહેતું નથી. આ ઉદ્દેશ પ્રયાશ રીતે પાર પડે તથા પ્રેક્ષક વર્ગ ઉપર માનસશાસ્ત્ર (Psychology) ના અગત્યના નિયમો પ્રમાણે ધણી ઉડી છાપ પડે એવા હેતુથી તેમાં શ્રી ભગવદ્ગીતા તથા પુરાણોનાં સંયોગે શુદ્ધિપૂર્વક વિરિધ રૂપમાં સુચરણોને જે સફલ પ્રયત્ન લેખક તરફથી કરવામાં આવ્યો છે તે ધણો સ્વત્ય છે.

લેખકે પોતાના સમય નાટકનો આશય (Key) ૨૮ મા ગાયત્રી પાંચમી લીટીમાં શમાવી દીધો છે, “કર્મ નિયમનું પ્રતિકૂળ મળતું” એ વાક્ય તથા આખું ૨૯ મું ગાયત્રી નાટકના રહસ્યને દુઃશ રૂપમાં પ્રદર્શિત કરે છે । શોકસર્પિષરે । એકબેથમાં જેમ “Supernatural” (દેવીશક્તિ) નો ઉપયોગ કર્યો છે; કાલીદાસે “શાકુંતલ” માં જેમ “સ્વર્ગીય સામગ્રી” નો ઉપયોગ કર્યો છે; તથા ભગવત્પ્રતિજ્ઞા “માણવી અધર” માં જેમ તાંત્રિક તથા કાપાલિક સિદ્ધિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેમ આ નાટકના લેખકે યજ્ઞાગ્નિ, દેવકન્યાને ઉચકી જનાર અપ્સરા તથા તાંત્રિકનો ઉપયોગ કર્યો છે. કાલ વિવશશ્ચ યોગથી આ પ્રસંગો એવી ખુશીથી વસ્તુ (Plot) માં સુધાઇ ગયા છે કે પ્રેક્ષક વર્ગના મનમાં સદસા ઉડી છાપ પડી જાય છે.

પણ ઉપજાતી સંસ્કૃત નાટ્ય-પદ્ધતિ પ્રમાણે સુચાર મંજૂલ કરીને નહીં તથા છાકરીઓના મુખથી “પ્રભુની કંરુણા હવરાઈ રહી” એ લીટીમાં નાટકની જાણને પ્રદર્શિત કરે છે.

નાટકની ઉપનાયિકા પ્રભાવતી તથા તેની સખીઓના ગરબા ઉપરથી આખા પ્રવેશનું રહસ્ય પ્રેક્ષક વર્ગને સદજમાજ રજૂ થઇ જાય છે. “મૃગ મુજે કુજે કોકીલ-વહો રસનું”

* શ્રીભક્ત ઝોડીસનો સ્થાપ તા. ૨૬-૧૧-૧૧ ના રોજ નવા તેવાર થયેલા આ એવના અગત્યના અર્થે ગોઠા હતા. તેમાં દેખાવથી લેખકની તથા પાત્રો વગેરેની રચના ઉપર મુખ્યત્વે પ્રજના લાભ અર્થે આ અંકમાં થોડી ચર્ચા કરવાનો નિશ્ચય થવાથી આ લેખમાં સર્વાતુમને તેનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જપારવાની ઉતાવળમાં અને સમય પુરનો નહિ હોવાથી તેમાં જાણની ખામીઓ માટે ક્ષમા માગવામાં આવે છે.

વહુન સખી ” તથા “ કૃષ્ણજી કાળુડા નાગ હોને કરીયાલરે બહાલા ” એ પંક્તિ-
ઓમાં કવિએ કાલિદાસ તથા બાણની ડાલાતું બાન કરાવવામાં વિનય મેળવ્યો છે. વ્યંગ્યા-
ર્થનું મુચન કરવામાં “ કૃષ્ણજી ” ની પંક્તિ અત્યંત હિનુષ્ટ છે એમ કાંઈ પણ રસારવાદિ
કવિ કહ્યા વિના નહિ રહે ! આવી ઉત્તમ કલ્પનાઓમાં “ કોરી લીધું છે એણે કાળજી ”
મારું સખી ” એ વિચાર ધણે સામાન્ય (Common place) જણાય તેવો છે.

આ પ્રવેશમાં માતા તથા પુત્રીનો સંવાદ પ્રત્યેક માતા પિતાને પુત્રીના હૃદયના આવે-
ગોની રિયાજના ચિતાર આપે છે. “ મારી હારા ! આ એવી વહાલી હીમ જેવી લાગે
છે ! ” એ વાક્યમાં પુત્રીના હૃદયનો ઉમળકો ધણી સરળ અને અસરકારક રીતે જણાઈ
આવે છે.

દિવિજય કરીને આવનાર પુત્ર પિતાને કેવો આનંદ તથા સંતોષ આપી શકે છે તેનું
દર્શન કરાવનાર બીજા પ્રવેશમાં નાટકના નાયક કિશોરનું ચરિત્ર તરતજ નીતિની હંડી હાથ
બાળકો ઉપર પાડી દે છે. પ્રભાતનીની છત્રી જેવો કુદરતી રીતે નિકળી આવેલા “ આ
આવરણની પાછળ શું છે એ ખખર પડે તો કેવું સારું ! ” એ ઉદ્ઘાટની જિયારી
પ્રભાતની નિરાશાનું મુચન લેખકે ધણી સ્ફુર્તિથી કરાવ્યું છે. ઘમના વિપ્લવને આ
પ્રમાણે નાયકના મુખમાં મુકી લેખકે “ પ્રેમ એ છે મનનું ધીમે ધીમે એક બની
જવું ” એવી પ્રેમની અર્થસૂચક તથા સરળ વ્યાખ્યા બાંધી વસ્તુ (proof) નું સ્વસ્થ
સમજાવ્યું છે.

નાયકના પ્રવેશ પછી તરતજ લેખકે ઉત્સુક બનેલા પ્રેક્ષક વર્ગની સમીપ નાચિકાને
રંગશ્રમિ ઉપર લાવી દેવદંબા તથા વનમાલાના સંવાદથી ત્યાગ અને પતિસેવાના માર્ગોની
સરખામણી કરાવી સીએના મન ઉપર પતિસેવાનું માહત્તર્ય દદ કરે છે. “ તું એ
રસ્તે ચિદ્વિએ મેળવજે, અમે ચોગા માર્ગે મેળવીશું. ” એ વનમાલાનું વાક્ય આંતર
વસ્તુનું બીજા નામે છે; જે બીજા કૃષ્ણજી જગત્ત પછીના પ્રસંગથી પુણ્ય યથા, તાનિક સાથે
થના સમીપ કિતિારથી આવડે,

નાટકનાં મુખ્ય પાત્રોને રંગશ્રમિ ઉપર આ પ્રમાણે લાગ્યા પછી લેખકે મુખ્ય પાત્રોમાં
પ્રેમ-પ્રસંગ પ્રકાશી થોડા પ્રવેશમાં વિદ્યમાર્ગની બીજી ડાલાતું બાન કરાવે છે.

આ પ્રવેશમાં પ્રેમના ઇશી વિધાયકો નાયક જગતને પ્રેમમય જેવો દેવ કોટીમાં પણ
તેવુંજ નિરીક્ષણ કરે છે. “ કાંઈ તમે જોગી છા કે લોગી ” એ વાક્યથી પાચિમાસ
વિવેચકો જેને “ Pathetic Fallacy ” કહે છે તે કાવ્ય-અનુભૂતિનું ઉત્તમ પ્રકારે
બાન કરાવે છે.

દેવદંબાના મુખથી તત્તુવાવ સદા મતાવાદી “ અર્ધીએ પાવંતી ” ના ગાયનથી પ્રેક્ષકના
હૃદયના પ્રવેશમાં શિવપુરાણ તથા વિષ્ણુપુરાણનાં સ્તવનો પ્રકાશ પડે છે.

નાયક દેવદંબાને વનદેવી ધારે છે, તેની પાંચીના મારે પોતાના હૃદય પ્રવેશમાંથી હ-
તમ રજુરોને ખદાર ધારે છે અને તેની પ્રાપ્તિ થતાં પ્રેમની પૂર્વ બાંધણી અપૂર્વ વ્યાખ્યાની
પૂર્ણતાને પ્રતીત કરાવે છે. આવા દેવી મંબીર પ્રેમ-પ્રસંગની ખીલવણીમાં આકાશિક રસ
જલધારથી સદૃશ વિચિત્રતા જણાય એ સ્વાભાવિક છે; આ વિચિત્રતા દેવદંબાના અંતર
ખાંધી પોલાના તથા ગાયનના ‘ સરકાગા ’ ‘ રતીરાગા ’ ‘ મરમાગા ’ એ સંગ્રહથી

છે. આ સ્થળે પાશ્ચિમાત્મ વિવેચકો જેને Sudden transformation of Love into Passion (શુદ્ધ પ્રેમનું એકાએક બિભક્ષમાં રૂપાંતર થવું) કહે છે તે પ્રકારના દોષને સહજ આભામ થઈ જાય છે.

શકુંતલાના જેમ ગાંધર્વ લગ્ન થયા પછી રાત્રી તેને અતુચ્છેદન આપે છે, તેમ આ પ્રવેશમાં પણ દેવક-પાતા પિતા પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કરી “જુથ્વસ્વ ગુરુન્નુદ પ્રિયસ તો વૃત્તિ સપત્નીજને” એજ ભાવના બોધથી પોતાના ધર્મનું મથાર્થ પાલન થયે છે. વનમાલાના સંનધર્માં રાજરિતું “આતુલ્ય સમાન કોઈ ઉત્તમ ગુરુ નથી” એ વાક્ય ધનુ ગભીર અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે.

આમુખા દોષથી આખળા કહેવાની સ્ત્રી જાતિમાં દોષનું જળ દેટકા વેગથી ધમાકે કરે છે, એ સિદ્ધાંતનું દર્શાવ આપનો પાંચમો પ્રવેશ પ્રમાણનીના શુભથી “મારા રૂપમાં આનંદ ઉર્ધ્વ” વગેરે વાક્યો બોલાવે છે. ‘પાપનો વાંક અને પખાલીને કાગ’ એ કહેવત પ્રમાણે નિચારો, ગરીબ બ્રાહ્મણ વચમાં પ્રભાવતીના કાપના ભોગનું પાત્ર થઈ પડે છે મોટા માં જુઓના સહવાસમાં રહેતાં નાનાં માણસો સ્વભાવને આજળી જવાની સમય સૂચકતાથી નિર્દોષનું કેવી રીતે રક્ષણ કરે છે, એ અર્થને જણાવતાં દારીનાં “મુલો નિચારો બ્રાહ્મણ ! કેંઈ કામજુ દુમણુ કર્ધા હરો—પાછ ! રોઈ પડ, ” વગેરે વાક્યો દારમરસની પ્રભાથી પ્રભાવતીના કાપની દિશા બદલી નાખે છે.

માનની અને ગાંધર્વના પ્રેમમાં જેમ કાપાત્મિક વિધન નાખે છે, તેમ બીજા પ્રવેશમાં તાનિક પોતાની તંત્રગળથી પોતાના તંત્રગળના ભોગે પણ શુદ્ધ પ્રેમી હૃદયોમાં વિયોગ ઉત્પન્ન કરે. આ પ્રવેશમાં શયનચક્રનો દેખાર તથા પ્રેમીહૃદયોની એક રસતાનું સ્વરૂપ અર્થત સાધક તથા અસરકારક છે. પોતાના પતિનો બચાવ કરવા ખાતર દેવક-પાતા પુત્રનો આરોપ કણુપ કરી સ્વાત્માર્પણ કરવા તૈયાર થાય છે, એ પ્રસંગ પ્રત્યેક સ્ત્રીના હૃદયમાં પતિભક્તિનું ગભીર રહસ્ય દર્શાવે છે. આ પ્રવેશમાં પીર તથા દરજ્યારસની ભાન-સરિ ધણીજ અસરકારક છે.

સતીના ઉદયની સંપૂર્ણ કંગાડી કર્યા પછી બીજા અંકમાં તરતજ લેખક પતિભક્તિનો પ્રભાવ દેખાડે છે. પાર્શ્વને પૂર્વજન્મનું ભાન યથામાં અને તેનો ઉદ્ધાર થવામાં સતી-આનાં હૃદય કેવાં સખગ સાધન થાય છે એ, દર્શાવતી આ પ્રવેશમાં ધરાનવામાં આગળું છે.

‘કર્મનિયમનું પ્રતિદ્વજ મળતું’ એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રમાણનીના મન ઉપર દેવક-પાતાના પુત્રનો જળરો આઘાત થાય છે, અને ‘પાપી દાય ધસતા જાય’ એ નિયમે તાનિક “લોગ તારા એમ સમજ્યો તો” એ સિરપાવથી નારીપાસ થાય છે.

આખા નાટકમાં આ અકના પ્રવેશો મણીજ સુદમશુદ્ધિથી ગોઠવવામાં આવ્યા છે. નિનિધ કર્મને કરનાર જુદાં જુદાં પાત્રોના મન (Conscience) ઉપર તે તે જાતની આસર કેવી રીતે થાય છે એનું સ્વરૂપ લેખકે પ્રત્યેક પ્રેક્ષકની નજર પાંચે ધણી બાહોશીથી ચિતર્યું છે.

દેખાનામાં પડેલા કિશોર “શમે પાપનો તાપ દિલ ના જરા” ની જાણથી પોતાના હૃદયનો દરેક ભાવ જોનારના હૃદયમાં ફેલાવી દેવામાં નિમ્ન્યો નિરૂં છે. શેક્સપીયરમાં માનસિક લાગણીયો (Mental psychology) ને ચિતરવાની જે અદ્ભુત શક્તિ ગણાય છે તે શક્તિનું લેખકે આ સ્થળે ઉત્તમ પ્રગરે ભાન કરાવ્યું છે ! “પથર ! તમે કથાઓ

बभ्रलन-उपदेश

ગાઈ રહ્યા છે, પણ સાંભળવાની આંખ ક્યાં છે. ” એ (Pathetic Fallacy).

પી કિશોરના મનની સમગ્રી લાગણીઓનું પ્રેક્ષક વર્ણન વિજ્ઞર્ણ કરાવવામાં આવે છે. આ સ્થાનમાં “ મારા જીવનનો પ્રકાશ કયા છે—આત્માનો પ્રકાશ ક્યાં છે ” એ પ્રસંગને દીવો લાવી રંગભૂમિ ઉપર દર્શનથી જે દેખાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે ધણો અસ્પષ્ટ રહી ગય છે. કપડાંથી પગો નાખવાથી પેલા માણસને સુખવું લાગ થાય છે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તે આવનાર માણસનું હૃદય માત્ર રાજકુમારને પ્રેમ કરવાનું હોવાથી— ‘ હાલ ’—દેખવાના સ્વભાવ પ્રમાણે તે હાલથી દેવો હોય એમ સમજાય છે. લેખકનો રાજકુમારની સ્થિતિ વધારે સ્પષ્ટપણે ચિતરવાનો આશય જાહેર કરાવી આવે છે, પરંતુ યોગ્ય દાર-જીવર રંગભૂમિ ઉપર તેની જે ખરી ખુબી છે, તેનું લખે પ્રેક્ષકને ખરાબર જાણ સહતું નથી.

આ પ્રવેશમાં વિના પુત્રનો સવાદ ધણોજ વિદ્વતાવાળો તથા શાંતીન છે. મનના પ્રવહને અનુરૂપ દિશામાં કેવી યુક્તિથી વાગવામાં આવે છે, તથા ધારેલી ધારણા પાર પાડવામાં આવે છે, તેનો વિનાશ ધણી સફળ યુક્તિથી દર્શાવવામાં આવ્યો છે. “ તારા ઉપર પિતૃઆત્મ ” અણુ છે તે ગાંધી ને બા. ” એ પ્રકારની વિતાની દલીલ ધણી અસરકારક નિરૂપે છે.

શાંતિવર્મા જેમ ચોરો અંક ધણોજ એક ગણાય છે તેમ આ અંકમાં ચોરો પ્રવેશ અત્યંત હૃદય છે. મનસલાલના ગળીર નિયંત્રણના અધારથી મનના આવેશો તથા લાગણીઓ (Psychology of Emotions.) ની કંમે કંમે ચકતી સ્થિતિ ધણીજ ખારીકાથી આ પ્રવેશમાં ચિતરવામાં આવી છે.

સહુ પછુ ખરા અતઃકરણથી દિત હનુ; એકવાર પ્રેમીકલ્પની સાથે મોં બા. આ પંક્તિ ગમે તેવા વિપરીત પ્રસંગમાં પણ તેના માર્ગમાં સુખ થાય તેવીજ શુભેચ્છાઓ તથા કિષ્કિયા કરવી અને પોતાની જાન તથા શુખનો સંપૂર્ણ જોખ આપીને પણ હૃદયમાં જડાવેલી પ્રેમની ભૂમિને સુખ પમાડવું વગેરે તત્ત્વવા તથા પ્રેમના સિદ્ધાંતોને પ્રેમના ઉદયઉપર ચમત્કારિક રીતે છાંપી દેવામાં આ પ્રવેશ કાલિદાસ તથા શેક્સપીયરની કથમણુ પૃથાર્થ લાન કરાવવા કલેદમદ નિરૂપે છે.

દેવકાન્ધા સાથેના પ્રથમ પ્રેમ-પ્રસંગને દર્શનામાં તાણું કરનાર જુમિતું દર્શન ચર્ચા હુમતની પેઠે જ કિશોરના જનનું વ્યાપ્ત થવું, પતિને ખીજન લગ્ન માટે પ્રણય કરતા જોષ દેવકાન્ધાના મનનું પ્રથમ લાગણીમાં આવતું તથા તત્કાલ સમાધાન પ્રાપ્ત કરવું અને હેન્ટે મિતરને દેવકાન્ધાનું કિશોરની સાથે જવું એ સર્વ પ્રસંગો અદ્ભુત કામ-ચમત્કૃતિ બતાવે છે તથા લેખકની જનન-આત્માના ઉદા નિરીક્ષણ (Study of Human Nature) ની નિપુણતા દર્શાવે છે. દેવકાન્ધા તથા કિશોરનાં પાત્રો આ સ્થળે જે લાવેો પ્રદર્શિત કરે છે તે નાટ્યકલા ઉપર તેમના સ્વભાવસિદ્ધ સંગીતની સંપૂર્ણ સંજ્ઞાની આવે છે.

Climax of Emotions અર્થાત્ લાગણીઓની અતઃકંમે એક પછી એક ચઢતી સ્થિતિ ગમેતેવા ક્ષોર હવને પણ પીગાળ્યા વિના રહે તેમ નથી. “ શુ તમે મારી પ્રિયાના લાક ” એ વાત પછી વર્ણનમાં જે આરેહુજ (Virid) ચિતાર દેવકાન્ધા તથા કિશોરના વિદારનો આપાત્રમાં આવેો છે તે નિઃમાર્ગશીલતા પુરુષસત્ત્વ કંઈકે અચન: વિજ્ઞર્ણ કરાવી શકે છે. પોને તપસીની અહેનતો લાગ ક્યો છે એ વાતે તપસી મિત્રના મુખમાંથી સંભળ્યા પછી કિશોરનું “ તમને ખબર છે અને છતાં તમે મારાપર પ્રેમ કરો છો ” એ વાક્ય અગ્રેહ કવિર વોલ્ટર સ્કોટ (Walter Scott) ની નીચેની પંક્તિઓની સાથેના જતાવે છે—

“Hearts are not steel and steel is bent”

“Hearts are not stones and stone is rent”

મજબૂત લેખક તથા પથર જેવા વજ્રમય હૃદયોના ઉડા પ્રવેશગાંથી કિશોરનું આ વાક્ય એક બે આંસુનાં ટીપાં પણ ખેંચ્યા વિના રહેતું નથી !

“ ચાલો પરજીવાને આપું વક્તા સંગમરે.....આપ મુખી તો શાંતિ અમને ... વક્તા હરી મુજ બહેની વધાવું.....થાઓ સુખી તમ બેડી પ્રેમ પ્રસંગમરે ” એ દેવકન્યાના ગાળનના ઉદ્ગારને બનાવનારી ઉત્તરોત્તર શક્તિમય માનસિક લાગણીઓ (Climax) આખા નાટકરૂપી સુવર્ણ મંદીરઉપર મણિમય ક્લશ ચઢાવતા જેવી અપૂર્વતા પ્રકાશે છે. એક બાદોશ વિવેચકની ભાષામાં જણાવીએ તો આ પ્રવેશમાં પ્રત્યેક સ્ત્રી પ્રેક્ષકનાં આંસુનાં ઝરણાં ખાલી થઈ જાય છે—The fountains of tears are dried up.

આ સ્થળે જણાવવાની જરૂર છે કે આ પ્રવેશ પછીના પાંચમાં પ્રવેશમાં જે અસંગદ દ્વારચરસ ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે પૂર્વના અંકની ગંભીર છાપ ઉપર વિરૂદ્ધ અસર કરી નોંખે છે. શેક્સપીયર (Shakespeare) ના ‘ મેકબેથ ’ નાટકમાં જેમ કંકનના ખુનના ગંભીર પ્રસંગ પછી ‘ Porter ’—દરવાનની સદૃજ હાથ-છાયા જણાતી છે તેવી આ હોત તો લાગણીઓનું સમતોલપણ—Balance of feelings—ધણી સારી રીતે થાત,

આ અંકના ઉદ્દેશ પ્રવેશમાં નાટ્યકારે બધા મુખ્ય રસોત્તુ ધણીજ સહ્યદશિથી મિત્રશુદ્ધિ છે. આ સમયનો દેખાવ (Scene), નવિન કલ્પનામય રચના, નૃત્ય કરનાર બે બાળાઓ તથા સંસ્કૃત કંબળના નિયમ પ્રમાણે દાખલ કરવામાં આવેલી વિદ્વત્ સમગ્ર પ્રેક્ષક વર્ગના ચિત્તનું આકર્ષણ કરી લે છે.

ત્રિજા અંકની સરખાત ચર્તાજ વનમાતા તથા દેવકન્યાના મતમેદ્ધી લેખાયતા માગો, લાગણી અને તદ્દવતની “ જે સંસારને હું વિષરૂપ ગણતી હતી તે શું આવો હુખરૂપ છે ” એ વનમાતાના વાકાથી સમજાતી કરાવવામાં આવે છે. પતિ બાકિતનું સા- “ દેહનું અગાધ છે, તેના પુરાવો વનમાતાના હુપગના રક્ષણની ધણચારીની ખાતરીથી મળી આવે છે. કૌશિક અને નર્મદાનાં લગ્નની પેઠે તાર્કિક તથા વનમાતાનાં લગ્ન કરવામાં લેખકે પતિ સેવાનો મહિમા ધણી આજ્ઞાકીયી સ્થાપ્યો છે.

પૂર્વે દર્શાવેલી લાગણીઓની પરપરા (Climax) ને તૈયો પણ આગળ લેખાવતા નાટ્યકાર દેવકન્યાના મુખથી “ પણ વહાલા વગર ઉમળકે પરજો છે તેનું કેમ થશે? ” એ વાક્ય બોલાવી “ મારા સ્વાર્થે રુખને મેં તિલાંજલી આપી છે. ” એ નિશ્ચય ઉપર લાવે છે. પોતાના પિતાને કિશોરના નવીન લગ્નમાં મુખનો રસ રેડતા દેવકન્યા પ્રાર્થના કરે છે. એ પ્રસંગ સમગ્ર લાગણીઓની પરિસીમા રૂપે પ્રેક્ષકના હૃદયમાં ઉડી ગંભીર છાપ પાડી દે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં પ્રભાવની અને કિશોરના પ્રેમ-પ્રસંગનું વર્ણન કરવામાં વળી એક નવિન જાતની ખુબી નાટ્યકાર પ્રતીતિમાં લાવે છે. “ ક્યાંઈ ગમતું નથી—ક્યાંઈ ચેન પડતું નથી ” એ વગેરે પ્રમાણમાં ઉદ્ગારો કર્મનિષેધના પ્રતિક્રિયા (Reaction of conscience) નું સ્વરૂપ જણાવે છે. “ શું મનુષ્ય જીવન એક નહિ થયું શકે ત્યાં હોય ! બળાતકારે હું મારા મનને કેવી રીતે વાળી શકું ? ” એ વગેરે કિશોરનાં વાક્યો વિષુદ્ધ પટેલા પ્રેમી સારસની આંતર સ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે !—“ રાખો એ કિમતી છે ” એ વાક્યથી સામાન્ય સ્ત્રી હૃદયની મરીક્ષનું કંઈક ચિન્હ દર્શિએ લાવવામાં આવે છે.

પ્રભાવનીનું પાત્ર કવિએ, આવેશાત્મક—‘ Impulsive ’ ચિત્તનું છે. આવેશના ભુરસાથી ફરીથી પ્રભાવની ઉદ્દેશાદ્ધ જાય છે અને બોલે છે “ મેં એક આડખીલી ખસેડી તો હું બીજી શા મરે આવે છે ?—જે રસ્તે મારી શોધ્ય ગમ્ તે રસ્તે મુખ

દાયક છે. ” આ સર્વ આવેશના ઉત્તરમાં દેવકન્યા માત્ર એકજ વાક્ય કહે છે “પર-
થે જીવન સમર્પણ કરવું એજ મારો ઉદ્દેશ છે. ”

ચોથા પ્રવેશમાં સરળ દૃશ્યોત્પત્તિ વેદાન્તનાં સ્વરૂપો લેખકે ધર્મસ્થાપના મુખમાં આપત
કુશલતાથી મુદ્રાં છે. આ પ્રવેશમાં પુનઃ અને માતાપિતાના તથા સ્ત્રી અને ધર્મની
ઉંડી હાથ બાજક, યુવાન તથા વૃદ્ધમાં પાડનામાં આવે છે. આ પ્રવેશમાં The whole
philosophy in a nut-shell અર્થાત્ દુઃખમાં સર્વ શાસ્ત્રોના સાર જોનારના મન આ-
ગળા લાગવામાં આવે છે.

Law of Retribution અથવા ‘કર્મ પ્રોત્તરજ’ નો નિયમ જુડાં જુડાં પાત્રો-
ના મનમાં કિન્ન કિન્ન અસર ઉપજાવી પોતાનાં યાત્ર દરજ્જામાં જલ્દેર કરવા માટે તેમને
પ્રેરે છે. પ્રભાવતીનું “આરેરે ! અરેખાનું આત્મ” કૃષ્ણ પરિજ્ઞાન ” એ વાક્ય શોક્ષ-
પીયરના ‘મેકથિય’માં હેલા અંકમાં ‘લેડીમેકથિય’ના “All the perfumes of Arabia
will not sweeten this little hand” એવા પદ્યતાલ-સૂચક ઉદ્ગાર જેવું બોધક
અને અસરકારક છે.

“ માણસને પોતાનું મન શિક્ષા કરે છે એવું કોઈ કરવું નથી ” તથા “મુ-
ખ દુઃખ એ માણસ પોતાના કર્મથી પામે છે ” એ બંને રાજર્ષિનાં પ્રવચનો નાટ-
કના બોધના સર્વ સારને દુઃખમાં પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં દડ કરી દે છે.

આ પ્રવેશમાં Mysticism અર્થાત્ ક્યા સંકેતથી આ નાટકમાં પ્રભાવતી તથા દેવ-
કન્યાને આવા પ્રસંગો અનુભવવા પડ્યા, તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ રાજર્ષિના મુખથી કરાવ-
વાની અગત્ય છે. સંસ્કૃત નાટકોના નિયમ પ્રમાણે ઉવટમાં જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ ખુલાસો ક-
રવામાં આવ્યો લાગતો નથી, તેનું કારણ કદાચ સમયનું વધારે લંબાઈ જવું એ હશે.

આખા નાટકનું પ્રયત્નજી (Analysis) કરતાં સમગ્રપણે કે તેમાં નવિન (original)
યુક્તિઓ, દેખાવો તથા કલ્પનાઓ ધણી ઝીણી નજરથી દાખલ કરવામાં આવી છે.

પાત્રો તરફ દૃષ્ટિ નાખીને દેવકન્યા, કિશોર, નૃત્ય કરનાર નાની બાળક, તથા રાજર્ષિનાં
પાત્રો ધણું અસરકારક ટામ કરે છે. મજીનું પાત્ર રોજ ઉપર નવિન હિતારવામાં આવ્યું છે
જનાં સ્વરૂપ કંઈથી પ્રેક્ષકને સંતોષીતો આનંદ સારો આપી શકે છે । મોટા દીકરાની વહનું
પાત્ર બહુ અસ્પષ્ટ જણાય છે. તેનો આચાર શુદ્ધ હોવા છતાં પતિપ્રતિનું વિદાણપણું ક્યા
કારણથી છે તે જોઈએ તેટલું સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું નથી એમ તારકાળ તો જણાય છે. સી-
નેરીનું નિરીક્ષણ કરતાં પ્રભાવતીનું વિદારજીવન, રાજર્ષિનો આચાર, ગંગાકાંઠે તપસ્વીઓનાં
મગતાં જીવન, પ્રભાવતીનો લગ્ન-મંડપ તથા હેલો દરજ્જાનો તાજ સિંહાસનવાળો તથા
હાથીની વિગતો દેખાવ, યજ્ઞ બ-ય (Grand), અને મનોહર અને આકર્ષક
(Attractive) છે.

ગાયનો રચવામાં લેખકે રાગદામ્પ્તિઓનો ઉપયોગ વિશેષ કરવાથી તથા ઉત્તમ પા-
ત્રોના મુખથી તેઓ ગવાયી, સંમીનની છાયા આખા નાટકમાં યાત્રી ગંભીર અને આ-
નંદમય છવાઈ રહે છે.

ગાયનોમાં અનુક્રમે ૩-૪-૭-૧૨-૧૮-૧૬-૨૧-૨૩-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦ : અર્થાત્ કાવ્ય
ચમત્ક્રમિય (Poetic) તથા મોદક છે.

૩-૪-૨૧-૨૭ એ ગીત વખતનું નૃત્ય તથા યજ્ઞ રચના ધણી કારિગીરી યાત્રી
(Artistic) તથા રસિક (Aesthetic) છે.

છેલા દેખાવમાં આવતા હાથીના સરંપસની નમિન કંપના (Original design) થી તથા શીઘ્ર, હારગોળીયમ અને વાંસળી ના એકસર સંગીતની પ્રેક્ષકના મનનું રંગન અદ્ભુત રીતે કરામાં આવે છે. પશ્ચિમના તથા પૂર્વના દેશના ચતુ' રસો (Oriental and occidental tastes) નું મિશ્રણ આ છેલા પ્રવેશમાં નાટકના વ્યવસ્થાપકોએ પશ્ચીમ સુદૃઢ શુદ્ધિ કરીને આપ્યા નાટકને ચિત્તાકર્ષક બનાવ્યું છે.

ભાષણોના વિચાર કરતાં, પ્રભાવતી અને રાણી, દેવકન્યા અને વનમાલા, દેવકન્યા અને કેસરીસિંહ, કિશોર અને કેસરીસિંહ, દેવકન્યા (તપસ્વી) અને કિશોર, કિશોર અને પ્રભાવતી, પ્રભાવતી અને દેવકન્યા તથા ધર્મબ્યાપ અને ડામાના દીકરાઓ વગેરેના સર્વ સંવાદો અત્યંત રસવાળા તથા બોધક છે.

દેવકન્યા, કિશોર, પ્રભાવતી, તાંત્રિક, ધ્યક્ષચારી તથા ગોરાનાં રંગત ભાષણો (Soliloquies) પણ ધર્મના નિયમો તથા નીતિના ગાગોના ધણી સરળ રીતે ઉપદેશ કરે છે.

કિશોર, દેવકન્યા, સાહેલીઓ, તાંત્રિક તથા કેસરીસિંહના કેસ પ્રસંગાનુસાર ગોઠવવામાં નાટ્ય વ્યવસ્થાપકે સારી પસંદગી (Suitable selection) કરેલી છે; કદાચ કાંઈ કાંઈને પ્રભાવતીની સાહેલીઓના વચ્ચેના લક્ષ રંગ સદૃશ અહીંક લાગે તો તેમને શયનશૂદ્ધના કેસથી પૂર્ણ સંતોષ થયા વિના રહે તેમ નથી.

રસ તરફ દષ્ટિ પહોંચાડતાં સમગ્રપણે છે કે લેખકે કશ્ચરસની પ્રધાનતા નીચે શુ'ગાર, વીર, ભાવાનક અને અદ્ભુત રસોના આવિર્ભાવ કર્યો છે. સ્થાપી ભાવોમાંથી લેખકે શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, અને વિરમય ધણા ચાતુર્યથી દર્શાવ્યા છે. વ્યક્તિચારી ભાવમાં અચૂંતા અને નિર્વેદની પ્રતિતિ ઉત્તમ પ્રકારે દર્શાવવામાં આવી છે. ત્રીજા ગાયનમાં ઉદીપન વિભાવ ધણીજ કાવ્યમહાનિ (Poetic beauty) થી દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

હાથ રસની ખીતવણી આ નાટકમાં કેટલાંક દારણોથી ખરાબ ન થઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ અનુચ્છાના ખેતમાં જેમ મુખ્ય વસ્તુ (Main plot) ને ઉપકરક હાથ રસ મુકવામાં આવ્યો છે તેવા કાંઈ યુક્તિથી આ નાટકમાં શું થાયો હોત તો કદાચ તેમાં વિશેષ ખુશી આવી શકત એમ કહેવું એ સાદુસ કરવા બદલ્યાર ગણી નહિ શકાય જ. સંપૂર્ણ નાટકનું સર્વ સામાન્ય (General) અલોકન કરતાં સ્વપ્નમાં સ્પષ્ટ થાય છે કે નાટકના અત્યંત સૂદૃઢ શુદ્ધિમાન લેખકે ધણી દીર્ઘ દષ્ટિથી પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર તથા જાતને ઉપયોગ કરી મન ઉપર ઉઠી ડાખ પડે તેવા પ્રયત્ન કરવામાં વિજય મેળવ્યો છે.

કંપનીના માલિકોએ નાટકને અનુદાન સાધેનેથી તેમાંના રમ ખીલવવામાં તથા તેના એકદરેએ તેને ખરાબર ભજવવામાં જે પરિચય લીધેલો છે તે માટે શુ'ગારની રસ-હુખ્ય પ્રભાવે શુદ્ધતાની ભાષાના સાહિત્યના ગાન અર્થે મગર થવાનું છે.

શુદ્ધતાની નાટકોનું ગિલસ અને શુ'ગારમય શૂનિકામાંથી નૈતિક અને ધાર્મિક ભૂમિકામાં અત્યંત અસરકારક રીતે અનિકમણુ ધોવું જોઈ અનેક સાહિત્ય-રસિક સમજનને સંતોષ થયા વિના નહિજ રહે.

દેવકન્યાના નાટકના લેખકોના તથા કંપનીના માલિકોના સાહિત્યની સેવા કરવા માટે આભાર માની આ લેખની સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે. સાહિત્યના ઉદ્યાનમાં ત્રિવિધ પરિ-મલવાળાં મિત્ર મિત્ર રંગ તથા આકારવાળાં અનેક પુષ્પો ખીલી નિકળી સર્વને આનંદ અને સંતોષ ઉપજાવવા સમર્થ થાયાં!!! અસ્તુ.

દૈવી સામર્થ્ય અથવા યોગવલ.

(શ્રી જયકૃષ્ણ ગંગાદાસ શક્ત મુરત.)

પ્રકરણ ૫ મું આલુ.

(અનુસંધાન ગતાંક ૫૪. ૧૮૧ થી.)

મિ. કલ્પે પોતાની જાંઘીમાં આડું ઉત્તમ લાપચ પૂર્વે કદાપિ કીધું ન હતું. આ વખતે એનામાં ઉમા રહેવાનું પશુ બળ ન હતું. પશુ એના અત્યંત માનીનો વિષય એની વૃત્તિમાં ખડો થયો એટલે ધીમે ધીમે બાહ્ય મનની સત્તા સમતી ચાલી અને આંતર મનની પ્રત્યક્ષતા પ્રકટી. એ પ્રત્યક્ષતા જેમ વધતી ગઈ તેમ એને દેહનું પશુ બળ ન રહ્યું. જ્યારે કરવાનું કામ સર્વોત્તમ કરી નાંખ્યું ત્યારે જ વૃત્તિ બહિર્મુખ થઈ અને પોતાના મિત્રને હપકો આપતો બેસી ગયો.

આંતર મન અને બાહ્ય મનનો વિશ્લેષ એકી વખતે જરૂરનો છે એ સિદ્ધાંતને સારી રીતે સ્પષ્ટ કરનાર દર્શન ઉત્તરીય વેગસરનો છે. આ વિદ્વાન વકાને એમના એક મિત્રે પૂછ્યું ' જ્યારે તમે હેઝનને જવાગ આપો ત્યારે પૂર્વે કદી બારે તૈયારી કરેલી નહીં, છતાં આડું શુંદર લાપચ શી રીતે આપી શક્યા ? આડું ઉત્તર એ વિદ્વાને આ પ્રમાણે આપ્યું છે:—પ્રથમ તો ' યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું બધારણ ' એ વિષયપર મેં મારી આખી જાંઘીપર્યંત વિચારો, નિશ્ચયો વગેરે કીધા છે. અને જ્યારે ઉત્તર આપવા ઉઠ્યો ત્યારે મારું સાંજોરું, વાંચનું તે સર્વનાં ચિત્તો એક પછી એક, બ્યવસાસર ગોઠવાઈને વૃત્તિમાં ખડાં જ થતાં હતાં, મારે માન આમાંથી સર્વોત્તમ પ્રત્યક્ષને પકડીને હેઝનની સામે છોડી જ દેવાનો હતો. અને તે મેં કીધું. '

આ સર્વ દર્શનો, તથા ચિત્તેચ્છનપરથી એ નિર્ણય લક્ષમાં રાખવાનો છે કે આંતર મન અને બાહ્ય મન જનનો વિશ્લેષ સાથે સાથે જ સાંધવો. બીજો નિર્ણય એ છે કે બાહ્ય મનના વિશ્લેષને તત્ત્વ છોડી દષ્ટને આંતર મનના વિશ્લેષપર જ જીવનજવહાર ચલાવવો એ હાનિપ્રદ છે. વિચારદષ્ટિ વા ચિત્તેક કરવાવાળી મત્તિ બાહ્ય મનના વિશ્લેષપર જ આધાર રાખે છે, તેથી બાહ્ય મનની સત્તા-મર્પાદમાં રહીને આંતર મનને પોતાનું સામર્થ્ય વાપરવા દેવું. આંતર મનમાં અદ્ભુત સામર્થ્ય છે. આંતર મનમાં જે નિશ્ચય નાંખીએ તે નિશ્ચયને હજાર ઉપાયથી તે પાર ઉતારે. પશુ બાહ્ય મન ચેત્ત્વ મણે તે નિશ્ચયનું જ અનુસરણ આંતર મને કરવું જોઈએ.

આંતર મનમાં જે જે ચિત્તો જણાય તેની સ્થાના માનવી અને બાહ્ય મનની સત્તાનો અનાદર કરવો આથી વિચારદષ્ટિને તત્ત્વ છોડી દેવાનું જ બનવાનું, આવા અતઃક-રણમાં પાર વગરના વડેમ પશુ પ્રકટે છે. તેમ ગાંઠા, ડાગની ચસકેલા જેવા પશુ આ મનુષ્યો મનાય છે.

પ્રકરણ ૬ છું.

સ્વભાવસિદ્ધ સિદ્ધાંતોનો અનુભવ.

સ્વભાવસત્તાનાં ઔશ્વેયો અનંત છે. ચિત્તવૃત્તિની નિરોધ દશામાં અનંત સામર્થ્યો પ્રકટે છે. એમ ભારતવર્ષના ઋષિમુનિઓ માને છે. પશ્ચિમની પ્રજા આંતર મનના વિકાસને અનંત સામર્થ્યોનું મૂળ માને છે. એ મનની પ્રવળ કળાકાળે તથા પ્રકારનાં સામર્થ્યો મનુષ્યોને અનુભવાય છે, એવા નિર્ણયપર આવ્યા છે. ગણિત વિષયક સામર્થ્ય, સંગીત વિષયક કૃશળતા અને સમય જાણવાનું સામર્થ્ય.

પૂર્વ પ્રકરણમાં કાવ્ય રચનાની પ્રતિભાશક્તિ, ચિત્રકલામાં નિપુણતા વગેરે સામર્થ્યોનું વર્ણન કીધું છે. એ સામર્થ્યોના વિકાસ માટે બાહ્ય મનની સાદાચ જરૂરની છે. આસપાસના પ્રસંગો, બવહાર વગેરેનું અભ્યાસ થઈ જાય અને આંતર મનની પ્રવળ કળા જામે તે સમયે સામર્થ્યોનું ભાન થાય છે. તે જ પ્રકારનાં છે. કવિત્વ, સંભાષણ, સામર્થ્ય વા વક્રૃત્વ અને ચિત્ર માણવાનું સામર્થ્ય. આમાં બાહ્ય મને નિર્ણેલા સિદ્ધાંતો, વિચારો, નિશ્ચયો વગેરેનું જ અનુસરણ જરૂરનું છે. બાહ્ય મનની સાદાચ વગર પ્રકટેલાં કાવ્યો, ચિત્રો, ભાષણ વગેરેમાં દોષનો સંભવ છે.

આ પ્રકરણમાં વર્ણેલા ગણિત, સંગીત તથા સમયની ગણના આ સામર્થ્યોમાંટે બાહ્ય મનનો વિકાસ જરૂરનો નથી. એ સામર્થ્યમાંટે માત્ર બાહ્ય મનની શીત કળા જ જરૂરની છે. બહુ તરંગો પર ચઢી જવું, લાંબા વિચારો કરવા, જાતજાતની સાવધાનતા સેવવી, બહુ શંકાસીલ સ્વભાવ રાખવો, અનેક પ્રકારની મદદ મેળવવી વગેરે વિચાર નકામગિં. વૃત્તિએ જીવન સ્વીકારેલા વિષયમાંટે તકલીન, એકચિત્ત, નિમગ્ન થવાની જ જરૂર છે. ખીજા સર્વ વ્યવહારમાંથી વૃત્તિને સંકેતવાનું સામર્થ્ય જ જોઈએ. ભાષણ કરનાર મનુષ્ય બાહ્ય મનના વિકાસપર લક્ષ ન આપે તો ઉન્નતતણેવા પણ નીવડે, પણ ગણિતના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરનાર ઉન્નત કે ગોડા નીવડે નથી, ઉલટું ઘણી જ તરાથી અત્યંત કઠિન શુભકાર કે સરવાળા કરી શકે છે. વૈષ્ણવી, મધ્યમા, પશ્ચંતી અને પરા આ વાણીના વિકાસમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ સામર્થ્ય મનાયું છે. તેમ ગણિત, સંગીતમાં પણ બાહ્ય મનકરતા આંતર મનનું સાદાચ હમરગણું ચઢીવાળું છે.

અમુક પ્રયોગોમાં શા શા સિદ્ધાંતો, નિશ્ચયો વગેરે વર્ણેલા છે. એ જ્ઞાન બાહ્ય મનની સાદાચવડે જ સિદ્ધ થાય છે. એક વાર અમુક પ્રયોગો અભ્યાસ સિદ્ધ થયો અને તે અભ્યાસદ્વારા નિશ્ચયો આંતર મનમાં સ્થપાય તો કોટિ કાળે તે જ્ઞાનનું અદર્શન થતું નથી પણ પ્રવાહ વા ધારારૂપે જ્યારે જોઈએ ત્યારે અંતરમાંથી નીસરી આવે છે. પ્રયોગ વાંચતી વખતે વા અભ્યાસ કરતી વખતે સિદ્ધાંતોની યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ ન હોય તો પણ અવ્યવસ્થ સ્વરૂપે આંતર મનમાં નાંખેલા જ્ઞાનનો શશિ વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. આંતર મન સર્વ શુદ્ધ શુચિ વેલા રૂપમાં મળેલા જ્ઞાનને પણ સરળ રૂપમાં મૂકી દે છે. માત્ર યથાર્થ રીત્યા અને સરેકરોને આંતર મનમાં સ્થાપવા ઘટે છે.

અમુક મનુષ્યનું નામ શું છે ? અમુક પ્રદેશ ક્યાં છે ? અમુક નગરી ક્યાં આવી છે ? આ જ્ઞાન આંતર મનમાં રચના પ્રકટનું નથી. અમુક પ્રદેશમાં કોણ વસતું ? અમુક વૃત્તાંતો

ક્યારે બન્યા ? વગેરે પૂર્વ દાગળું જ્ઞાન આંતર મનમાં આપોઆપ ઉદભવતું નથી. પણ જે અને જે માર, આહ અને સતિ પંદર વગેરે નિયત જ્ઞાન સ્વતઃ પ્રકટે છે. અર્થાત્ ગણિત શાસ્ત્ર સંબંધી જ્ઞાન શિક્ષકો કે પુસ્તકોની મદદથી સિદ્ધ કર્યા વગર જ પ્રકટે છે. આંતરમાંથી જ એ જ્ઞાનનો ધારી નીકળી આવે છે.

મહાકવિ યતું હોય તો સર્વોત્તમ કાવ્યોના અધોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કલાઓમાં નિપુણ યતું હોય તો તે તે કલાઓને અગ્રાધનાર વિદ્વાન પુરુષો અને ની શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ. મહાન વક્તા યતું હોય તો અનેક તત્ત્વવિદ્યાનાં કે જ્ઞાનનાં પુસ્તકો જોવાં જોઈએ. રાજકાર્યવ્યવસ્થામાં નિપુણ થવાને રાજનીતિને અર્થનાર પુસ્તકો વાંચવા જોઈએ. આમ બાહ્ય મનરૂઝે અર્થાત્ જ્ઞાનેશ્વર દ્વારે યોગ્ય પુરુષ તરફથી કે યોગ્ય અધોદારા પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન આંતર મનમાં સ્થપાય તો આકૌશિક કવિ, કલાવિદ્ કે વક્તા નીપજે છે. આંતર મનમાં રથપાવણું સર્વ જ્ઞાન હજારગણું વધીને પ્રકટ થાય છે. જેમ નાના બીજમાંથી મોટું વૃક્ષ ઉદ્ભવે છે, જેમ સામાન્ય કોટમાંથી વિવિધ પક્ષાગ્ર થાય છે, તેમ આંતર મનમાં યોગ્ય રીતે સ્થપાયેલું જ્ઞાન સુવર્ણ, હીરા કે ગૌસ્તિક જેવો પ્રકાશ આપે છે, માત્ર આંતર મનમાં બરોગર રથપાવું જોઈએ.

આથી ઉચ્છ્રદું ગણિતના ગમે તેવા કપરા પ્રશ્નોનો નિર્ણય મેળવવો હોય અથવા સંગીત શાસ્ત્રમાં પારંગત યતું હોય તો બાહ્ય મનની કાંઈ પણ પ્રકારની સાદાશ્ય જરૂરની નથી. આંતર મનમાં એ સંબંધનો પ્રશ્ન સ્થાપ્યો કે તરત તેવું ઉત્તર મળવાનું જ. બાહ્ય મનની કળાને યાત્રા પાડવાનું સામર્થ્ય સિત્ત સિત્ત વ્યક્તિઓમાં સિત્ત સિત્ત પ્રકારનું હોય છે. જે પ્રમાણમાં બાહ્ય મન યાત્રા પડેલું હોય છે અને આંતર મન પ્રગળ હોય છે તે પ્રમાણમાં ગણિત કે સંગીતનું જ્ઞાન ચોક્કસ સંપાદ્ય છે. જેમ હાલના પાણીમાં મુખનું દર્શન થતું નથી પણ સ્થિર જળમાં જ પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ હજાર સ્થળે સદૃશ્ય મનમાંથી ગણિત કે સંગીત સંબંધી કૃત્યોત્પત્તિ આશ્વા રાખવાની નથી. નાનું બાળક કે ગમે તેવો અડધાની જડ મનુષ્ય પણ જો બાહ્ય મનને યાત્રા કરી શકે છે તો મોટા ગણિતશાસ્ત્રીઓને પણ દરરો મારે એવું સામર્થ્ય બનાવી શકે છે, બીજ સરખો મનુષ્ય પણ જો આકૌશિક એકાગ્રતા સાધનાર હોય છે તો મોટા પાઠ્યાગાના અધિપતિને પણ ચરમારી નાંખે એવા અમતકારિક જ્ઞાનને પ્રકટ કરે છે.

ગણિતમાં અત્યંત અદ્વિત સામર્થ્યને જાણનાર એક કોશીલી નામનો બાળક પ્રસિદ્ધ છે. આ બાળકનું વય આઠ વર્ષનું પણ ન હતું એવે સમયે એની અત્યંત અમતકારિક ગણિત વિષયક રીતવિધે એક ઇંગ્લેન્ડ રજીસ્ટરમાં નીચે પ્રમાણે લેખ પ્રકટ પડ્યો હતો:—

મનુષ્યના અંતઃકરણની કાંઈ આકૌશિક શક્તિના પ્રકાશથી હાલમાં અનેક તત્ત્વવેદના વિદ્વાન પુરુષોનું લશ્જ ખેંચાયું છે. આવું અદ્વિત સામર્થ્ય એક આઠ કરતાં પણ ઓછી વયના બાળકમાં પ્રકટાયું છે. એ બાળકને ગણિતના સામાન્ય નિયમોનું પણ જ્ઞાન મળ્યું નથી. માત્ર આંતર પ્રેરણાથી જ કાંઈ પણ બાહ્ય શક્તિ વા સાધનવિના ગણિતના ગમેનેવા દહિન પ્રશ્નોનાં તે ઉત્તર આપે છે.

કવિ અને કવિતા..

(શ્રી. જ. પુ. જ્ઞાનીપુરા એમ. એ. વડોદરા.)

(ગંતકિ પૃષ્ઠ ૧૮૮ થી ચાલુ)

આ પ્રમાણે કવિ વિરમ્ય પામી અટકતો નથી; તે પોતાના પગલાં આગળ ચલાવે છે. હૃદયનાશક્તિની પીઠ ઉપર ઘેરીને તે કુદરતની રચનાને વિદ્યોક્તો અને અતુલ્યતો સર્વ દિગ્ગંતમાં બમણુ કરે છે; અને તે મહામાયાની મદદ વડે જરા પણ વિરમ્યા વગર અખિલ સૃષ્ટિમાંથી વિવિધ વસ્તુઓ વચ્ચે રહેલું સામ્ય અને તે વસ્તુની ઉપર પ્રકાશ પાડનાર અન્ય ઉદાહરણોને એકઠાં કરી, પોતાના પ્રાસાદિત હૃદયના હૃદયમાંથી સહસા ફરી નીકળતા વિચારોને પુષ્ટિ આપવાને તે તેમના ઉપયોગ પોતાના કાવ્યમાં ઘણી કુશળતાથી કરે છે; અને તેમ કરી કવિતાનો આત્મા જે રસ-માધુર્ય-સૌંદર્ય સૌંદર્ય તેને જન્મ આપી પોતાના કાવ્ય વાચનારાઓના હૃદયમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી દેવાને તે સમર્થ થાય છે. આ ઉપરથી આપણે કહી શકીશું કે કવિ એક મહાન નૃપતિ સમાન છે; તેની આત્માને સર્વ સ્થલે સ્વીકાર થાય છે; તેની રાજ્યહદમાં પણ મુકો કે આપણે તેના બધીવાન રોવક થઇ ચુક્યા. પણ વિરમ્યભાવ તથા હૃદયનાશક્તિના સંયોગે કવિ ખરો કવિ થતો નથી. તેનામાં વિવેક-શુદ્ધિ ભ્રમત અવસ્થામાં હોવી જોઈએ. તે શુદ્ધિના અભાવે કવિ કવિના મહાન માનને યોગ્ય નથી, પરંતુ પાશન શુદ્ધિ અથવા પ્રેરિત શુદ્ધિથી થતાં વા કરતાં આધીનતાની બરાબર તેના કાર્યકાર્યની મજૂરી થાય છે. કારણ કે પશુ વર્ષ વગરસમજે તેઓને કરવાના કામે ક્યાંજ જાય છે અને તેથી 'તેઓએ આ કામ સારું કર્યું કે આ કામ નરસું કર્યું.' એવા અભિપ્રાયને તેઓ પાત્ર થઇ શકતાં નથી; માત્ર વિવેકજ્ઞાનને ઉપયોગ કર્યા ઉપરજ તેઓને વખાણવામાં અથવા તો વખોડવામાં આવે છે. ગ્રીસ દેશનો પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાની સોક્રેટીસ કહે છે કે 'કવિઓએ બહુજ કાળજી રાખી લખેલી કવિતાઓ રો' પસંદ કરી અને તેમાંથી મને કંઈ પણ જ્ઞાન મળે એવી અભિલાષાથી તેઓનો અર્થ સમજવાને મે' તે કવિનાઓ તપાસવાનું શરૂ કર્યું. ખરેખર તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે હું તમને જાણ કરી શકતો નથી; તોપણ હું તમને કહીશ. હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે તે કવિઓએ 'જે વિચારો પોતાના કાવ્યોમાં દર્શાવ્યા છે તેના કરતાં વિશેષ સારા વિચારો અહીં બાજેજ કાઢ હશે કે જે બતાવી નહિ શકે. આ ઉપરથી તે કવિઓની શક્તિ કેવી હતી તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો, તેઓમાં શુદ્ધિસામર્થ્ય હતું તેથી નહિ, પરંતુ, સિદ્ધ અને જ્ઞાનીઓ કે જે અણુ વખતે ધ્યાન સુંદર વચનો બોલે છે, પણ શું બોલે છે તે જોયો સમજતા નથી, તેમની પેઠી કુદરતી બક્ષીસ અને ઉત્સાહને લીધે તેઓ આનાં કાવ્યો લખવાને સમર્થ થયા હતા. હવે જો કે સોક્રેટીસ મોટો વિદ્વાન હતો અને અદ્યતન મને પણ તેના પાંડિત્યને માટે પૂરતું જ્ઞાન છે તો પણ તેના ઉપર જણાવેલા મતથી હું તદ્દન વિરુદ્ધ મત ધરાવું છું. કવિમાં કુદરતી બક્ષીસ અને ઉત્સાહ તો અવશ્ય જોઈએજ, પણ તેથી "તેઓ શું બોલે છે તેના અર્થ તેઓ સમજી શકતા નથી." એ વાતનો હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી. કારણ કે જો તેઓ પદાર્થ-ચિત્રતા પાદખી શકે નહિ તો ઉપમાઓ અને ઉદાહરણોનો તેઓ ઉપયોગ કરી શકે નહિ, અને કદાચ ઉપયોગ કરે પણ યોગ્ય સ્થલે ન કરે તો કાવ્યનો આત્મા જે રસ-સૌંદર્ય તે

ચાલ્યો જાય અને આપણને આનન્દ ન આપતાં હિંદો વાંચતાં વાંચતાં કંઠાળો ઉત્પન્ન કરે અને તેથી આપણે તેઓનાં કાવ્યોને નીરસ ગણી ફેંકી દઈએ. કવિ જે પોતે શું લખે છે તે સમજ ન શકતો હોય તો અમુક સ્થલે અમુક રસ અને અમુક ભાષા કેમ વાપરી શકે? વળી કવિને પોતાના રાજ્યોનું જે આત્મજ્ઞાન ન હોય તો તેના કાવ્યને માટે તેને મોંઘે મોંઘે કહેવામાં આવના હલકા અભિપ્રાયને માટે તેને કેમ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય? કવિના કાવ્ય ઉપરથી કવિના નૈતિક વિચારોનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. અને તો એમ લાગે છે કે કુદરતી બક્ષીસ અને ઉત્સાહ કવિને કવિતા કરવામાં સરલતા અને ભેરસો આપવાને સદાયમૂત્ત યથા પડે છે; તેઓની હાજરીથી કાવ્ય માધુર્ય અદ્ભુત બને છે એમાં શક નહિ; પણ તેથી કવિની કવિતામાં જે અનુભવજ્ઞાનના ઉદ્ગારો જોવામાં આવે છે તેના તેઓ ઉત્પાદક હોય એમ હું માની શકતો નથી. મેં પોતે મહારા આગાહના એક ભાગમાં જણાવેલું છે અને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે 'રસજ્ઞાન'ની પ્રાપ્તિ કરવામાં "નિર્જીવશક્તિ"ની ખાસ જરૂર છે; પછી રસજ્ઞાન ગમે તે પ્રકારનું હોય. સોફિસ્ટીસ કહે છે કે તેઓના જેવા વિચારો તો બધા સહજ બતાવી શકે; પણ તેનો ઉત્તર આપતાં મારે જણાવવું જોઈએ કે તેઓની શક્તિના પ્રમાણમાં તેઓ પોતાના સારાસાર વિચાર દર્શાવી શકે છે; જોનામાં વિવેકશુદ્ધિ ઓછી, જેનું અનુભવજ્ઞાન ઓછું, તેની કવિતામાં તેટલું અજ્ઞાન અને તેટલું હીછરાપણું. એટલું ખરું કે તેઓની વિવેક શુદ્ધિ કેશ કાશની અસરોને લીધે પૂર્ણ પ્રદુષિત થયેલી ન હોય પણ તેથી તેઓને આત્મજ્ઞાન ન થતું હોય તેનું અનુમાન કરી શકાતું નથી. જે તેઓને આત્મપ્રયોધ ન થતો હોય તો નિષ્પ-નિર્ણય વચ્ચેના જે ભેદ તે તેઓ કેમ જાણી શકે? અંદરે વિભેદી તેઓ શામાટે આનન્દિન થાય અને વિવૃત્ત જ્યોતિના ચમકાર થતાં તેઓ શામાટે લાલભીત થાય? આ સમજા ઉપરથી હું તો એમ માનું છું કે આપણામાં મનુષ્યત્વ રહેલું છે તેથી પાસવર્ણિત કરતાં કંઈક વિશેષ આપણામાં હોતું જોઈએ કે જેથી આપણે તેઓના કરતાં એક ગણાધિક્ય હોઈએ. અને તે 'કંઈક વિશેષ'ને હું 'વિવેકશક્તિનું' નામ આપું છું. સિમ્બ પામવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે અને વિશેષ જ્ઞાન લાભાર્થે તેને પુનઃ સિમ્બ પામવાની જરૂર પડશે અને તેમ નહિ કરે તો તે જ્ઞાનનો અન્ત વહેવો આવી જશે. સિમ્બલાવનો ઉપયોગ ક્યાંથી કવિ જ્ઞાના થાય છે અને તે વસ્તુના ઉત્પાદક પ્રત્યે તે સ્નેહાદરભાવથી જેવા લાગે છે. તેથી જ્યાં સિમ્બ લાવનો અન્ત ત્યાંથી સ્નેહાદરભાવનો પ્રારંભ થાય છે. સ્નેહાદરભાવ એટલે શુભતા પ્રતીતિ. જે સુંદર છે તે આનન્દજનક છે અને જે આનન્દજનક છે તે વારં-વાર અનુભવાવાને પાત્ર થઈ ચૂક્યું છે. આ પ્રમાણે પરંપરાનુભવથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન તે મનમોહક નૃત્યની જે તરફ નહિ પણ તેના સાંકર્ષ-સત્ત્વ-અર્થાત્ તેના અન્તરાત્મા પ્રત્યે આપણા ચિત્તમાં ખાસ સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સ્નેહભાવના પરિણામમાં આદરભાવનો જન્મ થાય છે. સ્નેહાદરભાવ જડ વસ્તુને ચેતનમુક્ત જુએ છે. આપણને તે જડ પદાર્થને માટે તે ભાવ યેના નથી પરંતુ તેમાં રહેલી અન્ત-શક્તિને માટે આપણે સ્નેહાદરભાવના ઉદ્ગારો કહાડીએ છીએ. તે વસ્તુનું આત્મ-સૈદ્ધ્ય આપણા હૃદયનું આકર્ષણ કરે છે અને આપણને તેમાં તદ્દતિન બનાવી મૂકે છે. કવિમાં આ શુદ્ધિનો અભાવ હોય તો તે કવિ વિશ્વકર્તાની અદ્ભુત કૃતિને બરાબર સમજી શકતો નથી. કવિમાં જ્યારે આ ભાવ ઉછળી રહેશે ત્યારેજ તે આ સર્વ પદાર્થોનું રહસ્ય ઓળખી શકે જાણા કારણે અખિલ વિશ્વને સમજાવી શકશે. જે

તેનાં કાળોમાં આ ભાવનું સર્વોપરિ પ્રાગ્લ્ભ્ય નહિ હોય તો તેની કવિતા નીરસ અને અનિર્મલ ગણાયે અને પવિત્ર મનુષ્યોનાં અન્તઃકરણોને છાંયી લેવાને તે શક્તિમાન થશે નહિ. કવિ પ્રયેક ક્ષણમાં બાલક, યુવક અને વૃદ્ધ છે; કારણ કે તે બાલકની પેઠે નિરમય પામશે, યુવકની પેઠે આવેશથી ભરાશે અને વૃદ્ધની પેઠે રહસ્યને સમજશે. કવિ વયમાં બાલક છતાં વૃદ્ધ છે અને વૃદ્ધ છતાં બાલક છે. તેના છાવનની કલા એકજ છે; તેના નેહ ઉઠા છે; તેની શક્તિ અશોધક છે. કવિ સઉથી હોઈ, જે જે ટુકાણે અને જે વસ્તુઓમાં સહકમનાને ગુણ રહેલો છે, તે તે હામનાં અને તે તે વસ્તુઓનાં અમેદ સૂત્રા ઉકલવાને તેને રળ મળેલી છે. લાખો ગાઢને છેટે રહેલા અગમગતા તારલિયામાં પણ તેના આત્મા ભભી શકે છે; સૃષ્ટિઅનન્તતાનું ઝીણું ઝીણું મીઠું મીઠું અરઘુદ ગાન તેના કર્ણ પડ્યા ઉપર અધકાય છે. પૃથ્વીના પદમાં રહેલી ગ્રામ યીજ્ઞને બહાર પ્રકાશમાં તે લાવી શકે છે; જેનો અર્થ ન થઈ શકતો હોય તેનો તે અર્થ કરી શકે છે. સહકમનારૂપી તારનાં દેરડાંના સમાગમ કવિના અન્તઃકરણમાં યદ્ય રહ્યો હોય છે તે વડે તે અદૃશ્ય રીતે ગમે ત્યાં સદેશો મોકલી શકે છે અને ગમે લાંબી ઉત્તર મેળવી શકે છે. કવિના મનમાં ધધરી લીલાને અત્યંત અનુરાગ હોય છે અને તે સાધનવડે તે પોતાના આત્માને સધળા પદાર્થોની સાથે સંયોજી શકે છે.

કવિનું મન એક આરસીના જેવું છે; તે વિવે અભિન્ન બાલ સહિનું ચિત્ર પડી રહેલું હોય છે; તે પોતાના સમકાલીન લોકોના આચાર વિચાર દર્શાવનારૂં યંત્ર છે. તે શુદ્ધિ-બળની પરગપીઠિકા ઉપર ઉભી, સમસ્ત પ્રગ્ભને પોતાના ધર્મોનું ભાન કરાવનાર નરવર છે; સાધારણ જનસમાજની ચિત્તચરિત્રે ઉચ્ચાર અને વધારે પવિત્ર બનાવનાર કુશક્તિ ધરાવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સાંસારિક, નૈતિક, શાસ્ત્રીય વગેરે સર્વ વિષયો ઉપર જૂદાજૂદા જૂદા જૂદા કવિઓએ વાણીવિદ્યાસ કર્યો છે અને હજી પણ કરતા જાય છે. તે-

નાં વચનો વિશાળ અનુભવજન્ય હોઈ, ઘણાં સૂક્ષ્મ, બેદુકર્મ, ગૂઢ અને ઝઢ ન સમ-
; તેનાં હોય છે. કવિનું ઉચ્ચ પદ આકર્ષક છે તેનું કારણ એ કે તેઓની ગ્રંથશુ શક્તિ વધારે સતેજ હોઈને, તેઓને બાલ વસ્તુઓના થોડી યુક્તિએ અનુભવ મળે છે અને તેઓ આપણી પ્રકૃતિના પ્રકાશક હોઈને, ઘણી સરલ અને રસાત્મક ભાષામાં નિઃશંકપણે પોતાનું અનુભવગાન છેડી મેલે છે. કવિ વખતે વખતે તો એકું જોડે છે કે તે વર્તમાન કાળમાં સિદ્ધ થઈ શકતું નથી પણ ભવિષ્યમાં તેનું સત્ત્વ જાણી આપે છે; આથી કવિઓને દેવેક અંશે ભવિષ્યવેત્તાઓ કહેવામાં આવ્યા છે. એકાગ્રતા એ તે ઉભય છોડેનું લક્ષણ છે. ભવિષ્યવેત્તા યોગાયોગ વસ્તુઓના તથા આપણા કર્તવ્યકર્મોના વિચાર કરે છે; કવિ સૈદ્ધ વગેરે શુભોનું વર્ણન કરે છે. ભવિષ્યવેત્તા આપણો ધર્મોપદેશક અને કવિ આપણો પ્રેમોપદેશક કહી શકાય. પણ એનો નક્કી કે જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં જ ધર્મ છે અને જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં પ્રેમ છે જ; કાર્ક કાઈથી અગચું ઉભી શકતું નથી પછી ગમે તો પ્રેમ ભાવ કહો કે ગમે તો ધર્મભાવ કહો; તે તો માત્ર એકજ શુભનો જૂદા જૂદા નામ આપ્યાં તેથી કંઈ પણ વિશેષ નથી. કવિઓ અમેદમાર્ગપ્રવાસી હોઈ "ગ્રામ પ્રકાશ ને જાણનારાઓ છે. હનિદાસકારો બધા કાળમાં સરખા થયા જ નથી પણ કવિઓ તો સર્વકાળમાં અને સર્વ સ્થળમાં થઈ ગયા છે. તેઓએ પોતાની કવિતાઓમાં તે વખતનાં સંસારચિત્રો આ-
જેએ છે તેથી તેઓએ આ જગત ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે એમ આપણે ગૃહકક કહી શકીશું. કવિઓ દેશોદય કરનારા છે. કારણ કે કવિતાબાણ વધારે અસરકારક હોઈને તેઓએ દેશની પ્રજાનું તથા દેલેક વખતે દેશના નૃપતિઓનું સ્વદેશાભિમાન સતેજ કરેલું છે અને તેથી દેશની સમૃદ્ધિ સચવાઈ રહેલી આપણા જાણવામાં આવી છે. કવિઓએ પોતાનાં કીર્તિગાન થશે એવી આશાથી નહિ પણ પરમાર્થ કરવો એ તેનું

પરમપુરુષાર્થ હવું અને તેથી જ તેઓએ કાષ્ઠના પૂજ્યા ગાજ્યા વિના આપણુક મરજીથી સુંદર અને હિતકામક વિચારો દર્શાવ્યા છે.”

હવે કવિતા વિશે જરા ઓની આપણે આપણો નિર્ગંધ સમાધ કરીશું. ખરેખરી રીતે કહેતાં કવિતા તો ગદ્ય તથા પદ્ય બન્નેમાં રહેલી છે. જો રસિક અને સરસ ભાષામાં ગદ્ય લખાયતું હોય તો તેમાં કવિતાનો આત્મા 'રસ, હોષને તેને આપણે કવિતા કહી શકીએ ખરા પણ આધુનિક સાંકેતિક 'કવિતા; નો અર્થ એ છે કે પલના આકારમાં ગાવું. અને તેથી કવિતાને આપણે તેના હાજના અર્ધમાં સમજીશું. કવિતા સંગીતાત્મક, વર્ણનાત્મક, યોધક, વીરરસાત્મક વગેરે ખતની હોય છે. સંગીતાત્મક કવિતાઓ વીણાઆદિ વાદ્યની સાથે ગવાય છે. અને વર્ણનાત્મક કવિતામાં વન, ઉપવન, આકાશમાં રહેલી અદ્ભુત આકૃતિઓ, વગેરે વસ્તુઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. યોધક કવિતામાં નીતિ, ભક્તિ વગેરે વિષયો લખનામાં આવે છે કે જેથી વાંચનાંની વાર જ વાંચનારના હૃદયમાં સદ્ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય અને મનુષ્યરસાવ ધડાય અને તેથી પરમશાન્તિને પ્રાપ્ત કરી શકાય. વીર-રસાત્મક કાવ્યો જેવાં કે મહાભારત અને રામાયણ તેઓનું અધ્યયન કરવાથી આપણામાં શૂરાતન, સ્વદેશાભિમાન ઇત્યાદિ ગુણોનું પુનર્જન થાય છે; મ્હોટાં મ્હોટાં પગદમો, સત્યનું પાલન, પ્રમાણિકતા વગેરે સદ્ગુણોની ઉપર તે પ્રકાર ફેકે છે. આ પ્રમાણે કવિતાના ખીલ અનેક વિભાગો થઈ શકે પણ તેના પેટા ભાગો બતાવવાનું આપણું અહીં પ્રયોજન નથી, તેથી તે વાત આપણે અહીંથીજ બંધ રાખીએ છીએ. આ સિવાય કવિતામાં ઉપમાઓ, અલંકારો, ઝંક ઝમક વગેરે આશ્ચર્યો જોઈએ છીએ પણ તે સમજી અલંકાર શાસ્ત્રનું કામ છે. આપણું કર્તવ્ય 'કવિ, એટલે શું' અને તેઓની શક્તિ કેટલી, કવિતા એટલે શું' અને તેની ખુશીઓ શી શી, એ બતાવવાનું જ હવું તે થોડે ઘણે અંશે બનાવી દીધું છે. હુંકામાં છે કવિ ! તું ભાષાવેદીનો પરમ ભક્ત છે, તહોરો આત્મા, અંતરબલ તથા અવનિતલની સર્વ વસ્તુઓનું રહસ્ય પામીને સમર્થ છે. સૌંદર્યમય છે, ચેતન છે, દિવ્યાંશી છે એમ કહી 'જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે છે કવિ,' એવું તહોરું સામર્થ્ય ગણી તહોરી સ્તુતિ કરતાં હું સૃષ્ટિસત્યમાં શમી જઈશું.

વિરહાલાપ.

ચંદુલાલ-મુ'બજ.

(હું ભજન કરીશ હરિનું સત્ત સુખે—એ લખ.)

શું ! આમ સતાવો કાનકુંવર ! વિરહો,

પ્રાણ પાથરું પ્રિતમ ખ્યારા,

આવી મળો અલગેલાં છેલા—આમ.

નહિં આવશો જો હુર ધઈ—કરવા કસોટી આ સંગે,

સમન્તવું સમજે વાલગા, નહિં કાવશે દિનને દિને;

તાણે અતિ તૂટી જશે, મુજ પ્રાણ દોરી પ્રેમની,

આંહાદ થાશે પ્રગટતાં, જ્યોતિ છવનરૂપ હેમની,—શું !

કાઠા કોલસા યા શુદ્ધિનું સાધન.

(લે. કુન્દન મુદ્રાસંચાર)

૧.

—“મક્ષિકા એક કુદ વસ્તુમાંથી સાર શોષતી”—

આધુનિક સમયમાં કેળવણી પાઠ્યાનું અભિમાન ધરાવતા ધણી સમજનો, દુધ અથવા દુધપાક છતાં પ્રવાહી પદાર્થોમાં કેટલાક વિચારણીય મનુષ્યોનું કોલસાના ટુકડા નાંખવાનું કાર્ય વહેમનું જ પરિણામ (વહેમ જનિત) માને છે, પરંતુ વસ્તુના એમ માનવામાં કારણ કોલસા નાંખવાના પ્રયોગન સમયે અપ્રાપ્ત એ છે.

ઉપરની ઉક્તિના સમર્થન માટે એક પ્રાચીન વિદ્વાનના લેખમાંથી થોડું અવતરણ આપીશું.

“Putrid water is immediately deprived of its bad smell by charcoal. When milk and such like fluids from intense heat or long keeping are likely to pass into a state of corruption, a simple and pure method of keeping them sound and healthful is by putting a few pieces of charcoal each about the size of a small lemon, into the pot wherein the fluid is to be boiled.”

અર્થ—અવડ પાણીમાં (અવસ્થા જળમાં) કોલસાના ટુકડા નાંખવાથી તેમાં રહેલી ગંધ કાચુવારમાં દૂર થાય છે. જ્યારે દુધ અથવા એવાંજ પ્રવાહી દ્રવ્યો અતિશય તાપથી વધુ વખત રહેતાથી બગડી જવાની અણીપર હોય ત્યારે તેમને સ્વચ્છ અને પથ્ય રાખવાને માટે (બનાવવા માટે) સહેલી અને સુનંદી રીત એવી છે કે સાધારણ લીંબુના પરિમાણના કોલસાના ટુકડા, તે પદાર્થવાળા વાસણમાં, તે પ્રવાહી પદાર્થ ઉકાળતી વેળાએ નાંખવા.

અત્રે આપણે જાણવાની જરૂર છે કે આપણા વૃધ્ધિના સમયથી “નજર ન લાગે” એવા મીઠાથી ઘણાખરા પ્રવાહી પદાર્થોમાં લસના ટુકડા નાંખવામાં આવે છે, તેમાં શાસ્ત્રીય (Scientific) નિયમો સંબંધી આપણા વૃધ્ધિનું જ્ઞાન કારણભૂત છે. સાધારણ રીતે આપણા વૃધ્ધિ આ શાસ્ત્રીય કારણના જ્ઞાનને લોધી જ એવી રીતે વર્તણૂક હતા અને આ સંપ્રદાય (Doctrine) પણ ખીન બધા સંપ્રદાયોની સાથે તેમના વખતેની અધુના ઉતરી આવેલો છે. આપણા વૃધ્ધિના કેટલાક કાર્યોના કારણે આપણે જાણવાને પ્રયત્ન અથવા છતાં ન રાખવાથી, એ કારણે સંબંધી આપણું અપ્રાપ્ત વધતું ગયું અને વખતના વહેવાની સાથે આપણે તેમના કેટલાક સત્ય સંપ્રદાયોની પણ સામે વાંધો ઉઠાવતા મંડ્યા. તદ્વત આ કોલસાના વિષયે પણ ખરા શાસ્ત્રીય કારણને આપણે “વહેમ” (Superstition) નું પદ અર્પવા લાગ્યા છીએ.

કોલસાથી પ્રવાહી દ્રવ્ય સ્વચ્છ તથા પથ્ય થાય છે, તેના અનુમેદનમાં હાલની જળ ગળણી (Filterીટર) નો પ્રયત્ન મુદ્દલો દાખલો છે. જેમાં પાણી કોલસા ભરેલા વાસણમાંથી પણ પસાર કરવામાં આવે છે; અને તેમ કરવાથી કોલસા પાણીની અંદરનું અપથ્ય તથા દુર્ગંધ પ્રકલ્પ કરી લે છે અને જળ સ્વચ્છ તથા શુદ્ધ બને છે.

(અપૂર્ણ.)

પૈસા અને પ્રેમ.

(શ્રીયુત ગોવર્ધન-મુખધ.)

"જેનાં સુચુતાં કહેતાં, જુસ્સો પેદા થાય;
રહેડે રહી સુખ પામવે, પ્રેમ નામ કહેવાય."
(કવિ નર્મદાશંકર).

૨

પૈસાની પાયમાલી અને પ્રેમનો પ્રતાપ.

ખરખર ખરખર અવાજ કરતી મોટોર બંગલાના પોર્ટીકામાં આવી પહોંચી. હાથમાં લાકડી હલાવતા અને મોઢામાંડું પાને યુક્તા શમદાસ બંગલાની પાથરી ઉપર છુટ ખખડાવતા ચઢવા લાગ્યા. હૈયાને ચઢા તેવાર કરવાની વરદી આપી શેક ઉપર ચાલ્યા ગયા. અગાસીમાં આવી છુએ છે તો સોદા ઉપર શાન્તા બેઠાસ હાસતમાં પડેલી હતી. નોકરે આજેથી ચઢાનો ખાસો ખીવા જાડવાની તૈયારી કરતામાં પાસિના ટેબલપરના ટેલીફોનની ધરરર ધંદડી વાગી. ખાસો હાથમાંથી નીચે મૂકી છઠ્ઠ રામદાસે ટેલીફોનમાં વાત કરવા માંડી.

ટેલીફોનના અવાજથી જાગી ગયેલી શાન્તા નીચે પ્રમાણે વાત સાંભળતી હતી.

"એલાઈ ! એલાઈ !"

"શામજી ! હા હા ! નાટકમાં વાતરેલા પ્રમાણે ! એમાં ફરી શું પુછે છે !"

"એલાઈ ! X X X એલાઈ !"

"હા ! તારી મરજી પ્રમાણે તારમાં વધારે લખ ! બસે ગાંસડી વધુ-ધુ-ધવા રે !"

"એલાઈ. "

"જી જી ગાંડા ! એમાં ચોળાચોળ-શી કરે છે ! ઝોટ જશે તો મારે માથે-નફો આવે તો તું લેજો નફો ! હવે હું સુઈ જઈ છું. "

રામદાસની ખાસે આવીને શાન્તા બોલી "શોની ઝોટ ! શોનો નફો ! નાટકમાં શું વાત થઈ ?"

"ઓ ! તું જાગે છે કે ! એતો અમારી વેપારીઆની વાતો ! ઝોટ પણ જાણ અને નફો પણ જાણ ! એમાં તમારા બેરાં લોહની હીમત ન પહોંચે ! એતો કહજી હાજીમાંડું કામ !"

શાન્તાના મનમાં કોઈને અવેશ ચડી આવ્યો પણ તેને દબાવીને તે નમ્રતાથી બોલી "પ્રાણુપતિ ! તમે થોડા દિવસથી અસ્વચેટા શા દારણથી ધર્ષ ગયા છો ? મારો શો અવેશ ચઢ્યો થયો છે કે જેથી તમે મને હમણાંના આવા વિલક્ષણ જવાબ આપો છો અને હુઝમમાં નાખો છો ? પ્રાણુપતિ ! તમારી આ દીન દાસીને કહેશો કે હમણાંના તમે એવા શા વિચારમાં ચૂંચાયા છો કે જેથી તમારી જમવાની રચી, વાતચિતનો આનંદ અને રાત ઉંઘ જતાં રહ્યાં છે ! તમે અલ્પશા વિચારમાં બેસો છો ત્યારે જમીન ઉપર તમારી ભવાં ચડેલી આંખો શાથી એક નજરે ચોટી રહે છે અને થોડી થોડીતરે અમકત્ય હો તેમ અલ્પશા જુસ્સામાં

આવી તમે ઉંડા દમ કેમ જોયો છો ? તમારા મોઢા ઉપરની રતાશ, આંખનું તેજ અને મધુર મધુર હસવું ક્યા કારણથી અદશ્ય થયું છે અને ગંભીર દિલગીરી ભરેલા ઉંડા વિચારોમાં તમારા કપાળ ઉપર થોડી થોડીવારે કરચલીઓ કેમ પડી જાય છે ? તમારી અડધી ઉંઘમાં મેં તમને જોયેલીથી જોણી ઉઠતા સંભળ્યા છે અને પા આઘા કલાક સુધી પરમેશ્વરનું નામ ધર્ષને તમારા કપાળ ઉપર મારા હાથ ફેરવ્યા હયાં છે. “ સો ખાડી, પંદર પાટ, ચારસો ગાંસડી, કાંઈ નહિ એતો ઝોકાવ । પડો ફોતેહ છે આગે । નવી ગિલ્લી નવો દાવ । પડશે તેવા દેવાશે । યાવા દે યાવા દે । હં-હં-પાંદડાને આડે નસીબ છે । નાન્સેન્સ ફિકર મત કર । ભેડી ઉપર લગાવ-બેઠાવું નસીબ બેઠેલું અને દોડતાવું દોડવું । ફિર કહેગે । ” વગેરે જાતના શબ્દો તમે ધણીવાર ઉંઘમાં જોયો છો અને પછી થોડીવારમાંજ જેમ વાદળાં ચડી આવીને વરસાદ પડે છે તેમ તમારા મનનાં આ વાદળાંમાંથી વરસાદનાં ટીપાંની પેઠે પરસેવાનાં ટીપાં તમારા કપાળ ઉપર બંધાઈ જાય છે. આ સમયે તમારા મનમાં ચાલતા ગોટાળાનુંજ પરિણામ છે અને તેથી હું વિનંતી કરું છું કે દયા કરીને મને; તમારી ચિંતામાં ભાગીદાર કરી તમારું મન શાંત કરવાની તક આપો-તમારા સુખમાં જેમ હું ભાગ લઉં છું, તમારા પૈસાથી જેમ હું ગાડી, ઘોડા, ઘરેણાં, કપડાં વગેરેનાં સુખ ભોગવું છું, તેમ તમારા કુખમાં પણ ભાગીદાર થવું એ મારો ધર્મજ છે । તમારા સુખમાં તમારી પાસે રહી વાતચિત તથા હરવા ફરવાનો આનંદ લેવો અને કુખમાં તમને એકલાનેજ બધા જોતો આંખ આડા કાન કરીને ઉપાડવા દેવો એ એક સીના કામજ હૃદયને ડાળે છે । નહિ-નહિ ।

તો ગમે તેમ યાવ પણ તમારે મને બધા ખુલાસો કરવોજ પડશે; હવે તો હવે આવી જી છે; મારી ધીરજ હવે ટકી શકે એમ લાગતું નથી. જુઓ ! આપણે થોડાક માસ ઉપર કેવા છુટ્ટી વાત કરતાં હતાં ! તમે મને સંસ્કૃત શ્લોકોની ગુજરાતીમાં કેવી રસિક રીતે સમજુતી આપતા હતા ! શેકસ્પીયરનું ‘ મેકબેથ ’ અને ‘ હેમલેટ ’ નું નાટક મને કેવી ખુબીથી તમે કહી બતાવ્યું હતું ! વળી શિવાજી, નેપોલીયન, નેપ્સન અને પ્રતાપરાણાનાં પરાક્રમ તમે કેવી રીતે વર્ણવી બતાવ્યાં હતાં ! અને પેલી ‘ પારકે પૈસે ’ ‘ પૂરમાનંદની ’ ચોપડીમાં આવતા જેરીગટન ઉપર તથા ‘ નીલમ અને માર્ચેક ’ ઉપર આપણે તે દિવસે એક કલાક સુધી કેવી ચર્ચા ચલાવી હતી !-આ ચિંતાઓની કાળી રાતનો અંત આવીને હવે શું પડેલાં જોવા, આનંદનો સરજ નહિ ઉગે ? તમને વધારે હું શું જણાવું. મારા મનના દરિયાનું તોફાન કેવા શબ્દોમાં કહી બતાવું । ”

રામદાસના ખાસા ઉપર પોતાનો ચંદ્રનાં ફિરજમાં લોહી શોષાવાથી ફિક્કો પડી ગયો હોય તેવો હાથ મુકીને શાન્તાએ આગળ કહેવા માંડ્યું “ વહાલા નાથ ! તમને જે ચિંતા હોય તે ખુલા હૃદયથી મને કહેવામાં જરા પણ આંધેકો રાખશો નહિ. હું ગમે તેવી બાબત હશે તેને માટે જરા પણ કંપકો આપવાનું કે ગુસ્સો કરી કડવાં વેણ કહેવાનું સાહસ સ્ત્રી સ્વભાવને વશ થઈને નહિ કરું । મારા હૃદયમાંજેને એક સીના સાથે પ્રેમ સમાવેતો હશે તો તે કદી પણ બજાતામાં વી હોમવા જેવું-દાઝવા ઉપર ડામ દેવા જેવું, કે પડ્યા ઉપર પાટુ મારવા જેવું સાહસ નહિજ કરે ।-કુખ રેડવું એ પ્રેમનો ધર્મ નથી. પ્રેમનો ધર્મતો કુખના દાવાનહાને મીઠાં વચનથી શાંત કરવામાં-કુખના કુગરને પ્રાર્થનાના દારૂથી ફેડી પ્રિયતમનો માર્ગ સરળ કરવામાં અને પ્રયત્ન કરવા છતાં

પણ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગને સંતોષથી સહન કરવામાં રહેતો છે.—”

રામદાસનું શરીર સ્તબ્ધ થઈ ગયું હતું—તે જડવત્ બની ગયો હતો—શાન્તાના એક પછી એક બોલાતા અક્ષરે અક્ષર તેના હૃદયમાં વેગથી દબાતા જતા—સામટા દબાવતી બન્ને છેક દબાઈ જઈને તેમાં રહેલું દુઃખ બહાર વહી જતું હોય એવો એને અનુભવ થતો હતો.

“દયાની દેવી—સુખની ભાગીધણી—ખરેખર હું અભાગી છું. નિર્ભાગી છું. દૂર છું. તારામાં આવું બળ રહ્યું હશે—તારામાં આવો ઉડો પ્રેમ વસી રહ્યો હશે—તારા મનમાં આવું જ્ઞાન પ્રકાશનું હશે એના મને કદી પણ ખ્યાલજ ન આવ્યો. હા ! મારી નજર ઉઘડે છે—મને મારો રસ્તો દેખાય છે. મારા પૈસાની તૃષ્ણામાં હું કેમ તણાવ્યો તે સમજાય છે—મારો પહેલાનો પ્રેમ દેવી રીતે નાશ્યો થઈ ગયો તે મને જણાય છે.” નિશ્વાસ નાખતાં રામદાસે છુટા છુટા વચનોમાં જવાબ આપ્યો.

“મારું ઉંચું જ્ઞાન, મારો ધર્મનાં પુસ્તકોનો બોધ, મારું વિદ્યાભ્યાસના નિશ્ચયોનું બળ, યોગ્ય ભાસમાં કેવે આડે રસ્તે ધોરવાઈ ગયું—હું કેવો આધળો બની ગયો. પ્રિયા ! પ્રિયા ! હું વેપારમાં વધીને સદા અને સરતમાં નસીબ અજમાવવામાં પડ્યો છું ! અરે ! મેં પોતે તેમાં પૈસા ગ્રમાવ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ બીજા સ્નેહીઓને માટે શરમથી હજારો રૂપિયા ખુવાર કર્યા છે. મારા ધરમાં—મારા કુટુંબમાં—મારા ડાળા અંગમાં—મારી સહધર્મચારિણીમાં—મારી અર્ધાંગનામાં પ્રેમનાં આવાં અમુલ્ય રત્નો યુક્ત રહ્યાં હશે એવું મને ભાનજ ન થયું—મારી હાલની બર્થ છે, મારો ગદા કવિઓનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ નિષ્ફળ છે. પૈસા—પૈસા તુંજ પાપમાલીનું કારણ છે; પ્રેમ—શુદ્ધ પ્રેમજ, દેવી પ્રેમ તારો પ્રતાપજ સુખના દિવસોનો સ્વર્ગ છે.”

આમ બોલતાં રામદાસ શેઠ બેઠાન સ્થિતિમાં શોશ પાસે જઈ ઢળી પડ્યા.

* * * *

દયાની સીસીમાંથી ડોઝ ઝાપીને ડાક્ટર એક ખાલીમાં ઠાઠે છે; શાંત ચહેરે શાન્તા પીછાના પંખાથી પવન ફાળે છે; પાસેના ધડીઆળમાં બપોરના બારણાં ટોકારા થાય છે અને સામીના દરવાજામાંથી રેલ્વેસ્ટેન્ડે શુક્રપોરટ લઈને કોઈ દાખલ થાય છે.

ડાક્ટરે કહ્યું, “બહેન, સંભાળથી અને શાંતિથી એમને ઉંધ લેવા દેજો; એમનું મગજ ધણુંજ અવ્યવસ્થિત થયું છે, અને આવેશમાં સોડી ચડી આવવાથી તેઓ થોડી થોડી વારે બેઠાન થઈ છે, તેથી એમને આ સીસી સંધાડ્યા કરજો અને માથા ઉપર આઇસ ધર્યા કરજો. એઓની સાથે કોઈને વાતચિતમાં જોડાવા ન દેશો; જ્યારે જ્યારે જાગીને તેઓ વાતના કોઈ વિષયમાં જોડાય ત્યારે તેમને આનંદના અને સુખના બનાવોની યાદ આપીને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરજો. મારે ટાઇમ થઈ ગયો છે તેથી જવું પડે છે; હું સંજના દરીયા આવીશ; એમને પરમ દિવસે તદ્દન આરામ થઈ જશે.”

“બિચારી શાન્તા નીચું મોઢું રાખી ડાક્ટરના ગયા પછી પેલું શુક્રપોરટ ઉઘાડતી હતી. અંદર જુએ છે તો પોતાની બહેન તરફથી બેટ મોકલાયલું ‘શ્રી ત્રિશુવનવિજયી ખર્જી’ એ નામનું વાતોનું પુસ્તક નજરે પડ્યું ! સાથે આવેલા ટપાલના કાગળમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

ખાને વાંકી આંગળી કરીને પૈસા કઢાવવા માટે રમાતી હશે એવું સ્વપ્ને પણ મારા ખ્યાલમાં નહોતું આવ્યું. આજથી હું દૈનિક નિશ્ચયથી મારા સ્વતંત્ર જીવનને ગોઠવે દઈશું. મારા વાંચવામાં હાથ આ ચોપડી આવી છે. તેથી મને ખરે અણીના વખતમાં મોટો લાભ થયો છે.”

* * * * *

શાન્તા જે થોડા માસ થયાં શોકના રાગથી છવાઈ ગઈ હતી તે પૂર્વ કરતાં પણ અધિક પ્રેમ પ્રકાશથી પોતાના પતિના સહવાસમાં મગ્ન થવા લાગી. રામદાસ અને શાન્તા વચ્ચે વિવિધ વિષયો ઉપર ચર્ચા ચાલતી હતી, અને બંને પતિપત્નિ અપૂર્વ આનંદથી વ્યવહારનાં તથા પરમાર્થનાં સુખનો આનંદ લેતાં હતાં. એક દિવસે રામદાસે શાન્તાને નીચે પ્રમાણે કવિતાઓ દર્શીને સભળાવી !

“ મુક્ષમિન્દુર્યયા, પાણિઃ પળવેન સમઃ પ્રિયે ।

વાચઃસુધા ઇવોષ્ઠસ્તે વિમ્બતુલય મનોઽમ્ભવત્ ॥ ”

(ભાવાર્થ—હે પ્રિયા ! તારું મુખ ચંદ્ર જેવું છે, હાથ પલ્લવ જેવા કામળ છે, વાણી અમૃત જેવી જીવન આપનાર છે, હોઠ બિળના ફળ જેવા છે અને મન વજ્ર જેવું દૃઢ છે.)

“ Your very frowns are fairer far

Than Smiles of other maidens are. ” (cleridge)

અન્ય સ્ત્રીઓના ભાવ, હાસ્ય તથા કરતાં અધિક,

તારો રોષ પ્રભાવ, સુદરતામાં વધી જતો

મને દૈવી સત્તાએ ગુપ્તવિદ્યાના રહસ્યદ્વારમાં પ્રવેશવાનો
પ્રસંગ પ્રાપ્ત કેવી રીતે કરાશે ?

(શ્રીયુત ગોવર્ધન — સુબંધ.)

“ But if, unblamable in word and thought,
A man arise, a man whom God has taught,
With all Elijah's dignity of tone,
And all the love of the beloved John,
To storm the citadels they build in air,
To smite the untempered wall ('tis death to spare,)
To sweep away all refuges of lies,
And place, instead of quirks, themselves devise,
Lama . . . before their eyes;
To sh

All hope despair that stands not on his cross;
Except a few his God may have impressed,
A tenfold frenzy seizes all the rest."

(Cawper.)

(પ્રસંગાનુસાર લઘુવાચ્ય:—તે દોષ સરળ અને પવિત્ર હૃદયનો દરિદ્રકૃત પરમહામાના અતુલપ્રભાવ વિન વિન લોકોનાં દષ્ટિભાંગ અનુભવથી જગતના લોકો પ્રતિ અંતરમાં ઉઠતા વિશેષકર વિચારોને ખસેડી નાખી, અસહ્યમય મળનો ત્યાગ કરી, દેવી રહસ્યનો પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન કરે, તથા સૌકેતિક અવનારોથી સૂચવાતા સંસારમય રહસ્ય જાન વિના ધર્મનું શિખર પ્રાપ્ત થતું નથી એવો સત્ય અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે; તો વિરલ સુઘ ધર્મધુરધરો સિવાયનાં સધળાં મનુષ્યોનાં મગજ તેની સામે આવેલામગ્ન હુનોથી ઉશ્કરાઈ ગયા વિના રહેતાં નથી.)

સાથે દેખાતાં દરિયાનાં ઉછળતાં મોજાથી ઉશ્કરાઈને સુસવાણ ગારતો પવન વેગથી ધસારા કરી રહ્યો હતો, પોતાના મિત્ર અધકારનો પરાજય થયેલો જોઈ ઠાળાં વાદળોમાં ચંદ્રના સફેદ કિરણવાળા હાસ્યને ઢાંકી દેવા દોડાદોડ કરી રહ્યાં હતાં અને ગત થયેલા દિવસની પાછળ શોક કરતાં હોય તેમ તમરાંમાં ચારે બાજુથી ધરધરાટ ચલાવ્યા કરતાં હતાં. મધ્યરાત્રિ ચલા આવી હતી પણ ઉંચ નહિ આવવાથી હું ભારી ગેલેરીમાં બેઠે બેઠે એક અંગ્રેજી ચોપડીનાં પાનાં ઉઘસાવ્યા કરતો હતો. કેટલાક કારણસર મારી માન્યતા એવી ચર્ચા છે કે સુતા પહેલાં થોડો વખત કોઈ ગુદ રહસ્યોવાળું અથવા ઉંડી શોધ કરવાગેલું લખાણ વાંચીને ઉઘી જતું, જેથી ઉંઘમાં કોઈ વખત "આતરમન"ના નિયમ પ્રમાણે કોઈ કોઈ અટપડી બાજતોનાં ખુલાસા થઈ જાય.

આ નિયમ પ્રમાણે આજે હું 'સુછમ' દેશમાં રહસ્યો સંબંધી કોઈ ખુલાસામાંથી કેટલોક હેવાલ વાંચતો હતો, વાંચતાં વાંચતાં નીચેનું લખાણ મારી નજરે પડ્યું:—

"About the queerest, and at the same time the most insignificant tale that has come down is that of the Sphinx. She, the Sphinx, is said at one time to have terrorized all the inhabitants of Thebes, by propounding a middle and swallowing all who failed to answer it. At last to the great popular relief, one Oedipus, came forward, solved the Sphinx's riddle and put an end to her greasome gluttony."

"This was the riddle: what animal is that which goes on four feet in the morning, on two at noon, and on three in the evening?"

"..... Oedipus came to vanish ignorance by declaring this strange, uncanny, quadruped to be MAN him."

self, who creeps on all fours in infancy, walks on two feet in middle age, and leans on a staff in declining years."

આ સખાણુનો બાવ એવો હતો કે એક વખત સ્ફી-કસે (નીચેના ભાગમાં સિંદળેવું અને ઉપરના ભાગમાં ઊંચેવું પાંખવાળું પ્રાણી) આખા ધીબનના લોકોમાં ધણો ગભરાટ ફેલાયો હતો. તેણે એક ઉખાણું બનાવ્યું હતું, અને જે જે લોકો એના જવાબ આપી શકતા ન હતા તેમને તે ગળી જતું હતું. તે ઉખાણું આ પ્રમાણે હતું.

‘ એવું ક્યું પ્રાણી છે કે જે સવારમાં ચાર પગથી, બપોરે બે પગથી, અને સાંજે ત્રણ પગથી ચાલે છે ? ’

છીપસ નામના મનુષ્યે આ ઉખાણુનો જવાબ આપી ત્રાસમાંથી લોકોને બચાવ્યા હતા. જવાબમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે ‘ એ ચાર-બે-ત્રણ-પગ પ્રાણી તે માણસજ છે કેમકે તે બચપણમાં ચાર પગથી જીવાનીમાં બે પગથી અને ઘડપણમાં લાકડીના ટેકા સાથે ત્રણ પગથી ચાલે છે. ’

આ બાબતમાં રસ પડવાથી મેં મારા પુસ્તકોમાંથી એક ખીણું પુસ્તક કાઢી આ વિચિત્ર સ્ફી-કસનો હેવાલ વાંચવા માંડ્યો અને તેનું ચિત્ર ધારી ધારીને જોવા માંડ્યું.

આ સખાણુ પરથી એવું સમજવામાં આવ્યું કે ઇજિપ્ત ધણોજ નાદુરૂપ દેશ છે અને તેના રણની અંદર આવેલા પથ્થરના પીરમીડ અને સ્ફી-કસ કે જે દુનીયાની અજબખીના નમૂના ગણાય છે તેમાં એવું રહસ્ય સમાવ્યું છે કે ખાસ ચમત્કારિક માણસ સિવાય કોઈના જાણવામાં આવતું નથી. આ રહસ્ય સ્ફી-કસનું પથ્થરનું માથું સ્પષ્ટ રાખ્દોમાં બોક્ષીને લાયક માણસને સંભળાવે છે ।

ધણું મોડું થઈ જવાથી હું પથારીમાં આ નવા મેખના વિચારો કરતો કરતો ઉઘી ગયો. ઉઘમાં મને નીચે પ્રમાણે સ્વપ્ન આવ્યું.

હું ઇજિપ્તમાં જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાં દરતા શરતા દેરા શહેરના આરબો તથા આરબ ઊંચોને જોતા રસ્તાઓ ઉપરથી પસાર થવા લાગ્યો. પસારે યત્તાં યત્તાં મને એકાએક સ્ફુરી આવતી લીટીઓ હું ગાવા લાગ્યોઃ—

“ Or sunk at night in sad disastrous sleep.
Beneath descending hills the caravan;
Is buried deep. In Cairo's crowded streets,
Th' impatient merchant, wond'ring, wrings in vain;
And Meccan saddens at the long delay.”

(Thomson.)

માર્ગ કાપતો કાપતો હું પીરમીડના રણમાં આવી પહોંચ્યો. ચારે બાજુ ચંદ્રનો ગંભીર પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો હતો, હૃદય સ્ફી-કસનું રહસ્ય જાણવાના વેગથી ઉજાળા મારી રહ્યું હતું અને દરેક આસપાસ હીમતને ખેંચતાં હોય એમ ફેશ્સ પોતાનું કામ કર્યે જતાં હતાં. ચાલતો ચાલતો હું સ્ફી-કસના પથ્થરના માથા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેનાં ગંભીર ચહેરો, નિર્ઘંચ આંખો અને જાણે ગાંડી દુનીયાને હસી કાઢતા હોય એવા હસતા હોડ મેં ધણી ખારીદીથી જોવા માંડ્યા.

મારુ શરીરમાં ધુમરી આવવા લાગી, મારા વાળ ઉભા થવા લાગ્યા, અને સાથે ભોંકારી હોય એવી ફસરે રૂને જણાવા લાગી ! પથ્થરના એક કાતરી કઢિલા પૂતળા કરતાં તેનામાં કાંઈ વધારે વિચિત્રતા હોય એવું મને લાગે થયું.

મારી સ્થિતિ વધારે ને વધારે આનુર થતી ચાલી. હું આ અગમ્યની બરેલાન્ડેરીન્કસ ની અંદર વ્યાપી રહેલી દેવી સવાને પુછવા લાગ્યો ‘અત્યંત આતુરતાથી હું તમારું સત્ય જાણવાને ઘણી અડચણો વેડીને અહીં આવી પહોંચ્યો છું, દયા કરી તમારું ‘પથ્થરનું’ હૃદય ખોલીને મને સત્યનો પ્રકાશ જણાવો !’

થોડી પગ નહિ થઈ હોય એટલામાં મારી સાંતિનો ભંગ થતો હોય એમ જણાવા માંડ્યું; આજુબાજુના પવનના ઝપાટામાં નહિ અનુભવેલી એવી સુગંધ મને જણાવા લાગી; મારો અપ્રકાશ જાણે જુરસામાં આવી જઈ ખુમારીમાં મસ્ત બન્યો હોય એમ મને લાગે થવા લાગ્યું ! મેં અંદર તરફ નજર કરી તો તેના ઉપર આજાં વાદળો પસાર થતાં મને જણાયાં.

મારી સામે જોઈ હું તો મને ઉભી, મબીર આકૃતિવાળી, આંખથી નીચેના ભાગથી છેક પગ સુધી સફેદ ચળકતાં પ્રકાશમય પુલો કઢિલા આજા સુરખા જેવા કપડાથી ઢંકાયેલી, ગાંધ સી. ઉમેલી જણાઈ. તેની આંખો તેજદાર તીવ્રજ અને હૃદયવેધક હતી; તેના વાળ ઠેક પગની પાની સુધી છુટા છટાજંથ લટકતા હતા અને હાથ પહોળી આંગળીઓ સહીત ખાજુમાં છુટા લટકતા હતા.

તરત તો મારી આંખને ભ્રમ થયો છે એમ મને લાગ્યું પણ ધારોને જોતાં મારી ખાતરી થઈ કે તે મારી પ્રાર્થનાથી પ્રકટ.યેલી સ્ફીન્ક્સની દેવીજ છે !

તે દેવીયે ધીમેથી પોતાનો હાથ ઉભો કર્યો અને મારી આંખો ઉપર તીવ્રી નજરે જોવા માંડ્યું. મેં મારી અધીરાઈમાં પહેલો સવાલ કર્યો “આપ કોણ છો ? હું જાણું છું તે બાબા આપ સમગ્ર શોકો છો ?”

મધુર અવાજમાં દુતર આવ્યો “હું સર્વે બાબાઓ જાણું છું” !

મને એકાએક આંત્રિ પડી કે આ સર્વે ભ્રમજ છે ! મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ ! કેમકે સામે ઉમેલી આકૃતિના હોઠ હાલતા હતા પણ રાજદ તે પેલા પથ્થરના માથામાંથી આવતો દુતો હું બીજો સવાલ પુછવા જતો હતો પણ મારી જીભજ ઉપડી નહિ ! હું ઉભો હતો ત્યાં સ્તબ્ધજ થઈ ગયો !

તે આકૃતિએ બોલવા માંડ્યું “તેં મારું આવાહન કર્યું છે; મારી અનેક વરોની નિદામાંથી તે મને જાગૃત કરી છે; સ્ત્રીજ અને કહીંચોપેટાના દાખલા પછી કેટલાક મને કહીંચોપેટાના નામથી સંબોધે છે પરંતુ જ્યારે કહીંચોપેટાનું શરીર મૃત્યુવશ થયું છે ત્યારે ઇચ્છાને રહસ્યમય ચમત્કાર અમર ટોલો છે. તારી પાસે એક બીના રૂપમાં તે રહસ્ય પ્રવેશક સત્તા પ્રવક્તા થાય તો તેથી ભય પામીશ નહિ. મારી એવી ઇચ્છાજ છે કે તને મારા દર્શન થાય હવે જાણ કે હું, સ્ફીન્ક્સનાં અને ઇંગ્લાડ, ગ્રીસ, રોમ, સિંદુ-સ્થાન, જેઠેશ્વરમ વગેરેનાં સંકેતમય સ્થાનોનાં રહસ્યોની રક્ષકસત્તા છું”

મારું હૃદય વેગથી ધડકતું હતું, મારું આશ્ચર્ય વધતું જ હતું. મારી છેક નજીક ઉમેલી

આમૃતિના માત્ર હોઠગ હાલતા હતા; અવાજ ખરેખર પેલા સ્ત્રી-કસના પૂતળામાંથી જ આવતો હતો !

ફરીથી તે આમૃતિ બોલી “ તારે મારી પાસેથી શું જાણવાની ઇચ્છા છે ? ” મેં કહ્યું “ સ્ફ્રી-કસના રહસ્યનો પડો ઉઘાડો અને મારામાં સહ્યનો પ્રકાશ પાડો ” !

જવાબ આવ્યો કે “ અનેક મનુષ્યો આજ સુધીમાં મારી પાસે આ રહસ્ય જાણવા માટે આવ્યા છે, પરંતુ કોઈ રહસ્ય શ્રવણ કરીને અત્રથી જઈ શક્યો નથી. છેલ્લામાં છેલ્લો થોડા વખત ઉપર અત્ર ગેલબ્રેથ (Galbrath) નામનો વિદ્વાન અંગ્રેજ તેની આઈડા પેન્ટન (Ida Penton) ની સલાહથી મારું રહસ્ય શોધવા અને આવ્યો હતો. તેણે ઇચ્છા સંબંધી એક ગ્રંથ લખ્યો હતો અને તેમાં બધાં વર્ણનો ઘણી વિદ્વાતાથી રચ્યા હતાં તેણે મારી પાસે આવી મને પ્રાર્થના કરી “ Great Egypt, I have tried in words to record the mystery of you, the wonder and the magic of your spell. To night there remains but one thing more to set down before my work is finished. I ask no less than to hear the secret of the Sphinx, to pierce the veil to see your face.” (ભાવાર્થ:—હે ઇચ્છમતી દેવી ! મેં તમારા સંબંધનું રહસ્ય અને તમારા મંત્રોના ચમત્કાર તથા આશ્ચર્યનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મારું કામ પૂરું થાય તે માટે માત્ર એકજ બાબત લખવાની બાકી રહી છે. હું તમારી પાસે સ્ફ્રી-કસના ગભીર રહસ્યને સાંભળવાની, તમારો પડો ખુલ્લો કરવાની, અને તમારું મુખ જોવાની યાચના કરું છું. ”)

મેં તેને આ જવાબ આપ્યો હતો. “ No man may know the secret of the Sphinx, look upon the face of Egypt, unless he pays the supreme price.” મોટો ભોગ આપ્યા વિના કોઈ પણ માણસ સ્ફ્રી-કસનું રહસ્ય જાણી શકતો નથી)

ગેલબ્રેથ “ Galbrath એકદમ બોલી ઉઠ્યો ” “ There is no price I would not pay ” (હું ગમે તેવો ભોગ આપીશ).

મેં તેને સ્ફ્રી-કસને સાધાંગ કરવાનું સૂચન કરતાંજ તેણે તે પ્રમાણે કરવા માંડ્યું. સ્ફ્રી-કસમાંથી આવતા સુધ્ધનથી તેણે રહસ્ય જાણ્યું—મારા મુખ ઉપરનો પડો વિદ્યુત વેગથી અદશ્ય થયો અને ગેલબ્રેથનું મૃત શરીર સ્ફ્રી-કસ પાસે નિશ્ચિત પડ્યું.

આ શબ્દો સાંભળી મેં કહ્યું “ મારે તો જીવનનું જ રહસ્ય જાણવું છે. ગેલબ્રેથની પેઠે મૃત્યુનું રહસ્ય સાંભળી આપની સત્તા કરતાં મૃત્યુની સત્તાનું મહત્ત્વ વધારવાનું પાપકર્મ મારાથી થાય એમ નથી. ”

મારા શબ્દોથી પ્રસન્ન થઈ હોય તેમ જી દેવી ધીમા અવાજથી બોલી “ હિંદુસ્થાન ગૂઢ દેશ છે; તેમાં અનંત ઔષધો અને રહસ્યોના ગુપ્ત બીજોડા રહેલાં છે; સર્વ દેવી વિદ્યા-આનું તે મૂળસ્થાન છે. કોઈ વિદ્વાજનું સંકેત વસત સ્ફ્રી-કસ પોતાના રહસ્યને પ્રથમ ભાગ તને સાંભળાવે છે તે શ્રવણ કર ! મારા મુખનું દર્શન કરવા તું ભાગ્યશાળી થાય તેમ નથી કેમકે રહસ્યના બીજા ભાગના શ્રવણના અંતર્માંજ આ મારો પડો પોતાની મેળે અદૃશ્ય થાય છે. આજે જો રહસ્ય તારા જાણવામાં આવે તેનો જો અર્થ તને સ્પષ્ટ થાય તેજ અર્થ

જે કાષ્ટ મનુષ્ય તને જણાવે તો તે મનુષ્યની સાથે અવ્યાસમાં જોડાવાથી તને ઇચ્છા પ્રમાણે જીવન રહસ્યો પ્રાપ્ત થશે. ”

અકલમ પેલા રક્ષી-કસના માયામાંથી મંલીર અવાજ આ યો —

“ Osiris sinks in Capricorn
And Isis seals the tomb—
Horus the prince of Love is born
And joy dispelleth gloom ”

સોરડો.

હુમે ઓસીરીસ, રસિ મકર તણી મહી,
તેહ તણી હસીસ, કરતી બધ કબર વળી,
હોરસ પ્રેમ-કુમાર, જન્મ પામતો તે યકી,
શોક તણો અધકાર, આનંદજ વિલાવતો

અકાએક મૂઠાં ખાઈને હું તે મારો જી પડ્યો !

જાગત થઈ જાઉં છું તે

કવી રીતે મેળવવો તેના
અકાસ થાય તો શ્રીજી

તો અને મદદગાર મનુષ્યને
આ સદ્મને

લાકા-
આ

नैनिताल — दृश्य नं० १

દેખાય છે એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી. આ તળાવની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૫૬૭ વાર છે અને વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦૬ વાર છે. તળાવનો પરિઘ બે મીલ છે અને તેમાં રોકાયેલી જગા ૧૨૦ એકર છે આ તળાવની આસપાસ રસ્તો છે. દક્ષિણ બાજુએ ટેકરી છેક તળાવની નજીક આવેલી હોવાથી ટેકરી ડાહીને રસ્તો કરવો પડ્યો છે. ઉત્તર તરફ ટેકરી છેક પાંચે નથી તેથી તે બાજુએ બે સર્માનર રસ્તાઓ કાઢેલા છે. આ તળાવમાં ઉડામાં ઉડાં પાણી ૯૩ ફુટ છે ત્યારે જોઈમાં જોઈ પાણી ૨૦ ફુટ છે. તળાવની મધ્યમાં પશુ ગંધકનો ઝડો આવેલો છે. આ તળાવમાં પાણી આનવાનો માર્ગ પશ્ચિમ તરફથી છે, તેમ છતાં બંને બાજુએ સર્માનર આવેલી ટેકરીઓનાં પાણી નાના નાના પાણી આવવા ના માર્ગો કરી તળાવમાં ઉતારેલાં છે.

ખરખજ આ તળાવ તે આ ભૂમિના એક દેવતાઈ ભૂજશરપ છે તેમાં જરાપણ શંકા નથી આ તળાવના કાંઠાપર ફરીએ તો શહેરનાં જુદા જુદાં સ્થાનોની બધીજ શોભા જોવામાં આવેછે. સોફાને સહેલ કરવાના રસ્તા આજ છે. બાકી શહેરમાં તો થોડી પણ સપાટ જમીન નથી. ત્યાં જાઉંએ ત્યાં અઢિતર જગા આવેલી છે આ રસ્તાઓ ઉપર સાયંકાળે ધણી બીડ હોય છે, અને તે સમયનો દેખાવ ધરોજ પ્રેક્ષણીય લાગે છે.

બ્યાબામપ્રિય મુરોપિપત લોકો આ તળાવનો બ્યાબામમાં ઉપયોગ કરે છે. અહિં ધણી બોટકાઓ છે. એક ખુદ લેફ્ટેનેન્ટ ગઢનર સાહેબનું બોટ હાઉસ છે અને બે મુરોપિપત મુદગ્યોની બોટકાઓ છે. આ સિવાય યંગમેન્સ ક્રિસ્ચીઅન એસોસિએશનની પણ એક બોટકાઓ છે વળી મુરોપિપત ઓફિસરોને સહેલ કરવા તથા બ્યાબામ કરવા માટે છુટક બોટો પણ ત્યાં રહે છે. રાંમપુરના નવામ સાહેબની પણ લાંબાં બોટ રાખવામાં આવે છે. સવારે અથવા સાંજે જો તળાવનાં પાણીપર દિપ્તિ નાખીએ તો પુષ્કળ બોટો અદર ફરતી જોવામાં આવે છે. સાંજના મઝીમારની બોટો પણ આ તળાવમાં નજીકે પડે છે. સદરાગાં નાંવડાં પણ ત્યાં પુષ્કળ હોય છે આવી સહેલ કરવાની તથા બ્યાબામ કરવાની સગવડ બીજે કયારે બાજેજ જોવામાં આવે છે તેમાં પણ આટલી ઉંચી ટેકરી ઉપર અને આવડા દેડા પ્રદેશમાં તો હોવી અસાધ્ય છે, આપણા દલાકામાં સુમધમાં આવી સહેલ કરવાની સગવડ છે. જેઓએ મુલાઈમાં બોટમાં બેઠીને સહેલ કરવાની મગલ જોવાની હશે, તેમને આ રથળની આ મગલ સબધી થોડી ખ્યાલ આવી શકશે અને તેમનેજ આ મગલ દેટલી મદતની છે તે પણ સમજવામાં આવશે.

ઉપના વર્ણન ઉપરથી નૈતિતાવની રચના વિષે આપણા વાચકોને સાધારણ કલ્પના આવશે. આ ગ્રામમાં વસતિ વધતી શક્ય નથી નવાં ઘરો કે બગવાઓ બાંધવાને માટે ત્યાં સગવડ નથી બધીજ જગા ચારે બાજુથી દુર્ગમાં આવી ગયેલી છે. વળી અહીં દૂર દૂર જાઉંને હવા ખાસતી કે હરવા દુર્ગત્ત્વ કે સરિસૌર્ય અવરોધકનાં સ્થાનો પણ નથી. કાણ કે શહેર એવા તો ઉમતા સ્થાનપર આવેલું છે કે મનનીજ સંદર્ભપ્રદ રચના સાથે-સાથી દરિયા પરી સહે છે તેમ છતાં થોડીક જગાઓ છે જે જોવા જેવી છે તેથી તેનું વર્ણન ઉપયોગી ગણાશે.

આ જગ્યાએ પૂર્વપશ્ચિમ જગાગી એવી ટેકરીઓની બે દારો આવેલી છે. આ ટેકરી-આમાંની એક દક્ષિણ તરફની ટેકરી ઉપર ઘણે દાવમાં કચ્છોડા પાસેનો રસ્તો છે.

આ રસ્તો ઉત્તર તરફની ટેકરીયરથી હનો. આ ટેકરીયર હમણાં આરંભેલા જવાનો રસ્તો છે, અને આ રસ્તામાં આગળ જઈએ તો કુશંગોડમ સુધીની અવર્ણનીય શોભા દૃષ્ટિએ પડે છે. કુશંગોડમાં દારોની દારો તદ્દન સપાટ. ઉભી ને ઉભી જણાય છે. આથી જળીનથી આપણે કેટલા ઉચે ઉભા છીએ તે નીચે દૃષ્ટિ નાખવાથી જણાઈ આવે છે. નાગમેડીના જેવા વડિલે વાંકો જતો રસ્તો પણ ધણે રમણીય દેખાય છે.

અહીં જેવા જેવી બીજી વસ્તુ સીપાર્થ ધારા છે. આ ઉત્તમ પાણીનો ઝરો છે, તે દક્ષિણ તરફ આવેલા ટેકરાના મધ્યાગાપર બગદારીના રસ્તાપર શહેરથી થોડો છેડે આવેલો છે. આ જગાએ જ્યારે જઈએ છીએ ત્યારે જે આનંદ થાય છે તેની મનુષ્યને કલ્પના સરખી આવતી દુર્લભ છે. આ ઝરાતું પાણી મુસલધારાથી વહેતું નજરે આવે છે. પાણી રક્ષક જેવું સ્વચ્છ અને નિર્મળ છે અને તે એટલું તો થડું હોય છે કે જો તે પીએ તો આપણને એમજ લાગે કે આપણે જરૂરનું પાણી પીએ છીએ. વળી તે ઘણું જ મીઠું છે. આ પાણી બારે માસ એક સરખી રીતે વર્ષા કરે છે. આ રથગમાં આવેલા બધાં પાણીમાં આ પાણી સર્વોત્તમ છે. પીવાના કામમાં પુષ્કળ લોકો આજ પાણીનો ઉપયોગ કરે છે. આ ઝરાતું પાણી રસ્તાની બંને બાજુએ બિલ્લી નીકામાં વહેતું રાખવામાં આવે છે, તેથી બધાજ રસ્તાપર આજે અર્થે પાણી છંટી સકાય છે. બીરભદ્રીથી દોઢ માઈલ આગળ ચઢ્યા પછી આ મોટા વહેતા ઝરાતું પ્રથમ દર્શન થાય છે. અહીં પુષ્કળ ઝાડી છે અને અહીં એક ગાયમુખ બાંધેલું છે. બીરભદ્રીથી ઉપર ચઢતાં માણસ યાત્રી જાય છે એટલામાં તો તે આ ઝરાતું દર્શન થાય છે અને આ ગાયમુખમાંથી અમૃતતુલ્ય પાણી પીને તાજે થાય છે અને તેનો બધા યાત્રી ઉતરી જાય છે. આથી તેને આગળ વધવાની ઉમેદ થાય છે અને નૈનિતાલ સર્વોચ્ચ કેટલું શોભાવાળું તથા સુખ આપનાર છે તેની તેને કલ્પના આવે છે.

પરંતુ નૈનિતાલમાં સર્વથી વધારે પ્રેક્ષણીય જો કંઈ પણ હોય તો તે ચામનાપીક છે. આ નૈનિતાલની ઉત્તરે આવેલું છે અને તેની ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટી કરતાં ૮૫૬૮ ફુટ છે. એટલે કે નૈનિતાલ તળાવની સપાટી કરતાં પણ ખાતીએ ૫૮૮ વધારે ઉંચાઈએ આવેલું છે. આસપાસના બધા કુશંગોમાં આજ સર્વથી ઉંચામાં ઉંચું શિખર છે. આ શિખર પર જઈને પાછા આવતાં સુમારે પાંચ કલાક લાગે છે. ડોળીમાં બેસીને જવું હોય તો તે જવા આવવાના ૩. ૨૫ બેસે છે. આ શિખરપર સવારમાં જવું એ વધારે સગવડવાળું છે.

ચામનાપીક જવાનો રસ્તો તળાવના પૂર્વની દુકા પાસે થઈને જાય છે અને તે એક સરખા ચઢાવવાળો છે. અને જેમ જેમ આપણે ઉચે ચઢતા જઈએ છીએ તેમ તેમ શહેર અને તળાવનો દેખાવ 'નવો નવોડયમરુણો !' તે પ્રમાણે પ્રત્યેક ઉંચાઈના રસ્તાપરથી નિરનિરાળો દેખાય છે. ચામનાપીકનો રસ્તો જુના (ગવર્નમેન્ટ હાઉસ) સરકારી મકાનની બાજુમાં થઈને જાય છે અને આગળ અલાહાબાદના આનંદબક્ષ મુનશી માધવલાલનો બંગલો આવે છે. આ બંગલો આખા નૈનિતાલ શહેરમાં સાથી ઉંચામાં ઉંચી જગાએ આવેલો છે. બંગલો નાનો સરખો હોવા છતાં ધણે સુંદર છે. ચામનાપીકનો રસ્તો આ બંગલો થઈને જાય છે અને ત્યાંથી ટેકરીની પાછળ જવાનું હોવાથી શહેર દેખાતું સગમળ બધું થઈ જાય છે. અહીંથી ચઢાણ બહુજ કઠિન અને વિકટ છે. કેટલીક જગાએ તો રસ્તો એટલો સાંકડો હોય છે કે બે માણસોજ માત્ર ચાલી શકે. એક બાજુએ ઉચો-લપસી પડીએ એવા

ટેકરી તો બીજી બાજુએ ઉઠી લાપંકર ખાઈ આવી હોય તેવી જગ્યાએ વારંવાર આવે છે. આમ હોવાથી પગે ચાલનારોનાં મથકસને લય લાગે છે કે રંજને જમડી પકાપ. અહીં જંગલ પશુ બહુજ ધીય છે અને જોમ લોગે છે કે વૃક્ષો જાણે મનનચુખી ન હોય !! આ જગ્યાએ છત્રાંડની ઠંડી હવામાં ઉગે છે તે સાવપ્રસ નામનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. નૈનિતાલથી નિઃશ્વા પછી બરાબર દોઢ કલાકે આ જગ્યાએ આવી ચકાવ છે. ઉપર આવીએ કે તરત વિવેકશયુ પ્રકારની ઠંડી લાગવા મળે છે. પવન પણ સડસડાટ વાય છે, નૈનિતાલની હવામાં અને આ હવામાં ધજોજ દૂર છે જોમ જાણ્યા વગર રહેવું નથી જો તાપણી કરી તાપવા માટે અહીંથી તહીંથી ઝાડનાં પાનો લાવીએ તો તે પણ સજાગે નાંદ એવાં તે હવામાં ગયેલાં હોય છે. છતાં અહીં તાપણી સજાગવવાની શનાઈ છે. ન્યારે ધુમસ હોય છે ત્યારે તો આ ટેકરી જાણે મોટા મહાસાગર વચ્ચે કોઈ દૈવિ દ્વિપ ન હોય તેવી લાગે છે. આ ચાપનાપીકની ટેકરી ધણી પહોળી કે લાંબી નથી પણ તેની શોભા અવર્ણનીય છે. દક્ષિણ તરફથી નૈનિતાલ શહેર જોઈ શકાય છે. પણ ન્યારે ધુમસ હોય છે ત્યારે તો કશું અર્ધીકશયુ શહેર નજરે પડે છે તો કશું અર્ધીકશયુ પાછી તે ધુમસમાં ગરકાવ થવાથી મિત્રકુલ દષ્ટિએ આવતું નથી. તે વખતે તો આપણને એમજ લાગે કે જાણે કોઈ જાદુગર આપણને જાદુજ તમાસો દેખાડે છે. ધુમસ ન હોય ત્યારે તો આસપાસના પ્રદેશો ધણાજ રળીઆમણા દેખાય છે. આત્રમોરા, રાણી-એટ, હીમતગાવ વગેરે ઉત્તર તરફ આવેલાં છે. આ બાજુએ ન્યારે ઉભા રહીએ ત્યારે હિમાલયની મોટા કુંગરોની હારોની હારો જરફથી દંકામતી દષ્ટિએ આવે છે. અડિયાજ શ્વિ-માત્રપતી પ્રચંડતા, લગ્નતા તથા અલૈકિક સુદૃષ્ટિએ આપણા મનને ચકિત કરી નાખે છે. આ શ્યામ પરમેશ્વરના અગાધ સામર્થ્યનું આપણને લાન કરાવે છે. એક તરફ દષ્ટિ નાખી અને જરફના મોટા મોટા કુંગરોની હારોની હારો જોતાં મન આહ્વાદથી ઉભરાવા માંડશે અને બીજી તરફ નજર ફેરવો અને તમને લીલી લીલી ઝાડી ને વનસ્પતિ-સૃષ્ટિનો આશ્ચર્યકારક નમૂનો તમારી આગળ ખડો રહેલો જણાશે. !!

(અપૂર્ણ.)

વિચાર કરવાનો વખત કોને છે ?

(લેખક: ડૉક્ટર મહાદેવપ્રસાદ, ઇ. એમ, ઇ., એન. ડી.)

વિચાર કરવાનો વખત !! અરે હા, વિચાર કરવાનો વખત કોને છે ? વિચાર કરતાં કોને આવડે છે ? નિરાળીઆ અને વિદ્યાર્થીઓ વિચારતા નથી, પણ યાદ રાખે છે. ઉપદેશ-કા અને વ્યાખ્યાનાઓ સ્વતંત્ર વિચાર-વ્યવહારતા નથી પણ બીજાઓના વિચારો ફોનોગ્રામની પેરે પડી જાય છે. વકીલો અને બારિસ્ટરો વિચાર-મનન કરતા નથી, પણ દાવપેચની યુક્તિઓ રચે છે. ડૉક્ટરો અને વૈદ્યો વિચાર કરતા નથી, તેઓ પણ ગોખી રાખેલ બાબતોને ફરી ફરીને યાદ કરી જરૂર પ્રમાણે ઉપયોગમાં લે છે. ઉપર કહ્યા તેરા જુદા જુદા ધર્મામાં રોગપ્રસા પુરોષોમાંથી કોઈ કોઈ વખાણવા લાયક અપનાદરપ વિરલાઓ મળી આવે છે, અને તેમનાવડેજ માનવસમાજ પ્રગતિને ખાસતી જાય છે.

વિચારવાનો વખત ! વખત ! નવરાસ ! દા, કેને છે ? નિર્વાહ મહેનત કરવી અને જેઓ ધિકારવા લાયક શુદ્ધામગીરી ગણે છે, એવાં શોખીન શ્રીજંત આપુરુષોને નોક નોકરી કરવાની હોતી નથી, તોપણ તેઓને કાંઈ વિચાર કરવાનો વખત મળતો નથી. આવાં શોખીન પણ કાંઈનાં કાંઈ પોતાનાં કામકાજ કરવાનાં હોય છે. નવા શોખ અને મજા મારવાની અતૃપ્તિ તિનેરોને લીધે તેઓને આમથી તેમ કાંઈ મારવા પડે છે, અને તેમ કરતાં તેઓ ધણીવાર ગોથાં પણ ખાઈ જાય છે.

વિચાર કરવાનો વખત ! ખરેખર એ એક અમુલ્ય આણીવાં છે. પૂર્વે સ્વપ્રયત્ને પ્રાપ્ત કરેલા ઉચ્ચ પદોને તે એક પુરાવો, અને ભવિષ્યના શુભ સંભવોનું તે એક 'સૂચન' છે. વિચાર કરવાનો વખત કે નવરાસ મેળવવા લાગ્યાશી યતા પહેલાં મનુષ્યને અમુક પ્રમાણમાં આત્મોત્તરિ સાધવી પડે છે. આમ હોવામાં શારીરિક તેમજ આધ્યાત્મિક દૃઢતાં કારણો સમાવર્તા છે. જીવાનીના જીવસા અને અપરિમિત ક્ષમ્યા શાન્ત સ્વતંત્ર વિચાર-અને ધ્યાનનાં વિરોધી છે.

જે કોઈ મનુષ્ય વિચારવાનો વખત મેળવે છે, તે ખરેખર એક દિલસુદ કે તત્ત્વપુરુષ હોવો જોઈએ. આવા એ દિલસુદ, અને ખાસ કરીને તેઓનું મન દિલસુદીમાં અચામર રમતું હોય તેવે વખતે, લાગ્યેજ એકલા મળે છે. આનું કારણ પણ વિચારવાના અવકાશને અતિશય અભાવ એજ છે. ધણીખરાં માણસો તો ખાતાં, પીતાં, કામ કરતાં, ઝડે કરતાં, કે પધારીમાં પડે પડે નિદ્રાદેવીને નિમંત્રણ કરતાં કરતાં જરા આમથી તેમ તેમનાં મનને ભમવા દે છે. હડકાયા કુતરાની પેઠે ગમરાટ કે ઉતાવળમાં આમથી તેમ આ-થોડીવાં મારતાં ભમતાં મનનાં ભમણુ તે કાંઈ ખરા વિચાર ગણાય નહિ. વિચાર કરવાનોજ જેઓ ધધા લેઈ બેઠા છે, અને જેઓના નિર્વાહનું સાધન પણ તેજ છે, તેઓ પણ પોતાનાં કામકાજમાં એટલા ગુંથવાઈ ગયેલા હોય છે કે, પોતે શો હેતુ સિદ્ધ કરવા આમ માયાતોડ મહેનતમાં જીવન ગાળે છે, તેના વિચાર કરવાનો વખત કે નવરાસ તેમને હોતાં નથી. આવા પ્રકારના જીવનથી તેમના પોતાના જીવને વારતવિક શું મળે છે, અગર તેના ઉપર શું અસરો પરિણામ પામે છે, તેના તેઓ વિચાર કરતા નથી. વિચાર કરવાનો ધધા લેઈ બેઠેલા અને તેના વડેજ નિર્વાહ ચલાવતા મનુષ્યોને તત્ત્વવિચાર કરવાનો વખત મળતો નથી.

જનસમાજ કે ખસકના ખેતમાં પોતાનો અદ્વિનિય વિચિત્ર ભાગ ભજવના અને તત્ત્વવિચારમાં તલીન રહેતા એકાદ દિલસુદને જોઈ નવા જમાનાના લોકો તો બોલો ઉડવાના કે, "કેવો આગસ માણસ જણાય છે ! નકમો બેસી રહેવાને બદલે કામ કરતાં તેને શું થાય છે ?" પરંતુ દિલસુદ તો બીજા લોકોને કામ કરતા અવલોકે છે, જે ચીજો મેળવવાને મનુષ્યો મથે છે, તે ચીજો તેમને પ્રાપ્ત થતાં તેમાંથી સુખ ઉડી ગયેલું તેમને જણાવાયું છે, તે ચીજોને માટે તેઓ ફેગટ ફાંફા કેમ- મારતા હશે તે વિષે તે સંબેદાશ્રયથી વિચારે છે. જે ભોગ ભોગવવાનો પોતાને વખત મળતો નથી તે ભોગનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવા પાછળ મનુષ્યો શા માટે માથાનોડ મહેનત ઉઠાડીને રંજ ખેંચતાં હશે, તે વિષે તત્ત્વપુરુષ તાજીબીમાં તલીન થઈ જાય છે.

તત્વસપુરુષ કાગળ અને તેના પરિણામની અગત્યનો આદ્ય અડસટ્ટો ઠાકે છે. વારિભાગના હેતુ અને પરિણામોની તે બેરાબર નોંધ લેઈ તેની પોતાના વિચાર પ્રમાણે કિંમત આકે છે. આજ વિષયના બીજા લોકોના જુદા જુદા અડસટ્ટા અને તત્વસપુરુષના અડસટ્ટાના આકેમાં બહુ ફેર હોય છે. જ્યારે બીજા લોકો આવા શિલસુધર તેની ગરિબાદને લીધે દયા ખાય છે, ત્યારે તેજ શિલસુધર તે લોકોની દયા ઝાટલા માટે ખાય છે કે, તેથી વિચારને પોતાના અધ્યાય વૈતરાના બદલામાં રચાવી ફક્ત કે વાસ્તવિક સતોષ બહુજ થોડો મળે છે !

બીજા લોકો શિલસુધરને એક જાકી માણસ કેમ ગણે છે, અને તેજ શિલસુધર પોતે પોતાને દંડ ખાંતીલા સ્વભાવનો કેમ માને છે, તેના ખુલાસો ઝડ મળી શકે તેવા છે. શિલસુધર કે તત્વસપુરુષ પોતાની વિચિત્ર પ્રવૃત્તિ અને તેના પરિણામને વધારે સારા અને પસંદ કરવા લાયક ગણે છે. જીવનપ્રવાહમાં સંસારચક્ર ફેલું માટે છે તેને એક નિર્દોષ દૃષ્ટા તરિકે નિહાળવું એમાંજ તત્વસપુરુષ પોતાની માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અવલોકે છે.

જે શિલસુધરને માનમરતબો મેળવવાની દરકાર હોય તેણે : પોતાના ધધામાં જોડાયા પછી જેમ અને તેમ જાહેરી લોકોમાં જાહેર કરવું જોઈએ કે, પોતે એક પુસ્તક લખે છે. આમ કરવાથી લોકોનીદામાંથી તે બહુલા બની શકશે, અને તેનું તેવા પ્રકારનું પગલું તેના વિચિત્ર વર્તન માટેના સતોષકારક ખુલાસો કે કારણ ગણાશે. કારણકે, તેથી લોકો જોઈ શકશે કે, તે શિલસુધર પોતાના ધધાથી શાં ફક્ત મેળવી શકે છે તે બતાવી આપવાના તે પ્રયત્ન તો કરે છે. પરંતુ તેના આવા પ્રયત્નને અતિ તેનું કામ બહુ વખણાવાના સંભવ નથી, કારણકે માણસો વિશે શિલસુધરે કેવા વિચાર ધરાવે છે તે બહુવાનું દુનિયાના લોકોને ગમતું નથી. છતાં પણ પોતાના વિચાર કરવાના વખતમાંથી એક પુસ્તક પેદા મઠ શકે છે, એમ લોકોને બતાવી આપવું એ શિલસુધરને પણ લાલકારક છે. પરંતુ જનસમુદાયના વિચારો કરતાં અતિશય જુદા પ્રકારના વિચારો પોતે પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ ન કરી દે તે વિશે સાવધાનતા તેણે સેવવાની જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી. દુનિયા તો બહુ ધીમે પગલે અને ઠોકરો ખાને ખાતેજ આગળ વધી શકે તેમ છે, તેનું કારણ પણ એજ કે માત્ર જુજ માણસોનેજ વિચાર કરવાનો વખત મળે છે.

"How few think rightly of the thinking few,

How many never think at all who think: they do."

ડૉક્ટર મહેન્દ્રલાલ સિરકાર.

લે. આનંદ મૂર્તિ.

ડૉક્ટર મહેન્દ્રલાલ સિરકાર હાકિરા જિલ્લામાં પૈકપુર નામના ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં જન્મ્યા હતા. બાલ્યાવસ્થામાંજ તેમની માતૃપિતાનો કાલ થવાથી તેમના મામાએ તેમને લેખેલા હતા. ગ્રામ્યશાળામાં અભ્યાસ કરી કિંકુ કોલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાં તેમને " હેર-રુથ " તરફથી સ્કોલરશીપ (માસિક વેતન) મળી. હીકુ કોલેજમાં તથા પ્રેસિડેન્સી

કોલેજ (હવાકની પાઠશાળા) માં તે આમદ, ધર્મ, તથા ઉત્સાહને નીધે સન્માન પામ્યા. પરીક્ષામાં સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થયા. ત્યાર પછી તેમણે વૈદક શૈક્ષણ અભ્યાસ કરવા દલ-
હત્તા મેડીકલ કોલેજ (આયુર્વેદ પાઠશાળા) માં પ્રવેશ કર્યો. તેમના અભ્યાસથી તથા
જ્ઞાનથી તેમના શિક્ષકો એટલા તો પ્રસન્ન થયા કે બીજાજ વર્ષમાં તે શાળાના વિદ્યાર્થીઓને
દષ્ટિવિજ્ઞાનના ગૂઢ વિષયગર વ્યાખ્યાન કરવાનું કાર્ય તેમને સોંપ્યું. તે કાર્ય તેમણે ઉત્તમ
પ્રકારે કર્યું. આયુર્વેદ શાળામાં તે અતિ ઉત્સાહી તથા ધૈર્યશીલ હતા. ત્યાં વારંવાર તેમને
પારિતોષિક મળતાં. ૧૮૬૧ ની સાલમાં ઔષધિ વિજ્ઞાન, શસ્ત્રોપચાર તથા સ્ત્રિકા શાસ્ત્રમાં
તે પ્રથમ પદે ઉત્તીર્ણ થયા. ૧૮૬૩ માં તેમણે ડૉક્ટર ઓફ મેડીસીન (આયુર્વેદાચાર્ય)
ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. અભ્યાસ પૂર્ણ કરી ડૉક્ટર ગુડફ્રાઇડ ચક્રવર્તીએ સ્થાપેલા બંગાલાની
શ્રીરીસ મેડીકલ એસોસીએશન (આંગલ આયુર્વેદ મંડળ) માં તે જોડાયા. ક્રમે ક્રમે આ
જ્ઞાનનીય સંસ્થાના તે વ્યવસ્થાપક તથા ઉપપ્રમુખ થયા. આ સંસ્થામાં સભાસદો સંમુખ
હોમીઓપથી ધર્મીગ છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રથમ વ્યાખ્યાન કર્યું. તેમનું ધારણું એમ હતું
કે આ પ્રશ્નાંશિકાનુસાર મહાન વ્યાધિઓમાં પણ અતિચૂક્રમ પ્રમાણમાં ઔષધ અપાય છે
તેથી વ્યાધિમુક્ત મનુષ્ય ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ શકેજ નહિ આ નિર્ણય પર આવવા
છતાં તેમણે આ વિષય સંબંધી સત્યનો નિર્ણય કરવા પ્રયત્ન સતત ચાલુ રાખ્યો. આ સં-
સ્થાના સિદ્ધાન્તાનુસાર ઉપચાર કરનાર એક ઉત્તમ વૈદ્ય સાથે તેમણે નિરીક્ષણ કરવા મોકલ્યું.
સમય જતાં તેમને એમ લાગેલાં થતાં હતાં કે આ કાંઈ એક ધર્મીગ નથીજ. જેમ જેમ
તેમને કાંઈ સહ જણાવા લાગ્યું તેમ તેમ તે વિશેષ ઉત્સાહથી તેમાં જોડાયા. અંતે તેમને
નિશ્ચય થયો કે તેમાં સત્ય છે. મહાપુરુષોના બ્રહ્મરૂપ સત્યાનુદયથી ધર્મ વડે ૧૮૬૭ ના ફેબ્રુ-
આરી માસમાં “ મેડીકલ એસોસીએશન ” આયુર્વેદ મંડળ સમક્ષ “ વ્યાધિ તથા ઉપ-
ચારના સંબંધમાં આયુર્વેદ શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓમાં પડતો મતભેદ ” એ વિષયપર વ્યાખ્યાન
કરી પોતાના નવા વિચારો સ્પષ્ટ પ્રકટ કર્યાં. આ સત્યનો પ્રેમ, અમુક નિશ્ચય ગ્રહણ કર્યો
તે અસત્ય, અજ્ઞાન પૂર્ણ, તથા અહિતકર જણાય તો પણ તેને દુરાગ્રહથી વળગી રહેવું એ
મૂઠલ છે એટલુંજ નહિ પણ મહા અનર્થને ઉપગમનાર છે, વળી અગ્રેસર પુરુષોમાં તો
તે જનસમાજને પણ અનર્થ કરનાર છે; કારણકે તેમના વિચારાનુસાર અનેક વ્યક્તિઓ
વર્તન કરનાર હોય છે. આ તેમનો સત્ય પ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે. ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં ‘ દલ-
હત્તા જર્નલ ઓફ મેડીસીન ” કલકત્તાનું આયુર્વેદીન પત્ર પ્રકાશ કરવાનું આરંભ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૬૯ થી બંગાલામાં સ્વદેશીય આયુર્વેદિક સંસ્થા સ્થાપવાનો તેમણે પોતાના
પત્રદ્વારા આમદ કરવા આરંભ કર્યો. ૧૮૭૬ સુધી કાંઈ પણ દિશાથી તેમને આશ્રય ન
મળ્યો તોપણ તેમણે અગ્ર ધૈર્યથી આ સમયભર કર્યો જ કર્યો. અંતે બંગાળના તે સમયે
અધિકારપદસ્થિત લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેમ્પલનું ધ્યાન આ દિશામાં
જે આવ્યું. સર રિચર્ડ ટેમ્પલ તથા કેટલાક સ્વદેશીય સહકારીઓના સહાયથી તેમણે
વિજ્ઞાન પ્રચારક મંડળ (Association for Advancement of Science)
સ્થાપ્યું. ધર્મી બહેનો હોવાથી તેમને નિર્ણયનો સમય ધણેજ થોડો મળતો તોપણ
આ કાર્યને અર્થે તે ધન તથા સમયનો વ્યય કરતા આ કાર્યમાં તેમણે ઉત્સાહથી પચીસ
વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું. હાલ આ સંસ્થા જે ઉત્તમ સ્થિતિએ છે, તે આ પરાપકારી મહાન

પુરુષનાજ પુણ્યના પ્રાપ્તિ છે. અનેક મનુષ્યનું હિત કરનાર ઉચ્ચ ધારણાઓ કામ વિરલ પુરુષોનાજ અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવને પામે છે. આવી ઉચ્ચ અંતઃકરણમાં પ્રકટતા ઉચ્ચ વિચારો મહાત્મા, ધારણ, પોષણ કરવા સામાન્ય પુરુષોના અંતઃકરણ અધિકારી ન હોવાથી આ ઉચ્ચ ધારણાઓને ફલવતી કરવામાં વિના સદાયે ધૈર્યથી કાર્ય કરવું પડે છે. અતે તેનું દાંધક દસ્ય ફલ પ્રકટ થતા સામાન્ય મતિ જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વને ધારણ કરી શકતી નથી તે પણ તેને પ્રેમથી અવલખે છે. આવીજ રીતે ઉત્તમ વિચારોને આમલકપૂર્વક યોગ્ય રૂપાંતર પમાવા ધૈર્ય ધારણ કરવું એ મહાપુરુષોનું કાર્ય છે.

વિદ્યાના પ્રસારક યથા તેમજે પ્રમદિન ક્યું એટલુંજ નહિ, પણ નાગરિક તથા વિદ્યાન રૂપે પણ તેમજે પોતાની ઉત્તમ શક્તિનો લાભ આપે. ૧૮૭૦ માં તે કલકત્તા વિશ્વ વિદ્યાલય (University,) ના ફેલો (સહકારી વ્યવસ્થાપક,) નિમાયા. તે સંસ્થામાં તેમજે દશ વર્ષ પર્યંત કાર્યે ક્યું. કલાકોશલ્ય વિચારક (Faculty of Arts) મંડળના તે પ્રમુખ થયા. જે અધિકારે તેમજે ચાર વર્ષ સુધી કાર્યે ક્યું. “ બંગાળ એશિયાટીક સોસાયટી ” એશિયાના બંગમંડળના તે આગેવાન કાર્યકર્તા હતા. “ ઇન્ડીઅન મ્યુઝીઅમ (ભારતીય સમૃદ્ધિશાળ)ના વ્યવસ્થાપક રૂપે તે તેમાં કાર્ય કરતા. ૧૮૯૮ માં તેમને કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા ધર્મચાર્યની માનવંત ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ.

ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં સરકારે તેમને સી. આઇ. ઇની પદવી એનાયત કરી. ૧૮૮૭ માં તે કલકત્તા શહેરના શેરીફ નીમયા. ૧૮૮૭ થી ૧૮૯૩ સુધી તે બંગાળ ધારા સભામાં સભાસદ હતા. કલકત્તા શહેરસુધરાઈ (Calcutta Corporation)માં પણ તે વક્તવ્ય, દીર્ઘ દષ્ટિ તથા ઉચ્ચ વિચારોથી સન્માન પામ્યા હતા.

એમના જેવા વિદ્યાલ્ય શુદ્ધિવાળા પુરુષો વિરલ હોય છે. વૈદિક શાસ્ત્રમાં તે અપૂર્વ જ્ઞાન ધરાવતા તે પણ અન્ય વિવિધ વિષય પ્રતિ તેમનું અલક્ષ્ય નહતું. વિદ્વતા, જ્ઞાન, તથા ઉચ્ચ વિચારો માટે બંગાળના ઉત્તમ પુરુષોમાં તેઓ ઉત્તમ પદ ભોગવે છે.

તેમનામાં વિચારનું બાહ્ય, કાર્યકારણ શક્તિ, અંતર્યુરણ, દબ્બતા, ધૈર્ય, પરોપકાર, સત્યામહ આદિ ઉત્તમ ગુણો હતા. પોતાના વિચારો ઉત્તમ પ્રકટ કરી શકતા સ્વાસ્થિમાન હતા તે સત્યપ્રિય હતા. એમનું અંતઃકરણ દયાદે, નમ્ર તથા શાન્ત હતું.

માનસિક ઉન્નતિ.

યુ. એલ. પટેલ. બી. એ. વડોદરા.

હરકાંઈ સમાજની અગર વ્યક્તિની ઉન્નતિનાં બે અંગ હોય છે. એક શારીરિક ઉન્નતિ અને બીજું માનસિક ઉન્નતિ. આ બન્ને પ્રકારની ઉન્નતિ સિવાય વાસ્તવિક ઉન્નતિ સંભવતી નથી.

એકથી શારીરિક ઉન્નતિથી જેવાં પરિણામ આવે છે તે જનજીવને મહત્ત્વ પ્રાપ્તિ અને ક્ષત્ર પ્રાપ્તિઓની સિયલિતા તથાવત તરફ લક્ષ્ય આપવું બસ થશે. હાથી, ઘોડા, વ્યાખ, સિંહ

વગેરે પ્રાણીઓ શારીરિક શક્તિમાં મનુષ્યના કરતાં ઘણી ઓછા, ધરાવે છે; પરંતુ માનસિક શક્તિમાં ઘણાં ઉત્તરતાં છે; તેથી તેમની શારીરિક શક્તિઓના ઉપયોગ મનુષ્યોએ પોતાનાં કાર્યોને માટે કર્યો છે; અને જે શારીરિક શક્તિ, માનસિક શક્તિના સંયોગથી તેમને સ્વતંત્રતાનાં સુખો બક્ષી શકી હોત, તે એકલી પડવાથી તેમને શુભાભીનાં ફળોમાં ધસડી ગઈ છે.

મનુષ્ય સમાજમાં પણ માનસિક શક્તિના અભાવે શારીરિક શક્તિ તેવુંજ પરિણામ નીપજાવે છે. આફ્રિકાના હાથરી લોકોમાં શારીરિક સુસ્થિતિના પ્રમાણમાં માનસિક શક્તિ ઘણી ઓછી છે; અને તેને પરિણામે તેઓ ઇતર મનુષ્યોના બંધનમાં આવી પડે છે. તેમની શારીરિક શક્તિ તેમને બંધનમાંથી ઉગારી શકતી નથી; પણ ઉત્તરી પોતેજ તેઓને બંધનમાં ધસડી જાય છે. તેમના શરીરની તાકાતથી, શરીરમાં ઓછી તાકાતવાળી પણ વધારે માનસિક બળવાળી પ્રજાઓ તેમને બંધનમાં નાખી, પોતાનાં જીતરામાં કામ કરવાને ધસડી જાય છે, અને ત્યાં, પોને મનુષ્ય છતાં, પ્રાણીઓ જેવી અધમ દશા ભોગવે છે. માનસિક શક્તિ ઓછી હોવા સાથે શારીરિક શક્તિ પણ તેમનામાં ઓછી હોત, તેા તેઓની દશા વધારે સારી હોત. કેટલાક પરાપકારી માણસોના પ્રયાસથી હાથરી લોકો શુભામગીરીમાંથી ઘણું અંશે સુકેત થયા છે; છતાં ત્યાં સુધી તેઓની માનસિક શક્તિઓના વિકાસ થઈ, પોતાના રક્ષણને માટે યોગ્ય ઇલાજો લેવા તેઓ શક્તિમાન થયા નથી, ત્યાં સુધી તેઓની સ્વતંત્રતા માત્ર બીજાઓની પરાપકારી જ્ઞતિ ઉપર અવલગ્ન છે.

શારીરિક શક્તિ સિવાયની માનસિક સુસ્થિતિ પણ નિર્વર્ધિ છે. ઉત્તમ શરીર સિવાય ઉત્તમ મન સંભવતું નથી; તેાપણ ઘણાં માણસોના શરીરની કમતાકાત છતાં માનસિક શક્તિઓના વિકાસ કેટલેક અંશે થયેલો હોય છે. પરંતુ આ માનસિક વિકાસ તેમને પોતાના નિર્વાહ કરવામાં તથા રક્ષણ કરવામાં મદદગાર થતો નથી. તેઓને જીવનની દરકાષ્ટ ક્રિયામાં બીજાં માણસોની મદદની જરૂર પડે છે. તેઓનું, તેઓનાં કુટુંબોનું, અને તેઓના સમાજનું જીવન બીજાઓની પરાપકારી જ્ઞતિ ઉપર આધાર રાખતું હોય છે. તેઓ કાષ્ટની પાસેથી હક કરી ગાળી શકતા નથી; પણ તેઓને બીજાઓ આગળ વિનંતિ કરવાની હોય છે; અને તેમને સહાય માણસો મદદ કરે છે, તે માનની લાગણીથી નહિ, પણ દયાની લાગણીથી કરે છે. માનમિક સુસ્થિતિવાળી પણ શારીરિક શક્તિના અભાવવાળી નિર્વર્ધિ પ્રજા બીજા પ્રજાઓની મદદની અપેક્ષા રાખે છે, પણ તેની મદદની અપેક્ષા કાષ્ટ રાખતું નથી અને જનસમાજમાં આશરો આપ લેના બ્યવહાર જોતાં, તે મદદ કેટલે અંશે મળે તે વિચારવા જેવું છે.

આ રીતે અપણે જોયું કે માનસિક શક્તિ વિના શારીરિક શક્તિ નિર્વર્ધિ છે અને શારીરિક શક્તિ વિના માનસિક શક્તિ નિર્વર્ધિ છે. એટલે ઉન્નતિનાં બંને અંગોના પૂર્ણ વિકાસ સિવાય મનુષ્યજીવનની સફળતા થતી નથી. એક ગાડીનાં આ બંને ચક્રો છે અને ગાડીની ગતિનો આધાર આ બંને ચક્રોની સુસ્થિતિ ઉપર રહેલો છે. પરંતુ અહીં આ આપણે આ બંને અંગો સંબંધ વિચાર કરવાનો નથી, માત્ર માનમિક ઉન્નતિ મનુષ્યજીવનમાં અને મનુષ્ય સમાજની સુવ્યવસ્થામાં કેટલો ભાગ બજાવે છે અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે સંબંધ વિચાર કરીશું.

માનસિક વિકાસમાં હું ત્રણ અંગોના સમાવેશ કરું છું. બુદ્ધિનો વિકાસ; ઇચ્છા-શક્તિનો વિકાસ; અને હૃદયશક્તિનો વિકાસ. ઇચ્છાશક્તિ માણસને કાર્યના પ્રદેશ ઓળી આપે છે, અને તેને ગતિમાં મુકે છે; બુદ્ધિશક્તિ તેને ધાંડેલા કાર્યના સાધનો ઓળી આપી, તે સાધનોની યોજના બતાવે છે; અને હૃદયશક્તિ મનુષ્યસમાજનાં વ્યક્તિ તથા સમષ્ટી ઇવનતું રક્ષણ કરી, જેવી રીતે કાર્ય સાધવું તેના વિચારો દર્શાવે છે. આ ત્રણે અંગોના વિકાસ સિવાય વાસ્તવિક માનસિક વિકાસ કહેવો અશક્ય છે. ઇચ્છાશક્તિ તથા બુદ્ધિ-શક્તિનો વિકાસ થાય અને હૃદયના વિકાસ તરફ લક્ષ્ય ન અપાય તો માણસ સમાજને હિતકર્તા થવાને બદલે હાનીકર્તા નીવડે; તેનું મનુષ્ય સ્વરૂપ બદલાઈ રક્ષક સ્વરૂપ થાય. તેવીજ રીતે ઇચ્છાશક્તિ કેળવવા સિવાય બુદ્ધિશક્તિ તથા હૃદયશક્તિની કેળવણી સફળ થાય નહિ; અને સમાજની ચઢતી કળા થવાને બદલે અધમ દશા થવાનો પ્રસંગ આવે. આ સંબંધી મારા વિચારો આગળના વિવેચનમાં સ્પષ્ટ થશે.

આ ત્રણે શક્તિઓ ઇશ્વરે માણસના મનમાં બીજરૂપે મુકેલી છે; અને તેનો વિકાસ કરવો, એ 'ખર' મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો છે. જેમ જેમ આ ત્રણ શક્તિઓ ખીલતી જાય છે, તેમ તેમ માણસોની ઉત્થાપન થતી જાય છે; અને તે શક્તિઓનો વિકાસ કરવાનો પ્રસંગ જે પ્રજા મેળવે છે, તે પ્રજા પોતાને માટે દરરોજ પ્રકારનાં મુખ્ય મેળવી શકે છે. માણસો અને ઇશ્વર પ્રાણીઓ વચ્ચે તફાવત એટલો છે કે માણસોમાં આ શક્તિઓ ઇશ્વરે મુકેલી છે; અને બીજાં પ્રાણીઓમાં તે નથી. ઇશ્વર પ્રાણીઓ કેવળ પશુ કાર્યમાં ઇચ્છાથી પ્રેરાતાં નથી; પરંતુ તેમની હીલ્લચાલ પ્રેરણાથી થાય છે; અને પ્રેરણાથી દોરવાયા છતાં તેમાં ક્ષેત્ર મેળવવાને માટે સાધન મેળવી તેઓની યોગ્ય રચના કરવાનું કામ તેમનાથી બની શકતું નથી. પોતાને ધોરણ જોઈએ છે; છતાં જુખ લાગ્યા પહેલાં અગાઉથી ધોરણ મેળવી તથા સંમતી રાખવાનું બાન જનવરોને હોતું નથી; અને જુખ લાગ્યા પછી પશુ ક્યાંથી, ક્યાં સાધનોથી, કેવા ઉપાયોથી, અને ઉપાયોની જેવી યોજનાથી ધોરણ મેળવવો તે તેઓ સમજી શકતાં નથી. કેટલાંક પ્રાણીઓમાં આ શક્તિઓ થોડે ઘણે અંશે જોવામાં આવે છે; પરંતુ આ શક્તિઓ ધણામાં ધણા અંશે ધરાવનાર પ્રાણી પશુ તે સંબંધમાં માણસથી ધણી ઉતરતી હાલતમાં હોય છે. બાઘ, સિંહ, હરતી વગેરે પ્રાણીઓની બુદ્ધિના દાખલા લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે; છતાં આ પ્રાણીઓને પોતાની બુદ્ધિથી માણસો રહેજ રહસારી શકે છે. દરરોજ પ્રાણીને પોતાનું માટે ઇશ્વરે પ્રેરણાબુદ્ધિ આપેલી છે; અને રક્ષણને માટે સાધન જન્મથી જ બંધાયું છે. પરંતુ માણસમાં પ્રેરણાબુદ્ધિ ધણી કમી છે; તેમ પોતાનું માટે તથા રક્ષણને માટે જરૂરનાં સાધન તેને જન્મથી મળેલાં નથી. માણસમાં જે વિકસિત પ્રેરણાબુદ્ધિ છે, તે તેને બાલકાગમ ઉપયોગી થાય છે; વય વધતાં ઉપયોગી થતી નથી પોતાના નિભાવને માટે જરૂરનાં સાધન મેળવવાને તેને, પોતાને જન્મ સાથે મળેલી માનસિક શક્તિ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. માણસનું બાળક તદ્દન પરવશ અવસ્થામાં સંપૂર્ણ દર્શન કરે છે; અને તેની તેવી નિરાધાર અવસ્થા ધણા લાંબા કાળ સુધી ચાલુ રહે છે. ઇશ્વર પ્રાણીઓનાં બાળક જન્મ પછી થોડો વખત નિરાધાર અવસ્થામાં હોય છે; પરંતુ તેના પોતાનું તથા રક્ષણને માટે મળેલાં કુદરતી સાધનો જલ્દીજ તેવાર થઈ જાય છે; અને થોડા વખત પછી તેઓ પોતાનાં માન્યતા આશ્રયમાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર નિભાવ કરી શકે છે. પરંતુ કુદરતી સાધનો વિનાના મનુષ્યના બાળકના

નિભાવનો આધાર, જેઓને ખોળે આવી તે સૃષ્ટિનું પ્રથમ દર્શન કરે છે, તેઓ ઉપર હાંપા વખત સુધી રહે છે; અને તે પછી પશુ તેની માનસિક શક્તિ જ્યેષ્ઠ તેની નિર્વાહ અને રક્ષણનું સાધન છે. મનુષ્ય પ્રાણીનું દુનિઆમાં એક હથીઆર તેનું મન છે; અને તેજ તેણે રચેલી વિચિત્ર સૃષ્ટિનું બીજકારણ છે. તેજ સાધનવડે તેણે આપો વિચિત્ર જનસમાજ ઉપજાવ્યો છે; અને તેજ સાધન તેને તેના જીવનનિર્વાહમાં ઉપયોગી થયું છે. માણસ પોતાના મનવડે પોતાનો ખોરાક મેળવે છે, ટાંક તકમાંથી શરીરનું રક્ષણ કરવા કપડાં મેળવે છે, અનેક જાતની પોતાની જરૂરીયાતો પુરી પાડવા સાધનો પેદા કરે છે; અને પોતાની આજીવ્યાજી પડી થયેલી વિચિત્ર નિયમોવાળી કુદરતી અને માનવી સૃષ્ટિમાં ઉપજાવેલી અનેક શુદ્ધિઓમાંથી પોતાનો ખ્યાલ કરી શકે છે. મનુષ્ય પ્રાણીનું જીવન સાધન મન છે, તેનું પતનકારણ મન છે, તેનું અપરચાન મન છે, તેનું રક્ષણ સાધન મન છે; અને તેનું સર્વસ્વ મન છે.

આ પ્રમાણે માનસિક શક્તિ એ મનુષ્યજીવનની એકલી અધારભૂત શક્તિ છે, છતાં દરેક માણસ પોતાનો જીવનનિર્વાહ જુદો જુદો અવાજવા ધરે છે તો તેમાં તે ફતેહ કદી પશુ મેળવી શકશે નહિ. એક વ્યક્તિની માનસિક શક્તિ, બીજી વ્યક્તિના સાથે સંબંધ થયાં વિના જીવનનિર્વાહનું કદી પશુ અસરકારક સાધન બની શકતી નથી. બાળકમાં હાથે માનસિક શક્તિઓ બીજાં મુકેલી છે; પરંતુ તે શક્તિઓ ખીલવાનો અધાર તેના સંબંધમાં આવતા અનેક માણસોના માનસિક વિકાસ ઉપર રહેતો છે, તેથી મનુષ્ય બાળકને સૃષ્ટિમાં આપ્યા પછી પોતાના સિક્કા વિકાસ માટે સમાજ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પશુ તેટલું બસ નથી. એક વિકાસ પામ્યું એટલે પોતાનો જીવનચરકાર પોતે એકલું અવાજી શકતું નથી; તેને તન ટકાવવા અનેક ક્રિયાઓમાં ઉતરવું પડે છે, અને અનેક સાધનો મેળવવાં પડે છે; અને સાધનો બીજાં ધણી માણસો સાથે સંબંધ થયાં વિના મેળવી શકાતાં નથી; આ સંબંધ જરૂર એ મનુષ્ય સમાજનું ઉત્પત્તિ કારણ છે. સમાજ અધારણ વ્યક્તિઓની માનસિક શક્તિમાં મદદ કરે છે, અને વ્યક્તિઓની ખીલવણી સમાજને વધારે વધારે દૃઢ અને અચળ કરતી જાય છે, આમ જોતપ્રોત ચાલતી ક્રિયાથી મનુષ્યનો જીવનચરકાર ચાલી રહેલો છે. આવી વ્યક્તિઓની માનસિક ખીલવણી, કે જેના ઉપર સમાજની સુવિધાઓ આધાર છે, તે સંબંધ વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ બાંધવાની જરૂર છે.

(અપૂર્ણ)

વંશીકરણવિદ્યા.

બાઈ માણેકબાઈ લાલજી લીમજી મુખર્જી.

(અનુસંધાન ચતુર્થ પૃષ્ઠ ૨૦૮ થી ચાલુ)

સતી દ્રૌપદી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં પટરાણી સત્યજામા પ્રથે શો બોધ આપે છે ?

એક વખત શ્રીકૃષ્ણ અને સત્યજામા પાંડવો વનમાં વસતા હતા ત્યાં તેઓને મળવા ગયાં. ત્યાં પાંચ દશદિવસ રહેવાથી દ્રૌપદી સાથે સત્યજામાનું મન ધણુંજ મળી ગયું અને પરસ્પર ધણીજ પ્રીતિ બંધઈ એક દિવસ પ્રીતિના પ્રવાહમાં દ્રૌપદીને સત્યજામાએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું—

પ્રિય સખી પંચાળી, હું તમને મારી પ્રિય સર્પીરૂપ, મારા હૃદયરૂપ અને મારા અંતઃક-
રૂપરૂપ જાણું છું અને તેથી મારા મનની રાંકા મટાડવા પૂછું છું કે આ તમારા પતિ પતિ
લોકપાળ જેવા છે તે પછી તેઓ તમને વશ થઈ રહ્યા છે અને કોઈ દિવસ પછી તમારા
ઉપર રીસ કરતા નથી, એ તે શું તમે કોઈ વત કહ્યું છે તેનો પ્રભાવ છે કે કોઈ મંત્રનો
પ્રભાવ છે? જેનો પ્રભાવ હોય તે કહી બતાવો કે હું તે પ્રભાવે કશું અને શ્રી કૃષ્ણ મારે
વશ થાય. ”

સદાભામાનાં આ વચનો સાંભળી પંચાળી બોલ્યાં “ શું તમ જેવી ઉત્તમ સ્ત્રીએ
પણ વશ કરવાના આવા ઉપાય કરવા ધરે છે ! શું તમે મને પછી એવી કામચૂ કરનારી
સ્ત્રી ગણો છો ? પ્રિય સખી ! તમે નિશ્ચય જાણો છો કે તમ જેવી ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયે-
લાં અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા પતિને પરણેલાં સ્ત્રીને આવો સંશય કે પ્રશ્ન કેમ ધરે ? જ્યારે પતિ
એવું જાણે કે મારી સ્ત્રી મંત્ર જાત્ર કરે છે, ત્યારે સર્પવાળા ધરથી જેમ માણસ ઉદ્દેગ
પામે છે તેમ તે સ્ત્રીથી તેનો પતિ ઉદ્દેગ પામે છે. જો પતિ ઉદ્દેગમાં રહે તો ધરમાં સુખ કે
શાન્તિ ક્યાંથી જ રહે ! સુખ થવું તો દૂર રહું પછી ઉલટું વધારે દુઃખ થઈ પડે છે. મારે
સ્ત્રીએ કદી પછી પતિનું અહિન કરવું નહિ. એ સ્ત્રીના ખરો ધર્મ છે. સત્યભામા ! હું મારા
પતિ સાથે કેવી રીતે વર્તું છું, તે આ સમયે તમને કહી બતાવું છું. હું અલંકાર વેશપણ
રાખતી નથી. નિરંતર મારા પતિની સેવા કરું છું અને મારા પતિની પ્રીતિ, માટે તેમની બી-
જ સ્ત્રીઓ છે તેમની પછી પુત્ર કરું છું. ઈર્ષ્યા અભિમાન મેલી દષ્ટ મારા પતિની સેવામાં
તેની ધ્વજા પ્રભાવે ચાલું છું. નદારાં વચન બોલતી નથી. નદારી જગ્યાએ ઉભી પછી રહેતી
નથી. નદારા પદાર્થ જોતી નથી. નદારી જગ્યાએ બેસતી પછી નથી, તેમ નદારી જગ્યાએ જતી
પછી નથી. મારા પ્રતાપી પ્રિય પતિને સૂર્ય, અગ્નિ, અને ચંદ્ર જેવા માતું છું. મારા પતિ વિના
દેવ, મનુષ્ય, કે ગંધર્વ ગમે તેવા રાજા, યોધનરાજા, અને અલંકારવાળા પુરોહિતે હું તુચ્છ
ગણું છું. મારા પતિ જન્મા નહોલ ત્યાં સુધી હું જન્મતી નથી. તેઓ વનમાંથી કે ગામમાં-
થી ઘેર આવે છે ત્યારે હું સાગી જઈ આસન આપી પીવામાટે પાણી આપું છું.

હું ધરનાં સર્વ પાત્ર સ્વચ્છ રાખું છું. રંગાસ મધુર રસવાળી કરું છું. વખત સર
તેમને બોજન કરાવું છું. ધન સાચવું છું. ધરની સર્વ સામગ્રી સ્વચ્છ રાખું છું. કોઈ વખત
હું એવું નથી બોલતી કે જેવી મારા પતિનો તિરસ્કાર થાય. નદારી સ્ત્રીઓની સંગતિ
રાખતી નથી. આવેશ વગરની થઈ તેમને અનુકૂલ રહું છું, હું ધણું હસતી નથી. ઉંઝરા
ઉપર ઉભી રહેતી નથી. ઉઠરા પાસે ઉભી રહેતી નથી. વાડીમાં એકની ઉભી રહેતી નથી.
અતિ હાસ્ય કે અતિ ક્રોધ કરતી નથી. નિરંતર સ્વયં બોલું છું અને પતિનું જેમ હિત થાય
એમ કરું છું. પતિ વિના મને કોઈજ પદાર્થ પ્રિય નથી. જ્યારે કોઈ કામના પ્રસંગથી
મારા પતિ પરદેશ જાય છે, ત્યારે ચંદન, પુષ્પ, નાનાં વસ્ત્ર અને અલંકાર હું ધારણ કરતી
નથી, પણ મન અને નિયમ ધારણ કરું છું. જો મારા પતિ નથી જન્મ્યા, જો મારા પતિ
નથી સેવના, તો પદાર્થને હું દુરથી મેલી દઈું છું. જેમ શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીઓના ધર્મ લખ્યા
છે તે પ્રમાણે મારા પતિના હિત અર્થે વર્તન કરું છું. સુંદર પુષ્પ, અલંકાર, પુષ્પ, ચંદનથી
સજ્જાર ધરી મારા પતિની સેવામાં રહું છું. જો ધર્મો કુટુંબમાં પાળવાના મારા સાચા
કુતાહલે બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે હું ચાલું છું. જો માન લાક માણસો છે તેમને માન
આપું છું. રાત્રિ દિવસ યમ નિયમ અને વિનયને સંવું છું.

મારા પતિ કોધમાં હોય છે તે પશુ હું દીન વધને સેવા કરું છું, કેમકે સ્ત્રીને પતિ એજ આધાર છે, પતિ એજ દેવ છે પતિ એજ મનિ છે, માટે કાષ્ઠ ૧ વખત પશુ પતિનું વચન ઉલ્લંઘન કરતી નથી. તેમજ મારાં સાસુને પશુ દેવની તુલ્ય ગણી પૂજા કરું છું. સાસુને જમાડીને જન્મું છું. અને તેણી પોતાના પુત્રી તેમનાં ચરણ કમળ ચાંપી પડી શયન કરું છું. આજ અમે વનમાં છીએ, પશુ મહારાજ ગુપ્તીધરનું રાજ્ય હતું ત્યારે અદાર હમર બ્રાહ્મણો સોનાના પાત્રમાં જન્મનારા હતા. વળી બીજા અધ્યવાસી હમર રનાતક બ્રાહ્મણ જન્મવાના હતા. તેમને વિશ્વદેવ ક્યાં પડી તરતજ બોજનનાં પાત્રો હું હાજર કરતી. જેમ ઘટે તેમ અન્ન વસ્ત્રથી તેમની સેવા કરતી. તે સમયે મારી પાસે એક લાખ દારીઓ હતી તેમને ફેટકાં વસો છે, ફેટકા અલંકારો છે, તેણી શું ખાય છે; શું પહેરે છે અને શું કામ કાજ કરે છે તે હું સારી રીતે જાણતી હતી. ફેટલીક દારીઓ તો હાથમાં પાન લઇ બ્રાહ્મણોને બોજન પીરસતી હતી. મહારાજના દરબારમાં દય લાખ દારી, અને બીજા રથ પાત્રબી વગેરે અસંખ્ય વાહનો હતાં, પશુ તે સર્વ મારી નજર બહાર ન હતાં. દરબારના નોકરોમાં મોટા પ્રધાનથી તે ગોવાળ કે બકરીના ચારનાર પશુ શું કામ કરે છે ને તે કેવી રીતિમાં છે તે મારું આગવું ન હતું. રાજ્યની આનક તથા રાજ્યનું ખર્ચ પશુ હું જાણતી હતી. અટકુળ નહિ પશુ તેના હિસાબ પશુ હું સંભાળતી. આથીજ મારા પ્રાણનાથ, આ સર્વ કુટુંબનો ભાર મારી ઉપર રાખી પોતે નિશ્ચિત યજ્ઞ કરતા. મેં રાત્રિ દિવસ સર્વ સુખનો ત્યાગ કરીને મારા પ્રાણનાથે સોંપેલા એ ભાર મારે માથે મઢાવી લીધો હતો. વળી કુળેશની સંપત્તિ સમગ્ર મારા પતિના ભંડારને પશુ હું એકથીજ સંપૂર્ણ રીતે જાણતી હતી. રાત કે દિવસ મુંદર રાજ વિભવમાં કે વનમાં હું મારા પ્રાણનાથની સાથે સરખાજ રોડથી રહેતી અને રહું છું. મને મારાં પ્રાણનાથની-સેવામાં રાત કે દિવસ સરખો હતો અને છે. તે વખતમાં અને આજ પશુ મારાં પ્રાણનાથના પોતાના પડી શયન કરું છું. અને એમના જગ્યા પહેલાં હું જાગું છું. નિરંતર આ પ્રકારથી વર્તન કરું છું. એજ મારું વચીકરણ છે ! !

ફેટલીક સ્ત્રીઓ કલેશ કરી પોતાનાં પતિને કામર કામર કરી નાખે છે, તેથી તે પોતાની સ્ત્રી સાથે ઉદાસ યજ્ઞ વાત ચિત, હસવા બોલવાનું નષ્ટ કરે છે. આમ થતાં સ્ત્રી મન-તન કામચુંદુગણ કરી પતિને વદ કરવા ગમે છે, પશુ તેમાં તે કંઠાય છે. બધીજ સ્ત્રીઓએ સની શિરોમણી દ્રોણીનોજ પતિવ્રત કરવાનો ઉપાય સદૈવ સેવવો જોઈએ. બહેનો ! વિચાર કરો કે જે કુળ દ્રોણી પર આવી પડ્યાં છે તે કુળેશના હમરમાં હિરસાનું કુળ પશુ તમને છે ? નહિ જ.

પતિ વદ થતામાં દ્રોણીનું પોતાનું પતિવ્રતનું કારણ હતું. જન્મતમાં દેવ કન્યાઓ, નાગ કન્યાઓ અને રાજ કન્યાઓ અનેક યજ્ઞ છે. પશુ શ્રીકૃષ્ણ જેવા જગદ્ગુરુનાં પતિને સ્ત્રીધર્મ સમજાવનાર તેમનાં ગુરુ રૂપ એક દ્રોણીજીવ થયાં છે. તેણી રાજકન્યા હતાં અને રાજકન્યાઓમાં બુદ્ધિરૂપ નીવડ્યાં હતાં તે તેમનાં પતિવ્રતને લખેજ.

માટે પ્રિય ભગિનીઓ ! આપને સર્વ આ વચીકરણ નિવા શ્રી દ્રોણીના અમૂલ્ય બોધમાંથીજ શીખી લઇશું.

लोकप्रिय भट्टानन्द सन् सयाल्लुवान गायकनाड, १३१०

॥ श्री विश्ववन्द्यरमारक श्री भक्त—किरणवलि ॥

(નૂતન વર્ષ-નિમિત્ત-વ્રમ-રસિ.)

ધીમંતો વંદ્યચરિતા મન્યંતે પૌરુષ મહત્ ।

અશ્વત્થાઃ પૌરુષ કર્તુઃ ક્તૃત્વા ઈવમુપાસતે ॥

(શુક્રનીતિ પ્રથમ લાખ્યાય)

૩
૧૮૬૧

સુખ પુણ્યજ્ઞાન વિષે રહ્યું, મનિમુનિને યેદે દ્યુ,

સરકાગી વિરક્તજને મધ્યુ, સુખ મારી હોડે મટમતિ,

સુખ અચલ જ્ઞાનવિના નથી, છે જ્ઞાનમાં સહ ઉત્તિ.

(હોવ)

શ્રી ભક્તના ગ્રાહકોને નૂતન વર્ષનું અભિનંદન !

પ્રિયવાચક પ્રાંધવો !

વિદુષી ઓનીબીસેન્ટે ઇંગ્લિજાણામાં પ્રજાવિદ્યા ઉપર અનેક લાખલો આખ્યા છે અને આપે છે તથા અનેક પુસ્તકો લખ્યા છે અને લખે છે. તેમનાં કેટલાક પુસ્તકોનાં ભાષાંતર શુન્દરાતી ભાષામાં થયાં છે, છતાં હજુ શુન્દરાતી બોલતી આલમે તેનો લાભ પુરતા પ્રમાણમાં લીધો હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. માટે તેમના આખ્યાનોના ભાષાંતર કરી જુદા જુદા સાધનો દ્વારા શુન્દર પ્રજા મમજા મૂકવાની ઉત્કંઠા થવાથી આ 'સુખની શોધ' નો વિષય આપ સમક્ષ મહર્ષિ નિવેદન કરવામાં આવે છે.

દરેક મનુષ્ય સુખને શોધે છે રાજા યા રંકે, વિદ્વાન યા અભણ, વૃદ્ધ યા બાલક, પુરુષ-યા સ્ત્રી—હરકંઠ માનવી પોતાની બુદ્ધિ અને અનુભવ અનુસાર સુખના અનેક સાધનો કહે છે અને તે મેળવવાને પ્રયત્નશીલ થાય છે. પણ ખરું સુખ શેમાં રહેલું છે, તે નહિ જાણવાને લીધે ઉચ્ચ માધ્યગિન્દુ (Ginoo) મૂકી નજીવી વસ્તુમાં તુલિ માનવાને દોરવાય છે.

આ જૂલ અટકવવાને અને ધીમે ધીમે ઉન્નતિ કેમના આગળના પગ થિયે મનુષ્ય શી રીતે ચડી ગડે તે જાતાવવાને આ લેખની યોજના છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયમાંથી મળતા સુખ કરતા મન કે બુદ્ધિથી મળતું સુખ, તેમજ ઉચ્ચ લાગણીઓના વિકાસદ્વારા ઉપજતું સુખ વિશેષ છે, તે દર્શાવી, મન, બુદ્ધિ અને લાગણી જેના સાધન છે તેવા આત્મામાં મેળવેલા જ્ઞાનંદ અધિકા-

ધિક છે તે સ્પષ્ટરીતે નિવેદન કરવામા આવ્યું છે. આત્મજ્ઞાન જોજ માધ્યગિન્દુ છે, જોજ પરમ જ્ઞાનંદનું સ્થાન છે, જોજ પરમ સુખની પરિસીમા છે. તે જ્ઞાનંદ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે પણ છેવટના લાગણીના લાગણીને અસર કરે અને પદોપકારનાં કામો કરવા મનુષ્ય દોરવાય તેવી છટાદાર રીતે અને લાગણીના જુરસાથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

હિંદુઓનું નવીન વર્ષ એત્રથી પ્રારંભાય છે. આ નૂતન વર્ષની ખુશાલીમાં આ ઉત્તમ લેખનું લાપાંતર આપ સમક્ષ રજુ કરતાં મને અતિ જ્ઞાનંદ થાય છે. મુખાધર્મ ૧૯૦૦ની સાલમાં છઠી એપ્રિલે વિદુષી એનીબીસેન્ટે “Search of happiness” એ વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને સુખની શોધ’ એ, એ વ્યાખ્યાનનું લાપાંતર છે.

શ્રી લક્ષ્મી માસિકનો ઉદ્દેશ સર્વત્ર શારીરિક, માનસિક નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ કરવાનો છે, અને તેદ્વારા, જનસમાજમા પરમ જ્ઞાનંદ અને સુખ ફેલાવવાનો છે; તો તે જ્ઞાનંદ અને સુખની પ્રાપ્તિ કરવાના આપના પ્રયાસમાં આ લેખ સહાયભૂત થાઓ, એવી મારા અંતઃકરણની પરમ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે.

આ લેખનું વાચન, મનન અને નિદિધ્યાસન કરજો અને જરૂર આપનું સુખનું લક્ષ્યગિન્દુ ઉચ્ચ યશેજ યશે.

શ્રી એયસાધકઅધિકારીવર્ગનાં અગ્રગણ્ય અને મહાકાલના અધિપતિ સ્વર્ગવાસી શ્રીયુત છોટાલાલ જીવનલાલ તે વર્ગ તરફથી નીકળતા સર્વ માસિકોના અધિષ્ઠાતા અને પ્રેતસાહનદાતા હતા, તથા તે વર્ગનું જીવન હતા. આ લક્ષ્મી માસિક પણ પ્રાતઃકાલ, ધર્મધ્વજ, યમદંડ આદિ માસિકોની માફક એક સરખી રીતે તેમની કૃપાને પાત્ર હતું. સુખની શોધમાં જીવાવેલા વિચારો તેમના વિચારોને અનુગ્રજ હોવાથી આ વ્યાખ્યાન તે પ્રસિદ્ધ સાક્ષર અને વિચારકના સ્મરણાર્થે પ્રકટ કરવાની શ્રી લક્ષ્મીના વિદ્વાન અધિપતિએ કરેલી યોજનાને હું ખરા અંતઃકરણથી અભિનંદન આપું છું, અને ઇચ્છું છું કે સ્વર્ગવાસી મહાશયે પ્રારંભેલા કાર્યને તેમના અનુયાયીઓ પૂર્ણ ઉત્સાહથી આગળ વધારો, અને સદ્વિચારો ફેલાવવામાં પોતાના જ્ઞાનબળ સાથે હૃદયબળનો તેટલો જ ઉપયોગ કરશે.

‘શોધો અને જાણો’ એ મહાન સૂત્ર પ્રમાણે છેવટમાં એટલુંજ જીવાવવાની રજા લેઈશ કે સુખ શોધવાની આપની પરમ ઉત્કંઠા પ્રભુ કૃપાએ ફળવતી થાઓ અને આ લક્ષ્મી માસિકદ્વારા આપનો અભ્યુદય થાઓ !!

સ્તનપોષ—અમદાવાદ.

તા ૩૧-માર્ચ ૧૯૧૨

} મણિલાલ નથુલાલ દોશી.

જીવનઝરણી.

(શ્રીયુત વૈકુણ્ઠ જી એ ગોંડળ)

(રાગ-સોરઠ).

જીવનની જૂજવી ઝરણી

જગતપર દેવમન-હરણી

જીવનની જૂજવી. ઝરણી.

૮૬

વિભુ-ગિરિવરને આંતર પ્રભાવે

વિભુ-સાગરમાં આમીરગ હલવે

લેને આમી આરવે

એવી આ આમી મવણી

જીવનની જૂજવી ઝરણી

૧

તટપરનંદન વનતરૂ વિલસે

અમરગીત કાપતડી ટહુકે

પુલકવૃદ્ધિ વરસે

એવી આ ભુગ વરણી

જીવનની જૂજવી ઝરણી

૨

આડી અવળી રમતી રમણે

લેળી અન્ય તરંગે હલકે

ધીરી ગંભીર વહે

એવી વહેનમાં શુવી

જીવનની જૂજવી ઝરણી.

૩

નિર્મળજળ નલમંડળ ચળકે

હિમ કિરણ દિનકરનાં બળકે

રસવેલી મલકે

એવી વ્યોમ ગંગા સજની

જીવનની જૂજવી ઝરણી.

૪

લોખાં દિલનાં આવો અગ્રે

અમી ખીવાને ઘુંટડે ઘુંટડે

નહિ કદી સુકશે-

જીવનની જૂજવી ઝરણી

૫

જગતપર દેવમન હરણી.

જતી શી અગાધ સાગર લણી.

જીવનની જૂજવી ઝરણી

સુરવની શોધ.

(વિદુષી મીરીસા એનીબીસેન્ટના વ્યાખ્યાનના અનુવાદ.)

અનુવાદક—શીશુત મણિલાલ નથુભાઈ દોસી, બી. એ. અમદાવાદ.

તત્ત્વજ્ઞાન અથવા ધર્મને લંગતા શાસ્ત્ર વિષય ઉપર અથવા તે જીવન કે વિચારના અગત્યના મુદ્દા ઉપર ચોટલા બધા સવાલો ઉઠે છે કે તેમાંના કેમ સવાલ ઉપર સાચા અને વિચારવંત વિદ્યાર્થીઓ એકાદ દલાક માળે તોરેયું સારું ! દેટલીકવાર દુનિયાના નૂતન નૂતન ધર્મોમા જણાતા ગેદનો તેઓએ અગ્યાસ કરવો જોઈએ, અને આ રીતે તે બોલતી બહાર રહેલ ઐક્ય શોધી શકેયું. દેટલીકવાર તે વિદ્યાર્થીઓને મનુષ્યના બધારણના ઉડામાં ઉડા લાગેના અગ્યાસ કરવાનો દોષ છે, અથવા તો તે જીવનનું રહસ્ય સમજવાને પ્રયત્ન કરવાનો દોષ છે, અને આ રીતે તેઓને એવું જ્ઞાન મેળવવાનું દોષ છે કે જે જ્ઞાન દરેકજના જીવન-બ્યવહારમાં ઉપયોગી થઈ પડે.

આજે જે વિષય આપણે વિચારવાનો છે, તે ધર્મોજ અગયનો અને ધર્મો ઉપયોગી તેનું કારણ એમ નથી કે તે ધર્મો મગજમારી કરે તેવા છે, અથવા તો ધર્મો કાણ છે, તે એવો એક વિષય છે કે જે જરૂરથી રીતે સમજવામાં આવે તો આપણને તે સાચ જડી આપશે કે તે આપણને આ સંસારની ગુંથવણી બરેલી ભાગમાંથી ફટકા કરી વટે આપણને શાંતિ અને આરામના રથને લાવી મૂકશે આ એવો એક વિષય છે કે જે આપણમાંના દરેકને લાગુ પડે છે. દરેક રથને પુરુષ, સ્ત્રી તેમજ બાળક મુખની શોધમાં ગેલા છે. મુખ શોધવાની તે ઇચ્છા કરે છે પણ તે પોતાની શોધમાં વારંવાર પાછો પડે છે, અને ઉવટે તે એવા નિર્ણયપર આવે છે કે તેના પ્રયત્નો નફામાં છે, અને તેના ઉલ્લાસ અફળ છે. કેવળ મનુષ્યોજ સુખની શોધમાં લાગેલા છે એમ નથી પણ આપણી આસપાસ પ્રાણીપર્વ પણ આપણા—મનુષ્યના જેટલોજ (જે કે અગ્નિપણે) સુખની શોધમાં લાગેલો છે. જૂતકાળના તેમજ હાલના મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આ સુખની-શોધ પાછળ મંડવા રવા છે, અને તેથી તે શોધ ક્રતોહમદ માપ તેવા વિશેષ પ્રકાર મેળવવાને પ્રયત્ન કરે છે.

જે તમે હિંદુ ધર્મનાં જૂઠાં જૂઠાં દર્શનો તરફ નજર કરશો તો તમને જણાશે કે તે દરેકમાં મનુષ્યજીવનનો ઉદ્દેશ દુઃખનો નાશ છે. તમે ગમે તે દર્શન દેશો,—ક્રાંત્યુકે દરેક દર્શન, હિંદુધર્મવિચારને પ્રતિપાદન કરનાર છે—પણ તે દરેક દર્શન એમજ જણાવે છે કે તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધ્યજિન્દુ અથવા અન્તિમ ફળ દુઃખનો નાશ છે હિંદુધર્મ ઉપરથી હવે જો તમે તમારી દષ્ટિ તે મહાન ધર્મ કે જેની સખ્યા કોટોટીની છે, અને જે હિંદુ ધર્મના ઉદયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તે છુદ્ધ ધર્મ તરફ નજર ફેરવશો તો તે ધર્મ પણ દુઃખનો નાશ, એ મનુષ્યજીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશતરફ જણાવે છે આ પ્રમાણે આ બે પ્રાચીન ધર્મો—હિંદુધર્મ અને યુદ્ધધર્મ—જણાવે છે. અને તમારા કરતાં તો તમને જણાશે કે દુનિયાના બીજા ધર્મો પણ તેમના અનુવાદોમાં આરળ જણાવે છે કે જીવનનો ઉદ્દેશ સામ્યત આનંદની પ્રાપ્તિ છે. કાલ ધર્મ આવી રીતિને ‘રમ્ય’ તરીકે જણાવે છે, તો

૫૫૫

વિદુષી માક્ષીસ એનીબીસેન્ટ.

બળી, કોઈ તેને 'શાશ્વત' જીવનરૂપ જાહેર કરે છે, તે ક્રેટલીકવાર તે સ્થિતિને 'શાશ્વત' જાનિના નામે કહેવામાં આવે છે, જેને સ્થિરતા અનુયાયીઓ, મહામદ પેગંબરની અનુયાયીઓ અને જીસસ ક્રીસ્ટના અનુયાયીઓ 'શાશ્વત સુખ' ને જીવનના ઉદ્દેશરૂપ માને છે. જો કે ક્રેટલીકવાર દુઃખ આવે, પણ, તે દુઃખ પણ સુખનું સાધન છે, તે દુઃખ સુખ તરફ પહોંચવાવાળા કાળ સમાન છે. જે દુઃખનો નાશ સુખરૂપ છે તેનું કારણ તે દુઃખ છે, આ ઉપરથી જણાય છે કે દરેક ધર્મ, અને દરેક તત્ત્વજ્ઞાન અને દરેક મનુષ્યનું હૃદય 'સુખની શોધ' ને જીવનના ઉદ્દેશરૂપ જાહેર કરે છે. સુખ મેળવવાને માટેજ આ જીવનની દુશ્મની છે. દરેક કેકણે મનુષ્ય સુખને શોધે છે. દરેક કેકણે તેના વિચાર અને આચારથી આ સુખની શોધ શિદ્ધ થાય છે. 'સુખ' એ જીવનનો ઉદ્દેશ અને આશય છે. ખૂની તેમજ સંત પ્રમુખ, આઝાની તેમજ માની, નીચ તેમજ ઉચ્ચ, દલકો તેમજ ઉમદા; દરેક એક સરખી રીતે સુખને શોધે છે, અને તે મેળવવાને પ્રયત્ન કરે છે. તેઓની રીતમાં ફેરફાર હોય છે, પણ તેઓના ઉદ્દેશમાં કંઈ બેદ નથી.

ક્રેટલીકવાર આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ મનુષ્ય સદૃશ્ય વિધે જોવાતો હોય છે, પણ તે દુઃખી સ્થિતિમાં હોય છે. તે મનુષ્ય તેના વિચારોમાં જીવવાઈ ગયેલો હોય છે, અને તેની શુદ્ધિ ખદાવરી બની ગઈ હોય છે. સદૃશ્ય એ જીવનના નિયમને અનુકૂળ છે, તે સુખ મેળવવાનું સાધન છે, સુખનો માર્ગ છે, સુખનો રસ્તો છે, તે સુખ તરફ મનુષ્યને દોરી લેતો જાય છે. ખરી રીતે જો આપણે આ જાળનમાં તપાસ કરીશું તો આપણને જણશે કે હમણા અને ખરાબ મનુષ્ય વચ્ચેના ભેદ એ નથી કે ખરાબ મનુષ્ય સુખને શોધે છે અને હમણા મનુષ્ય સદૃશ્યને શોધે છે. પણ આ ભેદ પારખવાને આપણે એકજ સવાલ પૂછવો જોઈએ છે કે " તે મનુષ્ય સુખ શોધે શોધે છે ? તે મનુષ્યને સતીષ્ઠ કર્ષ જાળનમાં મળે છે ? " જે મનુષ્ય ધર્મને ખાતર મરે છે, જુકું જોવાલા કરતાં જે મનુષ્ય મરણને વધારે પસંદ કરે છે, કોઈ પણ અન્યાયી કામ કરવા કરતાં જગતના બધાદારમાં પોતે પાપમાસ થવાનું પસંદ કરે છે તેવા મનુષ્યને આપણે સદૃશ્ય કહીએ છીએ; તેવા મનુષ્યને જીવંતી કરતાં સાત્ય વધારે પડાયું છે. સંસારની જાંબી વસ્તુઓ કરતાં સાત્ય તેને મન વધારે કિમ્મતી છે. સાત્ય મનુષ્યને સુખી બનાવે છે. કાળ તેને માથે દુઃખ નાખે છે, છતાં પણ સાત્ય તેને સુખી બનાવે છે. મહત્ત્વ સત્યમાં રહેલું છે, કારણકે તે મનુષ્યને સુખ આપે છે, અને સાત્યને ચલાવામાં તેને પરમ આનંદ મળે છે.

દિવ્યતત્ત્વજ્ઞાન સુખની શોધને શિદ્ધ કરે છે અને મનુષ્યજીવનનો પરમ ઉદ્દેશ તેજ દેવોના ભોઈએ કોમ જણાવે છે. એક નાનું સુખ જોઈમાં આખી દિવ્યતત્ત્વવિદ્યાનો સાર આપી જાય છે, તે પણ એજ જાળન જણાય છે. આપણું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકાશનમાં સમાઈ જાય છે, હુંકા, નોતા, અને ચેકા અક્ષરના ચુનોમાં જાલ આપાયેલું છે. પણ શબ્દોમાં સત્ય જણાવવામાં આ પુ' છે કે જે સત્યને લીધે, સુખની શોધ મનુષ્યજીવનનો પરમ ઉદ્દેશ છે, એ શિદ્ધ કરે છે. તે સત્ય સત્યો આ છે. 'સત્ય આનંદ છે' — 'પ્રમદ આનંદમસ્તિ' — 'સત્ય એ પરમાત્માનું નામ છે. આપણે જાણ નામથી હપરને જોજાણીએ છીએ; પણ તે વસ્તુ તો એક જીવંતી જાણ છે. દિવ્ય જોતાં તેને 'પરમાત્મા' કહે છે. પ્રકૃતિની તેને ઉપર કહે છે, મુસલમાને, ખ્રિસ્તી કહે છે, અને પારસીઓ તેને જોગમજક અથવા અદ્ભુત કહે છે. જાણ

જૂદા ધર્મવાળા તેને જૂદું જૂદું નામ આપે છે. પણ તે 'આનંદસ્વરૂપી છે' આ બાજતમાં મતભેદ નથી. આજ પરમ તત્ત્વ છે. જેના ઉપર જીવન તથા આખા તત્ત્વજાનના પાયો રચાયો છે. જે એક છે, અને જેના સિવાય બીજું કંઈ જીવન નથી, તે પરમાત્મા છે. અને જેની રીતે એક મૂળમાંથી પર્વત ઉપર ઘણું અનેક નદીઓ વહે છે, તેવીજ રીતે તે પરમ જીવનમાંથી સઘળા જીવાત્માઓ વહે છે.

પ્રથમ એક પરમ જીવન છે, તેમાંથી આપણે સઘળા પ્રકટ થઈએ છીએ. તે એક પરમ જીવન છે કે જે સર્વ દુષ્કાલ પદાર્થોનું મૂળ અને ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તે જીવન આનંદમય છે, તે જીવન સુખમય છે, તે જીવન આદ્યાદમય છે. તે અનન્ત, નિર્વિકારી અને શાશ્વત અનંતસ્વરૂપી છે. સઘળા મનુષ્યો તે પરમ જીવનના ભાગરૂપ છે. છતાં તે એકજ જીવન છે, અને જો કે આપણે જૂદા જૂદા આત્માઓ છીએ, છતાં આપણી જૂદાઈ ખદા રતી-દેખીતી છે પણ ખરી નથી. સુખને શોધવામાં આપણે આપણા જીવનનું જીવન શોધીએ છીએ, આપણી દુષ્કાલીનું મૂળ શોધીએ છીએ. હું જણાવું છું કે ફક્ત એકજ જીવન છે, અને આપણી અંદર જણાતો ભેદભાવ દેવળ દેખીતો છે. એક સૂર્ય તેની આસપાસ આવેલી આખી દુનિયાને પ્રકાશિત કરે છે, અને સઘળા મહો તે સૂર્યમાંથી પ્રકાશ પામે છે અને જીવન મદલું કરે છે.

સૂર્ય પોતાના કિરણો નીચે મોકલે છે, ત્યારે તે કિરણમાં તેના પ્રકાશ, તેની ગરમી તે તેનું જીવન સમાયેલું હોય છે. કારણ કે સૂર્યનું કિરણ એ પણ સૂર્યના એક ભાગ છે. તે સૂર્યના પ્રકાશમાં જો જૂદા જૂદા પ્રકારનાં વસ્તુઓ મોકા, અને દરેકમાં સૂર્યના પ્રકાશ છે, તેથી સૂર્યના પ્રકાશ, ગરમી અને જીવન દરેક વાસણમાં આવશે, અને જો કે દરેક વાસણ જૂદું દેખાય છતાં જો તમે તે બધાં વાસણો તરફ નજર કરશો તો જણાશે કે સઘળામાં ફક્ત એકજ સૂર્ય છે, અને એકજ સૂર્યનાં કિરણો દરેક વાસણમાં છે. દરેક વાસણમાં કિરણ ભિન્ન ભાસે છે. પણ જે કિરણો આસપાસની દુનિયાને પ્રકાશિત કરે છે, તે કિરણોથી સૂર્ય જૂદો નથી. તેના તે સૂર્ય તમારાથી, મારાથી, દળરેા છી પ્રણેથી અને પદ્મથી જૂદો નથી.

તે પોતાનાં કિરણો દરેક આકારમાં રહે છે, અને જો કે આ આકારો એક બીજાથી જૂદા છે, છતાં તેનાથી તે જૂદો નથી.

આપણા સઘળામાં એકજ જીવન છે. જે આપણને બધાને એકમય બનાવે છે, અને સર્વ સામાન્ય જીવન આપી આપણને સર્વ સામાન્ય દિત બાણી દોરે છે-તેજ પરમ સાત્ય છે. 'જે એકને ધન કરે છે તે સર્વને ધન કરે છે; જે એકને નુકશાન કરે છે તે-સર્વને નુકશાન કરે છે,' એ જ્યારે આપણે સમજીએ ત્યારેજ સર્વ સામાન્યદિત બાણી આપણને લક્ષ દોરવાશે. ત્યારેજ આપણને જીવનના એકયનો અનુભવ થશે, અને સુખના એકયનો પણ ખ્યાલ આવશે, અને ત્યારેજ આપણે શાશ્વત શાંતિ આપનારા માર્ગ ઉપર ચાલીશું. આપણે જૂદા જૂદા નદિ પણ સમગ્રે જગત યવું જોઈએ. ખરું સુખ વિવિધતામાં નદિ પણ એકયમાં રહેલું છે. ત્યારે આપણા વિચારોના મૂળ પાયો છે.

મનુષ્યે ક્યા માર્ગે સુખ શોધવું જોઈએ તેનો આપણને ખ્યાલ આવે તે

માટે આપણે એક દાણુવાર તે માર્ગ પર નજર કરીએ કે જેથી સત્યના ખરા માર્ગનો આપણને માનસિક ખુલાસો મળે.

હું હીને યોગ્ય માર્ગે દોરવામાં સદ્વિચારની ઘણી જરૂર છે. મનુષ્ય ધણે રસ્તે સુખ રોધે છે, પણ મનુષ્યના બધારણના ચાર વિભાગને લગતા આપણે ચાર ભાગમાં તે તપાસીશું. અને સુખ શું છે તે પ્રથમ આપણે વિચારીએ.

જે સ્વભાવ મનુષ્યમાં પ્રકટ થવા હિંજા રાખે છે, તે સ્વભાવની તૃપ્તિ તેનું નામ સુખ. જે તંગી પૂરી ન પડી તે સુખની ન્યૂનતા સમજવી.

જે તંગી સંતોષાઈ નહિ તે દુઃખનું કારણ સમજવું. ઉત્તતિક્રમની વિચિત્ર અસર એ યાવ છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં અનેક તરવો એક સાથે એકઠાં થાય છે. જેમ જેમ મનુષ્યની તંગીઓ ઘણા પ્રકારની થતી જાય છે, તેમ તેમ તેના સુખ અને દુઃખ અનુભવવાના પ્રકાર પણ ઘણા થાય છે અને જેમ જેમ તેના સ્વભાવમાં અનેક તરવો એક સાથે લાગે છે, તેમ તેમ તેની તંગીઓ પણ ઘણી વધતી જાય છે; અને જે તંગી પૂરી ન પડી, તે દુઃખનું કારણ થાય છે. ત્યારે આપણે આપણા જૂદા જૂદા તરવોવાળા સ્વભાવને કેવી રીતે ખીલવીશું અને હ મેઘ વધતી જતી તંગીઓને વારતે તૃપ્તિ કેવી રીતે શોધી કાઢીશું?

આ રથૂલ જગતમાં જે વસ્તુઓ તેની નજરે એકાએક પડે છે, અને જે તેના શરીરને તથા હિન્દિયોને સંતોષે છે તે વસ્તુઓમાં સુખ શોધવા મનુષ્ય દોરવાય એ બધું સંભવિત છે, બૂખ્યો મનુષ્ય ખોરાકની હિંજા કરે છે, અને ખોરાક ખાવામાં તે સુખ માતે છે. તરસો મનુષ્ય પાણીની હિંજા કરે છે, અને તે પીવામાં તે સુખ અનુભવે છે.

પૌતાની હિંજા તૃપ્ત થાય અને સુખ મળે, તેથી તે જનશૂત બને છે, અને તેની આજસ તળે છે. જો તેની હિંજા તૃપ્ત ન થઈ તો તેને દુઃખ થાય છે. મનુષ્યના ઉત્તતિક્રમના સંસ્કારાત્મક પગથિયામાં રથૂલ પદાર્થની હિંજા તે તેની ઉન્નતિનું એક કારણ છે. વિવિધસુખ મેળવવાને પ્રયત્ન કરવાને તે દોરવાય છે.

શારીરિક સુખ અને શારીરિક દુઃખ એ મનુષ્યના જીવનમાર્ગે એતજણી આપનારા બે ધાંબલા છે. તેઓ તેને ઉન્નતિને માર્ગે દોરે છે તેઓ તેને સુખના પ્રયત્નની પાછળ પડવાના આનંદ મેળવવાના અને દુઃખને ત્યાગ કરવાના પ્રયત્નમાં તેને જનશૂત કરે છે.

અને જે મનુષ્યોનો સ્વભાવ વધારે ખીલ્યો કે ફગવાયો નથી, તેવા મનુષ્યોના સખ-ધર્મો તો આ સુખની તથા દુઃખના ત્યાગની હિંજાજ મનુષ્યને પ્રયત્ન કરતો બનાવે છે, અને આ રીતે તેની શક્તિઓને પ્રકટ કરે છે. આપણે ઘણી દુકા દેશિના મનુષ્યો છીએ; કારણ કે આપણે મનુષ્યની હું હીની અડઅણો, મુશીમતો અને ચિંતાઓ વિશે ઘણીવાર બખડીએ છીએ. જે ઘણો આજળ વધેલો છે, તેને આ અડઅણો, મુશીમતો અને ચિંતાઓ વિના આગેજ નહિ. કારણ કે આ બધાને લીધે તેનું બળ બહાર આવે છે, અને તેની શક્તિઓ ખીલવા-પ્રકટ થવા માટે છે. આપણે એક એવા મનુષ્યનો દાખવો લેઈએ કે જેનો સ્વભાવ ખીલ્યો નથી, ફગવાયો નથી, તેની તંગીઓ વધતી નથી, અને તેથી તે આજસમાં, પ્રમાદમાં અને પ્રવૃત્તિ વગર બેસી રહે છે.

પણ જ્યારે તેને મનુષ્યના જીવનનો ઉદ્દેશ સમજાનો થાય છે, જ્યારે તેને પૌતાના શરીરનું જ્ઞાન થાય છે; અને હું હીની ખડી ઠસોડી સમજે છે, ત્યારે તેને સુખ, તરસ અને

વધની ઇચ્છા થાય છે, અને તેની મુશીબતો વધવાની સાથે તેની માનસિક સ્થિતિથી પણ ખીસવા માંડે છે. તેની અડચણો ધીમે ધીમે તેની શુદ્ધિને મજબૂત બનાવે છે, તેની સુખ દુઃખ અનુભવવાની શક્તિને સતેજ કરે છે, અને તેની સઘળી સ્થિતિઓને પ્રકટ કરે છે. જેમ જેમ તેની તગીચી-ઇચ્છાઓ વધતી જાય છે, તેમ તેમ તે માનસિક અને શારીરિક ચણા ખીસવતી જાય છે; તેની આજસમય જીંદગીના ત્યાગ કરાવીને જીંદગીની જરૂરીયાતો માટે તેને પ્રયત્ન કરતો બનાવે છે. આવા પ્રયત્નોથી મનુષ્ય પ્રતિભમ જીવન ગાળતાં શિખે છે. પ્રથમ તો શરીર અને ઇંદ્રિયોના વિષયોપબોગની તૃપ્તિ અર્થે તે વધાર્થા મારતાં શિખે છે.

આ સુખની રોધને ક્ષીણ થોડે જાગે સુધારા (civilization) થવા પામ્યો છે. જૂતકાળમાં ગમે તે સુધરેલી પ્રજા તરફ દષ્ટિ કરે, તો તમને જણાશે કે થોડે જાગે રચૂળ સુખો શોધવામાં, અને તે સુખોને વધારે સંપ્તમાનંધ, વધારે સફાઈદાર અને વધારે કહેજતદાર બનાવવામાં તે જામાપેસો હતો. રચૂળ સુખોની ઇચ્છા-રચૂળ સુખના ઉપબોગની ઇચ્છા-જે સુધારા ચણવામાં કારણજૂત હતી, તેજ તેનો નાશ કરનાર પણ નીવડે છે. જે સુધારાને બનાવે છે, તેજ તેનો સંહાર કરે છે. મોજશોખ જેમ જેમ વધારે વધતો જાય છે, તેમ તેમ મનુષ્ય શરીરનો ગુલામ બનતો જાય છે, અને વાં સુખનાં સાધનો, નવી ઉપબોગની રીતો, અને નવાં આનંદનાં કારણોને શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે તે નવી તગીચી ઉભી કરે છે તે જોટલાજ માટે કે તે તગીચી સંતોષાય. પછી તે સુધારાની એવી સ્થિતિ આવે છે, કે બાંધી પાટી-જર થાય છે. બ્યારે શરીર હલજદાર પોષવામાં આવે છે, અને તેનો હલજદાર ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત સુખ અને જીવન આપનારી હલજદારની ઓજાજ તે શરીરનો વિનાશ કરવામાં કારણજૂત નીવડે છે. જે ધોરાકથી જોડવાર શરીર મજબૂત બનતુ હતુ તે ધોરાકને જોડતો મિથ્ર (Mithra) બનાવવામાં આવ્યો તથા તે સાથે જોડતાં બધાં ચટણી તથા ગરી મસાલાથી તેને બગાડવામાં આવ્યો કે શરીરને મજબૂતી આપનાર તે ધોરાક શરીરને નુકસાનકર્તા નીવડ્યો. રચૂળ સુખના માર્ગની પાછળ જેમ જેમ તમે જતા જશો તેમ તેમ તમે અનેક વિચિત્ર બાબતો શિખશો. તમને જણાશે કે શારીરિક સુખના હલજદારના ઉપબોગથી શરીર અતિ સંતોષ પામી જાય છે, પછી કંટાળી જાય છે, અને છેલ્લે રોગિષ્ટ બને છે.

સુખની ઇચ્છા સુખના વારવારના ઉપબોગથી, અને હલજદારની તૃપ્તિથી, બ્યારે પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે તે મનુષ્ય એવા પાઠો શિખે છે કે જે તેને ઉન્નતિક્રમના બીજે પગથિયે લાવીને મૂકે છે. તેને માણસ પડે છે કે હલજદારની તૃપ્તિથી કંટાળો અને રોગ ઉપજવા પામ્યાં છે. તેને જણાય છે કે અકર્શવાની માફક જે શરીરને તેણે પોષ્યું તેજ તેને આપરૂપ થયું, અને હલજદારની વિષયતૃપ્તિની સાથેજ રોગ અને કંગાળ શરીરવા આવી પહોંચ્યાં શારીરિકસુખના ઉપબોગના દોષ પ્રકારમાં રોગ આવી પહોંચે છે. વિષયી, કાંડીચી તેમજ અકર્શતાંચી-જો સર્વને જણાય છે કે તેમણે લાલન પાલન કરેલા શરીરેજ તેમનાપર શિક્ષા અને દુઃખ લાતી મૂક્યાં. શરીર છેવટે કંટાળી જાય છે, ઘસાઈ જાય છે, અને નાશ પામે છે. આ વખતે તે મનુષ્ય શિખે છે કે શરીર એ નોકર તરીકે બહુ સારું કામ બજાવે તેમ છે, અને બીજું સુખ મોજશોખમાં નહિ પણ આત્મસંવનમાં રહેલું છે. જેથી અનુભવમાં બહુ

નાના છે તેઓને આ પાઠ વારંવાર શિખવવાની જરૂર છે.

તેઓએ બાળપણ જીવંત કે સુખની શોધનું સ્વભાવ શરીર નથી, તેમજ સુખના સાધનો નો ઉપયોગ પણ નથી. જે પ્રજા કેવળ સ્વભાવ તરીકે જીવે છે અને મોજશોખ વધારે છે, અને શારીરિક સુખના સાધનો વધારી તેના ઉપયોગમાં પોતાની લક્ષણી શક્તિ વાપરે છે, તે પ્રજાએ પડતીને માર્ગ લીધો છે. જે દુઃખો મનુષ્યો સંપત્તિમાં ન શોધી શકે, તે દુઃખ વિશે વિચાર કરવાને અસુક પ્રજાને કેટલાક વખત સુધી દુઃખમય અવસ્થામાં રાખવામાં આવે છે. હાલના વખતમાં દરેક મનુષ્ય સ્વભાવ પદાર્થના મોજશોખની પાછળ દોડે છે, અને તેમાં ગરક થયેલો માણસ પડે છે. પણ દરેક મનુષ્યે શારીરિક ઉપયોગમાં નહિ પણ જ્ઞાનમાં સુખ શોધવું જોઈએ, અને પેસાદાર પણ અજ્ઞાની મનુષ્ય કરતાં ગરીબ પણ જ્ઞાની મનુષ્ય તરીકે રહેવું જોઈએ. આ જીવન મનુષ્યો હાલના મોજશોખના વિચારો પાછળ વગરવિચારે દોરવામાં, તે પહેલાં જો તેઓ વિચાર કરવાને ધોરણ તો થઈ શકે. તેઓ હિંદુ હોય કે પારસી હોય, મુસ્લમાન હોય કે ખ્રીસ્તી હોય, ગમે તે દેશના હોય, પણ તેઓએ પાઠ રાખવું જોઈએ કે સ્વભાવ પદાર્થની જરૂરીયાતો વધારવામાં અને પાશ્ચાત્ય મોજશોખની પાછળ દોડવામાં કરવામાં તેઓ પોતાની જાતને હલકી બનાવે છે, અને શોકનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે. તેઓએ સ્મરણમાં રાખવું ઘટે છે કે સ્વભાવ પદાર્થો ભોગવવાથી નારા પામે છે. જ્યારે તમે કેાંઈ સ્વભાવ વસ્તુને ધણીવાર વાપરી હોય છે, ત્યારે તે અદૃશ્ય દ્રવ્ય બને છે, તે ફરીથી તાજી થતી નથી. તેને ભોગવવામાં સધળો પદાર્થ ખર્ચી જાય છે, અને બીજા પદાર્થની જરૂર પડે છે. આપણે સ્વભાવ પદાર્થોમાં સુખની શોધ કરવા દોરવામાં તેનું પરિણામ જો આપણું કે ધન, અને ગરીબાઈ વચ્ચે બેઠે કલહ થયો. સામાજિક કલહ અને સામાજિક દેવના બે કદા વિજાગો વધવા પામ્યા છે. કેટલાક હાથદાર પેસાદાર થયા છે, ત્યારે કેટલાક ધણીજ ગરીબ થયા છે. કેટલાક મોજશોખમાં ગરકાવ થઈ ગયા છે, ત્યારે કેટલાકને જરૂરીઆતની વસ્તુઓ પણ મળતી નથી. જો કેાંઈ પ્રજા કેવળ મોજશોખના પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા પાછળ જ લાગે છે, અને દુનિયા સોફિને જરૂરની ચીજો બનાવવાનું છોડી દે છે, જો તે પ્રજા કેવળ મોજ શોખની ચીજો જ પેદા કરે છે, અને તેના ઉપર પ્રજાના સ્વભાવ જીવનનો આધાર છે, તે પર નિર્ભરતા સહ આવે છે, તો તે પ્રજાએ અવનનિતો માર્ગ અંગીકાર કર્યો છે. કારણ કે દરેક મનુષ્યને માટે મોજશોખ સંબંધી શકે નહિ, અને જો ધનવાનને મોજશોખનું કારણ છે, તેજ ગરીબને ગરીબાઈના હેતુ છે. જો તમે જૂનકાળના મોજશોખના પદાર્થો તરફ દૃષ્ટિ કરીશો તો રાષ્ટ્રાપયુ તથા મહાભારતમાં તમને તેનું વર્ણન માલમ પડશે સોફિનું ધન મુકાબલે સ્થાયી વસ્તુઓમાં સમાયેલું હતું—જેવા કે મકાનો, સુવર્ણ, ઝવેરાત, દરેક પ્રકારનાં દુનિયાનાં ધન, એક જમાનાથી બીજા જમાના સુધી આવે તેના કીમતી પોષાકો, તે જાનુજ શારી રીતે બનાવવામાં આવતા, અને તે ધન ધણું વખાણવાલાયક હતું. હવે હાલની બનાવટો તરફ નજર કરો.

એક કે બે મહિના દરમિયાન પહેરવામાં આવે છે, પછી તેનો તિરકકાર કરવામાં આવે છે. આ ચીજો પ્રજાને અવગણ્ય નહિ પણ અવનનિત થાય છે. બીજા પ્રજાઓમાં આ પ્રજાનું ગૌરવ વધારનારું નહિ પણ અવનનિત થાય છે. ઘોડા વખત સારું ઉદ્યમ દેખાય, ઘોડા વખત સારું વિજય જીતાય, પણ તે લાંબા વખતને માટે નથી. આવો ફેરફાર માણસના

તરંગોને પસંદ પડે, પણ તે સ્થાપી દેશર નથી. હિંદુસ્થાનમાં જૂના દુનરો નાસ પામે છે, અને હાલની રીતઝાનો તેની જગ્યા લે છે. જૂના દુનરો લોકોનાં 'દેશો'ને આપાદીમાં અને સુખમાં રાખતા હતા ત્યારે આ જગીનને કેળવ પરમાદ ઉપરજ આધાર રાખવો પડતો ન હતો, અને ત્યારે પાણીની તંગીને લીધે પાકની ખામી પડતી ન હતી, ત્યારે મોટા દુનરો આ દેશમાં વિદ્યમાન હતા, અને પ્રગતિની અવ્યવસ્થા કારણભૂત હતી. પણ હાલના મો-જસોખના જમાનામાં તે દુનરો-કારીગરીઓ નહીં પાગતી જણાય છે.

સારીરિક બીજીની માફક જે બીજી મનુષ્યને હમતી નથી, તેની કાંઈ ચીજમાં મનુષ્યને સુખ મળી શકે કે કેમ તેનો આપણે વિચાર કરીએ. શુદ્ધિના આનંદમાં, તકશક્તિના વિશા-સમાં, અને વિચારશક્તિની ખીલવણીમાં જેમ જેમ મનુષ્ય સુખ શોધતો જાય છે, તેમ તેમ તે શરીર અને હિંદ્રોની તુષિમાં સુખ માનનાર કરતાં સુકાપણે વધારે સ્થાપણુ ભરેલી રીતે વર્તે છે. મનની ઉચ્ચ ગતિ બોધવવા જતાં તેઓ મનની શક્તિઓને ખીલવે છે; અને મનની શક્તિઓ ખીલવવાથી તેઓ સમજશક્તિને ખીલવે છે, અને ઉત્તમિ જસદીથી કરી શકે છે. દેશના એક છેડેથી તે જીવન છેડા સુધી સર્વજ્ઞ આ સારેશો દેશાવ-વાની જરૂર છે. શરીરને પોતાને પુષ્કળ ધનવાન કવાની અભિલાષા કરતાં મનુષ્યજાતિની સેવા કરવાની ધારણા યુવક પોતાના મન સયુગ રાખવી જોઈએ. જે કુવાન મનુષ્ય પોતાને માટે અને પોતાના બંધુઓને માટે કામ કરે છે, અને સુખને શોધે છે, તે મનુષ્ય વધારે વિજય મેળવે કે ચિયરતાવાળું કામ કરી શકે, કારણ કે તે સોડાના હલપર અસર કરી શકે છે. જે મનુષ્ય શરીરપર આધાર રાખે છે, તે ખદારની વસ્તુપર આધાર રાખે છે. તે વસ્તુ તરત ખદલાય છે, તે તેની સત્તાની વાત નથી. પણ જે મનુષ્ય મનને ખીલવે છે. તે ખાલ વસ્તુઓ ઉપર લાલે આધાર ન રાખે; ખદારના સંલેગો ગમે તેટલા ખદલાય, તોપણ મન તેને દસાવતું નથી. જે મનુષ્ય મનના ત્રણમાં સુખ મેળવવાની શક્તિ ખીલવે છે, તે હિંદ્રો આપી શકે તેના કરતાં વધારે ઊંચા પ્રકારનું અને વધારે સ્થાપી સુખ મેળવે છે. જે વાયેલા મનવાળો પુણ્ય ગરીબાઈ વખતે પણ સુખી રહી શકે છે.

પણ સારીરિક સુખમાંજ આનંદ માનનાર મનુષ્ય ગરીબાઈ આવી પડે ત્યારે બહુજ દુઃખી થાય છે. ખરું સુખ પ્રપત્તિથી મળી શકે. જેને મનનું ઊંચા પ્રકારનું સુખ મેળવવું હોય તેણે શરીર પર જય મેળવવો જોઈએ, અને દેહલોક સારીરિક સુજોનાનો ભોગ આપવા તરફ થવું જોઈએ. ઘણીવાર એવું જાણે છે કે જેનવાપેલા મનવળો ગરીબ પણ હોય-અને અદીમાં જોડેલી બધી સંખ્યા ગરીબ મનુષ્યોની છે કે તેમને હિંદ્રોનાં સુખ અને મનનાં સુખ વચ્ચે પસંદગી કરવાની છે. અંતમાં માણસનું ઊંડામાં ઊંડું સુખ શોધી રહેલું છે, તેના અભ્યાસ કરવાની તક મેળવવાને તમારે ઘણીવાર જન્ય સેવાની જરૂર પડે છે. જેનવાપેલું, વિકાસપામેલું અને ખીલેલું મન કુતાવરયામાં તેમજ જહાવરયામાં મનુષ્યની પાસે રહે છે. તે તેનાં મિત્રનું કામ સારે છે, તેને ટેકા આપે છે, તેને આધાર આપે છે. આ પ્રમાણે આપણે પ્રાચીન ઉચ્ચ જ્ઞાનનાં-જે સમ છે, તેની પાસે આવી પહોંચીએ છીએ. કાલ્ય મનુષ્યના હલપમાં સમાયેલું છે, અને કાલ્યગાજખરું ધન, જ્ઞાન અને સમ્પત્તિ હોલત રહેલાં છે. શરીરને કાલ્ય કાલ્યવાં અને મનને ખીલવવું-આ જને કામ એક સાથે જાતી શકે નહિ. શરીરને

મોજમજમાં રાખવું અને તમારી વિચારશક્તિને સ્વચ્છ, શુદ્ધ અને મજબૂત રાખવી-આ બંને કામ દરમિયાન એક સાથે અને નહિ.

એક મહાન આગ્રે જે કશું છે કે ઉચ્ચ વિચારને માટે સાદું જીવન જરૂરનું છે. જે મનુષ્યો મોજશોખમાં રહે છે, તેઓની શુદ્ધ ધર્મીજ તોન થતી નથી, અને જે મનુષ્ય શુદ્ધિના વિષયમાં આનંદ માને છે, તે તે મોજશોખીલા દરતાં ધણો ચડીઆતો છે.

સ્વચ્છ સુખ કરતાં વધારે સ્થાયી સુખ જો તમે શોધતા હો, અને જો તમે તે શુદ્ધિના વિષયમાં શોધતા હો તો તમને વધારે સારો સતોષ અને વધારે ચોક્કસ દિલસો મળશે.

લાગણીઓને ખીલવવામાં પણ મનુષ્ય સુખનેજ શોધતો હોય છે. જેને આપણે કળા-હૃન્નર કહીએ છીએ, જે સધણું સુદર છે, જે આપણા લાગણીના સ્વભાવને (emotional nature) અસર કરે છે, તેને ગૃહીમાં ગણવાનું આપણે જાણવું નહિ. દરમિયાન કે સાર્વત્રિક પારખવાની શક્તિ, સાર્વત્રિક ઉપયોગ કરવાની શક્તિ અને સાર્વત્રિકી દરકાર કરવાની લાલસા આ સર્વનો સમાવેશ લાગણી-સ્વભાવમાં થઈ જાય છે, અને મનુષ્યસુખની શુદ્ધિ કરવામાં એ પણ એક મોટો નિયમ ગણાય છે. જેમને હજી ખરો અપાતમનો શોખ લાગ્યો નથી, જેઓ જીવનના ઉચ્ચ વિચારમાં હજી કેળવાયા નથી, તેમ પ્રારંભે તમારે શારીરિક સુખની દલકી મોજમજમાં રખાવા દેવા જોઈએ નહિ, પણ તેઓની રચના (Artistic sense) ને અસર કરવી જોઈએ, તેઓની લાગણીઓને અસર કરવી જોઈએ; અને આ રીતે તમારે તેમની મોજમજ હિયા પ્રકારની બનાવવી જોઈએ, અને બહિષ્કારમાં ઉચ્ચ ભાગે આશ્વાસને તમારે તેમને તૈયાર કરવા જોઈએ.

પુવાન મનુષ્યો સાધારણ રીતે દલકા પ્રકારના સુખમાં લહેજત માને છે. તે પુવાન મનુષ્યોના સંબંધમાં તેઓના માતાપિતાએ બહુ સખ્ત યથને તેમની જીવનની શક્તિઓને એકદમ લાગી દેવી જોઈએ નહિ. તેઓએ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ છે કે જીવન શરીરને કાંઈક પ્રકારની મજ તો જોઈએ છે. અને જો તેને લાગવામાં નહ બહાર સખ્તાઈ વાપરવામાં આવે તો એકાએક સાગો ઉભરા (reaction) નીકળતો, અને તે જીવન મનુષ્યો કાંઈ પ્રકારના દુર્લભમાં પડી જશે. પુવાન પુરુષ કે પુરવિને ખીલવવામાં જે સુખ તેમને દલકા નહિ પણ ઉન્નત બનાવે છે, જે સુખ તેમને બનાવવું નથી પણ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારના બનાવે છે, તે સુખની આનાકાની ન કરવામાંજ વધારે રહાપણ સમાવેલું છે.

પુવાન મનુષ્યના લાગણી-સ્વભાવને એકસાદન આપીને તમે તેને કેળવવામાં, અને ખીલવવામાં મદદ કરો છો અને જો તમે તેની શુદ્ધિના વિચારને અસર કરો અને ખીલવે એવા પ્રકારની મજ પુરી પાડો તો યોગી મોજમજના પ્રકારમાં પડના ધણાક પુવાન મનુષ્યોને તમે બચારી શકો.

ખરેસેખ મનમાં કે લાગણીમાં સમાવેલું છે, એટલું કહી જો હું આ વિષય રહેતા હેઉ, તો હું આ વિષયને અન્યાય આપીશું એમ ગણાય સુખનું એકજ મૂળ છે કે જે દરમિયાન જીવું નથી. આનંદનું એકજ મૂળ છે કે જે દરમિયાન જીવું નથી, આનંદને એકજ ઝંડો છે કે જે દરમિયાન સુકતો નથી, અને તે મૂળ અથવા ઝંડો આપણી અસર રહેતા આગાની ઉંઘાઈમાં છે; અને તે આત્માના, આમન, લાગણી અને સરીર એ રહેવાના ચલાન-મંદિર છે.

જે શરીર કરતાં શુદ્ધિ વધારે ખીસેલી હોય તે શરીરદ્વારા આત્મા જોડેલા પ્રકટ થઇ શકે તેના કરતાં શુદ્ધિદ્વારા વિશેષ પ્રકટ થાય છે. જે શરીર કરતાં લાગણી વધારે ખીસેલી હોય તે શરીર કરતાં લાગણીદ્વારા આત્મા વધારે પ્રકટી નીકળે છે, આ આત્મા નિર્વિકારી છે, અનન્ત છે, શાશ્વત છે. આપણી અંદર તે ધ્રુવરીજ્જન છે.

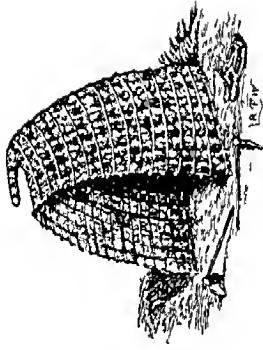
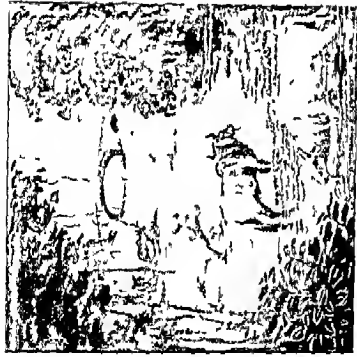
શારીરિક મોજમગ્ન બોગવવાથી અતિ કંટાળો આવે છે; અને મનુષ્ય મનને લગતું સુખ શોધે છે, તે માણસના સંબંધમાં પણ બેઠેલા કે ગોડો જીવો વખત આવશે કે બ્યારે મન તેને ઠામ લાગશે નહિ અને શુદ્ધિનો આનંદ તેને સંતોષ પમાડવા સમર્થ થશે નહિ, દારણ્યે તે વખતે મગજ પસાઇ જશે અને જીંદગીનો દીપક ધીમેથી બળવા લાગશે, અને તે મનુષ્ય વધારે હિંડા આનંદને વારતે તેમજ વધારે રથાપી વિચારને સાર તલસરશે. તે વખતે દરેક પ્રેકારની તત્ત્વવિદ્યા અને દરેક ધર્મમાંથી જોકજ અવાજ નીકળે છે. અને તે આનંદનો અવાજ છે. આ આનંદ બદલાય નહિ તેવો, રથાપી અને શાશ્વત છે. શુદ્ધિ એ આપણા મહાન્ જીવનનો એક ભાગ છે. તે આપણા ચૈતન્ય-સ્વાત્મભાન (consciousness) ને લગતી છે; પણ તે રથાપી ટકતી નથી. તે જે કે બહુ તીવ્ર સુખ આપે છે, પણ જે વજુ આત્માને શોધતા હોઇએ તે પછી શુદ્ધિ અથવા મનની પેલી પાર અને પાછળ જ નેહજી, ત્યાજ આપણને પરમ સંતોષ મળશે, અને ત્યાજ આપણા આત્માની શાંતિ મુજબારી.

મનુષ્યનો આત્મા, મનુષ્યનું અર્થ તત્ત્વ ત્યાજ છે, અને ત્યાજ મનુષ્ય અર્થ સુખ શોધી શકશે, અને ત્યાજ પરમશાંતિ મેળવી શકશે. સધળી વસ્તુઓ બદલાય, પણ આ આત્મતત્ત્વ તે બદલાતું નથી. સધળી વસ્તુઓનો ભગ થાય, પણ આત્મતત્ત્વનો ભગ થતો નથી. સધળી વસ્તુઓ આપણને છેવટે હો, પણ આ આત્મતત્ત્વ આપણને હમણું નથી. આ આત્મતત્ત્વ ખડકપર આટલું છે. તે શણિક નથી તેમ ચચળ નથી, પણ શાશ્વત છે, અને તેમજ મનુષ્યને શાંતિ જડે છે. આ આત્મામાંજ સુખનું મૂળ છે. બીજાઓના પ્રેમમાં, સ્ત્રીના પ્રેમમાં, બાળકના પ્રેમમાં, મિત્રના પ્રેમમાં જે સુખ મળતું હોય તે તેનું દારણ્ય પણ સર્વની અંદર રહેલો આત્મા છે. મનુષ્યને બદલે દેવી, શણિકને બદલે વધારે રથાપી, આકારમાં નાચ પામતા કું-પણ્યને બદલે શાશ્વતકાળ ટકનાર આત્માને શોધવા પ્રયત્ન કરો. અચુક એક મનુષ્યનું કલ્યાણ શોધવા કરતાં સામાન્ય કલ્યાણ શોધી ખાસ લાભ શોધવા કરતાં સામાન્ય લાભ શોધી તમારી આસપાસ તમે જે મનુષ્યને જુઓ તેમાં જોકજ આત્માના જુદા જુદા નિવાસો જુઓ. તમારા હરીદને શોધના હો તેમ નહિ પણ તમારા લાઇને શોધતા હો તેમ શોધો. ધીમે ધીમે સર્વ ઉપર પ્રેમ કરતા થાઓ, દારણ્ય કે સર્વમાં આત્મા છે. સર્વમાં અદમાને, અને આત્મામાં સર્વને જોતાં શિખો. બીજાઓ તરફ જોવામાં તમે તેમના દોષો તરફ ના જોશો, દારણ્ય કે તે દોષો શરીરને (ઉપાધિને) લગતા છે, પણ આત્માના નથી. તમારા પોતાના કરતાં સર્વના લાભમાં સુખ શોધતા થાઓ. તમારી જાતને હિંમત બનાવવા કરતાં બીજાને હિંમત બનાવો. સર્વને પ્રસન્નતા આપવાનું સુખ શોધો પણ ખાસ જુદું સુખ શોધવાનું નથી, યાદ રાખો કે તમે બધા એક છો. જે તમને આ યાદ હોય તે તમારી આસપાસના મનુષ્યોના નુકસાને તમે તમારું સુખ શોધવા કદાચ દોરશો નહિ.

જે તમે હિંમતી જમીનપર ઊભા હોતો તમે વાંકા વળીને બીજાને હથે મલવામાં મદદ કરો છો, બીજાને તમારા પાસે હથે રોવો છે. જે કાંઈ મનુષ્ય રેકરી ઉપર બીજા કરતાં વધારે ઝડપથી ચલે તો તે કામ ત્યાં સિયર જગ્યા સોંપવાનેજ કરે છે કે જે જગ્યાએથી તે પોતાનો હાથ લાગાવે, અને તે જ્યાં ઉભો હોય ત્યાં પોતાના મિત્રને રોરી બાવે. અને જે આપણામાંથી કાંઈનાં વધારે જ્ઞાન, વધારે શુદ્ધતા અથવા વધારે આદિત્વમળ હોય તો આપણું કર્તવ્ય છે કે આપણા કરતાં ચોક્કા વગીલા મનુષ્યો સાથે તે 'હેતુ' નેહ્યે, અને આપણી પાને જે હોય તે આપણે આપણે તેમને વધારે સમૃદ્ધિવાન બનાવવા નેહ્યે એક મહાત્મા પુરૂષ ઉચ્ચારેલા શબ્દોની મારક તમારે પણ કરેલું નેહ્યે કે,—

"Never will I seek, never will I take emancipation, and never will I enter into the final Peace above, but everywhere will I struggle, everywhere will I work, and everywhere will I suffer, until all the mankind goes with me into the final Bliss." હું કદાપિ મોક્ષને સોંપીશ નહિ તેમજ મોક્ષને પ્રદણ કરીશ નહિ, તેમજ ઉપરની શાંતિ (નિર્વાણ અવસ્થા)માં પ્રવેશ કરીશ નહિ, પણ જ્યાં સુધી સમજી મનુષ્યમણિ મારી સાથે સાક્ષત આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકશે ત્યાં સુધી સર્વ રમજે હું પ્રવન કરીશ. સર્વ રમજે હું મરેનત કરીશ, અને સર્વ રમજે હું હુઃખ ભોગવીશ. "

તમને મોક્ષ પ્રકાશમાંથી પુરતો પ્રકાશ બીજાને આપો. જે કરા કે નકીરે 'હેતુ' નથી એવા એક ખાખેલીયાનો વિચાર કરો તેવું પાણી મધાવા મરિ છે, અને તંદુરસ્તને ખદો છેરી બને છે. જે ઝરો પોતાનું પાણી માટે બાજુએ ફેલાવે છે, અને આજ્ઞાપાસની ઉગ્ર જમીનમાં તે પાણીને વહેવા દે છે, તેજ ઝરો તંદુરસ્ત રાખી સકાય આ નિયમ મનુષ્ય જીવને પણ એક સરખી-રીતે લાગુ પડે છે. તમારા જીવનને, તમારી પવિત્રતાને, તમારા જ્ઞાનને અને તમારા શુદ્ધિબળને તમારી અંદર મોધી રાખો તો આ 'મધુ' મધાવા મરિ છે અને તમારો નાશ કરશે. તમારા જીવનને અને તમારા આત્માને ઉપયોગી બનાવો, અને કાંઈ પણ ખાજન આપવામાં પાછી પાની કરો નહિ. અપવિત્રમાં અપવિત્ર મનુષ્યને તમારી શુદ્ધતા આપો; અજ્ઞાનીમાં અજ્ઞાની મનુષ્યને તમારું જ્ઞાન આપો અને છેક દસકા મનુષ્યને તમારો જ્ઞાનમય પ્રેમ આપો. બીજાઓને તમારો પ્રકાશ આપતાં જરા પણ આનાકાની કરો નહિ. તે પ્રકાશનો જ્યોત્સ્વિયો બધો છે કે, તે કદાપિ ખૂટે તેમ નથી. તે પ્રકાશ બીજાને આપો. તમારી જાતને ખાલી કરો જેમ તમે વધારે આપો, તેમ તેમને વધારે મળશે. જેમ તમારા ખજાનાને જલ્દીથી ખાલી કરો. તેમ તે વધારે વધારે ભગશે. કારણ કે આ પ્રકાશનો ખજાનો અખૂટ છે. જગતમાં તમને મોક્ષ પ્રકાશ ફેલાવો, જેમ જેમ તમે તે ખાલી કરતા જશો તેમ તેમ તે તમારામાં વધતો જશે અને તમને પોતાનાથી ભરી દેશે.

“ હિંદુસ્તાનની ખરી સંપત્તિનો ગૌંડ ભંડાર તે તેની જમીનજ છે. ”

શ્રીભક્ત.

‘અશોક વન.’

(શ્રીયુત રામરાય મોહનરાય-એસ્ટી-રટન કાવેજ મુખામ.)

કાકીલા બો...લે, કા...કીલા બો...લે;

કાકીલા બોલે મારા વનમાંરે... (૨) કાકીલા.

પોપટ મારે બેઠા મારે પીંજરે,

મારા પ્રિયનું નામ મુખે રટતોરે (૨) કાકીલા.

મેના કામણુગારી બેઠી આંગળીએ પ્યારી,

છેટે જ્ઞાન કરી પીયુને બોલાવેરે (૨) કાકીલા.

કાળી કાચલડી મારી ટલિયા નાંખે બહાલી,

પીયુનું નામ મુખે રટતીરે (૨) કાકીલા.

નવિન લતા નૃત્ય કરતી આવી પીયુનો સંદેશો લાવી,

આવું છું આવું છું કેહેણ લાવીરે (૨) કાકીલા.

વસંતીની તો રમતી આવી યુવતી સુંદર સારી,

બિરતી પ્રિય પીયુને લઈ આવે રે (૨) કાકીલા.

આપણી આર્થિક ઉન્નતિ.

(શ્રીયુત મોહનરાય મ. પટેલ બી. એ—મુખામ.)

“ યદ્યોગિનં પુરુષસિદ્ધમુપૈતિ હૃદયમ્ ॥ ”

“ India, generally speaking, is a poor country, that is to say, the majority of the population are poor. But there is wealth in India, and the possessors of it could, with but a fractional part of their amassed wealth, not only develop many of the industries that are dormant to-day, but make India industrially equal to any other country in the world.”

(R. N. Mukerjee, C.I.E.—in course of his Presidential Address at the Indian Industrial Conference).

* * *

* સીતાજીનું રાવજે હરજી કાપા પછી અશોક વનમાં તેમને કેદ કાપા. મનુ શ્રી રામનું નીરંતર સ્તવન કરતા આમિપાલવના ઝાંઝ નીચે સુતા હનુમાનના સંસ્થા પછી પીયુના આગમનનું મનન-સ્વપ્ન.

"India's wealth is now, if ever, being produced by the organisation of industry. Organisation has been seen to be imperative; the industrial regeneration of India can be effected by no other means * * *.....* * * Indian agriculture is in a distinctly backward position; there is much waste and production is not what it might be. It is impossible to generalise about Indian agriculture." [G. Findlay, M.A., I.E.S.—(on special Duty)—Finance Department, Government of India, Calcutta.]

સાધારણ દષ્ટિ નાખતા હિંદુસ્તાન ગરીબ દેશ દેખાય છે તથા લોકોનો ધણો મોટો ભાગ ગરીબાઈમાં જ ફિતરો ગુમરતો નજરે પડે છે, છતાં એમ નહિ કહી શકાય કે હિંદુસ્તાનમાં ધન નથી. જો તેના હુદિમાન ધનવાન આગેવાનો પોતાના ધનના અચુક અંશનો ઉપયોગ યોગ્ય દિશાઓમાં કરતા તત્પર થાય તો હજી સુધી પણ જે અનેક ઉદ્યોગો નિર્જીવવત્ પડી રહેલા છે તેમાં અસાધારણ સુધૃતિ આવી એવી તો ઉત્તમતા ખીલી નિકળે કે હુનીયાના ખીજ દેશોની વ્યાપાર ઉદ્યોગની સરખામણીમાં હિંદુસ્તાન પોતાનો પ્રકાશ અગમ્ય શકે.

યોગ્ય ઉદ્યોગ-વ્યવસ્થા ઉપર જ હિંદુસ્તાનની આર્થિક ઉન્નતિ ધવાનો સંભવ રહેલો છે. દીર્ઘદષ્ટિમય વ્યવસ્થાની હાલ ધણી આવશ્યકતા જણાઈ આવે છે, અને આવી વ્યવસ્થા વિના ખીજ ઉપાયોથી હિંદુસ્તાનની આર્થિક ઉન્નતિ ધવી અસંભવિત છે. વ્યવસ્થામય મુદ્ધારાની યોગ્ય હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડી ધણીજ નીચી રિયતિમાં પડી રહેલી નજરે આવે છે. ખેતીની હાલની રીતીઓથી મહેનત તથા ધનનું ભારે તુકશાન ખમવું પડે છે અને પરિણામમાં જેટલો પાક થયો તેમજ તેટલો યતો નથી. આવી ક્ષીણ યતી હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીનું દિગ્દર્શન કરવું એ અશક્ય છે.

મી. મુકરજી તથા મી. પ્રીન્ડલેના આર્થિક ઉન્નતિના અનુભવ તથા અવલોકનથી હિંદુસ્તાનના વ્યાપાર ઉદ્યોગ સંબંધમાં જે નિષ્કર્ષો બાંધવામાં આવ્યા છે તે તરફ ઉપર કરેલા વિવેચનદ્વારા વાચકવર્ગનું સક્ષ એસવાની આ સ્થળે ધણીજ આવશ્યકતા છે.

પૂર્વના ઇતિહાસો, નવલ કથાઓ તથા કાવ્યો તરફ દષ્ટિ નાંખતાં સહજમાં જણાઈ આવે છે કે હિંદુસ્તાન અસંખ્ય વર્ષોથી વિવિધ જાતની કળાઓ, વનસ્પતિઓ તથા ઉદ્યોગો માટે પ્રખ્યાત હતું.

પ્લુટાર્ક (Plutarch) એલેક્ઝાન્ડરની ચક્રાઈ વખતે ભરતખંડ વિષે પશ્ચિમ દેશના લોકોની શી માન્યતા હતી તેવું 'Lives of the Great men' એ નામના પુસ્તકમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે. હિંદુસ્તાનની વનસ્પતિની વિવિધતા, જુદી જુદી જાતના પાક, જવાહીર, રત્નો, ધણીયા, પદ્મીયા તથા ચોખીયા વગેરેનું તેવું વર્ણન વાંચતાં તત્કાલ વાંચનારની કલ્પનામાં ભરતખંડની ઉન્નતિનું ચિત્ર રચાઈ જાય છે.

ખાણની કાદવરીમાં ચંદ્રાપીડને શીખવવામાં આવેલી કળાઓનાં તથા અરણ્યોમાં દષ્ટિએ પડતી વનસ્પતિઓનાં જે નામો આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી કવિની અતિશયેશ્વરિની અવગણના કરી ઐતિહાસિક દષ્ટિથી અનલોકન કરતાં પણ ભરતખંડની સર્વદેશીયતા સહજ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે.

મહાભારત, રામાયણ વગેરેમાં જે વર્ણના જોવામાં આવે છે તેથી પણ સાબિત થાય છે કે ભરતખંડમાં જુદી જુદી જાતની હવાઓવાળા, તથા વિવિધ પોષકને ઉપજવનાર ભૂમિઓવાળા પ્રદેશો હતા એટલુંજ નહિ પણ અસાધારણ બુદ્ધિમત્તાવાળી અનેક આશ્ચર્ય-કારક કળાઓ પણ તેમાં હતી.

આણ, ગિરનાર, હિમાલય, વિંધ્ય વગેરે પર્વતોની ભૂમિઓમાં હજુ પણ અનેક જાતના પાકની યોગ્યતા જોવામાં આવે છે. કૃષ્ણજાદિકની વિવિધતા તથા અનેક જાતનાં ધાત્વોની વિલક્ષણતા હિંદુસ્તાનની ભૂમિમાં રહેલી છે એવું હાલના ભૂમિપરીક્ષક વિજ્ઞાન-વાદીઓએ પણ અવલોકનથી સાબિત કર્યું છે.

પૂર્વકાળથી અદ્યપિ સુધીના સામાન્ય અવલોકનવાળા આ વિવેચનથી એટલુંજ સ્પષ્ટ-વાનો આશય છે કે હિંદુસ્તાનની ખરી સંપત્તિનો શૂઠ ભંડાર જોતીવાડી. તે તેની જમીનજ છે. આ ગ્રામ ભંડારને કૃષિકાળની વિવિધ-યુક્તિઓથી બહાર લાવી હાલ જે અવનતિ દિન પ્રતિદિન નજરે પડતી જાય છે તેનાં કારણો શોધી, તેના યોગ્ય ઉપાયો કરી આર્થિક ઉન્નતિમાં આગળ વધવું એ જ હિંદુસ્તાનને જીવન દેશોની સરાસરીમાં આગળ મુકનાર ઉપાય છે.

અત્યંત આશ્ચર્યની બાબત એ જ છે કે આપણા દેશની ખેતીવાડી ધણીજ નિષ્ફળ સ્થિતિમાં અનેક વર્ષોથી પડી રહેલી છે છતાં તે તરફ વિદ્વાનો તથા ધનવાનોનું પુરતું ભક્ષ ખેંચાવા પામ્યું નથી. દુઃખકાળનાં દુઃખથી અનેક જાતના ત્રાસ સહન કરવા છતાં પણ સેંકડો વર્ષોથી ચાલી આવતી રૂઢી પ્રમાણેજ બળદ, હજી અને ઠોસનાં જુનાં પુરાણાં સાધનોમાં બિલકુલ ફેરફાર થવા પામ્યો નથી એ આજીવ શાચનીય નથી.

આમ યવાનાં કારણોનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે ખેતીવાડી તરફથી વિદ્વાન વર્ગનું વલણ દિવસે દિવસે ધટી જમ્મને વ્યાપાર તથા નોકરી તરફ વધારે વેગથી દોરાયું છે. સામાન્ય અજ્ઞાન સેધિના હાથમાં ખેતીવાડીની બચસા રચા કરવાથી તેમાં જે સુધારા થવા જોઈએ તે થવા પામ્યા નથી. જમીનન્યા છુટા છુટા દુકાનઓ પડી જવાથી સામરા જયા બધ જમીનના પાટમાં ખેતી કરવાની જે સગવડ હતી તે પણ નાશ પામી છે.

વીસમું સૈકું અનેક પ્રકારનાં આશ્ચર્યકારક સાધનોથી વિવિધ ઉદ્યોગને મદદ કરતું જાય છે; જ્યારે અમેરિકામાં થોડાજ વર્ષોમાં કૃષિ કળામાં અનેક જાતની શોધો થઈ જયા-બધ પાક થાય તેવાં સાધનો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે; જ્યારે ઓસ્ટ્રેલીયામાં સેંકડો એક-રના જમીનના દુકાનઓમાં વિવિધ જાતના પ્રયોજોથી અનેક જાતની નવી શોધો દાખલ થતી જાય છે; ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં વરસાદની વાટ જોઈને ખેતી કરવાનાં પુરાણાં હજી વગેરે સાધનોની મદદથી નાના નાના જમીનના દુકાનઓમાં વીડ, દાર વગેરે જાતના બચની ચિંતાના દબાણ નીચે ખેતી કરવામાં આવે છે.

કૃષિવિદ્યાગિત મી. લીએબીંગ (Liebig) નામના વિદ્વાને જે ચાર નિયમો ખેતી-વાડી સંબંધમાં નક્કી કરેલા છે તેનું પાલન ન થવાથીજ આપણા દેશની ખેતીવાડીની આવી સ્થિતિ રહેતી છે. તે નિયમો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઊંડવાઓના પેલણને માટે જે જે તત્વોની જરૂરીયાત છે તે યોગ્ય પ્રમાણમાં અને યોગ્ય સંજોગોમાં જે જમીન પુરાં પાડે છે તે જમીન ફળદ્રુપ કહેવાય છે.

(૨) દરેક પાક થતાં જમીનમાંથી આવા પૌષ્ક દ્રવ્યોના અંશો ઓછા થવા મળે છે. વાતાવરણ (Atmosphere) નાં તત્વોથી આ ઓટનો દૈનિક ભાગ જમીનમાં પુરા પાડવામાં આવે છે પરંતુ અમુક ચોક્કસ કસ જમીનમાંથી ખુટી જાય છે તે જો મનુષ્ય બહારનાં સાધનોથી પુરા પાડતો નથી તો જમીનમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થતો નથી.

(૩) જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થતા પાકની અંદર જે મુખ્ય તત્વો હોય છે તે જો બહારનાં ખાતર વગેરે સાધનોથી જમીનમાં નાખવામાં આવે છે તો જમીનનો કસ જેવો અને તેવો જ રહે છે.

(૪) જે સામાન્ય ખાતરો ખેતરોમાં નાખવામાં આવે છે તે વડે જમીનનો કસ પુરા પડતો નથી. ધાન્ય, ધાસ, કૃષ અને હવજાંતુની ઉત્પત્તિમાં જમીનનાં જે જે તત્વો દર વર્ષે સુસાધ જાય છે તે આવા ખાતરોથી જમીનમાં ફરીથી થતાં નથી.

આ જ વિદ્વાન આગળ વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે રોપાઓને ઊગવા માટે જે ૧૪ તત્વોની જરૂર પડે છે તેમાંનાં થોડાંજ બહારનાં ખાતરોથી પુરા પાડવાની જરૂર રહે છે. નાઇટ્રોજન (Nitrogen), ફોસ્ફોરીક એસીડ (Phosphoric acid) પોટાશ (Potash) કે ક્વચિત્ થોડો ચુના (Lime) નો ભાગ જમીનની પ્રુદિ માટે બહારનાં સાધનોથી પાડવામાં આવે તો જમીનને કસ ઓછો ન થવાથી પાક ધણાજ મોટા જગ્યામાં થાય અને મહેનત તથા ખર્ચ ઉપરાંત બારે નદી ખેડુત મેળવી શકે છે.

આ નિયમો આપણી ખેતીવાડીમાં, અઘાનતા અને પેસાની તંગીને લીધે ન પળાવાથી હાલનાં દુકાળનાં વારા વેઠવાનો સમય આવ્યો છે.

હવે આપણી આ સ્થિતિમાં આવી પડેલી ખેતીવાડીમાં કેવા નિયમોથી અને કેવા પ્રયત્નોથી ફરફાર કરવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ તેનું ઉપયોગમાં આવે તેનું (Practical) કેટલુંક ટુંકું વિવેચન કરવાની અત્ર જરૂર રહે છે; પરંતુ તે કરતાં પહેલાં સુધરેલા દેશોમાં વીસમા શેકમાં ખેતીવાડીના કેવા અદ્દશ્ય અખતરો કરવામાં આવે છે તેનું ચિત્ર લક્ષ્ય બિંદુ (Ideal) રૂપે પ્રથમ આપવાની આવશ્યકતા રહે છે.

અમેરિકામાં થોડાં વર્ષોથી જે યંત્રસાધનોથી જમીનના મોટા દુકાડાઓમાં નવિન શોધોને આધારે ખેતી કરવાના અખતરો ચાલે છે તેમાં થોડા વખતથી મોટા ફરફાર કરવામાં આવ્યો છે. ગજમા સૈકામાં અમેરિકામાં ગેસનાં યંત્રો (Gas-tractor) થી ખેતી કરવાનું સાહસ શરૂ થયું.

“ Since then “ Steam plowing ” has become “ traction plowing ” and as tractors began to be used for disking, seeding, harrowing, hauling binders, threshing and marketing, filling the silo, shredding and grinding corn, sawing wood, and a dozen other purposes ” (Scientific American Vol. CVI No. 6).

આત્માર સુધીમાં માત્ર યંત્રની મદદથીજ ખેડવાનું, વાવવાનું, લણવાનું, ડાણાં સાર કરવાનું, શેલા બરવાનું, તથા બજારમાં પહોંચાડવામાં વગેરેનું સમગ્ર કામ એવાં સગવડવાળાં યંત્રોની મદદથી અમેરિકામાં કરવામાં આવે છે.

થોડા સમયથી આ કામ શીખવવાની જુદે જુદે રથોએ કોસેને તથા પ્રયોગનાં ખેતરો

દિધાવામાં આવ્યા છે. સંખ્યાબધ વિદ્યાર્થીઓને તેમાં અતુલ્ય આપવામાં આવે છે તથા સુધળી જતનાં કામ શીખવવામાં આવે છે.

હમણાં એક એવું મોટું યંત્ર શોધવામાં આવ્યું છે કે જે વડે ખેતીવાડીનું સમગ્રું કામ માણસ ઘોડા બળના ભોગથી કરી શકે અને જ્યાંયે પાક ઉપજતો શકે. આ યંત્રના ઉપયોગની કુશળતા માટે હમણાં સંખ્યાબધ વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવામાં આવે છે. સાદી ભાષામાં તથા હાલના ખર્ચ વિના વિદ્યાર્થીઓને "Traction Farming" શીખવવામાં આવે છે.

ઐરોપ્પીયામાં પણ સરકારે એકરતા મોટા જમીનના ટુકડાઓમાં નવિન સુધારાથી ખેતરો તૈયાર થઈ ધણો સારો પાક તૈયાર કરવામાં આવે છે.

"In the United States, in Australia and many European countries enormous advances have been made in recent years. We have, it is true, greater difficulties than these countries, because we are not dealing with a population of four millions dependent on the soil but with a population of two hundred millions, and the co-operation which is essential to success is not always forthcoming."

"Agriculture is and must remain by far the most important of Indian industries and the essential base of India's prosperity. Two thirds of the population subsist on Agriculture."

(The Indian Review).

ભારતીય—યુનાઇટેડસ્ટેટસ, ઐરોપ્પીયા અને અનેક યુરોપના દેશોમાં ઘોડાં વધેથી ફૂલકામાં અસાધારણ સુધારા થતા પામ્યા છે. હિંદુસ્તાનને તે દેશો કરતાં વધારે સુશીલ્લો નરવાડું મારણ એ છે કે તે દેશોમાં આળીસ લાખ માણસ ખેતીવાડી ઉપર આધાર રાખી રહેલાં છે ત્યારે આપણા દેશમાં વીસ કરોડ જેટલી પ્રજાનો આધાર ખેતીવાડીની સારી રીતિ ઉપર રહેલો છે. વિશેષમાં જે સહકારી બળતી વિકસન માટે ખાસ આયત્થકતા છે તે હવેનાં આપણાં માણસોમાં જોવામાં આવતું નથી.—હિંદુસ્તાનના સર્વ ઉદ્યોગોમાં ખેતીવાડી અત્યંત અગત્ય ભાગવે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ભોગવશે, ખેતીવાડી જ હિંદની સપ્તિનો મુખ્ય આધાર છે. હિંદના ઇતિહાસે જ તૃતીયાંસ ભાગ ખેતીવાડી ઉપરજ ગુજરેલો છે. (ધી ઈન્ડિયન રીવ્યુ).

આપા સંજોગોમાં કેવા સુધારાથી ખેતીવાડીમાં આગળ પગલાં ભરવાં એ પ્રશ્ન છે. શુદ્ધિમાને વિચારવાની અગત્યની દરજ્જા હરે છે. અમેરિકા કે ઐરોપ્પીયામાં જે સુધારાઓ થાય છે તેવા સુધારાઓ તરફના આપણા દેશમાં લાગુ કરી શકવાના સંભવો શું છે. આપણા દેશ માટે મૂળભીજ ખેતીવાડીના ઉદ્ધાર થાય તેવાં પગલાંઓ ચલાવવાં જોઈએ તથા ધેરંધી તેમાં પ્રવેશો ચાલુ રાખ્યા કરવા જોઈએ.

શુભરાત વગેરે પ્રદેશના ખેડુતો તરફ નજર નાખતાં ખેતીવાડીનું ધોરણ ધ્યાને લેવું અપરિચિત થયું છે તેનો વિચાર સહજમાં આવી શકે એમ છે. હાલના કાળમાં ખેતીવાડીમાં જે કામ ખેતોએ કરે છે તે કામ જમીનમાં કરીથી કુશળતા પુરતું નથી થઈ શકે એવી તેમજ બદારેનાં ખાતરોનાં સાધનોથી જમીનમાં પુરો પાડવામાં આવે છે.

આશુક ગામમાં પણ થોડા સમયથી જો પંપ ચલાવવામાં આવ્યા છે. પંપના કર્મમાં બાળીદાર રહેલા એક રનેલી મિત્ર સાથે ચર્ચા થતાં તેમના તરફથી જાણવામાં આવ્યું હતું કે આ યોજનાથી પંપથી અમુક લાવથી પાણી આપનાર બાળીદારને તમા પાણી લેનાર ખેતરવાળાઓને ધણેજ સારો નફો મળવા માંડ્યો છે.

મુંબઈમાં એક ઈન્જીનીયર સફ્ટવુડર અમુક એકર સારી જમીન તૈયાર કરી નવિન સગવડોથી કેટલાક રનેલીઓ સાથે તેમાં યોગ્ય પાક ઉપજાવવાનું સાદસ ઉપાડવાની તૈયારી કરે છે.

થોડાસાના રહેવાસી શ્રીમુત ચંદુલાલ શંકરલાલ પોતેજ વડા ગામમાં ત્રણસો એકર જમીનના પાટમાં હાલ પાતાળી કુવા વગેરેની સગવડ ગોડવીને થોડા પાયા ઉપર અને તેટલાં નવિન શોધાનાં સહાયક સાધનોથી 'ખેતીનું' ગંજાવર સાદસ ઉઠાવવામાં યોગદાં ગયા છે. પંપ, કુવા, ખેતી કરવાનાં સગવડવાળાં હથીઆરો તથા યોગ્ય સલાહકારો વગેરે વગેરે સહાયક બળથી તેઓ આપણા દેશ માટે એક હિસાદખેરક દર્શાવે બનશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. તેઓએ પુનામાં અભ્યાસ કરી હિતમ અનુભવ પ્રાપ્ત કરેલા છે, આર્થ મહાભારત સાદસો ખેડવામાં સાદાપ્ય અર્પવા માટે વડા ગામના દારિર સાહેબની પેઠે અનેક રાજ રજવાડાઓએ તત્પરતા દર્શાવવી અગત્યની છે.

તા. ૧૧ મી અને ૧૨ મી માર્ચે મુસ્તમાં બરાચેલી નોબર્ન ડીવીઝનલ કૅન્કરન્સની ચર્ચાથી પણ સરકારની દિલસીદત્વ લેખમાં પ્રતિબિંબ પડવા માંડ્યું છે. એ હિસાદ જનક છે.

"And if this pleasant state of things continues, and such an interchange of views for practical co operation is provided from time to time, there is a hopeful future for agriculture in Gujarat."

(The Gujarati—24-3-12)

પ્રિય વાચકો ! પ્રિય સહાનુભૂતિસિચક દેશબંધો ! તથા સન્મતિસંપન્ન સુદ ધનવાન આગેવાનો ! હિંદુસ્તાનની જર્જર હાલતમાં પહેલિકી પૃથ્વીમાતા પોતાનાં સંતાનો તરફથી પોપણ માગે છે ! દુઃકાળ વગેરેના તાપોથી તમે થયેલી તમારી જન્મશ્રમિ નિસ્તેજ થહેરે તમારા હાથના ટેકા માગે છે ! આખર વખતની તૈયારીમાં પહેલિયતી તમારી અનુભવી જનેતા સ્વદેશીય કે વિદેશીય ગમે તેના હાથનું પોપણ લેવા ખરતા આશુથી પ્રાર્થના કરે છે—શું તમે નહિં સાંભળો ?

સ્વદેશી અને વિદેશીયના વ્યર્થ મનબેદો છોડી દઇ પશ્ચિમના પુરુષાર્થને આવકાર આપી પૂર્વના ઉરસાહ સાથે જોડી નાંખો ! એક લક્ષાધિપતિને જ્ઞાન તે તમારાથી નીચો અને તેની દ્વેષાળી ઇર્ષ્યા ન કરો પરંતુ તેના માર્ગમાં તેણે જે બળ તથા કળ વાપર્યાં હોય તેવા બળ તથા કળ તમારામાં પ્રવર્તાવી તમે તેના જેવા અથવા તેના કરતાં પણ અધિક હિંમત બનવાના પ્રયાસમાં જોડાઓ.

આશાનાં બળખેરક ફિરજોતો ઝગકારો જોતાં સર્વ આર્થબંધુઓએ નામદાર શહેન-સાહનો રાજ્યારોહણ સમયના નીચેના વચનમાં વિશ્વાસ રાખી પ્રયત્નશીલ થવું એજ કર્તવ્ય છે.

"Trusting my people and cherishing the Laws and Constitution of my Beloved country."

George R. T.

लोकप्रिय महाराज सर अशाठराव जायकवाडे
(न्यायी सेवाकर्मी)

Progress of Education in the Baroda State.

વડોદરા રાજ્યમાં કેલવણીની પ્રગતિ.

શ્રીમન્ત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એક નમૂનેદાર રાજ્યકર્તા તરીકે મશહૂર છે. રાજ્યના પ્રત્યેક ખાતા પ્રમુખના સાથ સાચવનારા બને, એટલા માટે વડોદરાના રાજ્ય-તેઓશ્રી હંમેશાં નિરીક્ષણ કરતા રહે છે અને તે માટે જાની સહકર્તા હરેક સાધનો ચોજે છે. આસપાસના બ્રિટિશ પ્રદેશના શિક્ષણની પ્રગતિ સાથે પોતાની પ્રજાની પ્રગતિ પણ ચાલુ રહે એવા ઉપાયો તેઓ નામદાર ચોજતા રહે છે અને વખતોવખત બ્રિટિશ રાજ્યના સુનંદા અમલદારોની નોકરી રાજ્ય માટે ઉછીની લઈ રાજ્યવહીયત અનુદરશીય બને અને તેમાં સરલતા થાય એવા પ્રયત્નો તેઓશ્રી તરફથી સતત થયા કરે છે.

આ પ્રમાણે તેઓશ્રીની પ્રવૃત્તિ સર્વદેશીય હોવા છતાં કેળવણી સંબંધે એ નામદાર જે દિવસ ધરાવે છે તે અતુલ્ય છે. એ સંબંધમાં તો વડોદરા રાજ્ય કેળવણીનો ક્રમશઃ બ્રિટિશ રાજ્યને પણ ધડા સેવા લાખક બન્યું છે. કેળવણી ખાતાના વિસ્તાર.

ઉપરીતુ પદ મહુમ રા. સા. સોગીલાલ પ્રાજુવલ્લભદાસ, રા. બા. હરગોવિન્દદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા અને ખા. બા. જમશેદજી અમરદેસર દલાલ, એમ. એ. એલ એલ બી. જેવા કેળવણીના બાહોશ અમલદારોએ અત્યાર સુધીમાં સોગવેલુ છે. હાલ એ ખાતાના વડા (વિદ્યાધિકારી) મે. રા. રા. આદરજી મનનોસજી મસાણી એમ. એ. બી. એસ. સી. છે. એઓ સાહેબની વડોદરા કોલેજના સાયન્સના પ્રોફેસર તરીકેની કાર્તિ આખા મુખ્ય ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. વડોદરાનું સ્ટેટ-મ્યુઝિયમ (સંગ્રહ સ્થાન) જે હિન્દુસ્તાનના વખણાતા મ્યુઝિયમ પેકીનું એક છે તેના ડિરેક્ટર એઓ સાહેબ હતા અને હાલ પણ એઓ સાહેબ તેના ઉપર દેખરેખ રાખતા રહે છે. મે. મસાણી સાહેબ મુખ્ય યુનિવર્સિટીના એક અમલક સભાસદ છે. એમણે પુરોપમાં પ્રવાસ કરી ત્યાંની કેળવણીની સંરખાઓની મુલાકાત લઈ ત્યાંના દેશીની કેળવણીની પદ્ધતિને અતુલ્ય ચોજ્યો છે. વડોદરા રાજ્યમાં કેળવણીના બહોળા વિસ્તાર એઓ સાહેબના અમલમાં શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબની ઉદાર રાજનીતિથી થયો છે. શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડે રાજ્યને પૂર્ણ અખતાર ધારણ કર્યો તે વખતે રાજ્યમાં કેળવણીની સંરખાઓ આસરે ૨૦૦ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા લગભગ ૨૨૦૦૦ હતી અને તે પાછળ ૬૨ વર્ષે મગલ. એ લાખ બાળાસાઈ રૂપિયા ખર્ચાતા હતા. ૩૦ વર્ષમાં સર્વ પ્રકારની શાળાઓની સંખ્યા વધીને લગભગ ૩૦૦૦ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા લગભગ પાંચ લાખ થઈ છે અને તે પાછળ દરવર્ષે લગભગ સાઠતેર લાખ રૂપિયા કલદાર ખર્ચાયા છે. રાજ્યનું શિક્ષણ લગભગ ૮૧૦૦ ચોરસ માસ છે અને વસ્તી ૨૦ લાખ માણસની છે. તેમાં વસ્તીવાળા બાળોની સંખ્યા લગભગ ૩૧૦૦ છે એટલે એક આબી વસ્તીવાળા માટે સિવાય લગભગ દરેક મામે શાળા છે. વળી પ્રાથમિક શિક્ષણ દરમિયાન તથા મહત્ત આપ.

વાની યોજના કરેલી હોવાથી શાળામાં જ્યાં લાપક છોકરાના સંકેતે ૭૯ ટકા અને છોકરી-
ના સંકેતે ૪૯ ટકા શિક્ષણનો લાભ લે છે.

પ્રગતને ડેળવણીના સાધનો પૂરાં પાડવા માટે રાજ્યની જોખમદારી સખાંધ નામદાર
મહારાજ ગાયકવાડ પોતાના એક ઈચ્છે ઉપરથી લેખમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“ મારા માનવા પ્રમાણે, રાજ્યની ઉત્કૃષ્ટતાનો નિર્ણય, તેના વહીવટની જુદી જુદી
હકીકતથી નહીં, પરંતુ જે લોકોના ઉદ્દેશ્યો તે માર્ગદર્શક છે
શ્રીમન્ત મહારાજ તેમનામાં રહેલી સર્વ ઉત્તમ માનુષી શક્તિના સંવર્ધન માટે તે જે
સાહેબની લાવ- સરળતા કરી આપે તેના પ્રમાણથી, તેમજ તે શક્તિઓ સંવર્ધિત
ના અને નીતિ, કરીને સુખવરિયત સમાજની રિથિતિમાં તેમને અજમાવવાનો તદ્દન
ખુદ્દો અને પૂરતો પ્રસંગ આપે, તે ઉપરથી કરવો જોઈએ. આ
પરથી એ નક્કી થાય છે કે સાર્વત્રિક શિક્ષણ પૂર્ણ પાડવું એ રાજ્યનો પ્રથમ ધર્મ છે.
જૂના વખતમાં, જ્યારે લોકોએ માત્ર કરો બરવા, કાપદાને આધીન રહેવું, ખેતી કરવી,
અને સુદના પ્રસંગે દારૂગોળાના બક્ષ થવું એટલુંજ કરવાનું હતું ત્યારે તેમને ડેળવણી આપ-
ની આવશ્યકતા જણાતી ન હતી. પરંતુ હાલના સમયમાં, જ્યારે જાહેરમતની વધારે
વધારે કિંમત અંદાતી જાય છે, અને સ્વતંત્ર તથા જોખમ બરેલી પ્રવૃત્તિનું પૂરું
પૂરું પ્રમાણ લોકોને બક્ષાતું જાય છે તેવે સમયે તેમનાં નવાં, બધાં અને જોખ-
મી માટે સજ્જ થવાને સાર્વત્રિક શિક્ષણની તેમને અપેક્ષા છે. પ્રગતિજનના આ સમયમાં
માન અને તેથી કરીને પીડાતી વસ્તી રાખવી એ બપબરેલું છે, કારણ કે એવી વસ્તી
ઉપર અસરકારકતા અને મતવાદના પહેલા સપાટાનીજ અસર થવા સંભવ છે, તેમજ વળી
હાલના સમયમાં એવી પણ તકરાર આણી શકાય નહીં કે ડેળવણી એ રાજ્યનું નહીં પણ
વ્યક્તિનું કામ છે. અર્થશાસ્ત્રનું એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ થતું જાય છે કે ડેળવણી પૂરી પાડવી
અને તેની નિરીક્ષા કરવી એ સુખ્યત્વે કરીને રાજ્યનો ધર્મ અને સૌથી અગત્યનો ધર્મ છે,
અને તે છૂટા છવાયા અભ્યવરિયત અપાસથી કરકસરથી કે અસરકારક રીતે કાંઈ પ્રકારે
પણ જગતની શકાતો નથી. ” આગળ લખતાં શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબ સિમલાની ડેળવણી-
પરિપક્ષમાં નામદાર લોર્ડ કૉર્ને ઉચ્ચારેલા નીચેના શબ્દો દાંકે છે:—

“ પ્રાર્થનિક ડેળવણી કે જેથી હું લોકસમૂહને દેશી બાપામાં શિક્ષણ આપવું સમજું
છું, તેના ખ્યાલથી વિચાર કરવા માટે વધારે વિચારણ અને વધુ વાદ્યસ્ત ક્ષેત્ર ખુલ્લું થાય
છે. સરકારે આ બાબતમાં પોતાનો ધર્મ પૂરેપૂરો જનજ્યો નથી એવું ધારનારાઓમાંના હું
એક છું. + + + હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ઘાટામાં ઘાટે બાય ક્યો છે । લોકસમૂહમાં શંકા,
વહેમ, ઉભરા નીકળવા, ગુન્હા, અને વળી ખેતી સખાંધી અસંતોષ અને પીડાનું મૂળ થું
છે । તે અજ્ઞાન છે; અને અજ્ઞાનતાનો એકલો ઉતાર ક્યો છે । જ્ઞાન. જેટલા પ્રમાણમાં
આપણે લોકસમૂહને શિક્ષણ આપીશું તેટલા પ્રમાણમાં આપણે તેમનું ભાગ્ય વધારે સુખી
કરીશું, અને જેટલા પ્રમાણમાં તેઓ સુખી થશે તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ નીતિવિગ્રહના
વધારે ઉપયોગી બનીશો. ” મહારાજ ગાયકવાડ આગળ લખે છે, “ આ હકાવણીના
શબ્દો છે, અને તે જ્યારે આવા શ્રેષ્ઠ અધિકારીથી ઉચ્ચારાયા છે ત્યારે તે સાર્વત્રિક પ્રાથ-
મિક ડેળવણીપ્રતિ ઘાટી પ્રગતિની આગાહી આપે છે. આથી કરીને સાર્વત્રિક શિક્ષણ

તત્વ દિ'ફુસ્તાની ફેલવણી સંબંધી રાજ્યનીનિવું સ્વીકારામણું અંગ ગણી શકાય."

ઉપરનો ઉતારો શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબની બાવના અને નીતિનો ખ્યાલ આપે છે.

૧ પ્રાથમિક ફેલવણી.

સને ૧૮૮૦-૮૧માં દેશી શાળાઓની સંખ્યા ૧૮૦ અને તેમાં બાલુનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૭૪૬૫ હતી. પંદર વર્ષ પછી એટલે સને ૧૮૯૫-૯૬માં શાળાઓની સંખ્યા ૧૩૮૦ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૮૭૭૫૫ થઇ અને સને ૧૯૦૬-૧૦માં તે વધીને ૨૮૩૩ શાળાઓ અને તેમાં બાલુતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૬૪૭૩૭ થઇ છે. શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબે રાજ્યનો પૂર્ણ અખત્યાર ધારણ કર્યા પછી પાંચ વર્ષના અનુભવ લઈ સને ૧૮૮૫ના ડિસેમ્બરની ૯ મી તારીખે એક અગત્યનો દુકમ બહાર પાડ્યો કે દર વર્ષે ૩૦ નવી શાળાઓ ઉઘાડવી અને ખાતાએ (૧) નવી વાચનમાળા તૈયાર કરવા ઉપર, (૨) છાત્રોની શારીરિક ફેલવણી ઉપર, (૩) કન્યાશાળાઓ માટે ઓચિંદકિ પૂરી પાડવા ઉપર, (૪) મધ્યમ વર્ગની અને પછાત પહેલી ક્ષેત્રમાં ફેલવણીના પ્રસાર કરવા ઉપર, (૫) શાળાઓમાં સમદરયાનો લેખા કરવા ઉપર, અને (૬) દેશી બાળસાહિત્ય વધારવા ઉપર લક્ષ આપવું, અને દર વર્ષે ૫૦ થી ૬૦ હજાર રૂપીઆની રકમ શાળાનાં મકાનો બંધાવવા પાછળ ખર્ચવી. સદરહુ રકમ પાછળથી રૂ. ૭૫૦૦૦ની કરવામાં આવી હતી અને સને ૧૯૦૬-૧૦માં એજ્યુકેશન કમિશનની ભાગમણુપરથી તે વધારીને એવડી એટલે વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦૦૦૦ની કરવામાં આવી છે. ઉપર જણાવેલી શાળાઓ ઉપર પ્રત્યક્ષ કેઅરેખ રાખવા-માટે ફરેક પ્રાન્ત દીક એકેક એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મળી ચાર ઇન્સ્પેક્ટરો છે અને તેમના હાથનીએ ધણુંખરું તાલુકા દીક અગર બે તાલુકા ઉપર એકેક ટેમ્પુરી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર છે. પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોના ઓછામાં ઓછો પગાર રૂ. ૭ ફરેસો હતો તે ઓછામાં ઓછો રૂ. ૧૦) રાખવા એજ્યુકેશન કમિશને ભલામણ કરવાથી શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબે મંજૂરી આપી છે અને તે વધારાના ખર્ચને પહેલ્લી વળવા માટે રૂ. ૧૭૦૦૦૦ મંજૂર કર્યા છે. રિક્ષકો પોતાના કામમાં લાપક હોય તેમનેજ આ લાભ આપવો ઉચિત ગણેલો હોવાથી ટ્રેનિંગ કૉલેજના પહેલા વર્ષની પરીક્ષામાં પસાર થયેલા છત્રમનેજ આ વધારો આપવામાં આવે છે. પરીક્ષાની ફરજ તેમને હાડમારીરૂપ નહીં થાય એટલા માટે કૉલેજમાં અગ્ગાસ કર્યા શિવાય ખડારથીજ પરીક્ષા આપવાની કેટલાક વર્ષ માટે છૂટ રાખેલી છે જેથી શિક્ષકને સતોષ થવા સાથે શાળાઓના શિક્ષણમાં પણ સુધારો થવાનો ઉદ્દેશ પાર પડે છે.

૨. ફરજિયાત ફેલવણી.

બ્રિટિશ રાજ્ય તથા હંતર દેશી રાજ્યોએ જે અખતરનો આરંભ કર્યો નથી તે નામદાર ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં સંપૂર્ણ કૃતેદયદ નીવડ્યો છે. નામદાર બ્રિટિશ સરકાર એ અજમાયશ બંધાનપૂર્વક જોતી રહી છે અને ત્યાં પણ નામદાર ગોખલેના બિલથી તથા નામદાર સહેનસાહ પંચમ જ્યોર્જ દિલ્હીના તાજપોષીના દરબારમાં બહેર કરેલી રૂ. ૫૦૦૦૦૦ ની માન્ટથી અખતરો અજમાવવાનો સંકલ્પ નક્કર આવેલો જણાય છે. સને ૧૮૯૩ માં શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબે ફરજિયાત ફેલવણીની યોજના અજમાવી જોવાનો નિશ્ચય કર્યો અને રાજ્યના ખૂણે પહેલા અમરેલી તાલુકામાં એવી શાળાઓ ઉઘાડવા દુકમ કર્યો. ૭ થી ૧૨

વર્ષની વયના બધા છોકરાઓ અને ૭ થી ૧૦ વર્ષની વયની બધી બાળાઓને એ શાળાઓમાં જવા ફરજ પાડવામાં આવી અને જેઓ તેમ કરવામાં કસુર કરે તેમનાં માખાપોને નાનો સરખો દંડ કરવાનું કરાવવામાં આવ્યું. ગરીબ સોંકોને આ કાયદો સખત પડે નહીં એટલા માટે શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીના સેંકડે ૪૦ ટકા અને પાછળથી બધાને શ્રીની માધી આપી દાખલ કરવામાં આવ્યા. આ અખતરો ત્રણ વર્ષ આવ્યો એટલામાં એવી હકીકત જાણાઈ કે શાળામાં જવા લાપક વયનાં છોકરાના સેંકડે ૯૯૯ ટકા શાળામાં દાખલ થયાં, અને એ યોજના અમલમાં લાવવાને ઠાંઈ મુશ્કેલી જણાઈ નહિ. શરૂઆતમાં ૧૦ ગામોમાં આવી શાળાઓ ઉઘાડવામાં આવી અને ૧૦ વર્ષમાં તે વધીને ૫૨ થઈ. સને ૧૯૦૪-૦૫ ની આખરે અમરેલી તાલુકાનાં ૫૦ ગામોમાં આવી શાળાઓ હતી, અને બીજી ૧૫ નિયમિત શાળાઓમાં પહેલાં ત્રણ ધારણો ફરજિયાત ડેજવણીના કાયદા પ્રમાણે રાખવામાં આવેલાં હતાં; આ પ્રમાણે એ પ્રકારની ડેજવણી માટે શાળાઓની કુલ સંખ્યા ૮૫ હતી. આ શાળાઓ પૈકી ૨૨ માત્ર કન્યાઓ માટેની હતી અને બાકીની મિત્ર શાળાઓ હતી.

રાજ્યના સર્વે ભાગોમાં ફરજિયાત ડેજવણીનો પ્રસાર કરવાનો વિચાર નામદાર મહારાજ સાહેબના મનમાં ધણી વર્ષથી હતો અને એટલા માટે જુલાઈ ૧૯૦૪ "ચી" એક કાયદો ઘડવામાં આવ્યો. બાળકોને આ કાયદામાંથી કેટલેક પ્રસંગે મુક્ત કરવામાં આવે છે, જેવા ૧, (૧) માંદગી અગર બીજી બોડને લીધે તેઓ અસક્ત બની ગયાં હોય, (૨) અમુક કસાવેલા પ્રમાણ કરતાં ઓછું જન્મીનું મહેસુલ બરનાર બેસુત માખાપનાં તેઓ બાળકો હોય, (૩) જેઓ પોતાને ઘેર ડેજવણી સેતાં હોય, (૪) પડદેનશીન બાળાઓ અને જે વર્ગનાં બાળકો માટે રાજ્યમાં ઇલાયદી શાળાઓ સાધારણ રીતે હોય, વગેરે.

હાલમાં છોકરા તથા છોકરી માટે દેશી ભાષાનું ઓછું ધોરણ ફરજિયાત ડેજવણીની યત્તા કરેલી છે. કન્યાની વય ૧૦ થી વધારીને ૧૨ વર્ષની ફરજિયાત ડેજવણી માટે મુક્ત કરેલી છે, કેરવેલી વયમર્યાદાવાળાં છોકરાનાં માખાપ અને વાલીઓ તેમને શાળામાં મોકલતાં ચૂકે તો તેમને શરૂઆતમાં નહીં જેવો દંડ થતો પરંતુ એ તેમને દર મહીને દંડ કરવામાં આવે છે, તેમજ લાગત ૬ દિવસની ગેરહાજરી માટે પણ દંડ ભરવો પડે છે. કલકત્તામાં આવેલા એક ઇંગ્લિશ હિપરથી બ્યાપ્પાનમાં શ્રીમન્ત ગાયકવાડ મહારાજે પોતાના વિચારો નીચેના રાજ્યમાં જાહેર રીતે દર્શાવ્યા છે.—"શ્રીની માધી આપી ફરજિયાત ડેજવણી આપવાનો પ્રયોગ આ દેશમાં અપૂર્વ છે; અને તો પણ તેની અપૂર્વતાએ આપણને આપણી ફરજમાંથી બાકીપવા જોઈએ નહીં. * * એમ છતાં વડોદરા રાજ્યમાં સર્વે ઠેકાણે ફરજિયાત ડેજવણી દાખલ કરવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે, અને તેથી મારી પ્રજાને લાભ થયેલા જોવાની હું આશા રાખું છું. રાજ્યના એક ભાગમાં કેટલાક વર્ષથી આ પ્રયોગ સતોષકારક પરિણામ સાથે અજમાવાતો હતો. એ અખતરોની ફત્વેને લીધે હિમત આવવાથી આખા રાજ્યમાં પ્રાયમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને તદ્દન મફત આપવાનો મેં કરાવ કર્યો છે." આખા રાજ્યમાં પ્રાયમિક શિક્ષણ મફત આપવાની ઉદારતા શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબે કરેલી હોવાથી ફરજિયાત શાળાઓનો સમાવેશ પ્રાયમિક શિક્ષણની નિયમિત શાળાઓમાંજ કરવામાં આવેલો છે.

નાથ (અપ્રેમી)

પ્રેમી વૃત્તિની દર્શન દેવા ઇષ્ટપ્રતિ યાચના.

(લેખક, ચંદુલાલ મોહલાલ મુખર્જી)

(વારિ લાલા, મોહન જમીવાલા. એ લય)

આવો આવો, મોહન મન ભાવો, રીઝાવો,
ખીલાવો મને—

છાની છાની છળિલા વાટ જોઈ,
તારી મોહીની મુરત પર મોહી,
હું મોહી રહી છું વહાલા, આવો હે જંસિવાલા,
નંદલાલા, ગોવાળા, ઊગાળા, રસીલા—

હું-મૂર્છે આવી આવી આવી,
ઘોય ગળવી પ્રિય નાથ,
એરી એરી વહાલા,
ઘોય ગળવી પ્રિય નાથ,

કરું હું કાલાવાલા, લટકાળા ઊડી આળા,
હરખાતા, મલકાતા, લચકાતા ને ગાતા—

સ્ત્રીકેલવળી.

*(ત્રીયુત વનીચંદ મોરારજી કોહારી બી. એ.—ગોડલ)

મહેરખાન અધિપતિ સાહેબ;

આપના પ્રકટ થતા “ સ્ત્રીકાન્ત ” નામના પાસિકના ફાતુન માસના અંકમાં “ સ્ત્રી
ફળવણી સંબંધી ફેટલાક વિચારો ” એ મથાળાનો લેખ પ્રકટ થયો છે, તે મ્હારા વાંચવામાં
આવ્યાથી મ્હને પણ તે વિષયના ફેટલાક વિચારો દર્શાવવાની આકાંક્ષા થઈ છે.

કન્યાઓને પ્રથમ શિક્ષણ આપ્યા પહેલાંજ આ વિષયનું નિરાકરણ થવું જોઈએ. કન્યા-
ઓને શિક્ષણ તો આપવુંજ એ વાત સ્વતઃ સિદ્ધ છે. પણ શિક્ષણ કયા પ્રકારનું આપવું તે
પ્રશ્ન હજી તેવો ને તેવોજ છે. તેઓને કોલેજમાં અપાય છે તેજ શિક્ષણ આપવું, અથવા
તેઓને કેવલ ગુજરાતીનેજ અભ્યાસ કરાવવો અથવા તેઓને સંસ્કૃત શિખવવાની આવશ્ય-
કતા છે કે નહિ આવા આવા અનેક પ્રશ્નો નિરંતર રહેલા છે. આ લેખમાં લેખકે એ
પ્રશ્નનું કંઈક અંશે નિરાકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

આ લેખના ત્રણ ભાગ પાડેલા છે. ૧ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. ૨ તે શિક્ષણ.

* એન્જી-નરટન કોલેજના શ્રેણીના પદને અતુલવ કયો પછી પરિપક્વ થયેલા પોતાના
વિચારોને વીસમી સદીની આપણી સ્ત્રી ફોર્મણીના પ્રાપ્તવ્ય લક્ષ્ય (Ideal) રૂપે આ
લેખ દ્વારા પ્રાટ કરવા માટે કાર્યવાહી મંડળ લેખકનો આભાર માને છે.

શ્રી રીતે આપણું અને ૩ તે શિક્ષણ આપવાને માટે અભ્યાસ કેવા ક્રમમાં ગોઠવવો. આપણે શિક્ષણ બે પ્રકારનાં રાખીશું ૧ જે કન્યાઓ સારા અને ઉંચા કુટુંબની હોય અને જેને પુરો અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા હોય; ૨ જે કન્યાઓ સાધારણ સ્થિતિની અથવા તો ગરીબ સ્થિતિની હોય અને જેઓથી પુરો અભ્યાસ થઈ શકે નહિ અને પુરો અભ્યાસની જેના ગૃહ સંસારમાં જરૂર પણ ન હોય. પહેલી જાતના શિક્ષણને માટે દસ વરસ ઐટલે કે બે કન્યા ૭ વરસની થાય ત્યારથી શાળામાં જાય તો સાંજ વરસે અભ્યાસ પુરો કરે અને બીજી જાતના શિક્ષણને માટે સાત વરસ રાખીશું ઐટલે કે કન્યા ૧૩ વરસની થાય ત્યાં સુધીમાં તેનો અભ્યાસ પુરો થાય. બીજી જાતની કન્યાઓને માટે કન્યાશાળામાં સાત ગુજરાતી સુધીમાં જે શિક્ષણ આપાય છે તે યોગ્ય છે અને તે ઉપરાંત પહેલી જાતના શિક્ષણમાંથી અમુક વિષયો યોગ્ય લાગે તેટલાજ શિખવવા.

પહેલી જાતના શિક્ષણ ક્રમ ઉપર વિચાર ચલાવીએ. તે શિક્ષણના આપણે ત્રણ ભાગ પાડીએ ૧ વિદ્યા ૨ કળા અને ૩ તે ઉપરાંત ગૃહવિજ્ઞાન, વ્યાયામ તે આપણે એક વિષય તરીકે ગણીને તે ઉપર પણ ચર્ચા કરીશું.

હવે આપણે વિદ્યાનો ભાગ લઈએ અને તેમાં ક્યા ક્યા વિષયો શિખવવા તે ઉપર જઈએ.

વિદ્યા એવી આપવી જોઈએ કે તે વિદ્યા સ્ત્રીઓને ગૃહ સંસાર ચલાવવામાં થઈ જ

વિદ્યા. ઉપયોગી થઈ પડે. કોલેજમાં બી. એ. સુધીની કેળવણી આપવી તે ધણીજ

સરસ છે, તેથી હું વિરૂદ્ધ ગતનો નથી પણ યુનિવર્સિટીની પરિક્ષાએ માટે તેમજ

થવું અને તેમાં મુખ્ય યુનિવર્સિટીમાં પસાર થવું એ કઠિન તથા માટે સ્ત્રીઓનું કામજ

શરીર સર્જાયેલું હોય એમ મને લાગતું નથી. પરિણામ એ આવે છે કે બી. એ. પસાર થયા

પછી એક સુંદર યુવતિ જોવાને બદલે એક ફિક્કી નિરતેજ, અને Hysteria નહિ તો

neurasthenia જેવાં દરોથી પીડાતી સ્ત્રીઓ જોઈએ છીએ. સ્ત્રીઓના પોષક તત્ત્વને

સંદાર કરનારી વિદ્યા આપણે નથી જોઈતી. તે વિદ્યા બહુધા આપણી સ્ત્રીઓને ઉપ-

યોગી થાય પણ નહિ. યુરોપ દેશમાં પુરૂષ તથા સ્ત્રીઓ અપરિણીત અવસ્થા ધણી પ્રમા-

ણમાં ગાળે છે અને તેથી સ્ત્રીઓને શિક્ષક તરીકે અથવા તો તારખાતામાં કે એવાં બીજાં

કાંઈ ખાતામાં અને એમ નહિતો એકાદ વ્યાપારની પેઢીમાં કામ કરતા રહેવું પડે છે. તેવું

જીવન આપણા દેશની સ્ત્રીઓ ન પાળે, અને તેવા સુધારો પૂર્વ દેશમાં ન આવે એવી આપ-

ણી મહત્ત્વ ઇચ્છા છે, આવો પાશ્વિમાત્મ સુધારો પાશ્વિમ દેશમાંજ બસે રહે.

છતાં પણ સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી એવો આવશ્યક છે. વિદ્યાહીન સ્ત્રીની સંસાર

યાત્રામાં પરિક્રમણ કરવું એ પક્ષાઘાતના રોગથી અર્ધ અંગે રહી ગયા પછી જીવન ચલાવવા

જેવું છે. આપણો દેશ જટલી ત્વરાથી આગળ વધેલો જોઈએ તેટલી ત્વરાથી આગળ વધતો

નથી તેવું કારણ માત્ર આ એકજ છે. આપણામાં હજી સુખી રીવાજો અને વહેમો જોઈ

કાંઈક અંશે દૂર થયા તો પણ હજી તેવાને તેવાજ છે. " સ્ત્રી વિના દેશની ઉન્નતિ યવી

અશક્યજ છે " એ ગોવર્ધનરામે લખેલું વાક્ય યથાર્થ છે. કન્યાઓને ક્યા ક્યા વિષય શિખવવા

તે ઉપર હવે આપણે વિચાર ચલાવીએ.

A ભાષા,

૧ અંગ્રેજી. સ્ત્રીઓને અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ આપવું એ એક છે. પૃથ્વી ઉપર

આસતી પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્યનું અગ્રેજી ભાષામાં ભાષાંતર થયેલું છે એમ કહી શું તો તે અતિશયોક્તિ કહેવાશે નહિ. અગ્રેજી ભાષા વિના તે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવો અને પૃથ્વી ઉપર યથા ગયેલાં મોટા મોટા મનુષ્યો શું લખી ગયા છે તે જાણવું અશક્ય યથા પડે. પૃથ્વી ઉપર જ્ઞાન શું છે અને કેટલું છે તેનો વિચાર પણ અગ્રેજી ભાષા ભાષ્યા વિના લાવી શકાય નહિ.

૨ સંસ્કૃત. એકાદ બીજી ભાષા શિખવી નેમ્મજી અને મેટ્રીક અને કોલેજમાં અભ્યાસ કરનારાઓને તો તે અવશ્ય શીખવીજ પડે છે; હિંદુ સ્ત્રીઓને French (ફ્રેન્ચ) ભાષા બીજી ભાષા તરીકે લેતાં નેમ્મને ધણું આશ્ચર્ય થાય છે. ફ્રેન્ચ સહેલી ભાષા છે અને સંસ્કૃત કઠિન ભાષા છે પણ એક વિષય લીધા પહેલાં તેની ઉપયોગિતા અને નિરૂપયોગિતાનો વિચાર કરવો નેમ્મજી. આપણી હિંદુ બાળાઓએ તો સંસ્કૃત અવશ્ય લેવુંજ નેમ્મજી; આપણું સર્વ સાહિત્ય સંસ્કૃત ભાષામાંજ લખાયેલું છે. આપણા પૂર્વજોએ કેટલી વિદ્યા સંપાદન કરી હતી, તેઓ સુધારામાં કેટલા વધ્યા હતા, તેમના દરેક વિષય ઉપરના કેવા વિચારો હતા અને તેઓ કેવું દીર્ઘ, આનંદમય, સુખમય અને પવિત્ર જીવન ગાળતા હતા તેનો વિચાર મૂળ સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચ્યાથીજ આવી રાકે. આપણી સતીઓનાં વૃત્તાંતનાં ભાષાંતર થયેલાં વાંચનાં તે કરતાં મૂળ ભાષામાં વાંચવાથી મન ઉપર ધણી જાડી અસર થાય છે. સ્ત્રીને પુરુષ કરતાં વિશેષ સન્માન મળતું. ગૃહના દરેક કાર્યમાં પતિની સાથે સ્ત્રી સંયુક્ત રહેતી. સ્ત્રી એજ ગૃહ છે ન ગૃહ ગૃહમિત્યાદુઃ ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે એવાં વાક્યોનાં રહસ્ય સંસ્કૃત ભાષા ભાષ્યા વિના અસરકારી પુરુષના હૃદયમાં આવવાં કઠિન છે. આપણા વેદ, સ્મૃતિ સ્મૃતિ અને નીતિ શાસ્ત્રો સર્વ સંસ્કૃતમાંજ લખાયેલાં છે. આખી પૃથ્વીમાં પ્રથમ પામેલું ભગવદ્ ગીતા જેવું પુસ્તક પણ તેજ ભાષામાં છે. રામાયણ અને મહાભારત જેવાં મોટા ઉપાંગ કાવ્યો પણ તેમાંજ છે. કિં જાણનાં આપણું સર્વ સાહિત્ય સંસ્કૃત ભાષામાંજ છે. બીજી ભાષા લેવામાં સંસ્કૃત લેવું એજ આપણી સ્ત્રીઓને થોડું ગણાય.

૩ ગુજરાતી-ગુજરાતીનું શિક્ષણ આપવું એમાં કંઈ વિશેષ લખવાનું નથી. સંસ્કૃત ભાષા મૂલપ્રાપ્ત યથા છે, અને ઠલે આપણે તો " વાધી ગિરા ગુજરી " એજ હજી વાતું છે. ગુજરાતી ભાષામાં આપણા કવિઓએ ઉત્તમ કાવ્યો લખેલાં છે. ગુજરાતી ભાષા ઉત્તરના વરસ સુધી શિખવતી અને તેમાં પણ ચેલી કેમ સુધારવી, અને જન સમાજ ઉપર અસર કરે એવા સારા લેખો કેમ લખવા અને પ્રસંગ પડ્યે અસર કરે એવાં ભાષણો પણ કેમ આપવાં એ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

૪ ગણિત શાસ્ત્ર.

ગણિત એવો વિષય છે કે જેવું થોડુંક જ્ઞાન તો દરેક માણસને વિદ્યા લીધા વિના પણ હોય છે, અને તેમાં પારંગત થવું એ મોટા ગણિતશાસ્ત્રીને પણ કઠિન છે. ગણિતની શાખાઓ દુનિયામાં જેટલી વસતીઓ નેવામાં આવે છે તેથી પણ વિશેષ છે એમ કહી શકાય તો પણ અતિશયોક્તિ નથી. પણ તેમાંના ત્રણ વિષયનાં મૂળતત્ત્વ શિખવવાની ખાસ જરૂર છે.

૫ પાકશાસ્ત્ર (Cooking); રસોઇ કેમ તૈયાર કરાવવી, સારાં સારાં બોજન કેમ કરવાં ઉત્તમ પાઠો કેમ બનાવવા અને સાદી વસ્તુઓને પણ સ્વાદિષ્ટ કેમ બનાવવી એ સ્ત્રીઓએ શિખવું જોઈએ. આ શિક્ષણ તો ઘણું કરીને ઘેરજ વ્યાપી રાકાય અને તે શિક્ષણ આપવું એ માતાનું કામ છે. આ વિષય નિશાળમાં રાખી રાકાય નહિ પણ ઘેર કન્યાને આ શિક્ષણ મળે છે કે નહિ તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

પૃથ્વીની ઉપર કળાઓના અંત નથી. શિખવા બેસીએ તો તેના છેડા નથી પણ આ પાંચ કળા અત્ર આપવી પડી છે તેવું કારણ એટલું જ કે તે પાંચ કળાઓ શીખવાની ખાસ અવસરકતાજ છે.

વિદ્યા અને કળા વિષે લખ્યા પછી ગૃહવિજ્ઞાન ઉપર લખીશું. એ વિષય એવો, છે કે તે ઘણું ખર્ચ જન્મથીજ પ્રાપ્ત હોય છે અને જેનામાં એ ચાતુર્ય નથી આવતું તેનામાં ચાતુર્ય છેવટ સુધી પણ નથી આવતું. ચતુર સ્ત્રીઓને ચાતુર્ય શિખવા જવું પડતું નથી. આવિષ્યની અંદર દૈત્યીક સૂચનાઓ જરૂરની છે માટે મેં તેને ગૃહવિજ્ઞાન એવું નામ આપ્યું છે. નીચેની વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપેથી એ વિષયનું જ્ઞાન વધશે.

૧ શરીર સુધક કેમ રાખવું. સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં; વસ્ત્ર કેમ પહેરવાં એ પણ એક કળા છે. પોતાના શરીરને શોભે એવાં ને અચુક રીતે પહેરવાં જોઈએ. પોતાનાં વસ્ત્રને પહેરી લીધા પછી સરખી રીતે ગોઠવીને મુઠ્ઠી દેવાં કે તે ખગડે નહિ. વસ્ત્રની આવી રીતે સંભાળ રાખવાની ટેવ શીખવી હોય તો તેમાં પણ યતો બપ ધરો ખચી શકે અને વસ્ત્રોનું ખરચ પણ જરા ઓછું થાય.

૨ શુદ્ધને કેમ સંભાળવું. નોકરોની સાથે બોલવા વાલવામાં કેમ વર્તન રાખવું. ગૃહની અંદરની બ્યવસ્થા કરવી એ સ્ત્રીનું કામ છે અને તેમાં કાંઈ પણ બૂલ માય તો મનુષ્ય સ્ત્રીને દોષ દે. સર્વવસ્તુઓ બ્યવસ્થિત રીતે રાખવી. તે બરાબર સાફ કરાવવું કે બીજા રોગો અંદર દાખલ થઈ શકે નહિ. ફરનીયરને કેમ ગોઠવવું તેમાં પણ દુર્શિઆરી જોઈએ હોય.

૩ ખરચનો હિસાબ બરાબર રાખવો. પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ઘર ખરચ રાખવો જોઈએ. જરૂરને પ્રસંગે કામ આવે તેને માટે બચાવવું જોઈએ. આપણે ખર્ચ સહિત કહેવું પડશે કે હાલના જમાનામાં સ્ત્રીઓ ઓછો ખર્ચ કરવાને બદલે વિશેષ ખર્ચ કરે છે અને પતિને ગારવાડીના દેવામાં આવવું પડે છે. પરિજ્ઞાન એ આવે છે કે પુરૂષને વધારે વધારે કામ કરવું પડે છે અને તોપણ દેવામાંથી મુક્ત થવાનું નથી. સારી શુદ્ધિથીના પવિત્ર ધર્મ છે કે પતિને આ વાતની કદિ પણ ચિંતા આવવા દેવી નહિ.

૪ પોતાનાં બાળકની સંભાળ રાખવી. તેઓની તંદુરસ્તી કેવી રહે છે; તેઓને બરાબર નહવરાવાય છે કે કેમ, તેમનાં વસ્ત્ર સાફ છે કે નહિ, તેઓની વિદ્યા ઉપર ધ્યાન આપાય છે કે નહિ આવી આવી અનેક વાતો ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે. પોતે સહાઓમાં અં ને સગાઓમાં ફર્મા કરે, છોકરાંઓ કેવળ નોકરોને હાથ રહે અને પછી છોકરાંઓ જોઈએ તેવાં સારાં ન થાય તેમાં તવાઈ શું ? છોકરાંઓને સારી રીતે ઉછેરવાં અને તેમને સાફ શિક્ષણ આપવું એ પ્રત્યેક માતાની ફરજ છે.

૫ અન્ય સ્ત્રી પુરૂષો સાથે કેવી રીતે વર્તન રાખવું. સબ્યતાથી અને નરમાશ-થી કેમ બોલવું, કોઈ કાંઈ પુછે તો તેના જવાબ શાંત રીતે કેમ આપવો તેમાં પણ ચાતુર્ય જોઈએ, અશુર, અશુ, દીવર, જ્યેષ્ઠ અને નશુદો સાથે કેવી રીતે હાવબાપથી

રહેવું એ સઉથી કઠિનમાં કઠિન તપ છે. જોવર્ધનરામે ગુણસુંદરીનું જીવન મીતરીને આપણને એક મોડું દેખાતું આપેલું છે. બહેલી સ્ત્રીઓમાંથી અત્યાર સુધીમાં ગુણસુંદરી જેવી કેટલીક થઈ હશે.

૬ પતિ દિવસના કામથી કંટાળીને આવે કે તુરત જ ધરની વાતથી તેને કંટાળો આપવો ન જોઈએ. મૂર્ખ સ્ત્રીઓ આખા દિવસમાં બરી રાખેલી વરાળને પતિ આવે કે તરતજ કહાડી નાંખે છે અને જિયારા થકિલા પતિને વધારે કથેશ ઉપગમે છે. તે વખતે સારી સારી વાતથી તેને પ્રસન્ન કરવો જોઈએ. પતિને કથેશ ઉપજે એવી વાતો કહેવાની સ્ત્રીઓએ જનતા સુધી ટેવ રાખવીજ નહિ. તેવી વાતો તેઓના મુખમાં શોભતીજ નથી. માથે આપતિ આવે ત્યારે એકદમ રોવાને બદલે ધૈર્ય રાખવું, રાઈ પડવું એ સ્ત્રીઓને સહજ છે પણ જો એ ટેવ ન જાય તો વિદ્યાનો સદુપયોગ શું ? “ ધણા કષ્ટકાળે ધણું ધૈર્ય ધારો ” અને “ સદા રાલ રાલ હઠેમાં રહેવું ” એવી સાદી કવિતાઓ આપણને જેટલું તત્વ શિખવે છે તેટલું પ્રયત્ન કરી કરીને લખેલી કવિતાઓ કદી પણ કરતી નથી.

(અપૂર્ણ.)

V. M. Kotbari.

બુકર-ટી-વોર્શીંગટન.

(શીશુત કે-એચ. પકીલ-બી. એ-આર્થ મઠ-સાંટાકુચ.)

“ સેવા કરો સેવા કરો, અતાન અનાથની સેવા કરો. ”

પૃથ્વીના દરેક ખુણામાં કેળવણીનો પ્રકાશ પડવા માંડ્યો છે. મીન જેવા અશીશી દેશમાં પણ મીનાઓ અશીશુ છોડી કાંઈક કાંઈક ઉદ્યોગે લાગ્યા છે, ઇરાન જેવો વિલાસી દેશ પણ જાગૃત થવા માંડ્યો છે, આફ્રિકાના સીધીઓ અને અમેરીકાના રેડ ઇન્ડિયનો પણ એ પ્રવાહમાં અગાડી તણાવા જાય છે, તો પણ હિંદુસ્થાનમાં તેને વિષે હજી મંદ મંદ વાદવિવાદ જ ચાલે છે અને દેશ ભક્ત સંભાવિત દેશખુણાની દરીદ્ર સ્થિતિ જોઈ તેમનો નીશો ઉતારવા પછાડા મારે છે ત્યારે તેના ઉત્તરમાં ફક્ત થોડો સમય પ્રજાનો વાદવિવાદ જરાક જોશમાં આવી પાછો નરમ પડી જાય છે. વાદવિવાદમાં હવે વખત ગાળવો બ્યર્થ છે. સ્વાર્થ, આજસ અને મિથ્યા વાદવિવાદ છોડી, હવે જગ ઉત્સાહી સ્ત્રી પ્રયોગો પ્રયત્ન કરવા પહાર પડવું જોઈએ. નર્મ લગી આપણે એમ માનીશું કે હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્લેન્ડ કે અમેરીકા જેવી કેળવણી ન જ પ્રસરે, ત્યાં લગી આપણો ઉદ્યોગલ વાદળામાં ટંકાઈ રહેશે અને આપણે હજારો દરકતોથી મોટા પર્વતો પેઠે આપણો રસ્તો રોકતા જઈશું. કેળવણીનો પ્રચાર કરવા, ઉચ્ચ ઉદ્યોગો ઉદ્યમમાં ઉતારવા અને આપણી ઉન્નતિના માર્ગ સરળ કરવા ખરેખરા નરરત્નો આપણને જોઈએ છે. આપણી શક્તિમાં કેટલા દેશ બાંધવાને વિશ્વાસ છે ? જલ્દ હો કે ઉલ્લગતા લોહીના યુવક હો તો પણ જાણ્યે કે અજાણ્યે આપણે કેટલીવાર સાંભળ્યું છે કે “અહો ! શું એ સોફાની અકસ ! એ સોફાની કળો કેળવણીને કાણ પહોંચે ! ” જલ્દ તો શું પણ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્સાહી યુવકોના મુખમાંથી પણ આવા નીરાશાના પકાયા પડે છે

એજ આપણી દરિદ્ર સ્થિતિનું એક ચિન્હ છે. હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ આફ્રિકા જેવી નથી. હિંદુસ્થાનની પ્રજાએ પુરાતન કાળમાં જ્ઞાન અને લક્ષ્મીના ભંડાર ભર્યો હતો, પણ એ ભંડાર કુસંપી અને વિસારી પુત્રોએ સાચવ્યો નહિ. પોતે ઠેટલા દરિદ્રી થઇ ગયા છે તેનું પણ જ્ઞાન એમને નથી અને દરિદ્ર સ્થિતિ મટાડવાનું કુંભકરણના વંશ-જેની પેઠે હજી તેમને સુઝતું નથી. પુરાતન કાળમાં મેળવેલું જ્ઞાન તેઓ શુધ્ધી ગયા છે અને કેળવણી જાણે તદ્દન નવીજ ચીજ હોય અથવા તે પાશ્વિમાત્ર પ્રજાને તે વરી હોય તેમ તે બાજુ ધ્યાન આપવાની હજી જરૂર તેઓ જોતા નથી. નિઃસાહી કે સ્વાર્થીઓના કાષ્ઠ ટોટો નથી અને જે થોડો થણો ઉત્સાહ યુવક વર્ગમાં ફેલાયો છે તે પણ ઠેટલાક મંદમતિ પુરુષો અટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે. યુવક વર્ગનો ઉત્સાહ હરેક પ્રજાના અભ્યુદય માટે અમુદય છે. અચળ ઉત્સાહથી એક શુભામ સીધીએ પોતાના બાંધવો માટે શું કર્યું, પોતે જીવવણીની રાજઆત કેમ કરી, દુખ કેમ વેઠ્યું, તથા અથાગ શ્રમ અને અક્યથો જતા તેના બાંધવોની ઉન્નતિના ઉદ્દેશ અહોનિઃ આખ આગળ રાખી નિરાશ ન થતાં સર્વ ઉદ્દેશો કેમ પાર પાડ્યા અને આખરે પોતાની જાત મહેનતથી હજારોને ઉદ્ધોગ, હુન્નર, જીવણી વિગેરે કેમ શીખવ્યાં તે તેના જ શબ્દોમાં સાંભળીશું તો નિરાશાના મોટી ગળ્યાં પડ ધીરે ધીરે ઉખડશે અને આશાની રેખા જણાશે! આપણે કાંઈજ ન કરી રાકીએ એ માન્યતા અસત્ય ઠરશે અને ઉત્સાહ હોય તો ગમે એવું મુશ્કેલ કાર્ય પણ અનેક વીટ-ખણા જતાં પણ જેવી રીતે પાર ઉતરે છે તે શીખીશું.

છુકર ટી વૅશીંગટન અમેરીકામાં શુભામ હતો અને જ્યારે સર્વ ઠેકાણેથી શુભા-મોને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી ત્યારે છુકર ટી વૅશીંગટન પણ શુભામીમાંથી મુક્ત થયો તેના જન્મ તથા બાપદાદાની તેને જરા પણ ખબર નહીં; તેની છંદગીની રાજઆત બહુજ કંગાસ સ્થિતિમાં થઇ હતી; તેની રહેવાની જગ્યા ઘોડાના તળેલા કરતાં પણ ખરાબ હતી; તેના ખુંપડામાં હવા આવવા જવા માટે ફક્ત બે ત્રણ કાંજાજ હતો અને તેથી તે શિયાળામાં ઠરી જતો, તેની માતાનો ધધા બધા શુભામોની રસોઇ કરવાને હતો. અને એટલાજ કારણને લીધે તેનાથી પોતાનાં છોકરાઓની સંભાળ લેવાતી નહોતી. સુર્યોદય પહેલાં થોડો સમય તે છોકરાઓ પાછળ ગાળતી અને મોડી રાત્રે કામમાંથી પરવારી તેમને ઉંઘાડવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. છુકર ટી વૅશીંગટન લખે છે કે અગારે છુટકારે થયો ત્યાર પહેલાં કોઇ દીવસ હમે પધારીમાં ઉંઘા હોઇએ એમ હમને યાદ નથી પાસ પર અથવા તો ધુળ-માં ફોટલાં મુઠેલાં લુગડાં પર હમે રાત્રી પસાર કરતા, મહેને ઘંટીએથી લોટ સાવવાનું સોંપ્યું હતું, ઘંટી હમારી જગ્યાથી ત્રણ માઈલ દુર હતી અને ઘંટીએ જવાનો રસ્તો ધીવ જંગ-લોમાંથી પસાર થતો હતો, મહેને પાછા આવતાં રહેજ પણ વાર થતી તો મ્હારે આખખાનો સ્વાદ આખવો પડતો.

જ્યાં લગી મ્હારે કપાળે શુભામીની કાળી ટીલી હતી ત્યાં લગી તો નિરાળે જવાનું મ્હારે થયું નહિ પણ જ્યારે હું મ્હારી ન્હાની શેઠાણીઓની ચોપડીએ લઇ નિરાળે મુકવા જતો ત્યારે મહેને નિરાળ અને સ્વર્ગનાં મુખમાં બહુ ફેર લાગતો નહોતો.

જનવરો જેમ પોતાનો ધોરણ રખડી રજાની થોડો અહિંઆ તો થોડાક ત્યાં શોધી કહાડે છે તેમ હમારે પણ કોઇ વાર રાહલીનો દુકડો તો કાઢવાર દુધનો ચટ્ટો, તો કાષ

વાર થોડાક ખટાટા પરજ આખો દીવસ પસાર કરવો પડતો. મ્હારા ભુટનો પહેલા અનુભવ લાકડાના ભુટથી થયો. પણ જાડા શયના ખુચના ખમીસ જે હમને વહેંચવામાં આવતા તેની વેદનાના પ્રમાણમાં તો લાકડાના ભુટની વેદના કાંઈજ ન્હોતી હું સ્નેહ મ્હોટો થયો અને મીઠાની ખાણમાં કામ કરવા લાગ્યો અને ત્યારે દરેક પીપપર હમારો મુકાદમ "૧૮" નો આંકડો પાડતો તે જોઈ "૧૮" નો આંકડો સનમાં ફરી ગયો અને બીજા બધા આંકડા માંથી હું "૧૮" નો આંકડો ઓળખી કહાડતો. ધીર ધીર એ આંકડો મ્હને લખતાં પણ આવડ્યો અને મ્હારા જાનની સરખાવ એ પીપપરના "૧૮" થી થઈ. મ્હારા વાંચવાના શોખની ખચર મ્હારી માને હતી અને તેથીજ મેં તેને મ્હારે માટે કાંઈ પણ રીતે કાંઈ પણ ઠેકાણેમાં વાંચવાને ચોપડી મેળવવાનું કહ્યું હતું. દેવેગણી એની મહેનત અદ્દલ થઈ અને મ્હારા હાથમાં આવેરે વેગરની જોડણીની ચોપડી આવી જેમ શિકાર માટે તક્ષી રહે તેમ હું પણ ચોપડી માટે તક્ષી રહ્યો હતો અને "આખા આ" એમ માયાકુટ કરી મ્હારો પુરસદનો બધો વખત હું રોકતો. મ્હને એમ કહેવામાં આવ્યું કે મુજાદરને પહેલાં પક્ષા ક્યાં હોય તો વાંચતાં દરકત ન પડે અને તેથી તેની પાછળ મહેનત લેવા મીડી વગર શિકાર મુજાદરો શિખનાં મ્હને ધણી પંચાની પડી. ધણી શીકાં માર્યા અને અનેક રીતે વાંચવાને પ્રયત્ન કર્યો. સીધીએમાં કાંઈને વાંચતાં આવડતું ન્હોતું અને ગોરાએ પાસે જતાં મ્હારી હીમત ચાલતી ન્હોતી. થોડાક અડવાડીયાંમાં મેં મુજાદરો તો જેમ તેમ તૈયાર કર્યા. મ્હારા પ્રયત્નોમાં મ્હારી મા તરફથી મ્હને હમેશ ઉત્તેજન તથા સહાનુભૂતિ મળતી અને તે અપાત્ત દોવા છતાં પોતાના ડહાપણ અને હોંશિઆળીથી મદદ કરતી. આ છવનમાં મેં કાંઈ પણ સારું કામ કર્યું હોય તો તેને માટે હું મ્હારી માને આભારી છું.

મ્હોટા જંગલોમાં ઝીંડોની ધડા એક પછી એક ખડાર આવી મુસાદરની હીમતને હંકારે છે તેમ મ્હારી કેળવણીની મુસાદરોમાં પણ અનેક મુશીબતો આવી મ્હારી હીમતને હંકારવા લાગી એવામાં સુમાએ "ઝાડીયો" થી વાંચનાં શીખેલા એક ન્હાનો સીધીને ઊકરો હમારા ગામમાં આવ્યો. ગામમાં આવા વીદાનના આવવાથી ખળભગાટ થઈ રહ્યો અને દરેકજ રહાજી લોકો આ ન્હાના ઊકરો પાસે વર્તી. માનપત્રો વાંચવાતા, એને જોઈ હું એના સુમાખની અદેખાઈ કરતો અને વિચાર કરતો કે એ ભાગવવાનને અમતોજ સર્વને પણ ન થતો જોઈએ. ભણવા માટે શિક્ષકો હવે એટલા બધા અંતરી તથા ગયા કે જેમ અને તેમ જલદી એક નિયામ સ્થાપવા ગામમાં ચલો ચાલી રહી. એવો શિક્ષક શોધવાનું કામ ધણજ અઘરું સાલમ પડ્યું. જે ન્હાનો ઊકરો હમને વર્તમાનપત્રો વાંચી સંભળાવતો તે તેની કમરને લીધે અયોગ્ય થયો. થોડા સમયમાં જ "ઝાડીયો" મારીજ એક શીખેલો સિપાઈ હમારા ગામમાં આવો પહોંચ્યો અને તેને હમારી પહેલી નિયામ ચલાવવાનું શીખવામાં આવ્યું. પગારને બદલે વારા ફરતી દરેક કુટુંબમાં શિક્ષકને દરેકજ જમાવવાનું નહીં થયું.

આખી પ્રજા નિયામે જતી જોવાનો અનુભવ એ પ્રજાના ઉદય-મંથમાં લખવા જેવો હતો. કેળવણી મેળવવા માટે મ્હારા બધું લમિની ફેટલા આનુર હતા તે તેઓને જોયા ન હોય તેને ભાગ્યેજ ખચર પડે. હમારી આખી પ્રજાએ નિયામે જવાનું સારું કર્યું. બહુજ કુમળી વયનાં તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષો પણ આ ઉત્સાહથી નિયામમાં એકાદ આવ્યા. જેમ જેમ શિક્ષકો વધતા ગયા તેમ તેમ દીવસની તો શું પણ રાત્રિશાળા પણ બીકાર થતી

ગઇ; ૪૬ પુરોનો મ્હોટામાં મ્હોટો સંઘેષ મૃત્યુ પહેલાં એકવાર જાતે બાઈબલ વાંચતાં શીખવાનો હતો. ૫૦ અને ૭૫ વર્ષનાં સ્ત્રી પુરો પશુ રાત્રિ-શાળાનો લાભ અથડાનાં અ-
થડાતાં લેવા સુકતાં નહિ. રવીવારની નિશાળ કઠાડવામાં આવી તો તે પશુ બરાબ ગઇ
અને આખરે જગ્યા ખુટી જવાથી લાચારીએ કેટલાક ઉત્સાહીઓને ના પાડવામાં આવતી.
મ્હારામાં કમાવવાની શક્તિ છે એમ જ્યારે મ્હારા બાપના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે
તેણે ઠરાવ કર્યો કે લાજવામાં નકામો વખત મ્હારે ગુમાવવો નહિ. આ ઠરાવથી હું
બહુજ નારીપાસ થયો અને મ્હારા સર્વ ઇરાદા આકાશમાં ઉડી જતા હોય એમ મ્હને લા-
ગ્યું. તેમાં પશુ કમનસીબે હું જ્યાં કાગ કરતો તે બાજુ એવી જગ્યાએ હતી કે ત્યાંથી પા-
સેની નિશાળમાં જતાં છોકરાંઓને જોઇ હું મનમાં બળી જતો. લાજવાનો દ્રઢ ઠરાવ મેં
કાયમજ રાખ્યો. મ્હારી મા હમેશ મુજબ મ્હારા દુઃખની બાગીવજી યજ્ઞ અને મ્હારા મનને
શાંત પાડવા દરેક ઉપાય શોધવા માંડ્યા. આખરે હમારા શિક્ષકે રાત્રીએ મ્હને શીખવવાનું
કથુપ કયું; આ રાત્રિના પાઠો મ્હને એટલા બધા અમુલ્ય લાગતાં હતાં કે બીજા છોકરાંઓ
જેટલું દીવસે નીરતિ શીખી નહિ શકતા તેટલું હું રાત્રીના દીવસના થાક પછી- પશુ શીખી
શક્યો. પશુ મ્હારા છોકરાવાદી મનમાં જે દીવસની શાળાનો મોઢ લાગ્યો હતો તે દુર થયો
નહિ અને ધણી ગહેનતે હું મ્હારી મરજી પ્રમાણે દીવસની શાળામાં જવાને લાગ્યજાણી થયો.
સુરોદય પછી મ્હારે નવ વાગ્યા લગી કામ કરવું પડતું અને નિશાળ પશુ નવ વાગ્યે ખુલતી
હોવાથી મ્હારે વખતસર જવા માટે બહુ વીટબજ્યા ભોગવવી પડતી. આખરે મેં મ્હારી બહી
આગળની ધડીલાળના કાંટા અડધી કલાક અગાઉ મુખ્યા.

જ્યારે હું નિશાળે પહેલી વાર આવ્યો ત્યારે મ્હારે માટે દુખ તો તૈવારજ હતું. દરેક
નિશાળીઓને માથે ટોપી જેઠ મ્હારે માથે એવો કાંઈ શજીગર ન હોવાથી હું દિલગીર થયો.
નિશાળે જતાં પહેલાં ટોપી કે કાંઈ વસ્તુ માથાપર સુકવાની મ્હને જરૂર નહોતી જણાઇ અને
મેં મુંકી પશુ નહોતી તો પશુ જ્યારે બધાને ટોપીઓ સાથે જોયા ત્યારે મ્હને પશુ એવું
કાંઈક પહેરવાનું મન થયું. મ્હારી ફરિયાદ મ્હારી મા આગળ રજી થઇ તેણે હમારી શક્તિ
ટોપી વેચાતી લેવા જેટલી હતી નહિ એમ જણાવ્યું અને મ્હને નીરાશ ન કરવા માટે પો-
તાને હાથે બે કકડાં જોડી આપી મ્હને શજીગ્યો. આ ટોપી પહેરી ત્યારે મગરૂરીના ઉભરા
મ્હારા મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા.

મ્હારી માએ ટોપી હાથે સીવી આપી મ્હને એક અમુલ્ય પાઠ શીખવ્યો. બાવિધમાં
જ્યારે આ બનાવ મ્હારી આંખ આગળ ખડો થતો ત્યારે મ્હારી માનાં ટેક સહુવર્તન અને
ચતુરાઇ માટે હું મગરૂર થતો. પોતાની દરિદ્ર સ્થિતિ માટે તેને શરમ ન આવી અને લોકોને
પોતાની સ્થિતિ વિષે ખોટો વિચાર બેઆડવાની જરૂર ન પડી. જે ટોપી તે વેચાતી
નહી લઇ શકી તે તેણે નહિ લીધી પશુ નકામા કરજમાં ઉતરવાની લાલચને
તેણે લાત મારી આ પછી મને ધણી ટોપીઓ મળી તોપશુ બે કકડાંની જોડલી
માને હાથે સીવાયલી ટોપી પહેરવાથી મ્હને જેટલો હુધ અને મગરૂરી ઉપન્ન
થતાં તે બીજી ગમે તેવી કીમતી અને સારી ટોપીઓથી નહી થયો.

ટોપી જેવી નજીવી બાબતમાં મ્હારી માએ મ્હને સ્વતંત્રતા અને ટેકના અમુલ્ય પાઠ
શીખવ્યા અને અસાન માતાના આ ઉપદેશને આધારે મ્હારું જીવન પવિત્ર થતા માંડ્યું.

(અપૂર્ણ.)

અમારી પત્ર-પેટી.

આરંભ-વિવેચન.

હિન્નતિના વિચારોની એક માસિકમાં ચર્ચા કરતાં ગુજરાતના એક વિદ્વાન પુરુષ જણાવે છે કે “પ્રાત્ર ગમે તે રીતિ હોય તેમાં પડી રહેવાનું નામ સતોષ ગણી અને સેવવાનો આર્થ શાસ્ત્રકરિએ કદાપિ બોધ આપ્યો નથી.” આ જ સિદ્ધાંતના આધારે “શ્રી લક્ષ્મી” દિનપ્રતિદિન પ્રાત્ર રિતિમયી વૃદ્ધિ પામીને ઉચ્ચતર થવા પ્રયાસ ચલાવે છે. અનેક સુઘ વાચકો તથા સહાનુભૂતિપ્રેરક સંજ્ઞાનો તરફથી શ્રી લક્ષ્મી માટે વિવિધ પ્રકારના ઉર્જારો કાઢવામાં આવે છે. કેટલાક તેના બહિર રૂપરંગની વિવિધતાથી પ્રસન્ન થાય છે તો કેટલાક તેમાં વપરાતા એન્ટીક પેપર ઉપર છાપેલા સ્વચ્છ લેખોપ્રતિ અનુરાગ દર્શાવે છે; કોઈ કોઈ તેમાં આવતી કવિતાઓ ઉપર પ્રેમના ઉમરા કાઢે છે તો કોઈ કોઈ તેમાં આવતી રસીલી અને બે ધક વાતાંઓ ઉપર આનંદનો આવેશ પ્રકટ કરે છે. કોઈને એન્ટીક પેપરને બદલે સાઠ કે ત્રીસેર સ્તરી કાગળ વાપર્યાં હોય તો ઠીક પડશે એમ લાગે છે તો કોઈને તેમાં આવતાં ઓંચોનાં ચિત્રને બદલે મહાભારતનાં જ ચિત્ર આવશે તો ઠીક પડશે એમ લાગે છે.

બરમાંથી એક વિદ્વાન પ્રૈન્યુએટ જણાવે છે કે મારી લાયબ્રેરીમાં હું એના complete set (સર્વ ઓફ) પુસ્તક) રાખવા માથું હું—

અમારા તંત્રીને અભિનંદન આપતાં ઉદારચરિત મહાત્મા શ્રી દયારામ ગીડમલ જણાવે છે કે A copy of your magazine came to me—It is in a very creditable form. તમારા માસિકની એક નકલ મળી, તે બહુ સંમાનનીય સ્વરૂપમાં છે.

આ માસિક સંબંધમાં અનેક અભિપ્રાયો અમારી ઓફીસમાં આવવા મંડ્યા છે. આવા સર્વ અભિપ્રાયો માટે તે તે સુઘ સંજ્ઞાનોનો અમે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. અમારા ઉપર આવતા પત્રોની સખ્યા વધતી જતી હોવાથી પ્રયેકને અમે છુટા ઉતાર લખવા અસમર્થ થઈએ તો તેઓ તેથી અસંતોષ નહિ જ માને એમ અમારી તેમના પ્રતિનયન વિનંતિ છે.

અમારો ફાલ્ગુનનો અંક વાંચી અનેક વાચકો તરફથી વિવિધ ઉર્જારો નિકળ્યા છે અને તે માટે અમારા લેખકોને અભિવંદન તથા યોગ્ય સાવધાનતાની સૂચનાઓ પણ અમે આપી છે. ફાલ્ગુનના અંક પુરી જવાથી બીજી Revised Edition અમે કઢાવવા માંડી છે તેથી નવા માહકો થોડા દિવસ ધીરજ રાખશે એવી અમે વિનંતિ કરીએ છીએ. એકજ બાજુના સારા ઉર્જારો સંભળી હર્ષણેલા યદ્ જનુ અથવા કોઈની કંઈક ટીકા સંભળી બળભળી ઉઠ્યું એવું અમારાથી ન બને તેવી સાવધાનતા અમે સેવવા માંડી છે અને આશા છે કે તે માર્ગમાં અમારો સુઘ માહકો અમને સાહાય્ય અર્પશેજ. વડોદરાના એક સંજ્ઞાન ફાલ્ગુનનો અંક વાંચી અમારા લેખકને અભિવંદન આપે છે કે “આપનું સ્વરૂપ અને લેખનીની ચમક અગતી નિઃશ્ચયતા અપાર આનંદ થયો છે. પરમાત્મા તમારી લેખનીમાં બળ આપ્યો અને લક્ષ્મીને ધાર્યો વિજય મળેા એ ખરા અંતરથી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે.” વળી તે જ સ્થાનના એક અન્ય સંજ્ઞાન તે અંક માટે અગ્રાધી ઉર્જાર કાઢે છે કે “Fools enter where angels fear to tread”—દેવદૂતો પણ સુકવાની હીંમત ધરતા નથી ત્યાં કમખખત ધુસે છે. વળી અન્ય એક સંમાનનીય સરકારી હોદ્દાદાર પ્રૈન્યુએટ જણાવે છે કે “I have read your both articles. The mat-

ter and the thoughts have so much pleased me that I could not but write out my feelings to you" આ સર્વ વાક્યોમાં વિગ્રહતાનું દર્શન કરવાને બદલે વિવિધતાનું જ્ઞાન મદદ કરી અમે અમારા અપભ્રંશી બુદ્ધિપૂર્વક સુધારા કરવા તરફ જ એક કવિની નીચેની ઉક્તિના આધારે વેગને ધારણ કર્યો છે.

“ પલટાય નહિ, હલકાય નહિ, માઝા મુકે નહિ સજિમાં !

મયાદ ધરી, ર્યાદ લધ, હિત ધારજો છું સમજિમાં !

ઐશ્વર્ય પૂર્ણ હૃદય યશી હિત-રેનેહના મન્ત્રો લખી !

નૂતન અનેક તરંગથી જ્ય-વિજ્યકર ઉમંગથી ! ”

દેટલાક વાચકો સંકેત કરે છે કે “ હક્ત ” ના આડકોને પાંચસે પાંચસે રૂપિયાનાં છનામો તથા ફેધરવેટ પેપર ઉપર છપાયેલાં શ્રી ગૌરાજ પ્રમુખના સચિત્ર ચરિતામૃત જ્યાં ગ્રંથસે ગ્રંથસે પાનાનાં કિમતી પુસ્તકોની બેટ કેવી રીતે આપી શકે છે ?

મિત્ર સુહૃદો ! દેટલાક ગૃહસ્થોએ જ્યાર જન્મદિવસ, લગ્નપ્રસંગ, યજ્ઞોપવિત અથવા કોઈ ખુશાલીના પ્રસંગોએ નામ, રંગ કે કાઠમાઠ અને બારે શોભામાં ધનનો અર્ચ કરવાનો રીવાજ પાડેલો છે ત્યારે દેટલાક શ્રીમાન સહાનુભૂતિપ્રેરક ગૃહસ્થોએ આવા પ્રસંગોએ અમુક અમુક પસંદગીની વસ્તુઓની બેટ આવા ઉત્તમ પાયા ઉપર ચાલતા માસિકના ઉત્તેજન અર્થે આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે. પ્રસંગાનુસાર અમારા તરફ જ્યારે આવી રકમો કે વસ્તુઓ ગમે તે સંખ્યાનો તરફથી આવે છે ત્યારે તેના અમુક અમાણમાં સંગ્રહ થતાં અમે અમારા માસિકોના આડકોને લાભ આપીએ છીએ.

જમારી પત્ર-પેટી એ નામના લેખનો વિભાગ અમારા કાર્યવાહી મંડળના વધુ મતથી ઉઘાડવામાં આવે છે. વાચક વર્ગની વિવિધ સંકાઓની, સૂચનાઓની, દરખાસ્તોની, તથા સહાયોની યોગ્ય તુલના કરી તે તે આપતોના ઉત્તમ રીતે જવાબ આપી શકે તેવા લેખકોદ્વારા યોગ્ય ખુશાસાઓ આ વિભાગમાં પ્રકટ કરવામાં આવશે. અમારા સુદ વાચકોમાંથી જેને જેને કંઈ સૂચના કરવા ઇચ્છા થાય અર્થાત્ પત્રોદ્વારા લેખો મોકલવા વેગ સ્પુરે તેમણે સારા અદરથી યોગ્ય વિચારોની સંકલ્પનાથી નીચેને સીરનામે પત્રોદ્વારા લખવું એવી વિનંતી કરવામાં આવે છે. જેમને પોતાનાં નામો પ્રકટ ન કરવાં એવી ઇચ્છા હોય તેમણે તેવી સૂચના અદર લખવા કૃપા કરવી.

વપ્રાધિકારી—૦/૦ જે. પંડિત એન્ડ કંપની. મુંબઈ નં. ૬.

* * * * *

પત્ર ૧.

મિત્ર હાથશ્રી...

શ્રી હક્તમાં આ સાથેના કાગળ જાપવા સારૂ મોકલ્યો છે તે જોઈ તપાસી જાવશો. હક્તમાં હાલમાં જિયેને શિખ્યામણુ લેવાલાયક લેખ જાપવામાં આવે છે તેથી મારી ઇચ્છા થઈ કે હાલના જમાનામાં ફેશનેબલ વિચાર પારસી તથા અંગ્રેજ જિયેનાં અનુકરણ કરી હિંદુસ્તાનની બહેનોમાં આવવા લાગ્યા છે તેવા પ્રસંગમાં હંપતીના પ્રેમ કેવા જોઈએ તે આ લેખથી ખુદસો થશે તેમ જાણી તરફી આપી છે. મહાત્મા હુરનાથે દેટલાક કાગળો અંગ્રેજોમાં લખેલા તે હું મારા ધરમાં સાંભળતી તેથી તે લખી લેવા યોગ્ય લાગ્યાથી મહે ઉતાવાં છે; તેમાંથી નમુનાતરીકે એક આ સાથે મોકલ્યો છે.

લી. આપની રનેહ ઇચ્છનાર
બહેન ચંપાબેરી મહેતાના યથાધામ્ય

પ્રાણુ કરતાં વધારે પ્યારી.

ત્કારા તરફથી ઘણી લાંબી મુદતથી, જે કે કામળ મળ્યો નથી. પરંતુ હું હંમેશાં ત્કારા સમા-
ધાર સંભળ્યા હું છું. તબા પોશાકમાં, તબિન આકારમાં, વિચિત્ર મનની ભાવનામાં, હંમેશાં
નથી રમતો રમતાં હું ત્કારે તેમને ધણે આનંદ માનું છું. આ આનંદ ફક્ત હું તથા એક શ્રીકૃષ્ણ
નહીં છે. આ પ્રકારનું અવલોકન અસુરસંન કરતાં વધારે સુરસ છે. અવલોકનમાં સ્વાર્થ નથી પરંતુ
અસુરસંનમાં સ્વાર્થપરાયણતા રહેલી હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ દુરથી પ્રકાશનો આનંદ લેવા મધુરા ગ-
યેલા હતા. આ મધુરતા ભોગવવાને પોતે ગૌરાંગ પ્રભુમાં રૂપાંતર પામ્યા હતા. ન્યારે પ્રેમી વસ્તુ
પાસે હોય છે ત્યારે અનુરાગી પ્રેમ કામ હોવાય છે, પણ ન્યારે તે વસ્તુ દુર હોય છે ત્યારે કામ
પ્રેમનું 'અર્' સ્વરૂપ પ્રકાશવે છે. તેથી કરીનેજ શ્રીમતીયે ન્યારે શ્રીકૃષ્ણ મધુરા ગયા ત્યારે આંસુ
ખિરબીં હતાં અને ગૌરાંગ પ્રભુની આંખમાં આંસુ સુકાયાં નહોતાં. મ્હારી પ્રાણુવલ્લભા ! હું મ્હને
હલે; ને આ પ્રમાણે ન હોત તો હું કે જે મ્હારા પ્રાણુ કરતાં વ્હાલી છે તેથી જુદા પડવાનો
સંભવ થાત ? મ્હારા પ્રેમનો વિષય મ્હને એટલો બધો વ્હાલો છે કે કાલુશર પણ હું તેનો વિ-
યોગ સહન કરી શકતો નથી. તેને મ્હારા હૃદયના એકાંત વિશ્રામસ્થાનમાં મુકેલો છે ને દરેક
સંભવીત આત્મરતાથી હું તેનું પુજન કરું છું. આ આનંદની મતલબ ભાવનાનો ખરેખરે આનંદ-
ભાસ ન્યારે પ્રેમીવસ્તુ દુર હોય છે ત્યારેજ ધર્ષ રાકે છે. જે આ ભાવના સમજ શકતા નથી
તે પ્રેમ રી વસ્તુ છે તે પણ નહીં શકતા નથી. જેને તે પ્રેમ કહે છે તે પ્રેમ નથી. તે નહીં
નથી ને કદી સમજવાના પણ નહીં. જેમણે શ્રીકૃષ્ણની રૂપાંધી આ પ્રેમનો પરિમલ લીધેલો છે તે
અસુપ્રેમથી કંઠાળો ખાઈ દુર ખસી નય છે. વિચાર પ્રેમ થું છે તે તે સમજે છે ને તેનો આનંદ
ભોગવે છે. મ્હને વિયોગ કેટલો દિલસ છે તે હવે સમજાય છે. આખીજ શ્રીકૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર
ધણેલો જણાય છે. કારણ કે કામ પ્રેમમાં રૂપાંતર યથ ગયો છે. ગોવાળ આ પ્રેમતાજ ભૂખ્યા હતા.
જેમ રોરડીનો રસ કાઢી સાકર બનાવવામાં અગ્નિની જરૂર પડે છે તેમ કામને પ્રેમમાં રૂપાંતર
કરવા સારૂ વિયોગરૂપી બળતા અગ્નિની જરૂર છે; તે સિવાય બીજી રૂપાંતર થતું નથી.
પ્રેમીતા આ વિયોગને તનબદનરોસ્તવરીકે ગણવા શ્રીકૃષ્ણની રૂપા હોય તોજ બગી રાકે છે. પણ
હજી મ્હારે વધારે કહેવાનું છે. ફક્ત અગ્નિ એકલાથી રોરડીના રસની શુદ્ધ ચળકતી સાકર બનતી
નથી પણ પ્રથમ દુધ ને પાણીની મિલનળી રસમાંથી મિલ કાપવા કરતી પડે છે ને તે પછી
રસ છઠાળવે પડે છે. કામને પ્રેમમાં રૂપાંતર કરવા સારૂ વિયોગના અગ્નિ સિવાય બીજીની જરૂર
છે. પણ આ બીજી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને ઘણી અડચણો વેઠવી પડે છે. તે મળી શકે કે કેમ તેની
પણ મ્હને શંકા છે. તે વસ્તુ આ પ્રમાણે છે. દરેક જણે એક બીજના હૃદયમાં રહેલું નેહ્યે ને
બંને જણનું હૃદય-સંમેલન યથ એકરૂપતા થવી નેહ્યે. પ્રથમે સ્ત્રીય ને સ્ત્રીમાં પ્રથમ પ્રથમ
પ્રકૃતિ માફક એક થવું નેહ્યે.

હવે ત્કારે કહાંપી જણાવું હરો કે દુખદાયી વિયોગ આ સ્થિતિનો અનુભવ કરાવે-છે. ન્યારે
પ્રેમી વસ્તુ નજીક હોય છે ત્યારે તેનું હૃદયમાં યથાર્થ સંમેલન એટલે એકરૂપતા યથ શક્તી નથી.
પ્યારની મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ હતા હતાં તે પણ તેમ કરી રાક્યા નથી. જાણી ગોપીધાને શ્રીકૃષ્ણ પોતા-
ની મોરલીના મુરથી જંગલમાં આશીર્વાદી હતાં ગોપીયો માટે બહુ લાગ્યું હતું અને સખ્ત કપકે
આપ્યો હતો, જેથી બધાની આંખો આંસુથી બાંજી હતી તથા તેઓ વધારે ચાલાક થયા હતા.
મદાન સહતેજ પણ કહ્યું છે કે ન્યારે પ્રેમી વસ્તુ પાસે હોય છે ત્યારે પ્રેમ સિધ્ધિ થાય છે.
પ્રેમીજનોએ પણ તે પ્રમાણે કહેલું છે, તે હું જો. મધુરા વંદાવનથી કાંઈ બહુ દુર ન હતું તોપણ
કૃષ્ણે પોતાની પ્યારવાળી વસ્તુએ પાસે રાખી નહોતી. ગૌરાંગ પ્રભુયે તેમ નેત્રીયે પણ તેમ કરેલું
નથી. શા માટે આ પ્રમાણે કહેલું હતું ? પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી નજ પોતાની અનન્ય પ્રેમી વસ્તુની
સંજ્ઞાનો વિચાર કરી ફક્ત જાન કરવા સામજ. દારકમાં તેમ મધુરામાં શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પ્રેમીજનો

કાંઈ થોડા ન્દોતા. ત્યારે શા માટે રૂદન કરું? આ વિચાર કરવાનેવું છે. મનનથી જીવ શિવરૂપ બને છે. મનનરૂપ નિદિધ્યાસનથી પુરૂષ સ્ત્રી બને છે ને સ્ત્રી પુરૂષ બને છે એટલે પુરૂષતત્ત્વ સ્ત્રી તત્ત્વ થાય છે ને સ્ત્રીતત્ત્વ પુરૂષતત્ત્વ થાય છે. નિદિધ્યાસનથી ઈર્ષ્યાજ્ઞાનામાં રૂપાંતર પામ્યા હતા. રાધિકાની હ મુખ્ય સખીથી આ ન પ્રયોગથી હ ગોસ્વામિ થયા હતા. તેજ મનનથી તું પણ એક દીવસ મદારારૂપ થઈશ ને હું ત્દારારૂપ થઈશ. મદારા હૃદયનો છુપાવી રાખેલો ખલનો આજે ખાલી કર્યો છે. ત્દેને સંભાળથી ત્દારા હૃદયમાં સાચવી રાખ.

આજે મર્યાદાને દત્તસપ હોવાથી ફરેક કુટુંબીજન એક બીજાને કોટ આપે છે; હું ગરીબ માણુ છું, તેથી મ્દારી પારો કાંઈ નહીં હોવાથી મ્દારા હૃદયનો છુપાવેલો ખલનો મ્હેં ત્દને આપ્યો છે, જે તું પૂર્ણ પ્યારથી અંગીકાર કર ને ત્દારા હૃદયમાં સાચવી રાખ. દ્વેષ આ ઉર્સેવના પ્રસંગે હું પણ ત્દારી પારો કોટની આઠા રાખું છું કે પણ મ્દને બીજા કાંઈ આઠા રહે નહીં. મ્દારી પૂન્ય માતૃશ્રીની મ્દારે બદલે સેવા કર. ધ્યાન એવું આપ કે મ્દારી ગરજ ત્દને પડે નહી. ત્દને ખબર છે કે આપણા કમના દિવસે જ્યારે પાણી પાવખીમાં આપણે બેઠાં હતાં ત્યારે મ્દારા તમામ મુશ્કેલીને વચન આપ્યું હતું કે તમારી બધાની સેવા કરવા સારું હું આ પાણી મ્દલું કરું છું આ વચન મિથ્યા ન હત્ય માટે ધ્યાન આપવાનું છે. જે ભાર્યો પોતાના ભરથાર ના આપેલા વચનનો અમલ બરાબર કરે છે તેજ સહધર્મચારિણી કહેવાય છે. તું કામ માં વધારે હોવાથી લાંબું લખી દંડાયો આપતો નથી.

ત્દારો.

સ્ત્રી અને સ્વતંત્રતા.

(અ.-સૌ.-ધનસક્તી, અમલાવાદ.)

“પાતિપત્ની ઉમયનો વિશુદ્ધ પ્રેમ અને વિશુદ્ધ માચરણ આ મૂલોક્તે દેવ-લોક યનાવે છે” (છાંડ)

આ જગત એક મોટા બગીચારૂપ છે જેને મોટા પુરૂષો સંસારના નામે જોળખાવે છે જેમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ એ ચિત્રકારની શરીરીરીરૂપ બે વ્યક્તિઓ મુખ્ય બનાવેલી છે. આ શિવાય બાકીની તમામ વસ્તુઓ આ બંને વ્યક્તિઓના ઉપયોગને માટે છે. અમુક જાતનાં મુખો જેમાં રતનાદિકના ભંડારનો પણ સમાવેશ થાય છે તે પણ ખરું જોતાં આ ઉપાય વ્યક્તિને જોગવવાનેજ સુદિકારે બનાવ્યાં હોય તેવુંજ સ્પષ્ટ રીતે સમગ્ર છે, આમાં આપણે હાલ સ્ત્રી વ્યક્તિને લઇએ.

સ્ત્રી એ એક પ્રચલિત શબ્દનો અર્થ આ ચાલતા હાલના સંસારવ્યવહારમાં સર્વાનુભવે ધણેજ હલકો થઇ ગયો છે. ડેટલેક ટુકાણે લોકાકિતમાં એમ પણ કહે છે કે સ્ત્રી એ નર્કતું દાર છે; આ શિવાય સ્ત્રીના ઉપર હાલની પ્રજા ઘણા હલકા આક્ષેપો કરે છે અને પરિણામમાં એટલુંજ સમજાવે છે કે સ્ત્રીની કર્મભત વિષયવાસના શિવાય બીજા કશુંજ નથી; મતલબ કે સ્ત્રી શરીર એ એક યંત્ર છે અને તે પ્રજાનું પાલનપોષણ કરનાર એક ચાકરડી છે આ શિવાય હાલના વૃદ્ધ તેમ તરૂણ વિદ્યાકુરાળ ગણાતા પુરૂષવર્ગમાં ડાખપણ રીતે સ્ત્રીવ્યક્તિને જંબ્યા રૂપમાં મુકવામાં આવી નથી, કદાચ કોઈ વિદ્વાન તથા પેસાથી ભરિપૂર હશે અને તેને ત્યાં અનેક દાસદાસી વૈભવ આદિ હશે તોપણ સૂદ્રમ દ્રવીથી જોતાં માલુમ પડશે કે તેના ઘરમાં સ્ત્રીને ગમેતેટલું ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત જતાં પણ વિષય આનંદ શિવાય

જો કાળજી લખનારના કુટુંબના ઇશ્વરેવડું નામ છે.

ખીજે ઠોષપણ હેતુ સમાપ્તો નહિ હોય. કદાચ એવા પૈસાવાળાના ધર્મમાં શ્રીને પ્રારબ્ધ-વશાત્ વંશરૂઢિ ન થઈ તો તેને આવા ઉચ્ચપદથી ખરવાનો પ્રસંગ આવે છે અને તેની જગ્યાએ તે કારણતુ સત્વર ફળ મળે તે માટે ખીજી શ્રી વ્યક્તિને બેસાડવામાં આવે છે.

ત્યાં ત્યાં અને ઠેરઠેર પ્રેક્ષકોને શ્રી વ્યક્તિ સંબંધમાં આ જ પ્રમાણે જોવામાં આવશે પરંતુ તેનું ખરું રહસ્ય સમજાશે નહિ. પરંતંત્રતાએ દરેક જાતની શ્રી વર્ગને એક શલાકા રૂપ ઠોઠમાં કાપમતું આશ્ચર્ય પહેરાવેલું છે.

આ ઉપરથી સુત વાચક વર્ગને સમજાશે કે જગતમાં શ્રીને એક મોટું દીનત્વ આપવામાં આવ્યું છે જેને માટે પોતાના અવતરણનું તથા ઉદારત્વ જ્ઞાન વિસરીને આ જાતિ નિરંતર પરંતંત્રતાની ધુરાને તાણ્યા કરે છે. શું જગતે શ્રીએને માટે આ પુણ્યતમ કાર્યો ધડ્યો છે ! શાસ્ત્રમાં શ્રીએને માટે શું આવા નિયમ ઘડવામાં આવ્યા છે ! કદાચ આ પ્રમાણે શાસ્ત્રના નિયમ હોય તો શાસ્ત્રકારે પણ પક્ષપાત કયો એમ ગણાય.

આ લખવાનો ભાવ એવો નથી કે શ્રીએ પોતાની સ્વતંત્રતાને ઉપયોગ સ્વછંદીપણે પુરુષસત્તાની બહાર રહીને કરવો; પણ હાલના પ્રચલિત વ્યવહારમાં શ્રીને જે દલકું પદ આપીને તેની સ્વતંત્રતાને સમજો નાશ કરવામાં આવ્યો છે તે તદન અરોગ્ય છે અને સંસારસુખનો વિનાશક છે. શ્રીને સ્વતંત્રતા આપવી અને સ્વછંદે પ્રવૃત્તિ કરવા દેવી એ મોટો અનર્થ ઉપજાવનાર છે. પણ શ્રી પુરુષનું જેકું પોતાના નિયત વ્યવહારમાં રહીને યોગ્ય આચરણપૂર્વક પરસ્પરની સ્વતંત્રતાનું ખરું સ્વરૂપ સમજે અને તેનું નિયમિતરીતે પાલન કરે એવી જાતની સ્વતંત્રતા પામીને શ્રી શી હાની ઉપજાવે તેને યોગ્ય વિચાર હાલના જમાનાના બહુશ્રેષ્ઠ તથા ભગિનીઓજ કરી લેવાનો છે.

માનવ ધર્મ શાસ્ત્રના ૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે "જે કુળમાં શ્રીથી પુરુષ અને પુરુષથી શ્રી સંવૃદ્ધ રહે છે અર્થાત્ જાતને પરસ્પર પ્રીતિ હોય છે તે કુળનું સદા કલ્યાણ જ થાય છે. છંદગી સુધી શ્રી પુરુષનો પરસ્પર ભાવ આવ રહે એજ તેમનો સંકેપથી પરમ ધર્મ બન્યો." વળી મહાભારતમાં કહ્યું છે કે યાદવ ધર્મ વિદ્યે જાયો તાવદર્શો મધેસ્તુમાન્ અર્થાત્ જ્યાં સુધી પુરુષ શ્રી પરસ્પર નથી ત્યાં સુધી અર્થો કહેવાય છે.

સાક્ષાત્ આપસાત્ તથા ખીજાં આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર જોવાથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે કે ચિત્રકારે આ જગતમાં શ્રી પુરુષ એ વ્યક્તિઓ બનાવી છે પરંતુ વાસ્તવે અર્ધનારીશ્વરની પેઠે આ એકજ વ્યક્તિ કહેવાય છે. કોઈ એક વ્યક્તિના શરીરની અગ્રુક દ્રવ્ય નહ થઈ હોય તો તે વ્યક્તિ પંચ ગણાય છે તેવીજ રીતે શ્રીપુરુષમાંની એકલી એક વ્યક્તિ તે પંચુ રૂપ છે. આ ઉપરથી એકજ શરીર રચવાને ચિત્રકારે આ એ વ્યક્તિને એક રૂપમાં દ્વન્દ્વાત્મક આલેખી છે. હવે પુરુષવ્યક્તિને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના હક્ક આપવામાં આવ્યા છે અને શ્રીને કેવળ શુભામળ આપણી હાલની પ્રજાએ ગણી છે. આનું પ્રધાન કારણ પુરુષની અભિમાનવૃત્તિ તથા શ્રીઓની અપ્રાપ્તતા શિવાય બીજું હોયું સંભવતુ નથી. શું એકલી પુરુષ વ્યક્તિ કોઈ પણ કાર્ય કરવા સમર્થ થશે ? મહાન રાજસુયં અથવા અશ્વમેધયજ્ઞ કરવામાં પણ શ્રીની પહેલી જરૂર પડશે; અગ્નિહોમાદીકમાં પણ તેના વિના ચાલશે જ નહિ અને તેના અભાવે શ્રીને ઠેકાણે ઈશીની પણ સ્થાપના કરવીજ પડશે મારે કોઈ એમ કહી શકશે નહિ કે આ સધળું ધર્મકાર્ય શ્રી વિના થઈ શકે છે.

આ બાબતમાં નીચેના વિચારોનો અત્ર ઉતારો કરવો જરૂરનો છે "શ્રી શુભામડી

હોત તો મંત્રદ્રષ્ટીરૂપે સ્ત્રીઓ પ્રસિદ્ધ થાત નહિ; મૈત્રેયી, ગાર્ગી આદિ સ્ત્રીઓનાં વૃત્તાંત સાક્ષાત્ વેદના ઉપનિષદ્ ભાગમાં આપવામાં આવત નહિ; સ્ત્રી પુમાનિત્યના સ્થૈયા વૃત્તં હિ મહિતં સત્તામ્ સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વથી નિરપેક્ષ સંજ્ઞાનનોત્તુ' જ્ઞાતજ વંદનીય છે એમ કાશિ-દાસ કહેત નહિ; ગુણાઃ પુજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિપ્તં ન ચ વચઃ । શુશ્રીના શુણ્ણ પુત્ર્ય છે, નહિ જાતિ અને નહિ વય એમ જાવજૂત કહેત નહિ; જગન્નાથ પડિતે કરણ રસપૂર્ણ કરુણ ઘિલાસ રચ્યો હોત નહિ; તપસ્વતેજ.પુજા વસિષ્ઠ ઋષિ પવિત્ર છતાં અરુધ-તીથી પોતાને પવિત્ર માનત નહિ; વસિષ્ઠના આશ્રમે જતાં દિલીપ પોતાની સ્ત્રી સુદક્ષિણ સાથે સખ્ય ભાવે સ્નેહાલાપ કરત નહિ; મૃદ્ધિણી સચિવઃ સહી પ્રિયઃ પ્રિય શિષ્યા લ-લિતે કલાચિદૌ પોતાની પત્ની ધન્દુમતીના મરણથી પોતે પોતાની મદિણી, પોતાનો મંત્રી, પોતાનો મિત્ર, પોતાનો પ્રિય શિષ્ય પોતાનું 'સર્વસ્વ યોગુ' છે એમ અજરાજ છાતીફટ વિલાપ કરત નહિ; સીતાના સુવ્રતથી રામ અને લક્ષ્મણ બારે અપતિને તરી શક્યા એ પ્રકારે કૌશલ્યા અને સુમિત્રા તેનું અભિનંદન કરત નહિ; અને મહાશ્વેતા તથા કાદંબરી જેવી મોહક ચરિતવાળી સ્ત્રીઓને બાણુ બદ્ધે ચિત્રી હોત નહિ. સ્ત્રીને આ પ્રમાણે આર્પ-શાસ્ત્ર વંદનીય ગણે છે "-(કૌ. ૧૦-આર્પ. લઃ; સદુપદેશ શ્રેણી ભાગ ૧૬). આમ છે તો પછી સ્ત્રીમાં સર્વ હોયનું આરોપણ કરી અજ્ઞાનવાળી પરતંત્રતામાં ગુલામની પેઠે પ્રવૃત્તિ રાખવી અને પુરુષને નિર્દોષ ઠેરવી સ્વતંત્રતા અર્પણ કરવી એનો પ્રતિઉત્તર સતોષપૂર્વક 'પ્રમાણ મેળવવો કહણ થઇ પડે છે.' સ્ત્રીએ પોતાના પતિની સેવા કરવી, તેની આજ્ઞામાં રહેવું, પ્રભુ તથા મહાવ્યવહારની પ્રધાનતાનો ભાર વહન કરવો વિગેરે અને પુરુષ બહાર ફરી ઉદર નિર્વાહનું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી લાવવું;—જે આ પ્રમાણે હોય તો ચિત્રકર આ બે વ્યક્તિને એકરૂપ ગણીને બનાવવાનું આટલું કુદ્દ દારણ હોવું ધરે છે; પરંતુ સદમ દ્રષ્ટિથી અવલોકન કરનાર કોઇક વાચકદંદને યથાર્થ રહસ્ય સમજશે કે આ ઉભય વ્યક્તિ-ને પરિણામે એક રૂપ ગણીને (જેમાં એક બીજાના ખડેન વચર) બનાવવાનો એ હેતુ સમાવેલો છે કે સ્ત્રી પુરુષ સાથે રહીને સહકારી બળથી કાર્ય કરે તો તેનું બીજા કશાથી પણ બની શકે નહિ તેમ જાણીએ બનવાનો પણ સંભવ આવે નહિ. જે કાર્યને માટે શાસ્ત્રો નિરંતર એકજ નિયમને પ્રતિપાદન કરી રહ્યાં છે તેવું ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરીને અંતમાં આ ઉભય વ્યક્તિ પરમાર્થ સ્વરૂપ થઇ રહે એવોજ ધર્મશાસ્ત્રોનો આશય સાબિત થાય છે. આ સંજ્ઞામાં સ્ત્રી મહાકાલમાં આવેલી યો-ગિનીની વાર્તામાંથી નીચેનાં વાક્યો અને ટીકાં જરૂરનાં છે.

"જે ઘરમાં પત્નીને ગારવ આપવામાં આવે છે, તથા તેનું અંતઃકરણ સર્વ પ્રકારે પ્રસન્ન રાખવામાં આવે છે, ત્યાં લક્ષ્મી, એશ્વર્ય તથા સુખનો વાસ થાય છે.

વિશુદ્ધ પ્રેમ એ જ મહસ્થાત્રમાં કંપતરુ અથવા સ્પર્શમણિ છે, એમ જાણી અમે ઉભય અન્યોન્યમાં અપૂર્વ વિશુદ્ધ પ્રેમને ધરીશું. મહસ્થાત્રમ એ દેવળ વિષયભોગને અર્થે જ નથી; પણ ધર્મ, અર્થ, કામ, તથા મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધિ કરવા અર્થે છે, એમ જાણી અમે ઉભય ન્યાય માર્ગે પ્રાપ્ત થતાં વિષયસુખોને ભોગવતાં અન્યોન્યને ધર્માદિ પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં સર્વ પ્રકારે સાહાય્ય આપીશું."

(લગ્નનો લેખ-યોગિની.)

(Conception of Beauty.)

• સૌન્દર્ય કલ્પના.

(" વીક્ટર " - બી. એન્ડ્રીયુસન દ્વારા મુદ્રિત.)

" A thing of Beauty is a joy forever " Keats.

આ લેખનો હેતુ સૌન્દર્ય વિષે થાકે પણ પ્રકારના સિદ્ધાન્તો અથવા વિવેચનમય તુલના (critical accuracy) દર્શાવવાનો નથી; તેમજ તેમાં બીજા થાકે પણ પ્રકારના સૌન્દર્ય સંબંધી અભિપ્રાયો નિવેદન કરવાનો નથી, પણ માત્ર સૌન્દર્ય વિષે બીજા દેશના તથા મુખ્યત્વે ફરીને હિન્દુસ્તાનના વિદ્વાનો, કવિઓ, અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં વિન્ન વિન્ન આદર્શ (Ideal) થી થયેલાં નિરીક્ષણોનું સિદ્ધર્શન કરાવવાનો છે, અત્ર એ જણાવવું આવશ્યક છે કે સૌન્દર્ય વિષે માત્ર આપણા કવિઓ તથા શ્રીલક્ષ્મીદેવિજી વિચાર કર્યો છે એટલું જ નહીં પણ દળાકિત શિષ્યશાસ્ત્રીઓ, તથા બીજા અનેક પુરૂષો પણ પોતાનાં લક્ષ્યબિંદુઓનાં અનેક પ્રમાણો મુકતા ગયા છે.

જો આપણે હિન્દુસ્તાનના કવિઓનાં કાવ્યો, શ્રીલક્ષ્મીદેવિજી તત્ત્વચિંતનો તથા શિષ્ય શાસ્ત્રીઓનાં શિષ્યકામો ઉપર નજર કરીશું તો જણાશે કે હિન્દુસ્તાનમાં સૌન્દર્યની અધિશક્તિ તરીકે માનવામાં આવેલી છે; કવિઓએ હમેશાં પુરૂષને કુદરતી પુરૂષ તરીકે વર્ણવ્યો છે, પણ સૌને પછીજ અતિશયોક્તિથી કહી છે, આપણે આપણાં યાત્રાઓનાં રથો, મંદીરો તથા પુરાણી યુદ્ધાઓનું અવલોકન કરીશું તો ખાતરી થશે કે આપણા દેશમાં સૌન્દર્યનું લક્ષ્યબિંદુ સૌજ છે. માનસ શાસ્ત્રીય પૃથક્કૃતિ (Psychological Analysis) કરવા જતાં અનેક કલ્પનાઓ ઉપસ્થિત થશે, પરંતુ વધારેમાં વધારે સંભવનીય તો એજ કલ્પના જણાશે કે આપણાં વર્તમાન સૌન્દર્યશાળી ગણેલી છે. આ વિચાર આપણા દેશના લોકોનાં અંતઃકરણમાં એવો ફરી રહેલો છે કે દેશનાં એમજ પ્રજા કરશે કે આમાં તો કંઈ નવાઈલેણું નથી. દરેક દેશમાં સૌન્દર્ય અપરિણીત માનવામાં આવેલું હોયું જોઈએ, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આવો વિચાર અસંભવ છે, આપણે દુરદર્શી નજરથી જોઈશું તો બીજા ઠંકાણે બીજાજ વિચારો આ વિષય ઉપર કરવામાં આવેલા જણાશે.

ઐતિહાસિક તથા ધાર્મિક રજતિથી એટલી વાત તો નિઃસંશય છે કે હિન્દુસ્તાનની જોડે થાકે પણ દેશ કળા, કવિત્વ, શિષ્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સરખામણીમાં હિતારી યથા એવો હોય તો તે ખીસ દેશજ છે. જેવી રીતે એશિયા ખંડમાં હિન્દુસ્તાન કળા તથા સુધારા (civilization) માં આજળ પડતો વિખ્યાત છે તેવી રીતે યુરોપમાં ખીસ ગણાય છે. જો વખતે યુરોપમાં કળા, કવિતા તથા કલ્પનાશક્તિના ઉપયોગવાળી બીજા વસ્તુઓ અથવા વિષયોના પ્રસાર થયેલો નહોતો તે વખતમાં ખીસ દેશ તે વિષયના ક્ષેત્રમાં ધણેજ આગળ વધી ગયો હોતો અને બીજાજથા દેશો કરતાં તે વધારે સુધરેલો અને વિદ્વાન હોતો. તેથી જો આપણે આપણા વિષયમાં પ્રાચીન ખીસના દાખલા લઈશું તો અયોગ્ય ગણાશે નહીં. જો વિચાર કરતાં જણાશે કે પ્રાચીન ખીસમાં 'સૌન્દર્યનું' અધિજ્ઞાન સૌ નહીં પણ પુરૂષને

માનવામાં આવેલો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં આપણને ટેકાણે ટેકાણે દાખલા મળી આવશે કે તેમાં સ્ત્રીનેજ સૌન્દર્યની પ્રતિમા ગણવામાં આવેલી છે; પરંતુ ગ્રીસ દેશમાં સૌન્દર્યનું લક્ષ-
ખિન્દુ કેવળ જીવન હતું. પ્રાચીન ગ્રીસમાં “ સૌન્દર્ય ” ક્રિપરથી કોઇ “ સૌન્દર્યવાન
સ્ત્રી ” એવો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવેલો નહોતો. ગ્રીક લોકોમાં શારીરિક બળસંપત્તિ
એજ સૌન્દર્યનું ચિન્હ ગણાતું; અને કદાચ ત્રયા બળવાન મનુષ્યને સુંદર ગણવામાં આવતો.
પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજામાં યોદ્ધાઓને માનની નજરથી જોવામાં આવતા અને શારીરિક બળને
ધિકારવામાં આવતી; આનું કારણ સદૃશ સમજાશે. તે કાળમાં ગ્રીસ દેશમાં જીવંત જીવંત
સ્વતંત્ર સંસ્થાનો હતા અને તેથી દરેક સંસ્થાનવાસીને સ્વરક્ષણની જરૂર ધણીજ વાસ્તવિક
લાગતી; આવા હેતુને લીધે ગ્રીસ દેશના વતનીઓ એક “ યોદ્ધાઓની પ્રજા ” તરીકે
પ્રકાશિત હતા.

મુખ્યત્વે કરીને સ્પાર્ટામાં યુદ્ધની કસોટી તથા રીતભાતને ધણીજ અયોગ્ય હદ સુધી
એચી લઇ જવામાં આવી હતી. સ્પાર્ટાના પ્રખ્યાત પુરુષો યુદ્ધમાંજ પ્રકાશિત હતા અને
તેમાંના યોદ્ધાજ રાજકીય બાબતોથી સ્પષ્ટત અથવા તો ઉચ્ચ મનસિક રિચિતિવાન હતા.
દરેક નવજાત બાળકને અથવા બાળકને બાળકને જીવનને સારૂ અયોગ્ય ગણવામાં આવ-
તું અને તેને તેજીસ નામની ટેકરી ઉપર ધસરના આધાર ઉપર ખુદી મુકી અથવા તો
ખરી રીતે જોતાં નાખી દેવામાં આવતું. સાત વર્ષની ઉંમરે દરેક બાળકને તેની માતાના
રક્ષણમાંથી લઇ લેવામાં આવતું અને રથાનિક સંસ્થાઓમાં તેને ફેળવણી આપવામાં આવ-
તી ત્યાં જોને યુદ્ધની દરેક જાતની કસોટીવાળી સખ્ત કસરતો અથવા તો દાવપેચ શીખવ-
વામાં આવતા એટલુંજ નહીં પણ તેની કેટલીક સખ્ત શારીરિક શિક્ષાઓ અને કસોટીઓ
કરવામાં આવતી. આ કસોટીઓમાંના એક દાખલો વાંચનારને કષ્ટક ખ્યાલ આપવા સમર્થ
યશે. અમુક નમ્રી કરેલા દિવસે મોતાના કમમાં ચોકસ હદ સુધી ગયેલા બાળકને ઉચ્ચતર
(Higher) કમને સારૂ યોગ્ય કરવા આટલેમીસ અથવા તો ડાયેના (Goddess of
Hunting) ના દેવળની વેદિ ઉપર આજબાઓને સખ્ત માર ધાનકી રીતે મારવામાં
આવેનો. આ કમ દરેક મનુષ્યની અને મુખ્યત્વે કરીને બાળકના મા બાપની સમક્ષ આપ-
વામાં આવતો અને તે બાળકોલાથી કોઇ પણ પ્રકારનું રૂદન અથવા તો ફરીયાદ કરી
શકતા નહોતા.

વિરોધ વિસ્તાર નહીં કરતાં વાંચનારને એ કહેવું આવશ્યક છે કે ગ્રીસમાં ‘ સૌન્દર્યવાન ’
એટલે “ બળવાન બાળકો ” એવો અર્થ થતો. સોક્રેટીસ અને પ્લેટો જેવા તત્ત્વજ્ઞાની-
ઓ અને શીલકો પશુ વ્યાયામનું શિક્ષણ પોતાની રાજામાં આપતા. ગ્રીસમાં સૌન્દર્યના
આદર્શને સારૂ ચાર વસ્તુઓ જરૂરની ગણાતી. આરોગ્ય, બળ, ધાટ, અને લાવણ્ય
(Health, Vigour, Symmetry, Grace). દરેક મનુષ્ય આવા પ્રકારનીજ ખુબ
સુરતી મેળવવા મથતો હતો. આ વિચારથી સદૃશ સમજાશે કે આ પ્રકારનું સૌન્દર્ય સ્ત્રી-
માં નહીં પરંતુ પુરુષમાં જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ગ્રીસમાં સ્ત્રી કરતાં પુરુષનો દર-
જોને ધણો ઉચો હતો, અને પુરુષનેજ સૌન્દર્યના લક્ષથી જોવામાં આવતો. ત્યાં આ વિચા-
રજ સત્ય લેખાતો અને તેના પ્રમાણ (proof) માં પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું કે કુદરતી
નિયમ પ્રમાણે સ્ત્રી નહીં, પરંતુ પુરુષજ સૌન્દર્યવાન ગણાવાને લાયક હતો; કારણ કે સ્ત્રીની
ખુબસુરતીનું સ્વાર્થપૂર્ણ પ્રગર્વન સારૂ જરૂરનું છે. સ્ત્રીની ખુબસુરતી અલ્પકાલિન અને

કાષ્ટિક છે, ન્યારે પુરુષનું સૌન્દર્ય પ્રમાણમાં એતાં વધારે સ્થિર અને ઊંચા પ્રકારનું હોય છે. આ કારણને લીધેજ શ્રીસમાં એપોલોને દેવ તરીકે માનવામાં આવેલો છે અને એફ્રોડીટી અથવા વિનસને તેવા પ્રકારનું કાંઈ માન આપવામાં આવેલું જણાવું નથી.

જે આપણે ગ્રીક શિલ્પકૃતિ પર લક્ષ દોરીશું તો આ વિચાર સત્ય જણાશે. ગ્રીક દેવતા એપોલોનું દેટલે રથજે પ્રતિસ્થાપન કર્યું છે તે નહીં કરવું તો અસંભવિતજ છે પણ તેની દેટલીક (Sculpture statues) શિલ્પ-મૂર્તિઓ જે આપણી જાણમાં છે તેતો આખી દુનિયામાં એક નવાઈ જેવો બનાવ જણાય છે, એપોલોનું ધણજ પ્રખ્યાત (Representation) નિદર્શન એપોલો બેચપીટીર કરીને એક આસનનું પુતળું છે. આવી રીતે જ જે ઠેકાણે ધણજ સંદેર અને કળામય કામો ગ્રીક લોકોએ બનાવેલાં છે તે સધળાંમાં પુરુષનીજ આકૃતિ જોવામાં આવે છે. સદૃજ નવાઈજવું લાગશે કે ગ્રીક શિલ્પકારોની સ્ત્રીની આકૃતિ પણ ઘણે ખરે અશ્વે પુરુષનેજ મળતી આવે છે; પણ પુરુષનાં શિલ્પજ્યેયે તે રમણીય લાગતી નથી. મહાન કવિ કીટસ (Keats) ના શબ્દોમાં કહીએ તો સૌન્દર્ય વિષે ગ્રીક (Ideal) આદર્શ "First in beauty should be first in might" અર્થાત "સૌન્દર્યમાં અગ્રેસર મનુષ્ય બળમાં પણ તેવોજ હેવો જોઈએ" એવા પ્રકારનું હતું. અને જણાવવું જોઈએ કે રોમનીય દેશમાં પણ સૌન્દર્ય વિષે ગ્રીક લોકોની માફક નિરીક્ષણ થયેલું છે.

ગ્રીસ વિષે આટલું વિવેચન કર્યા બાદ હવે આપણે હિંદુસ્તાન તરફ નજર ફેરવીશું તો અપેક્ષા જણાશે નહીં.

ન્યારે ગ્રીક વિચાર તરફથી દષ્ટિ હિંદુસ્તાનના સૌન્દર્યના લક્ષ્યનિંદુ તરફ ફેરવીએ છીએ ત્યારે ધણજ વિચક્ષણ સ્થિતિનું દર્શન થાય છે; કારણ કે એક તરફથી ન્યારે તદ્દન સત્તાવાન અને સત્ય સાધનાની ખોટ છે ત્યારે બીજી બાજુએ દુરાચરી, અસત્ય અને એક તરફથી વલજવાળા મતની ખોટ નથી. રાખલા તરીકે યોગ્યેએ લખ્યું છે કે હિંદુસ્તાનનાં કોઈ પણ શાસ્ત્ર અથવા કળામાં પ્રાચીન ગ્રીસનાં શિલ્પકળાની માફક કોઈ પણ પ્રકારનાં અલૌકિક અને અમત્કારિક કામ જોવામાં આવતાં નથી. બધુંજ દદરપું, બેડાળ, અને નિર્ભય છે. (All is hedions and grotesque and ignoble.)

"Through the whole Hindu Pantheon you will look in vain for anything resembling those beautiful & majestic forms which stood in the shrines of ancient Greece. All is hedious, and grotesque & ignoble."

Speech on the Gates of Somnath.

પરંતુ લૉર્ડ મેકેલેનો અભિપ્રાય કોઈ પણ મનુષ્ય સત્ય જણાશે નહીં કારણ કે તે દુરાચરી અને ઉપર ઉપરથી જોનારજ (Superficial observer) હતા એમ કહેવામાં આવે છે વળી, પ્રો. મેક્સ મુલર, વેન્ટ મેકાટ અને ડૉ. લુબ્ક જેવા પ્રખ્યાત મનુષ્યો પણ આપણે લખી ગયા છે. ડૉ. લુબ્કનું માનવું એવું છે કે હિંદુસ્તાનમાં સૌન્દર્યનું લક્ષ્યનિંદુ તેમજ શિલ્પશાસ્ત્ર ધણજ કનિષ્ઠ સ્થિતિનું હોવું જોઈએ કારણ કે હિંદુધર્મ ધણજ, વિચિત્ર છે. જે ધર્મમાં દુનિયાને સ્વમવત્ સેખવામાં આવેલી છે અને જેમાં મનુષ્યની દયાલિ માયાના બેલકથ માનવામાં આવેલી છે તે ધર્મના અનુયાયિઓ (Art) કળાનાં કામો કેવી રીતે ઉત્તમ

પ્રકારનાં કરી શકે? એવો પ્રશ્ન આ પ્રખ્યાત ડૉક્ટરે ઉપરિચિત કર્યો છે. અને દાખલા તરીકે તે સૂચવે છે કે "રાવણુ દેવને દસ મરતક અને વીસ બૂજ સાથે કલ્પેલો છે." ખરેખર, રાવણુ જેવા દાનવને દેવ તરીકે માનીને તેને દાખલો સૌન્દર્યના એકાદ્ય તરીકે રજુ કરેલો વાંચીને ઠાઈ પણ હિંદીવાનને ડૉ. લુપ્કના કહેવા ઉપર હસવું આવ્યા વિના રહેશે નહીં. આવી કલ્પનાશક્તિવાળા યુરોપીય લેખકો વળી હિંદુ રતાનનાં સમજાં શિલ્પો અન્ય દેશના અર્થાત્ western પાશ્વિમાલ્ય શિલ્પકારોએ કરેલાં છે એવું કહેતાં પણ આંચકો ખાતા નથી. આ સમજાં કથનામાં કેટલું સત્ય છે એ વાચકને તરતજ સમજાશે. પૂર્વોક્ત લેખકો જ્યારે અમુક પ્રકારની સંકેતવાળી દૃષ્ટિ જુવે છે ત્યારે ડૉ. ફેરગુસન જેવા યુરોપિઅન લેખકો કબુલ કરે છે કે હિંદુ-રતાનની (Art) કળા ઉપર ખીજા કોઈ પણ દેશની કોઈ પણ પ્રકારની અસર થઈ નથી.

"When Hindu sculptures first dawn upon us in the rails of Buddha, Gaya & Bharut, B.c. 200 to B.c. 250, it is thoroughly original and absolutely without a trace of foreign influence, but quite capable of expressing its ideas and of telling its story with a distinctness that never was surpassed at least in India. It cannot be too strongly insisted upon that the art here displayed is purely indigenons. There is absolutely no trace of Egyptian influence etc. etc."

Dr. Fergusson.

આ પ્રમાણે હિંદના દરેક (Art) કળાનાં કામો તથા શિલ્પો ઉપર નજર કરીશું તો આપણને માત્રમ પડશે કે આર્યાવર્તમાં સૌન્દર્યનું (ideal) આદર્શ પુરૂષ નહીં પણ સ્ત્રી છે. હિંદુસ્તાનના ચિત્રકાર, કવિ, અગર શિલ્પશાસ્ત્રીઓએ પુરૂષને વાસ્તવિક અને કુદરતીજ બનાવ્યો છે જ્યારે સૌન્દર્યના લક્ષ્યગિંદુને પહોંચવાની ઉત્સુકતામાં સ્ત્રીને ઘણીજ અમાનુષિક બનાવેલી છે. આ વિષયમાં કુદરતી અવલોકન ઉપર લક્ષ ન આપતાં અતિશયોક્તિજ પસંદ કરવામાં આવેલી છે, એમ અનેકનું માનવું છે. ત્યાં આપણે નજર કરીશું ત્યાં આ દેખાવ આપણી સન્મુખ થશે, કેનેરીની ગુફાઓ, અગર તે ઇલિરા અથવા અજન્દા વગેરેની ગુફાઓમાં નજર કરીશું તોપણ આપણને તરતજ જણાઈ આવશે કે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીને કલ્પવામાં ચિત્રકાર શિલ્પશાસ્ત્રીઓએ ભારે ઉત્સાહ દેખાડ્યો છે અને સ્ત્રીને અસાધારણ અને અદ્ભુત સૌન્દર્ય અર્પવામાં આવેલું છે.

(Art) કળા તરફથી કાવ્ય ઉપર નજર દોડાવીશું તોપણ ઉપરજ કહેલો દેખાવ જોવામાં આવશે.

દાખલા તરીકે મહા કવિ કાલિદાસની કુમારસંભવ નામના કાવ્યની નાલિકા ઉમાને કવિએ કમળ કરતાં પણ વધારે સુકુમાર અને કોમળ કલ્પેલી છે. તેનાં જઘનની સાથે તો કાઈની તુલના કરી શકાય એમ નહોતું.

તેજ કવિના રઘુવંશમાં જોઈશું તો રૂક્ત એકજ સ્ત્રીક દીલીપ રાજાની મુખ કાનિ ઉપર લખેલો છે; પણ તેના ગળાના આખ્યાનમાં સત્તર સ્ત્રીક લખેલા છે. આ ઉપરથી સંસ્કૃત કવિઓના અભિપ્રાયવિષે આપણે કોઈક અનુમાન કરી શકવા સમર્થ થઈશું. સા-

ધારણ રીતે સંસ્કૃત કવિઓ સૌન્દર્યનો સમાવેશ તેની શારીરિક કાંતિ અને (charm) સુંદરતામાં કરે છે અને પુરુષ વિષે હમેશાં તેઓ તેના શુભૃત્વ તથા તેના પરાક્રમૃત્વ વર્ણન કરે છે. રઘુવંશના છટા એકલે સ્વર્ણવરનાળા સર્ગમાં ઇન્દુમતિના હસ્તપ્રહણ સાર મળેલા રાગ્યોના સૌન્દર્ય વિષે ધણુજ જુગ લખેતુ છે, પરંતુ ઇન્દુમતિને ધણીજ સુકુમાર, કોમળ અને સુંદર આલેખવામાં આવી છે, તેનાં જલન કેળનાં રત્નલગ્નવાં તથા એને કમળના ગર્ભસમાન કોમળ ચંદ્રમુખીતરીકે વર્ણવેલી છે.

આવીજ જાતનાં વર્ણન મેઘદૂત તથા શાકુન્તલ વિગેરે સંસ્કૃત કાવ્યોમાંથી મળી આવે છે.

ઉપરનાં સમગ્રાં વિવેચન ઉપરથી વાચકને સહેજ જ સમજાશે કે હિંદુસ્તાનમાં સૌન્દર્યના (ideal) લક્ષ્યબિંદુતરીકે કયેવામાં અને માનવામાં આવેલી છે. આપણા કવિઓ, ચિત્રકારો અને શિલ્પશાસ્ત્રી વગેરે સમગ્રાંજ સૌન્દર્યવાન ગણેલી છે. પુરુષને નહીં અને વાચક આ ઉપરથીજ અનુમાન કરી શકશે કે જે લેખકો હિંદુસ્તાનની ચિત્રલગા તથા શિલ્પને અન્ય દેશથી અસર થયેલી છે એમ કહે છે તેમાં કેટલું સત્ય સમાયેલું છે. કારણકે આપણા દેશમાં સૌન્દર્યના સૌન્દર્યનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે, જ્યારે પાશ્ચિમાત્ય દેશોમાં તેથી જુદાજ પ્રકાર જોવામાં આવે છે. મીસ તેમજ રોમમાં ખુબસુરત મ્હેરા ઉપર લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહોતું પણ શારીરિક મળને દર્શાવનારાં ચિત્રો અથવા તેનાં સ્નાયુઓ (muscles) દેખાડવાનો પ્રયાસ ધણીજ મહેનત લઈને કરવામાં આવતો જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં સુંદર મુખ અને આકૃતિવાળાં ચિત્રો વગેરેની ખોટજ નથી.

દેશદેશમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં લક્ષ્યબિંદુથી સૌન્દર્યને નિહાળવામાં આવેલું હોય છે. અને ચિત્રકારો પોતાનાં ideals આદર્શ પોતાની તથા દેશની રિયલિટી, સામાજિક જીવન અને સ્થેપારા પ્રમાણે રાખી શકે છે અને તેજ ideal આદર્શથી આપણે તેમને વિષે મત બાંધેલાં જોઈએ. જેમ જેમ તે પોતાના લક્ષ્યબિંદુને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ તે આપણને વધારે આકર્ષક યાત્ર છે અને તેમ તેમ તે સૌન્દર્યને વધારે સારી રીતે આલેખી શકે છે, અને ઉવરે,

“A thing of beauty is a joy forever

Its loveliness ever increases.” એ વચનનું સાર્થક યાત્ર છે.

શ્રી જાતિ વિષે વિવિધ વિદ્વાનોના વિચારો.

(શીલુત જગમોહનદાસ વૃન્દાવનદાસ—મુખર્જી)

“સહુ કે'ં છે દુનીયામાં, ત્રિયાને નહીંની બારી;
ધણા ત્યાગી થયા જુદા, દીઠી ના મોહની બારી.
અમે તો સર્વથી જુદા, ન માનીએ વિચારો આ;
ત્રિયાનું મુખ હુ'ટાતાં, ગણીએ નહીં છે આ આ.
પુરુષ ને પ્રકૃતિનાં તે, બધાં રૂપો જણાયાં છે,
જરા જુદા થતાં દુઃખો અને વિદ્વો ભરાયાં છે.

પ્રભુને દેવતા સર્વે, શુભ્યા છે પ્યારીના પ્રેમી;
મહામાયા અનાદિ આ, અલેદે નાથની પ્રેમી; ”

“ વિમેળ સુમંથીઓ યાતાં, બીરુએ મોક્ષમાં પ્રેમી
પછી તે ઇશના પ્રેમી, નથી જુદા પ્રભુ પ્રેમી. ” (શુકલ-)

“ તેને સહાય શ્રી નરહરિ, સ્ત્રીન્નતિ જે લહે ઇશ્વરી
આ ભવથકી સત્વર તરી, જઇને લણે તે શ્રી ઇશે (શ્રીઉચેન્દ્ર)

“ નારી નિંદા મત કરો, નારી નરકકી ખાણે !
નારીસેંહી પ્રકટ લયે, ધ્રુવ પ્રહ્લાદ સમાન ! ”

“ That woman is our greatest joy
Let every man reflect;
Don't treat her like a worthless toy,
Nor slight her by neglect. ”

—સ્ત્રીઓને અમે જે માન આપીએ છીએ, તે કંઈ માત્ર તેમના સૌંદર્યને લીધે નહિ,
પણ તેમનામાં ઉપજતા શ્રેણી માટે, અને તેથીજ અમે તેમને વખાણીએ છીએ.

—એડિસન.

—પ્રાતિપત્ય એજ સ્ત્રીઓના મુખ્ય સચરણ છે.

—એડિસન.

—પોતાનું કર્તવ્ય કરતાં તે દોષપણ સંકટની દરકાર કરતી નથી. પ્રેમ, આખર અને
ધર્મ આ ત્રણેની વિશ્વ આચરણ તેના હાથથી થવુંજ અશક્ય છે. મુખ અને સત્તા એ તેને
ખડુજ આવકારદાયક લાગે છે. રોગીની શુશ્રૂષા કરવી એ તેના નૈસર્ગિક શ્રવણ છે. સંકટ
સામે ટકર ઝીલવામાં તેણીના જેવું દ્રઢ દોષ નથી.

બાલકૃષ્ણ.

—સ્ત્રીનું પુરુષાવલંબન રહેવું એ દોષ રહીને અને ટેવનો છે. ખરું જોતાં સ્ત્રી જો નિ-
શ્વ કરે તો ખચીત તે પુરુષ પ્રમાણે સ્વતંત્ર રહી શકે.

એથમાન્ડ.

—પુરુષની ખરી અને સર્વોત્તમ મિત્ર એક સુશિક્ષિત પત્નીજ છે. કારણ, તેના ઉપર
ગૃહકાર્યનું સર્વ પ્રકારનું અવલંબન રહેલું છે. તેના વિશ્વાસનો તે કદી દુરુપયોગ કરતી નથી.
જો તે દુઃખી હશે તો તેને તે આનંદ પ્રાપ્ત કરાવશે. તે પોતાનાં છોકરાને સુશિક્ષણ આપશે
અને તે છોકરાં સુશિક્ષિત માતાના લાભનાં સ્મારકજ થશે.

બિશપહાન.

—હે સ્ત્રી ! અમારા પુરુષો જેવીજ તું માનવજાતિમાંની હોઈ ધણી ખરા અડચણ
સાડયણના વખતમાં અમારી માર્ગદર્શક થઈ તારામાં ઇશ્વરી આદ છે એ વાર્તા સિદ્ધ
કરી આપે છે.

બુલવર.

—સ્ત્રીના હૃદયમાં પ્રેમનો અર્પક ઝરો વહે છે; તે કદી પણ મુકાવો શક્ય નથી.

બુલવર-લીટન.

—પોતાથી કંઈ પણ અપરાધ થયે તો સ્ત્રી ક્ષમા માગવા એક પગપર તૈયાર હોય છે; પરંતુ તેજ અપરાધ પોતાના પતિના હાથે થતાં તેણી તે તત્કાલ જૂની જાય છે.

મુલંબર,
(અપૂર્ણ.)

વ્યવહારોપયોગી વિચારો.

(શ્રીયુત જ્ઞાનસાધ-વીવીંગ માસ્ટર, ધીરમગામ)

વ્યવહાર ચલાવવામાં મનુષ્યે અનેક જાતની સાવધાનતાઓ રાખીને પગલાં ભરવાનાં હોય છે. જે માણસનું જીવન વ્યવહારમાં સુખી હોયું નથી તેને અન્ય સુખો હાલના જમાનામાં બાળ્યેજ સતોષ આપી શકે છે વ્યવહારમાં મનુષ્યે પોતાના સુખ માટેજ પ્રયત્નો કરીને બેસી રહેવાનું નથી પરંતુ પોતાની પ્રજા સુખી થાય તથા ભવિષ્યમાં કુટુંબમાં આગાહી રહે અને ઉત્તરોત્તર ઉત્તતિ થયા કરે તેવાં સુસપવાળાં અનેક પગલાંઓ ઉંડા વિચારપૂર્વક ભરવાનાં હોય છે.

પ્રથમ જ્યારે બાળક જન્મે છે ત્યારથી તેને સારા સંસ્કાર પાડવાની માતાપિતાની પહેલી ક્ષરજ છે, કારણ કે બાળપણમાં જેવા સંસ્કારો તેનાપર પડે છે તેની એવી સત્ત્વજ અસર બેસે છે કે મોટી વયમાં પણ તે કાઢવી બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

માતાપિતાએ ધણી સંભાળથી પોતાનું વર્તન કરવાનું હોય છે કારણ કે કુદરતથીજ બાળકમાં ગમે તે જુએ અગર કરે તેનું અનુકરણ કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે, આથી સુખ માતાપિતાઓએ આ સિદ્ધાંતઉપર યોગ્ય લક્ષ આપી નવિન પ્રત્રાસીઓને આગળ ઉપર તેમનો પ્રવાસ સરળ થાય તે માટે પહેલેથીજ સદ્વર્તન શીખવતું જોઈએ.

કેટલાંક માતાપિતા એમ કહે છે કે “તેના પ્રારબ્ધમાં દુશે તો લાજુશે.” આ માન્યતા કેવળ હાનિકારક છે, કેમકે પ્રારબ્ધ પાંગળું કહેવાય છે. જ્યારે પુરુષાર્થની તેને મદદ મળે છે ત્યારેજ તે ગનિમાં મુકાય છે અને ઉત્તતિના માર્ગમાં આલસા મારે છે.

બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવામાં પણ માતાપિતા બહુ આપવાનું હોય છે. નિશાળમાં તે કેવા શિક્ષકોને હાથે કેળવાય છે; અનુકરણથી તે કેવાં લક્ષણો શીખે છે, માતાપિતા પ્રતિ તેના પ્રેમ કેવા વૃદ્ધિ પામતો જાય છે અને કયા કયા વિષયોનો તે ઉત્સાહથી કે મંદતાથી અભ્યાસ કરે છે એ વગેરે બાબતોની કાળજી રાખવી.

મોટી ઉંમર થતાં વિપત્તિઓને સહન કરવાનું બળ પોતાનામાં જાગ્રત રહે તેવા પ્રયાસો કરવાની ધણીજ જરૂર છે. દંદ નિશ્ચય હોય તોજ વિનય થાય છે. કેટલાંક માનવને જાણે છે પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનું આવે છે તે વખતે અનેક અકારનાં દોષો રહે છે અને આમ કરવાથી તેમના બળનો હાથ થાય છે. આવાં માણસોને જો પ્રાઇ એમ કહે કે અમુક રીતે પ્રવર્ત કરે તો તેઓ પ્રવર્તનમાં લક્ષ ખેંચવાને બદલે દોષો રડવામાંજ મદદતા માને છે; આમ થતાં સાંજળનારનું પણ બળ ક્ષીણ થઇ જાય છે.

અપત્તથી ગમેતેવી ક્ષુદ્ર વસ્તુમાંથી પણ ઉત્તમ પદાર્થ નિકળી શકે છે; માત્ર નિશ્ચય જ અને ઉત્સાહથી અપત્તનું પોષણ થવું જોઈએ. વિદ્યાર્થી જ ખાતર થાય છે, કાલસામાંથી હીરા થાય છે, અને પાણીના ઘોષમાંથી વીજળી થાય છે.

વિચાર કરવાની ટેવ પ્રત્યેક બાળક, જુવાન કે વૃદ્ધ પાડવી જોઈએ. આપણે ધર્મ ખાઈએ છીએ પણ તે કેવી રીતે થાય છે તેનો આપણને વિચાર સરખો પણ આવતો નથી, આપણે આગાહીમાં બેસીએ છીએ પણ તે કેવા નિયમોથી ચાલે છે તેનો કોઈક જ વિચાર કરે છે; આપણે કપડાં પહેરીએ છીએ પણ તે યત્રોથી કેમ તૈયાર થાય છે તેનો ધણું યોગ્ય વિચાર કરે છે.

દરેક વસ્તુનો આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં માણસ જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ તેની શક્તિઓ ખીલતી જાય છે અને ક્રમેક્રમે તે મોટો વ્યવહારકુશળ બને છે.

મારુતિ-રહસ્ય.

(શ્રીકૃત ગોવર્ધન—જી. એ. મુખર્જી)

“ હનુમાનમઘિમતરત્ દુષ્કરં કિં મહાત્મનામ્ ॥ ”

મારુતિસ્તથન

“ નય મારુતિ મહાવીર, હર્ષવરે સ્તવીએ,
આપ એક વળાંગ, નમ્મ પહોંચ્યા રવિએ;
શ્રી કૃષ્ણે તો ગિરિવર, આગળી પર ધરીયો,
આપ તો ગિરિવર હઈ વળી, કુદી ગયા દરિયો;
રામ કૃષ્ણ શિર ઉપર, રમમાં ધ્વજભાદિ,
આપ રહ્યા તેમ રહેને, આ અમ્મ જુજ માંદિ;
અમરવેલીના જ્ઞાતા, બહુક બદાયારી,
આપનું બધું બળ મહેવા, કરને અધિકારી;
અનંત બળના શરિ, અજરામર કહાવો,
બળ અજરામર રૂપે, અમ સારીરે આવો;
પુરુષથી રાજ્ય દાખ્યો, જેમાં નથી સંકા,
અધર્મોનું બળ હણવા, બાળી લીધો લંકા; ”

જ્યેષ્ઠ માસમાં આપણાં પુરાણો આદિ ગ્રંથોમાં કેવા સંક્ષેપ અવતારો થયા છે તેનું વર્ણન વાંચી ઉઝા વિચારથી નિરીક્ષણ કરતાં તેમાં કાંઈ રહસ્યો રહ્યાં હશે એ વિચાર સ્વાભાવિક રીતેજ આવે એમ છે.

ચૈત્રશુક્લતૃતીયાયામ્ અપરાહે મગધાન્ નારાયણઃમત્સ્યરૂપેણ અઘાતરત્ ॥

ચૈત્રશુક્લનવમ્યાં મધ્યાહ્ને દશરથાત્ કૌશલ્યાયાં શ્રીરામચંદ્રઃ સાધિર્ધમૂવ ॥

ચૈત્રપૂર્ણિમાયાં પ્રાતઃકાલે રામસાહાય્યાય રુદ્રાવતારઃ મારુતિરમૂત્ ॥

પ્રાતઃકાલ મધ્યાહ્ન અને સાયંકાલ એવી સૂર્યની ત્રણ સ્થિતિવાળા જિન્ન જિન્ન સમયે જ્યેષ્ઠ માસમાંજ અને તે પણ શુક્લપક્ષમાંજ શ્રી નારાયણ, રામચંદ્ર અને મારુતિ

પ્રકટીકરણ ચવામાં દોષ ગૂઢ સંદેશાર્થ પ્રવર્તતો હશે એવું અનુમાન કરવાની કારણો દી-
ર્ઘ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારને મળ્યા વિના રહે તેમ નથી.

આ ત્રણે પ્રકટીકરણોને પરસ્પર કાંઈ સંબંધસૂચક રહસ્યમય સંકેત હશે કે કેમ તેનો વિચાર કરવો આ સ્થળે આવશ્યક જણાય છે. નારાયણ શબ્દનો રહસ્ય-રોધન વિચાર આપણને શું રહસ્ય આપે છે !-નારાયણ સ્વામી આપણું રહસ્ય કહે છે કે “ નરં અને અપનમ્ આ બે શબ્દોથી નારાયણ શબ્દ બનેલો છે અને એ બે અર્થસૂચક છે કે જળ અને તે પર લંબાવીને સૂતેલા થાય છે. ” (નોંધોયથી પા. ૬૫૪.) આ જ વિચારને આગળ લંબાવતાં ૨૫૪ થાય છે કે નારાયણ અથવા શૈવશાખી ભગવાન શૈવની અસંખ્ય રૂપાંશોના જન નીચે શયન કરતા સમુદ્ર અર્થાત્ દરિયામાં સ્થિતિ કરીને રહેલા છે. “ And the spirit of God moved upon the face of waters ” (Bible). આ નારાયણ ભગવાને મત્સ્યરૂપે ચૈત્ર શુક્લ પક્ષમાં અવતાર ધારણ કર્યો એવો ઉલ્લેખ પૂર્વપ્રતિપાદિત સંસ્કૃત વાક્યમાં કરેલો છે. મત્સ્ય, શૈવ તથા નારાયણ એ ત્રણેનો પરસ્પર સામાન્ય સંબંધ દર્શાવનાર જલતત્વ અર્થાત્ સમુદ્ર તત્વ હોવાનું જ્ઞાન થાય છે.

* નવનો અંક અચ્છદ્ય કહેવાય છે ! નવમી અર્થાત્ રામનવમીનું રહસ્ય પણ ચૈત્ર માસમાંજ રહેલું છે એમ જણાય છે. રામચંદ્રજીનાં અનેક પરાક્રમે રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ શુદ્ધિમાનમાં પોતાની ગણના કરાવનારા અજ્ઞાસકો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તેમનાં મહાભારત કાર્યોને શૈર્ષિકનાં સંબંધિત પરાક્રમે અર્થાત્ Historical-Events કહેશે. શ્રી રામચંદ્રજીનાં આખ્યાનમાં આવા પ્રસંગોની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જુદા વિભાગમાં ગણના કરીને અન્ય કોઈ બનાવ-event-તરફ આપણે આપણું લક્ષ દોડાવીએ !

“ રામ નામથી પથ્થર તપો ” ! સેતુબંધનો બનાવ જગત્ની દૃષ્ટિએ Historical ઐતિહાસિક નહિ કહેવાય પણ Mystical સંકેતમય અર્થાત્ સ્વમત્કારિક દલી શકાશે. શ્રી રામચંદ્રજીનાં અન્ય સર્વ પરાક્રમેમાં આ બનાવ તદન લુપ્તદોષ પડી જાય છે, અર્થાત્ અપ્રતિભજ રહે છે. અપ્રતિભ પ્રસંગ ઉપર જ રહસ્ય-રોધન-દૃષ્ટિથી અવલોકન થવું જોઈએ.

સેતુ, સમુદ્ર અથવા દરિયા ઉપર બાંધવામાં આવ્યો હતો અને આમાં જલતત્વ ઉપર પૃથ્વીતત્વનો અસાધારણ વિજય પથ્થરની સિલાઓ તરવાથી સૂચવાતો હોય એમ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

હવે મારુતિનાં પરાક્રમેમાંનું એક મહાભારત કાર્પ કથું હતું તેનો અન્ય વિચાર કરી જોતાં ત્રણે વિચારોની સંકલના કંઈક અંશે સમજ શકાશે.

“ આપ તો ગિરિવર લઈ વળી, કુદી ગયા દરિયા. ”

દરિયા કુદી જવો એ એક મોટું પરાક્રમ ગણવામાં આવ્યું છે. આ સર્વ વિવેચનથી

* ૯ ને ગમે તેટલે ગુણવામાં આવે અને રકમના સાંકેતિક ગણીત પ્રમાણે સરવાળો કરતાં ૯ જ આવે છે. ૯ X ૭ = ૬૩; ૬ + ૩ = ૯; ૯ X ૯ = ૮૧; ૮ + ૧ = ૯; ૧ + ૮ = ૯; ૨૨૧૨ X ૯ = ૧૯૯૦૮; ૧ + ૯ + ૯ + ૦ + ૮ = ૨૭; ૨ + ૭ = ૯.

એટલું કંઈક સમજી શકાય છે કે ચેત્ર માસમાં ચંદ્રનાં કિરણોથી અમૃતસિંચનયુક્ત શુકલ પદ્મના દિવસોમાં સૂર્યની તથા જુદી જુદી સક્રમણમય સ્થિતિઓ સમયે દરિયા અથવા જલતત્વના અન્યોન્ય-સામાન્ય-સંબંધ-દર્શક-સૂચનથી તથા પ્રકટીકરણ થયાં છે.

“અંગનીને આ પુત્ર શિવના વરદાને મરુત વાયુદેવની કૃપાથી થયો હતો. તેથી તેમનું નામ વાયુપુત્ર, પવન કુમાર, અને મારુતિ ક્ષત્રિક પડ્યું. મારુતિ-જન્મ હતું. વળી તેમના વળ અંગથી બળરંગ, અને હનુ-પગ હથથાથી હનુમાન, એવું નામ પડ્યું હતું.”

જન્મ થતાંજ મારુતિએ કયું રહસ્ય સૂચક પરાક્રમ કર્યું !

“ત્યારે પ્રાતઃકાળે સુરજ ઉગ્યો, રક્ત વર્ણુ છે તેહ,

કપિએ લગ્યું પાકું ફળ છે સદા કરું હું એહ;

સિંહ નાદ કરી તત્પજ મારી, ઉછળીયો આકાશ,

* દિનકરને ફળ લણી પોતે, ચાલ્યો કરવા માસ.”

(ગિરધરકૃત રામાયણ)

“ચાલ સમૈ રવિ મક્ષ કિયો । તવ તોનહુ લોક મયો અધિયારો ॥”

વાયુ-પુત્ર, અગ્નિ-ફળ તરફ આકર્ષાય છે । એ ઉપરથી મરુત અને અગ્નિને પરસ્પર

સંબંધ હોવાનું સૂચન થાય છે. દૃઢગ્રંથે ના પ્રથમ મંડલનું ૧૯ મું

વેદ-સૂચન.

સૂક્ત જોતાં સમગ્રય છે કે અગ્નિનું મરુતની સાથે આવાહન કરવામાં આવતું હતું—મરુદ્ગિરગ્ન સા ગદિ ॥

મારુતિએ દરિયા જોળ્યો એ પ્રસંગને અનુકૂળ અર્થ સૂચવનાર રહસ્યવળી આ જ સૂક્તમાંથી નિકળી આવે છે.

ય ઈક્ષ્યન્તિ પર્વતાન્ તિરઃ સમુદ્રમર્જવમ્ ।

મરુદ્ગિરગ્ન સા ગદિ ॥ ૭ ॥

વિજ્ઞાનમય (Scientific) દૃષ્ટિથી જોતાં સમગ્રય છે કે સૂર્યમાં રહેલું જીવનતત્વ

(Solar Energy) મરુત અથવા વાયુતત્વના મધ્યસ્થ સાધન

વિજ્ઞાન-સૂચન.

(Medium) દ્વારા પૃથ્વી ઉપર આવે છે. મરુત અગ્નિતત્વ પાસે જઈ જીવનના અંશોનો ગ્રાસ કરી પૃથ્વીને પોષણ આપે છે.

પાશ્ચિમાત્ય ધર્મકથાઓમાં શુધ્ધ-Mercury કે જેને “Messenger of Gods”

દેવના દૂત એવી સંજ્ઞાથી સંબોધવામાં આવ્યા છે અને જેને શ્રીક

કથા-સામ્ય.

પૌરાણિક કથાઓમાં Hermes-હર્મિસ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે દેવ કંઈક અંશે મારુતિ સાથે સામ્ય બેસી શકે છે.

મારુતિને પણ ‘રામના દૂત’ (God’s-Messenger) એવી સંજ્ઞાથીજ સંબોધવામાં આવે છે.

શૌર્ય—પરાક્રમ:—હુનુમાનના ચરિત્રમાં મોટા ગુણ શૌર્યનો પ્રતીન થાય છે. “તેમણે અરોહવનનો દેવેક નાથ ક્યો, હનુરો રથંભવાળો રાજમ-સામાજીક ગુણ— દેવ કુલુષારમાં તોડી પાડ્યા, અને ધણી રાક્ષસોને મારી લોકમાં બોધ. આગ લગાડી” વળી “પુત્રછટી રાવણ દાબ્યો.” એ પરાક્રમ અસાધારણ નિર્મયતાનું દર્શન આપે છે. યુદ્ધમાં સેનાપતિના કર્તવ્યમાં તેમણે શૌર્ય અને પરાક્રમનાં અનેક કથોં કથોનાં દર્શીત વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે.

સેવા. સીતાની શોધ કરવામાં, લક્ષ્મણની મૃત્યો ઉતારવા માટે ટોણ પર્વત ઉપરની ઓપથી લાવવામાં તથા અદીરાવણ મહીરાવણની પાસેથી રામલક્ષ્મણને, હોડાવવામાં જે સેવા-ધર્મનું માર્તિએ પાલન કર્યું છે તેનું રમરણ કરતાં સેવ્ય-સેવક-ભાવનું આદર્શમય રૂપ પ્રતિમા પ્રકટ થયાવિના રહે તેમ નથી.

પોતાનો સેવાધર્મ જાળવવામાં માર્તિએ કુપી જનસુસીનો અનેક કળાદોષલ્પેથી ઉપયોગ કર્યોના દાખલા પણ તેમના ચરિત્રમાંથી મળી આવે છે; “કાઉ વખતે અવધૂત, મદારી, વેપારી, સરેયા, વૈદ્ય, બ્રહ્મચારી, સન્યાસી છત્યાદિ વેષે રાવણ અને તેના કુલની રાખેલી નાપકાઓ સાથે મન મેળવી ખાનગી વાતો જાણી લેતા.”

ભક્તિ-પ્રેમ:—શ્રી હુનુમાનજીની ભક્તિના અનેક દાખલાઓમાં તેમણે માતીના હારને તોડી રામનામને શોધવાનું અને પોતાનું હૃદય નખથી ચીરી હનુરો-ધાર્મિક ગુણ-બોધ, રામનામ તેમાં જતાવવાનું જે અદ્ભુત ભક્તિમયન દર્શાવ્યું છે તેથી ગમેતેવા ભક્તનું અભિમાન પણ ગણિત થયા વિના રહે તેમ નથી.

તેમના અખંડ પ્રેમનું નિર્દર્શન શ્રીમદ્ ભાગવત આદિ ત્રયોમાં જાણીવેલા તેમના સતત કર્તવ્યથી રૂપ થાય છે.

“તેઓ અધાપિ સુધી ચિરંજીવી રહેલા છે, તેઓ ગંધમાદન નામે દિમાલયના શિખર ઉપર રહેલા છે, અને ત્યાં સર્વ કાળ રામચરિત સોડોને સંભળાવે છે.”

કાઉ વિલક્ષણ યોગથી આજનો શ્રી રામનવમીનો ઉત્સવ પુલ્ક-Mercury-દેવના હૃતને-દિવસેજ હોવાથી શ્રી રામચંદ્રની પ્રાર્થના તેઓશ્રીના અપૂર્વ પ્રેમારપદ શ્રી મારતિના ગુણ-ગાનથીજ કરી આ લેખની સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે.

સ્તુતિ.

પદ્માંગ પિંગેકનેત્રે કનકમયલસલ્કુલકાંત ગંઢ ।

મોલસ્ત્રવંમસારં પ્રહરણ વિદરાં મૂતરક્ષાધિનાથ ॥

મહાત્મીષ્ટાધિકાર વિદ્યધતમનિરાં સુપ્રસન્ન કર્પાન્દ્રે ।

વૈભવ્યપ્રાસદરં સકલમુખનગ રામદૂતે નમામિ ॥

સૂચના

“રહસ્યમય છવન”નો લેખ લખવા માટેનાં સાહિત્ય તૈયાર થતાં હોવાથી આ અંકમાં તે આપી શકાયો નથી તે માટે સુજ્ઞ આલોકોની ક્ષમા યાચવામાં આવે છે.—અધિપતિ.

ૐ

અંધારી વિભાવરીને આમંત્રણ*

શ્રીયુત “ઘેઘુઠ” બી એ ગોડાળ.

(કલ્યાણની ધુનમાં).

આવ વિલાવરી ! કાં જન જાગડરી

શાન્તિ સુધા જરી દે અધરે ધરી !

આવ વિલાવરી ! કાં જન જાગડરી !

‘દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘડે, નિમીલ ચર્મ’ ચક્ષુએ,

કજ્જલથી કરી આંખલડી ઠરી

આવ વિલાવરી કાં જન જાગડરી,

નેણુણિંદ પાડિયે, કુસુમમાં મુપાડિયે,

‘શીતળ લેડરી વાય મીઠી સરી

આવ વિલાવરી, કાં જન જાગડરી;

વેર રવેત કુલડાં, અધુરે ઉર રૂડલાં;

હાર જનાવી અર્પું તુંને પરી

આવ વિલાવરી, કાં જન જાગડરી,

સર્વ પૃથ્વીમંદીરે તુંને અધીન સંચરે,

થંભે સુરંગિરી, જાય તુંથી ઠરી

આવ વિલાવરી, કાં જન જાગડરી !

જાળ હું પ્રણામ, તિમિરમાં રસુ ઘણું

આંખ મીચ્યા ચઢી પાંખલડી મળી

આવ વિલાવરી, કાં જન જાગડરી.

આવ વિશ્વમાં અનંત, ઉડીયે ઉભાય સ્વછંદ;

આવ વિલાવરી, કાં જન જાગડરી,

શાન્તિ સુધા જરી, દે અધરે ધરી,

વિશ્વ વિષે ફરી, જાશુ જુદાં પડી

આવ વિલાવરી, કાં જન જાગડરી.

* આ કાવ્યનો ઉર્લૂચ આધ્યાત્મિક કલ્પનામાં છે જે સહૃદય વાચકને સત્વર રહસ્ય રીતે મનોગમ થશે—લેખક.

FOR PHOTOS
LIKE PICTURES OF ART
GO TO

GOMES & LAWRIE,
BOMBAY.

આ પુસ્તક વાંચ્યા શિનાય તમને થાલે એમ નથી. આજે વાંચ્યા પાછા લેવાયા
પણ તમે વાંચ્યા વગર જીવવાનાજ નથી.

ભદ્રબાલા.

પ્રથમભાગ

રચનાર.

જ. લ. પંડિત. મુંબઈ

‘ પ્રત્યેક પ્રકરણ જીવાસાના તત્ત્વને અધિક
અધિક લખાવી ભરિધ્વની અપૂર્વ ઉત્પત્તિના પ્રદે
શમા દોરી જાય છે અને મન તથા આત્માને આન
દમાં તદ્દનીન કરે છે ’

આ પ્રકરણો જરૂર
વાંચો

- ૧ સુનોથના અદ્વૈત
- ૨ મહાત્માનો આદેશ
- ૪ સ કેત મુદ્રા
- ૫ મહામ કન
- ૬ હતીમૂન માટે ન્યાય
- ૧૦ સુધારાતુ રનાત અ
- ૧૮ માહોકગની દપાદપી
- ૧૮ નૃત્ય શિખતી જીમ્મીઓ
- ૨૧ સ્વધ્યાનની કૃમાક્રિમીઓ
- ૨૨ સનનિલા અને અતિથીઓ
- ૨૩ હીક્ષા અને આતર સુષ્ટિઓ
- ૨૪ નિયમ—સંગીત
- ૨૫ મમનાય મનાઈ

‘મારી મનકામના અવગમ સિદ્ધ થશે

(ભદ્રબાલા પૃષ્ઠ ૨૧૨)

સોનેરી અક્ષર વાળા પાક્ષ જાણીદીગના પુસ્તકનુ મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦ જેના ગ પોસ્ટેજ જુદું
મેસર્સ જે પંડિત અને કંપની | શ્રીભક્ત ઓફિસ, કાન્તા બિલ્ડીંગ.
મુંબઈ ન. ૨.

THE CORONATION YEAR.

સચિત્ર માસિક.

શ્રીભક્ત.

તંત્રી જયદુષ્ણ ગંગાદાસ ભક્ત.

મુદ્રત.

પુસ્તક ૮ મુ
અંક ૧૧ મો
વૈશાખ પૂર્ણિમા
૧૯૧૮

ગ્રાંધોધાન.

અધિપતિ અને પ્રમુખ,
જામનગરરામ. લ પડિત.
અમદાવાદ.

એજન્ટ,
મે ને પડિત અને કું.
મુબઈ, નં ૬

તમુનો મંગાવી ખાત્રી કરો.
તમારા બાલ માટે

કામીનીઆ ઓઇલ વાપરો.

પ્રથમ એક બાટલી કામીનીઆ ઓઇલની લાવી વાપરી જુઓ ફક્ત એકજ અઢવાડીયામાં માથાના બાળમાં અજબ જેવો ફેરફાર થશે વાળ ઓળતી વખતે જે વાળના મુઝાઓ નીકળી આવતા હશે તે બંધ થશે વાળનો વધારો થવા લાગશે વાળ સખડતા અને સુંવાળા રેશમ જેવા થશે માથાનો ખોડો દુર થશે મગજ ટંકુ ગ્રેશે જેથી કાષ્ઠપણુ જાતનું મગજમારીનું કામ કરવાને ઉત્કટ થશે. વાળ ધણજ નરમ અને લાંબા ગ્રેશે. મુમધ ઘણીજ મધમધની છે જેની દરીકાઈ ખીજ કાષ્ઠ પણુ તેણી કરી શકતા નથી વિદ્યાર્થીઓ, સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો દરેકને વાપરવા લાયક છે માથામાં ટાલ પડી વાળ ખરી પડતા હોય તો વાળના મૂળોને પોષણ આપી વાળ ખરી પડત અટકાવે છે એક વખત અજમાવવાથી ખાત્રી થશે

દીમત ૧ બાટલીનો રૂ. ૧-૦-૦

૩ બાટલી રૂ. ૨ ૧-૦-૦

વી. પી. ખરચ જુરો

દીલબહાર

હુ ૨ ઓ ઈ લ.

આ તેવના મુજો વિષ લખેલા કામીનીઆ ઓઇલના જેવાજ છે. મુગધમાં પણ મધુર છે દરેકની મુગધ જુદીજુદી હોવાથી મોઆવડીમાં દરેકને પસંદ પડી ગ્રેશે છે. કો દરેક સીસી એકનો રૂ. ૧-૦-૦; કાષ્ઠપણુ જાતના નમુનો ના આગાની દીકાટ મોકલવાથી મફત મળે. ૬ - ખરીદતી વખતે કૃપર વર્ગના તેણીના નામ અડાજા વાંચી તે માટે ખાત્રી કરી

ગુલશન

હુ ૨ ઓ ઈ લ

પછીજ ખરીદ્ય તેને બદલે ખીજ મારી છે અથવા સગતી છે એમ કહી ખીજ જાત આપ ના માટે તે લેવા નહી કારણ તેવા માલમાં વેચનારજોને વધુ નફો મળતો હોવાથી તેવી કાલેજ કરે છે ઉપ લખેલા તેમો મેળવવાને હકકત પડે તે બનાવનારજોને લખવાથી તરનજ મોકલી આપવામાં આ વગે કામીનીઆ દીલબહાર અને ગુલશન એ સગતો કાયમ મુજબ રેડમાર્ક નરીકે ગ્રેડેટ કનવેલ છે અજમાવ એજ ટો બેરએ છે

મનાવનાર—કામીનીઆ પંચુમરી કંપની, મુંબઈ.
એજ ટો—જેલો ઈડીયન ડ્રગ એન્ડ મેડીકલ કંપની મુંબઈ.

તથા જ બ્રાન્સ અને કંપની અમદાવાદી પોસ્ટમાર્ક-૫૨૦૬૦૧.

જુટકે મળવાનું ટેકાલું—ટોમસન કંપની. દવાલગા તેમજ શક્ટરોનાં દરેક જાતનાં પ્રીન્ટિંગ પગતો તથા કરી અપનાવ, કાલખાત્રી પોસ્ટ માટે. મુંબઈ

સચિત્ર માસિક

શ્રીભક્ત

લવાનમ અગાઉથી પોસ્ટેન સાથે.

હિંદુસ્તાનમાં

રૂ. ૩-૦-૦

હિંદુસ્તાન બહાર.

રૂ. ૩-૧૨-૦

ફ્લેટ કાગળ પર છપાતું !!

મહાત્મા શ્રી ગૌરાંગપ્રભુનું

સચિત્ર ચરિતામૃત

નામના ગ્રંથનો પૂર્વવિભાગ.

(આશરે લાલસા પાનાનો અપૂર્વ ગ્રંથ) ફ્લેટ કાગળ પર છપાય છે.

મૂલ્ય. રૂ. ૩-૦-૦

આ અમૂલ્ય ગ્રંથ અમારા પ્રત્યેક આંતરિક લેટ આપવામાં આવશે.

આ લેટના પુસ્તકમાં રાખવામાં આવેલાં ચિત્રા તમે તમારા

દિલ્લિ રિઝર્વિંગ કમ્પાની રાખવી જરૂર લેવાશે.

એવાં તે સુંદર અને મનોહારી છે.

અધિક આપાદનો અંક કાઢવામાં આવે છે.

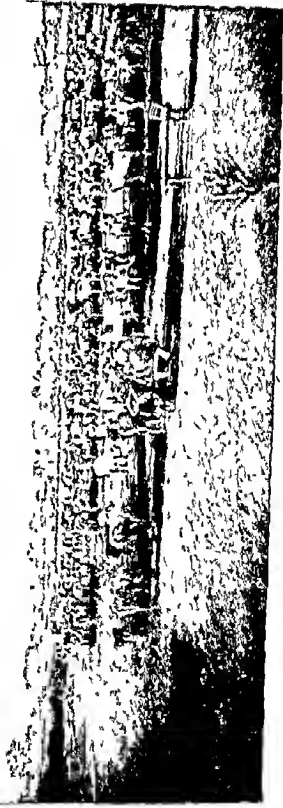
નામચતુરામ લક્ષ્મીરામ પંડિત,

અધિપતિ અને પ્રકાશક.

રાયપુર—અમદાવાદ.

આ માસિક 'સચિત્ર' પ્રીતિય પ્રેસમાં આ સૌજન્યદે દરિયાએ અધિપતિ અને

પ્રકાશકને માટે મુદ્રિત કર્યું છે. પૈસા નવારવાળા—અમદાવાદ.

Mrs and Mr Painter I C S. Collector of Ahmedabad

Visit to Cattle Kuthens No 1 MADALPUR

આપણી ભૂમિનાં ઢોર અને દુષ્કાલ.

એક બાળુએ મોઝશોખમાં સખ્યાબધ ધનનો ખર્ચ થાય છે, અને સખમૂલ ધનીગોમાં પેસાની પાપમાથી થાય છે, ત્યારે બીજી બાળુએ દેશને દુધ, ધી વગેરે મુખ્ય ધોરાક મુગ પાડનાર અને મુખ્ય આધારરૂપ ખેતીની ધુસરીને ઘિપાડી દેશને પોતાના સઘળા રવાતમાં પંજુથી ઢવતો રાખનાર ગાય, બેસ, બળદ વગેરે ઢોરોનો સમૂહ શુઝરાત અને ઠાઠિયાવાડમાં " અડસકીયા " દુષ્કાળના તાપમાં તરફડી નિશ્વાસ નાખતાં હાલોને ત્યાગ કરે છે.

કૃપાળુ હિંદમાંતા । તારા પોકારો તારા હૃદયના દૂધથી પોષાયલાં તારાં ભારત સંતાનો સાંકળે છે અને તારી સુખશાંતિના સાધનમૂલ મુર્ગાપ્રાણીઓને મોતના પન્નમાંથી સામટા પ્રવળ વડે બચવવા તત્પર થાય છે.

દાહની દુષ્કાળની અસરથી શુઝરાત-હિંદનો ફરી ખીલતો બગીચો કરમાયા માંડ્યો છે, પરંતુ સતોપની વાત એ છે કે નામદાર સરકાર તથા શુઝરાત ઠાઠિયાવાડ વગેરે પ્રદેશોમાં નિવસતા સદ્મહરથો એકએક જમત યધ ગયા છે અને ખનતા મથને ઢોરોનું રક્ષણ કરવામાં યોગદાંત ગયા છે.

રાજનીતિના નિયમ પ્રમાણે રાજને આપણાં સાચાં ' ગેા પ્રતિપાલ ' કહે છે. પૂર્વના સમયમાં ગાય જ ધર્મ અને અર્થનું સહાયક મુખ્ય સાધન હતું; મગૂવેલ તથા પુરાણોમાં ઘણું ઠેકણે તેના રક્ષણની ઝડયાઓ તથા કથાઓ જોવામાં આવે છે. ગાય સખથી ઢોરને સઘળો અર્થ સૂચનાય છે ગાયને અર્થાત્ ઢોરને આપણા ધર્મોએ ઢેટલી મહત્તા આપી છે તેના નિચાર કરતાં આપણને આઅર્થ યથા વિના નહિ રહે કે ગાય પુરાણા કાળથી અઘાધિ સુધી આપણા આર્થાનર્તની ઉન્નાતિનું સાધન રહેલું છે.

ગાયથી ઉપજતા સર્વ પદાર્થો આપણા વ્યવહારમાં ઉપયોગી ગણાયા છે; દુધ, માખણ અને ઘીનો ઉપયોગ હમેશના ધોરાકમાં તથા મેવા પુળમાં અને હોમ હવનમાં જાણીતોજ છે. બળદ તો હિંદુસ્થાનની હાલગી જે ખેતી ગણાય છે તેનુંજ મુખ્ય સાધન છે. બળદ વિના આપણા વોકો જી જમીને તથા કતે કુવે જમીનમાંથી પાક મેળવવામાં નિર્દશ નિવડે છે.

આટલા વિવેચનથી વાચક વર્ગને સમજાશે કે બળદ, ગાય, બેસ વગેરે પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવું એ આપણા દેશને નર હવન આપવા જેવું છે.

ઢોર એ ખેડુતનું હવન છે. ત્યારે બીજા ધધાવાગાઓ પોતાના ખર્ચમાંથી બચેલા પૈસાં ધરણા કરવામાં કે વ્યાજ ઉપજવવામાં રોકે છે ત્યારે આપણા ખેડુતો કરકસથી બચાવેલી રકમને જમીન ખરીદવામાં કે ઢોરની સખ્યામાં ઉમેરો કરવામાં ખર્ચે છે હવે દુષ્કાળના વખતમાં જમીન ખેડવા વિનાની રહે છે તેથી તેનું સઘળું તુકસાન નિચારા ખેડુતોને

ખમણું પડે છે અને તે ઉપરાંત દેર કે જેના ઉપર અવિધ્યની આજીવિકાનો આધાર છે તેઓ શુભે મરવા માંડે છે. પોતાનું સર્વસ્વ જેનામાં ગણુનું છે એવાં દેરની આવી કમલ હાલત જોઈ ગુજરાતના સાધન વિનાના એકુતની આવા વખતમાં સ્ત્રી સ્થિતિ થાય તે દેર વાંચનારને કંઈપણમાં આવ્યા વિના નહિ રહે! કેટલાક એકુતો ગાલી ન કહેવાય તેવી સ્થિતિમાં પોતાના પ્રાણની હત્યા પણ કરે છે ! !

ગયા એમાસમાં વરસાદ બરાબર નહિ ચલાયી ખાસચારાની તંગીની બારે અમર મા-
હિવાવાડ, અમદાવાદ, ખેડા અને પંચગઢાજ જીલ્લાને ભોગવવી પડે છે. અખતના કુશ-
ળ કરતાં આ કુશળનું સ્વરૂપ જુદા પ્રકારનું છે. આ વર્ષે મનુષ્ય પ્રાણીની સ્થિતિ અખ-
નીયા જેવી નથી થઈ પરંતુ બિચારાં મુખાં પણ્યોની સ્થિતિ બહુજ દયાજનક થઈ છે.

ગયું એમાસે નિષ્ફળ નિવડતાં અને કુશળતાં ચિહ્ન જણાવા માંડતાં ગુજરાત તરફના
રખારી અને ભરવાડ લોકો પાતપાતાતાં આપોનાં ટોળાને ઇડર, શામગાજી, રાજપિપગા, ધર-
મપુર, પાંસદા, સોનગઢ, થાણા અને ખાનદેશનાં જંગલો તરફ પગ રરતે લઈ ગયા, પરંતુ
કમનસીમે તેમને મોટો ભાગ જંગલના પાણીની અસરથી અગર એવાં બીજાં કાંઈ કારણથી
લગભગ અર્ધ ઉપરાંત ગાયો ગમાવી જંગલ છોડી ગાગડાં, ઘોરે અને કસ્યાનો આશ્રય લેતા
અને હાલમાં ખરેખરી હાડમારી ભોગવતા જેવામાં આવે છે.

કેટલાક ધનવાન મૃદુરોએ તથા ગરીબ જનાં દયાથી બીજાં લોકોના સામાન્ય
તેના લોકોએ વિવિધ રૂપમાં અધ્યાગ પરિશ્રમથી તથા પ્રયત્નના ભોગથી આવા કુખમાં કુખે
એકુતો તથા દેરનાં બંધાવ માટે પ્રયત્ન ચલાવી રહ્યા છે.

પાંચાણો દેરથી ચિકાર ભરાઈ ગઈ છે અને તેના બચવાપહે તે આ મુખાં પ્રાણી-
નાનાં નિશાન માટે ટીપ કરી નાણાં એકઠાં કરવામાં તનનોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. આ
રથળે કોટલી સૂચના કરવી આવશ્યક કરે છે કે આવા ઉત્સાહી પાંચાણોના-બચવાપહે
સચકત અને અસચકત એવા બે વિભાગમાં દેરોને છુટાં પાડી તેમની તેવા રૂપમાં બરદાસ્ત
લેવાનો પ્રયત્ન કરશે તો વિશેષ લાભ થશે. કેમકે સચકત દેરની સદજ વિશેષ કાળજીથી
સંભાળ લેવાતાં તેમને જો ખેતીના ઉપયોગ માટે અવિધ્યમાં વેચવામાં આવે તો ગુજરાતને તેઓ
અસાધારણ લાભકારક થઈ શકે. હાલમાં એવી કેટલીક પાંચાણો છે કે જેના બચવાપ-
હેનો એવોજ મત બંધાઈ રહેશે હોય છે કે સચકત દેરને વેચવાજ નહિ. આવા બચવાપ-
પહેલે અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ (Economic Eye) થી આ બાબતમાં ઉંડો વિચાર કર-
વાની જરૂર પડે છે. જો તેમ કરવામાં નથી આવતું તો પરિણામે તે પાંચાણો જે મોટી
સંખ્યામાં દેરોને બચાવ કરે તે સંભવોવાળી હોય છે તેમાં અમુક સંખ્યાજ રાખવાની
દરજ આવી પડે છે અને તેથી જો તેવી સલાહ બાબેજ

The late R B Krishnalal O and Dr J K Bhatt Veterinary Inspector N D
Organizing the Cattle Kichen No N MAKTAMPUR

Photo by Kanchikar & Co. Ahmednagar

The Peshimi Art - Bombay

આપવા માંગી અને હાથ સ્વીકારી કુષ્કાળવાળા ભાગમાં સખ્યાબંધ કુવા કે જેને ખેડુત વર્ગે “મહાકુશીયા” નામથી કહે છે તે જોવામાં આવશે આ ઉપરાંત વળી તમાવીતું ઘાસ આપવામાં કાંઈ પણ ખર્ચ નહીં થયું તો રાખવામાં આવી નથી, કાપલા તરીકે માત્ર એટલું જ અવજન થાય છે કે વીરમગમ તાલુકા એકલામાં જ કે જ્યાં ધસવારોની તબીબી વિશેષ છે ત્યાં નામદાર અંગ્રેજ સરકારે લગભગ દોઢ કરોડ રૂાલ ઘાસ અત્યાર સુધીમાં આપેલું છે.

સુમધનું સેન્ટ્રલ ફેમીન ફંડ (Central Famine Fund) વાડીયા ચેરીટી ફંડ (Wadia Charity Fund) ચેરીટીયું પસાફંડ અને સાંજ વર્તમાનનું બે આના ફંડ ઈત્યાદિ સરકારી પ્રદાન સાધન કાર્ય આ બાબતમાં મળે છે, તેથી અન્ય અનેક ધાર્મિક સંસ્થાઓએ, રાજ્ય સંસ્થાઓએ તથા દેશભ્રમણોએ તેમનાં દર્શન લેવાં જોઈએ.

નામદાર અંગ્રેજ સરકારનો વિશેષ પ્રયત્ન હજી આપવાનું છે એ અને તેના કેટલાક દાખલાઓ આ રથને આપવાની ખાસ આવરખતા છે.

અમદાવાદ જિલ્લામાંથી લગભગ છ થી સત્તર હજાર દોર કાનના જંગમમાં અને બારથી તેર હજાર દોર ગીરનાર જંગમમાં તમાવીતી રીત પ્રમાણે મોકલવામાં આવી છે. વળી તે ઉપરાંત અમદાવાદના હાનતા કલેક્ટર મી. પેન્ટર (Painter) સોદેશી કેટલ કીચન Cattle Kitchen (દોરને ખવડાવવાની જગ્યા) ની યોજના કરીને અમલમાં મુકી છે. આ બાબતનો કેટલેક સમય હેવાય વાયક વર્ગની ખાસ જાણ મારે અત્ર મોકલ કરવામાં આવે છે.

અમદાવાદ જિલ્લાના છ તાલુકા છે અને દરેક તાલુકા મારે એક કેટલ કીચન-Cattle Kitchen જેમ છ દોરોને ખવડાવવાની જગ્યાઓ સાબરમતી નદીને કિનારે અમદાવાદ શહેરથી પાંચ માઈલના વિસ્તારની અંદર ગમવામાં આવેલી છે. રા. બા. કૃષ્ણલાલ જોશી વરામ તથા ડૉ. જગન્નાથ કેશવરામ ભટ્ટની તે ઉપર ખાસ દેખરેખ રચવામાં છે. રા. બા. કૃષ્ણલાલના એકાએક ખેડૂનક સર્વેયાસથી તેમને ખદેશી મી સંત કાર્યવરમાં બામ લ છે તથા દિસામી કામ ઉપર પણ દેખરેખ રાખે છે.

જે કીચન વર્ગ સુધીના મજાદ, ગામ, વાજરડા, વાજરડી તથા આબજાને પસંદ કરી આ કીચનોમાં રાખવામાં આવે છે. દરેક કીચનનું રજીસ્ટર રાખવામાં આવે છે અને તેમાંના દરેક દોરને કીચનનો નમ્બર પાડવામાં આવે છે. નહિ સાચવી શકે તેવા ખેડુત, રમારી કે ભરવાડનાં જે દોર દાખલ કરેલાં છે તેમની સલાજ માલિક અથવા તેમના ચાકરો તરફથી લેવામાં આવે છે.

સવારના સાત વાગે અને સાંજના પાંચ વાગે જોઈએ તેટલું ઘાસ આપવાની સમગ્ર જોડવામાં આવી છે; આ ઘાસ મોટી ધસાણોમાં નંખાય છે. સાંધારણ કસરત મળે મારે સાબરમતી નદીનું પાણી બે વખત પીવા જવાની મોકલવું પણ ખાસ રાખવામાં આવેલી છે.

કેટલ કીચન નં. ૧ નો હોલકો ભેવાથી આ યોજનાનો કેટલેક અંશે વાયક વર્ગને ખાસ આવી શકે. ઉત્સાહ પૂર્વક (Enthusiasm) હવે સંપન્ન મી. અનંતીશીસ

પેન્ટર (Mr. and Mrs. Painter) ખાસ જાતેજ ખંત (Zeal) થી મુખી પ્રણીઓની દેખરેખ લેતાં ગોઠેલાં આ ચિત્રમાં દલિયો પડ્યો.

તેમની સંમતિથી નહીં થયેલી પોળના પ્રમાણે દરેક દોરને એકથી બે શેર સુધી કપાસીયા, છુવર, મગ, અડદ, ગવાર, ખોજ વગેરે દરરોજ મીઠું નાખી આપવામાં આવે છે. દોરને ચાટવા સાથે સીધાલુણના કકડા પણ સુકવામાં આવે છે તથા ધર્માણમાં નાએલા ધાસ ઉપર પણ મીઠાનું પાણી છાંટવામાં આવે છે.

આ વ્યવસ્થા ઉપરાંત જગ્યાની છુટ રહે તે માટે દરેક કીચનને દરરોજ માટે કંપાઉન્ડ (: Compound) કરવામાં આવેલો છે અને તે માટે એ. પેન્ટર (Painter) સાહેબ ના ખાસ પ્રયાસથી પંચમહાલના જંગમમાંથી નામદાર (Government) સરકારે વળીઓ તથા વાંસ મફત આપેલા છે. દોરની સંભાળ લેનાર માણસો માટે યોગ્ય રચળે કામો છાપરાં પણ ઉભાં કરવામાં આવેલાં છે.

કેટલ કીચન નં. ૨ ના બંદોબસ્તી આ જામતનો ચિતાર કમ્પક વધુ આકર્ષક રીતે વાંચનારાનાં જોવામાં આવી શકશે. આ ચિત્રમાં રા. બા. કૃષ્ણલાલ અને ડૉ. જ. કે. ભટ્ટ આ સંબંધની કાર્યવ્યવસ્થાના નિચારમાં ઉમેલા દેખાશે.

દરેક કીચને ધાસ, કડમ, દાણો, મીઠું, વગેરે પુરતા જગ્યામાં અને નિયમિતપણે ગાંઠવી રખાય છે કે નહિ તેની આં વ્યવસ્થાપકો તરફથી ખામ તપાસ કરવાનો રીવાજ છે. વળી ગરીબોના સાથ માટે ખાસ એવો દરજ્જા કરવામાં આવ્યો છે કે તેમનાં રાજીયાં દોરને વરસાદ વખતે એટલે તા. ૨૦ મી જુનના અરસામાં સાચવીને પાછાં મોંપી નેતાં, અને આ સાથે વળી બદલ માલિક પાસેથી કાંઈ પણ લેવું નહિ. જ કેટલ-કીચન મગીને પાચ્ય હજાર દોર રાખવાનાં છે અને દાખમાં લગભગ ૪૭૦૦ (સડનાવીમગે) દોર થયેલાં છે અને થોડાજ સમયમાં સંખ્યા પુરી થઈ જવાની સંપૂર્ણ વકી છે.

દરેક કીચનમાં કેટલાં દોર રાખ્યાં તે મી. પેન્ટર (Painter) સાહેબે ડૉ. ભટ્ટને સૂચવેલું છે તે ઉપરથી હવે સંખ્યાના નિયમને લીધે દરેકે, સાચુંદ, ધોળકા, પ્રાંતિજ અને મોડાસા તાલુકાનાં કીચનની સંખ્યા પુરી થવાથી તે તાલુકાનાં વધુ દોર દાખર થઈ શકતાં નથી. આથી —હજારો દોર જે તેના ધણીઓ લઈ આવે છે તેઓને નિરાસ થઈ નિશ્ચય નાખતા પાળા ફરવાની ફરજ પડે છે.

મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સર જ્યોર્જ ક્લાર્ક.

(H. E. SIR GEORGE CLARKE.)

નામદાર ગવર્નર સાહેબે તા ૯ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે કેટલ-કીચનની ખાસ સુસાકાત લીધી હતી અને ખારીડોથી સઘળી વ્યવસ્થાનું દિગ્દર્શન કરી તેમણે પોતાનો ધણો સંતોષ અને દિલસીજી બતાવી દર્શાવ્યો. ખાસ કરીને કાર્ય વ્યવસ્થા (Arrangement) એમને ધણી જ પસંદ પડી હતી.

“ Thence they proceeded accompanied by Mr. Painter, the Collector, Messrs Lambert, Police Superintendent, and Alcock,

Assistant Collector to the Cattle Lichen, at Mardampur. Rao Bahadur Lalshanker, Tricamlal, Munsukhram received the Governor. Their Excellencies inspected the grass kitchens and were highly pleased with the excellent arrangement "

(The Times of India).

(Mail edition)

નામદાર ગવર્નર યર જ્યોર્જ સીડનક્લાર્ક ક્લાર્ક (H. E. Sir George Sydenham Clarke) નીચે વિગતમાં ફેટલ-કીચન નં-૨ માં તપાસ માટે ઉમેશ દેખાશે.

દરે આ ફેટલ-કીચનની યોગ્યતાની પૈસાની મદદ (Financial help) સંબંધમાં ફેટલુંક આહાર પૂરક વિવેચન કરવું અથ જરૂરું છે.

અમદાવાદમાં મે. પેન્ટર સાહેબે જ્યારે કીચનની યોગ્યતા રજુ કરી હતી ત્યારે રૂપિયા દશ હજાર લગાયા હતા અને તે રૂંડ હાથ ૩ પાંચીસ હજાર સુધીનું થયું છે.

મુંબઈ-સેન્ટ્રલ-ફેમીનફંડ (Bombay Central Famine Fund) તરફથી રૂ. બાર હજાર પાંચસો તથા વાડીયા બિક્વેસ્ટ (Wadia Bequest) તરફથી બાર લાખ રતલ ધાસ અને દશ લાખ રતલ કડમ આપવામાં આવેલી છે.

તા. ૧૦ મી એપ્રિલે ઉત્તર વિભાગના કમીશનર (Northern Division Commissioner) મે. બરો (Barrow) સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે એક ભહેર સભામાં મે. પેન્ટર (Painter) સાહેબે ફેટલ-કીચનને દેવાનું રજુ કર્યું હતો અને તે અભ્યંતર સતોષકારક લેખવામાં આવ્યો હતો. દરે ચોમાસા સુધીના નિભાવ અર્થે રૂ. ૧૪૦૦૦ ચૌદ હજારની વધુ જરૂર જણાવવામાં આવી હતી.

આપણા દેશના અનેક દયાળુ શ્રીમતો અને સદ્ગુણધરો જેઓને આ દોરના સંરક્ષણ માટે હૃદયમાં પ્રવૃત્ત વર્ણન વાંચી મદદ કરવાનો વેગ થતો હોય તેના ઉદાર ચરિત મદા-શયિને બારે અથવા જુગ રકમ અમદાવાદ-ફેટલ-રીલીફ ફંડના યોગદાન હતાં દેશ-હિતેષુ અને પ્રજા ઉપકારક સેક્રેટરી ઓપન લાલશાંકર ઉમીયાશંકર તરફ મોકલવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે. નિઃસહાયપણે અત્ર જણાવવામાં આવે છે કે ફેટલ-કીચનનો અખતરો સંપૂર્ણ રીતે શ્વેતહર્ષ નિવડવાનો સર્વને દૃઢ વિશ્વાસ બેસી ગયો છે, અને એની સમિતી તરીકે અમદાવાદના ફેટલ-કીચન ઉપરથી એક અને પંચમહાલ જિલ્લામાં પશુ કીચન ઉદ્ધારવાનું ઠેરવવામાં આવ્યું છે.

આ સાથે જ ચોથું ચિત્ર છે તે ફેટલ-કીચન નં. ૩ નો ખેતોક છે જે કુપરથી ખાત કરીને એ. સર રીચર્ડ લેબ (Hon. Sir Richard Lamb) ની મુલાકાતું લાન થયો.

એ. સર રીચર્ડ લેબ, ઉત્તર વિભાગના કમીશનર મે. એન. સાહેબ, કનિસ મેયરેલ, સીવીલ વેડીનીરી ડીપાર્ટમેન્ટના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મી. રેમાર્ટ સાહેબ, ડાયરેક્ટર

એણે એમીકનર, મી મેઈન ડેપુટી ડાયરેક્ટર આદિ અધિકારીઓએ અમદાવાદનાં કેમ-
કીયન જોઈ તેની નવરસા સમઘર્મા ખારીક તપાસ કરી પોતાનો સતોષ જાહેર કરેલો છે.

ત્યારે નામદાર સરકાર તથા તેમનું અધિકારીમંડળ આટલી ખતથી આપણાં દોર
માટે દિતગોષ્ઠ બતાવી અપ્પનો કરે છે ત્યારે આપણે બારતસતાને યુ ધરમાં બેસી વાતોના
ફકાકાથી કે રનાઈ સુખની લાવસાથી આપણા જ દેશની લક્ષ્મીને આવી નિર્દય ગતિ દુઃખ
જના પળમાં જકડાના દરદરુ ? એક પાશ્વિમાય અનુભવી આર્થ બાંધવો માટે જોમ કહે
છે કે જ્યારે તેણી એક કામમાં આવેલાથી યોગ્યતાને તત્પર થઈ જાય છે ત્યારે પોતાના
સમૂહ ઉત્સાહ, પ્રયત્ન અને ખતથી તેણી તેમાં સાહસિક પગનાં બરે છે જો આવો જુ
રસો (Spirit) આપણામાં હુપાઈ રહેતો છે તો તેને આનાં પગપકારનાં દેશાદારક કાર્યો
માટે બહાર કાઢવાનું કયો દેશમંદુ પસંદ નહિ કરે ?

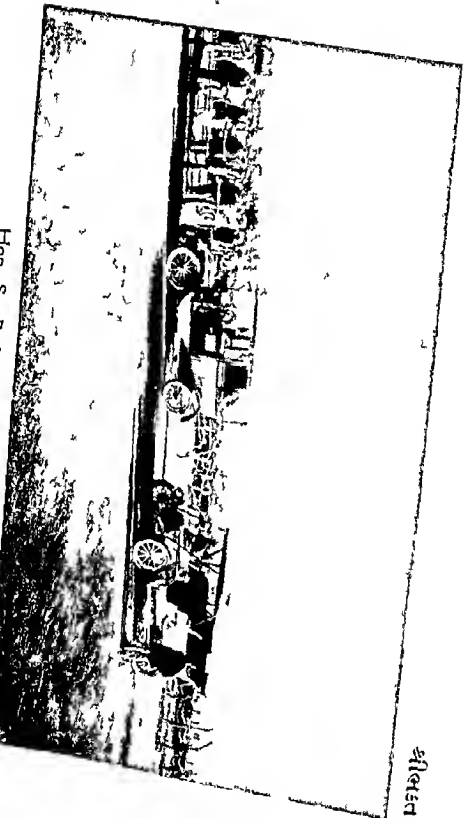
પ્રિય વાચક ! તમે શંકરમનના વેાતી હો તો આત્મવત્ સર્વજ્ઞોતેષુ એ સુતનાં
સિદ્ધાંતના આધારથી, તમે વૈષ્ણવ હો તો સાક્ષાત્ કૃષ્ણ ભગવાન કે જમની પાસે ગાય
રહે છે, જો આ ' ગોપાલ ' એરી સતાને ધારણ કરે છે અને ગોવર્ધનની તળેટીમાં દોર
નું રક્ષણ મેં જમતને મુંઝા પ્રાણીઓને સાહાય આપનાનો પત્તલ બાંધ આપે છે તેમના
તિના લક્ષિત્વાળી, તમે શિવમગી હો તો ચકરના વાદન પોદીયાની જાતિના ઉદાર
પાપશુની ખાતર, તમે જૈન હો તો ગદિસા પરમો ઘર્મ એ મિદ્ધાંતના પાલન માટે,
તમે શાકત હો તો ચક્રિ જે વડે તુષ્ટ થાય છે તેવાં પ્રાણીઓને અચાનક મોતના
પગલાથી ઊઠાવવા મટે, તમે વૈદ્યમને માનનાર હો તો સાક્ષાત્ ઋગ્વેદમાં આવતી
દેવાપ્રતિની નહીંઓ તથા યજ્ઞમાનેની પોતાનાં દોરનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થનામય ઋચા
ઓના પાનને અર્થે, તમે મુશાસમાન ધર્મના હો તો તમારા દેશને પાષમાન કરનાર મુલુ
મા સપકારનાં દોરના બચાવથી ખુલી રહમ મેળવવા ખાતર, તમે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનાર
(Christian) હોતો બાઇબલ (Bible) ના ' Love thy neighbour as thy-
self ' (તારી પોતાની જાનની જે તારા નિષ્ટ વર્તીમાં પ્રેમને રખાય) એવા આદેશ
ના માનને અંગે, તમે વેશમક્ત હો તો તમારી Own Native Land—સ્વકીય જન્મ
ભૂમિના રક્ષણની રૂચ અને જેટલે તમે મનુષ્ય પ્રાણી હો તો માન મનુષ્યવતની લાગણી
(Feeling of Humanity) ની ખાતર-આ અવાચક પ્રાણીઓના રક્ષણ
માટે આ ક્ષેત્રેજ વેગવાળા થાઓ અને મદદ કરો.

પ્રાણા યથાત્મનોઽમીષ્ટા ભૂતાનામપિ વૈ તથા ।

આત્મૌપમ્યેન મંતવ્યં બુદ્ધિમદ્ભિઃ કૃતાત્મભિઃ ॥ (અનુશાસન પર્વ.)

અર્થ—પોતાના પ્રાણ જેમ પોતાને પ્રિય છે, તેમ પ્રાણીઓને પણ પ્રિય હશે, એમ
પોતાની ઉપમા વડે બુદ્ધિમાન માનીઓએ વિચારવું.)

श्रीराम

Hon Sir Richard Lamb I C S
Vetto Calcutta No III MAKTAMPUR

by Kancha & Co. Madras

ૐ

શાશ્વત યુવાની શાંથી રહે ?

(લેખક—દત્તત્રયદેવ દુર્યોધન લાલન)

શામાટે જીવનપર ઉતરી પડ્યું જોઈએ ! એ કિતરાણી મૂકી દેવું અને શુભવર્તન
પામી શકીએ તમે યુવાનીને માર્ગેજ નિરંતર દેખાશે. ગ્રાસસ-એગેની જે સમ્યક્ વિચાર
અને સમ્યક્ આચાર નામના (Right thinking-Right Living cult) ધર્મ
માર્ગનાં પ્રમુખ છે તેમના સ્વધર્મા વક્તવ્યનો સારો આ શબ્દોમાં સમાવેશ પામે છે.

આ વિદ્યુતી વિખ્યાત ખાઈ પોતાનો આ માર્ગ સમજાવવાને દુનિયામાં પ્રસારી કરવાને
અમેરિકાથી નીકળ્યા છે. અને હાલ પારિસમાં પોતાના જોષણોદ્ધાર પોતાના વ્યાવહારિક
(Practical) માર્ગનાં કવતા દાખલા દેખાડે છે.

આ ખાઈ એમ કહે છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય જે કોઈ કામ કરવા કષ્ટ છે, તે કામ
કરવાની તેનામાં શક્તિ હોય છેજ. એ શક્તિઓનું સ્થાન અંતરાત્મા (Subconscious
state) છે તેમાં સિધ્ધ થઈ પછી તેના વિકાસ એવે પ્રકારે કરવો જોઈએ કે જેવો એક
મનુષ્યધર્મ કરવો પડે છે—જેમ એક મનુષ્યધર્મ (શિકારી) પોતાના પ્રત્યેક સ્નાયુને અંત-
રની સાજીથી કળવે છે તોજ તે પોતાની નેમમાં પાર પડે છે, તેમ મનુષ્યે અંતરાત્મામાં
રહી પોતાની નેમને સિદ્ધ કરવાને પોતાના મનની પ્રત્યેક શક્તિઓને (Faculties) કળવવી
જોઈએ, જે મનને શુભ વિચાર કરવાની ટેવ પાડી, તે આચાર તેની મેળે શુભ જ થવા
સામરે, એક શુભ વિચાર અને તેને અનુકૂળ આચાર થયો કે મનને અંતરાત્મા ખીમ પણ
તેનાજ અનેક શુભ-વિચાર-આચાર કરાવશે. આ પ્રકારે શુભ વિચાર મજબુત થવા કે સુખો
તેમની તરફ દોડતાં જાય. અમેને આવી મેળે છે તેમ તમેને પણ મળશે, આટલું જ નેહિ
પણ પ્રત્યેક વર્ષે જીવનપરના નીચા પ્રવાહ તરફ ધસડાઈ જવાના કરતાં યુવાનીના શારી-
રિક લાક્ષણાપર પ્રત્યક્ષ લાભ પામશે,

વળી આ ખાઈ પોતાના આ ઉપયુક્ત વ્યાવહારિક વિચારની પુષ્ટિમાં પ્રોફેસર મેકનિસ
નામના ધણી વિખ્યાત વિદ્વાનની સાક્ષી આપે છે. જ્યારે શરીરનો જોઈએક અલ્પ પ્રત્યેક વર્ષે
અસાધ્ય છે, અને એ બદલાવો આધાર અંતરાત્માના વિચારો પર છે, તે પછી પ્રત્યેક
વર્ષે નિયમિત ફરવવાના આ અલ્પવ્યાને લાઘા વિચાર અને લાઘા આચારથી બલા-સુદર
યુવાનીવાળા આકારમાં પ્રત્યેક પુરુષ કે સ્ત્રીથી શા માટે ન બોલાવો ? આ પ્રમાણે વર્તતા
કેમકરી યુવાની પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ધર્મના માનનારાઓ, ક્રિષિયન સાયન્સના ફોલોઅરો અનુયાયીઓ આ વિદુષી બાઈના નવા ધર્મ-માર્ગના નવા વિચારોનું ધ્યાનપૂર્વક ધ્યાન કરે છે આ માર્ગનો યુરોપમાં પણ પ્રસાર કરવા માટે પારિસમાં એક વગદાર દમિગીતુ રચાવત કરવામાં આવ્યું છે અને સઘળા ચિન્હો એવા જીવ્યા છે કે મનુષ્ય જાતને તાત્કાલિક જાણ આપનાર આ ઉદારક સરચા-બાહારી ધર્મ, "સેલેશન આરમી અને યિજોમિશીની પેઠે ધણી ઝડપથી વૃદ્ધિ પામશે"

જેમ જૂના નગરો, જૂના દેશો, જૂના ઉદ્યોગ, જૂના રીવાજો, જૂની જાતો નાતોના તદ્દન નાશ થઈ તેઓનાં નામ નીશાન પણ નથી રહ્યાં અને તેમનું સ્થાન નવા નગરો, નવા દેશો નવા ઉદ્યોગો, નવીન કળાઓ, નવિન જાતો અને નવીન રીવાજોએ હાલે રેલવેની ઝડપે અમેરિકામાં યુરોપમાં લેવા માંડ્યું છે, તેમ જૂના ધર્મોનું, જૂના સપ્રદાયોનું સ્થાન પણ નવા ધર્મો અને નવા સપ્રદાયોએ લેવા માંડ્યું છે

જ્યારે એક તરફ જૂનાનું સ્થાન નવાએ લેવા માંડ્યું છે અને તે પણ જેમ શરીરના જૂના અણુઓનું સ્થાન નવા અણુઓ પ્રથેક વર્ષ લે છે, તેમ દેહવાદ ધર્મો અને માર્ગો જોતો જૂનાનું રૂપાતરજ હેય તેવા લાગે છે તથાપિ દેશકાળ અને મનુષ્યની શુભ રૂચિને અનુસર નવા તરફો તેમાં ઉમેરાયતા માપમ પડે છે જૂના ધર્મ અને માર્ગો કે સપ્રદાયો જે માના સાથે આગળ વધવા નથી, અને જૂનાના વખાણુર્માર્ગ પોતાની સખગી મનોવૃત્તિને સતોડ આપે છે, તે નાશ બણી દોડના માલુમ પડે છે આજે દોઢ પચીસ ધર્મ એવા નથી કે જે તેની મૂળ સ્થિતિમાં હોય પરંતુ તેમાં દેશકાળે પણ ફેરફાર થયા છે અને દરેક જોમ શરીરના અણુઓ અન્યાર્થ શરીર-આકૃતિ નવું રૂપ ધરે છે, તેમ ધર્મ વિચારના અણુઓ ફરી નવા રૂપો ધારણ કરે છે સિદ્ધાંતો (Principles) તે જતાં ફરતા નથી પરંતુ (Dogmas) મનો ફરતા માલુમ પડે છે અને જે આ એક નવીન માર્ગ જીવનો પૂરોવો છે-દખનો તમારી પાસે ઉભો છે, આજે તે મનુષ્યને હમેશાં દેવાની પેઠે યુવાન રાખવાનો દેવી સદેશો આપે છે અને અશુભ વિચારને સર્વથા તિલાંજલિ દઈ, શુભ વિચારમાર્ગ રમવા જોઈ છે

આટલું તો સર્વદોષ સમજો છે કે આપણા પૂર્વના વિચારનું પરિણામ વર્તમાન સ્થિતિ છે અને વર્તમાન વિચારોનું પરિણામ ભવિષ્યની સ્થિતિ છે માત્ર બાંતરે, કાલાંતરે, દીર્ઘ કાળે પૂર્વ પરિણામ પામતું હતું, તે સત્વર લાગવાને દલતર મનોમજાનો ઉપયોગ કરવો પડે તો આ શાશ્વત યુવાનીનો પ્રયોગમાં પણ દેખાઈની અશક્યતા ઊડી શક્યતા વાપરો

“ પેલી ચંદ્રિકા ”

(શ્રીયુત રામરાય મોહનરાય—સુરેત.)

અરે રજની રજની, શીળી શી કાન્તી તારી;
 બળ્ય નીતિ ધારીને, તું તેજને સંહારતી.
 પેલી મારી મૃદુલા ‘શી ચંદ્રકળા છાઈ રહી !
 હૃદયને હર્ષીત કરી, તારાઓને લબાવતી.
 વિદ્યા જેવાં ગિરિશીખર, જીપર બેસી ચળકતી;
 શરમાળ કરી સુંદર સરીતા, સખાટી કંપાવતી.
 મહાદૂપીના મઠમાં, તુજ કીરણો તું નાંખતી;
 કૃતદ્વીની બળપર, તુજ તેજ તું પ્રકાશતી.
 પ્રેમી બેડું ત્યાં વસે, મીઠી વાર્તા વિનોદ કરે;
 મૃદુ હસ્ત કોટે નાંખીને, પ્રિય આલિંગન ત્યાં લીધે,
 તેવે સ્થળે ત્યાં ચક્ષુઓ, કાંઈક અમરકાર કરી રહે;
 ત્યાં પણ પ્રિય ચંદ્રિકા, તું પ્રેમીને કામણુ કરે.
 પ્રેમી પ્રિયાને હાસ્ય લઈ, કાંઈક ક્યાં સુખી લીધે;
 ‘ પ્રીતિ પુષ્પ ’ તું બળકાવીને અહોનિષ અરે ચુંબન લીધે.
 જિથ સાગર માંહી તું, લલક મારીને વસે;
 સરોવર તટે પ્રિય હોડકી, ત્યાં પણ તું વરસી રહે
 એવી શીતળ ચંદ્રિકા, તુજ મુખ શાતી મલકાવતી;
 મમ જેવા કીંતુ પ્રેમીને, વિચારવમળમાં નાંખતી. ”

હિતોક્તિમાલા.

(શ્રીયુત ગોવર્ધન ઈ. પટેલ. બી. એ. મુંબઈ.)

“ હિતકર આ વચન વડુ વીર, તે અંતર ધારજો,
સમજી મન વાણી ક્રિયામાંહિ, ઉત્સાહે ઉતારજો ” (છો.)

માસ્તાવિફ કથન.

“ હિતોક્તિઓ ” એ નામનો બાવીસ બોધક સૂત્રોનો બનેલો લેખ ગયા વર્ષના મહાકાલના ગ્રાવણ માસના અંકમાં શ્રીમન્ ભારતર સાહેબે પ્રકટ કર્યો હતો. અન્ય સર્વે લેખોનું અવલોકન કરતાં કરતાં આ લેખઉપર કેઈ વિવક્ષણ યોગ્યી વૃત્તિ વધારે સ્થિર થઈ; જેથી તે બાવીસ વાક્યોનો શુદ્ધ દૃષ્ટિથી ઉડે વિગાર કરવા માંડ્યો. આ સૂત્રોની ભાષા, શૈલિ તથા જલ્પાનુ વિચારો અત્યંત અસરકારક જણાયા. પ્રથમ અવલોકનથી એમ સમજાયું કે આ વિવિધ સૂત્રો જીવનના માર્ગદર્શક રચના (Sign-posts) છે, અને તે ઉપરની ચૂચનાઓનું જે પાલન કરવામાં આવે તો જીવનનો પ્રવાસ સુખમયજી અનુભવાય. દ્વિતીય અવલોકનના અંતમાં એવું જાન થયું કે પ્રત્યેક સૂત્ર પારિણતકના પુણ્યની સુગંધથી આત્માને આનંદમય કરી શકે છે. બાવીસ હુસુમોની માસાથી પવિત્ર થયેલા આ ત્રીજા અવલોકનમાં અંતરરત્નમાં પોતાનું અભિમાન બૂલી ગયો અને રસમય તત્વ જાણે આત્મીય થઈ ગયો.

આ અનુભવ પછી કેટલાક આહવાદીયાં પસાર થઈ ગયાં. આશ્ચિન માસ લગભગ પુરો થવા આવ્યો. ધનત્રયોદશીનો શ્રીમન્ ભારતર સાહેબનો જન્મોત્સવ નજીક આવી પહોંચ્યો. આ પ્રસંગે તેઓશ્રીનો નિવાસ વીરમગામમાં સાધકજી શ્રીયુત કેશવલાલભાઈની બાડીના આશ્રમમાં હતો. દર્શનપુરવૃત્તિ આ સીલ્લરજીમુલિની જેવા મહાન પ્રસંગનો લાભ લેવા વિશેષ અધીરી થતાં, મુંબઈથી તેજ દિવસે આ પુણ્યસ્થળમાં આવવું થયું. પુણ્ય અતિથિ વર્ષ તથા સન્નિવેશના સહવાસનો આનંદ લેતાં જે રાત્રિ પુરી થઈ, દીપોત્સવીના સાપંદાને અતિથિઓનું પુનઃ પ્રયાણ થતાં જ્ઞાનિ પામેલી વૃત્તિએ ત્રીજી રાત્રિ અદ્ભુત અનુભવમય વિચારોના વાતાવરણમાં અતીત કરી. નૂતન વર્ષના મંગલકર દિવસે અનેક સદ્વિચારોથી શ્રીમને પોતાનું હૃદય વિરપટ કર્યું.

જેમ વિમાનના સાધનવાળો કેઈ પુરુષ પોતાના ઉત્સુક અભ્યાસક્રમે થોડાજ સમયમાં ઉચ્ચ ગિરિના શિખરે સ્થિતિ કરાવી, તેને ચારે બાજુના દેખાવો (Scenery) નું દિગ્દર્શન કરાવે, તેમ અભ્યકાળમાં તેમના દ્વારા અનેક અપૂર્વ વિચારચિત્રપટોનું દર્શન અનુભવાયું, વિવિધ ચર્ચાવાર્તાના પ્રસંગોમાં હિતોક્તિઓ સંબંધના જામેલો વૃત્તિનો આંતર ઉદ્ગાર નીચેના ભાવમાં બહાર પડ્યો.

“ હિતોક્તિઓનાં વાક્યો એવાં તો ઘન (Condensed) વિચાર (thought) વાળાં છે કે પ્રત્યેક વાક્ય એક એક સ્વતંત્ર વિષયના મથાળા (Heading) રૂપે થાય તેમ છે. આ વાક્યોના મુદ્દાઓનો જરા ઉડે વિચાર કરી શ્રી હક્ત માટે તેટલા વિષયો લખી શકવા વૃત્તિમાં વેગ સ્પુરે છે. ”

વિદ્યાર્થી વર્ગની ખિસતી શક્તિઓનો ઉત્સાહયુક્ત વચનોથી નિકાસ કરવો એજ જીમના જીવનનો સિદ્ધાંત (motto) હતો એવા તેઓએ તત્કાળ આ ઉર્જા પર પ્રેમ-દૃષ્ટિએ અનુસાર સિંચન કર્યું. સમય જતાં પૂર્વોક્ત પોપજીથી રૂબરૂ થયેલા આ સંસ્કારો આ લેખકોના પોતાના પરિપાકને પ્રેરણા આપીને તેઓ આશ્ચર્ય ધરવા જેવું કંઈ નથી.

નિપયનો આરંભ કરતા પહેલાં "હિતોક્તિ" શબ્દની શ્રીમત્ કેટલી રહસ્યમય અર્થ-મયોદા આપે છે તે ઉપર દૃષ્ટિ નાખવાની પ્રથમ જરૂર રહે છે.

“ પ્રિય હિતકર વાણી યયાર્ય, સતત હરવી રે,
સત્ય અંગુલું એ લહી હાર્દ, અસન્મતિ હરવી રે,
તવ લગી ના માનો મન, સત્ય સધાયું રે,
જવ લગી ના નિજ વચન, અમોઘ જળાયું રે.”

પ્રેરક (Positive) સત્ય અને પ્રાદક (Negative) પ્રેમ એ બંનેના સંમિલનથી હિતનો ઉદય થાય છે. હિત અથવા કલ્યાણની પ્રાપ્તિ માટે સુપ્રેરક ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગોમાં સત્ય અને પ્રેમનો અનાદર કરવો ઉચિત નથી. સત્યને વચન અર્થાત્ વાણી સાથે નિકટ સંબંધ છે. તૈતિરીય ઉપનિષદમાં પણ સત્યં ઘડ એવી આજ્ઞા કરી છે; વળી સામાન્ય લોકોમાં પણ “ સાચું બોલવું ” એમ કહેવામાં આવે છે. શ્રીમત્ પોતેજ એક પદમાં કહે છે કે—

“ તમે સાચું બોલો મારા ભાઈ ર,
સત્ય તપ તો આ વિશ્વે ગણાવું મોટું,
વરો ન મોટું, માટે કંઈ ર— ”

વળી સત્યં ઘાત્તઃ પ્રતિષ્ઠા । સત્યે સર્વે પ્રતિષ્ઠિતૈઃ । (તૈતિરીયાપૃષ્ઠ ૩૦) વગેરે વચનોથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઘાળી એ સત્યને પ્રકટ થવાનું સાધન (Medium) છે અર્થાત્ વાણી એ સત્યનું રચૂત શરીર છે, સત્ય પોતે તે શરીરનો આત્મા છે અને પ્રેમ તે શરીરનું મન છે. આ ત્રિપુટીની પરસ્પરની (harmony) એકતામાંજ અંતિમ પ્રાપ્ત્ય અર્થાત્ મોક્ષનું રૂબરૂ છે. હવે વાણી અને ઉક્તિ એ સમાન અર્થ—સૂચક છે, જેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્તિથી સાધનદ્વારા, હિતરૂપી સત્ય અને પ્રેમ પરિવેશિત અદિશનેનો અવિષ્કાર થાય છે.

“હિતોક્તિ” શબ્દની આવી વિસ્તાર વાળી મર્યાદાને લક્ષમાં લઈ જો આપણે અનુભવના માર્ગમાં આગળ વધીશું તો શબ્દબદ્ધતા દ્વારાને બોધી અનર્ગળ સુખસંપત્તિ મેળવવા લાગ્યશાળી થઈશું.

પરમાત્મા આપણને આવો લાભોદય ધવાનો સુયોગ સત્વર પ્રાપ્ત કરાવો એજ તેમના પ્રતિ સહૃદય અભ્યર્થના.

હિતોક્તિમાલાનાં એક પછી એક અનુક્રમ વાર કુસુમો ઉપર વૃત્તિને એકાગ્ર કરી તેમના પરિમલને આત્મપુષ્પોમાં પ્રસારવા હવે પછીના લેખોમાં પ્રયત્ન થશે.

આ કથનના અંતમાં શ્રી વિષ્ણુચતુર્તત્ત્વની નીચેની ઉક્તિ-માલાથી અભ્યર્થના કરી વિરમવામાં આવે છે,

“ મન મતિની ઉચ્ચી ઉચ્ચી, કરજો કળા પ્રતિદિન,
વિકસાવી માનસ શક્તિઓ, આ મગજની સિન્ન સિન્ન;
આજ પ્રકટ જે છે અને, જે અપ્રકટ છે હાલ,
તે સર્વ આપ પ્રલાસમી, કરજોજ આકર્ષમાળ;
વિદ્યાત્મિકા વિદ્યા કળા, જનહિતકારી અનેક,
પ્રકટાવી વિવિધ શક્તિમાં, દાખો કરજોલોક—
હે ઇશ ! મનમતિ શરીરમાં, યાચું કરો આ વાર,
મહા આપના ઐશ્વર્યનો, અદ્ભુત આવિષ્કાર. ”

બુકર ટી વૉર્શીંગટન.

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

(શ્રીયુત કે. એચ. વકીલ. બી. એ. આર્થિક, સાંટાકુંઝ.)

મનુષ્યનું જીવન ન્હાના બનાવોથી ચુંધાયું છે-ધમધમ છે. અલ્પ જાણતા બનાવોએજ
જીવન ટી વૉર્શીંગટનનું જીવન ધડી પવિત્ર બનાવ્યું. જીવન ટી વૉર્શીંગટનની જીવવૃત્તિના પાયો
નખાતો આપણે ગયા અંકમાં જોયો, હવે એ આજળ કેમ વધ્યો તે જોઈશું. એ સમયે છે
કે “ થોડા વર્ષ મીડાની ભૂમિ પર કામ કર્યો પછી મહેને કોલસાની ખાણમાં કામ કરવાનો
વારો આવ્યો. કોલસાની ખાણનું નામ સાંભળી હું હમેશા ધુજતો. અતીશય ન્હાની કુમળી
વયના છોકરાઓને ત્યાં અધારામાં કામ કરવું પડતું હતું. અને ધણી તો પોતાનું આયુષ્ય
ત્યાંજ ખુટાડતા. એવી જગ્યાએ જીવવૃત્તિના સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો થતો. આવી કેદીના જેવી
મ્હારી સ્થિતિ હોવાને લીધે હું ગોરા છોકરાઓની સ્વતંત્રતાની અદેખાઈ કરતો હતો, કારણ
કે તેની અભિલાષાની ગતિ રોકનાર કોઈ હતું નહિ. પણ હું જેમ મ્હોટો થતો ગયો તેમ
મ્હારી બૂલ મેં જોઈ અને ગોરા છોકરાઓની અદેખાઈ કરવાનું મ્હેં મુકી દીધું. કારણ કે
મ્હારી ખાતી થઈ કે અનેક મુશ્કેલીઓ હઠાવવામાંજ મનુષ્યવિજય સમાય છે અને કોઈ
પણ પદવીએ પહોંચ્યાથી વિજય થયો એમ કહેવું જોઈતું છે. એક દિવસ ખાણમાં બે મ-
જુરો એક બીજા સાથે હમારે માટે તરતજ ઉઘાડેલી વરછનીયાની શાળા વિષે વાત કરતા
મ્હેં સાંભળ્યા. એ બે મજુરની વાતપરથી મહેને જાણ્યું કે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પણ ત્યાં
દાખલ કરતા હતા અને પગાર બદલ તેની પાસે કામ લેતા હતા. હેમ્પટન નોરમલ એન્ડ
ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં એકદમ દાખલ થવાનો મેં કરાવ કર્યો અને જો કે એ
શાળા કંઈ દિશામાં હતી અથવા હમારા ગામથી કેટલી દુર હતી તેનું મહેને જાન નહોતું,
તોપણ ત્યાં જવાના સ્વપ્નામાં હું રાત્રીદિવસ તક્લીન થઈ ગયો. કોલસાની ખાણની નો-
કરી જોને વિષે મહેને પહેલેથીજ ધિજાર હતો તે મેં ઊંડી અને હું મીસીસ રશ્નરને ત્યાં
આશરી રહ્યો.

મીસીસ રશ્નરનું નામ મીળથી શેઠાણી તરીકે ગામમાં પ્રખ્યાત હતું અને એને ત્યાં

કેણ જાણે કેમ નોકરો જાણુ દેવતા નહિ. હું પણ જ્યારે પહેલો જીની પાસે ગયો ત્યારે ગ-
ભરાયો. થોડા દિવસ હું ત્યાં રહ્યો એટલે હું જોના સ્વભાવ સ્થમજી ગયો. મીસીસ રફનર
ને અને મ્હારે એ પછી લગાઈ કરવાનું કારણ રહ્યું નહિ. મીસીસ રફનરને સર્વ સ્વસ્થ
જોઈતું હતું અને અપ્રમાણિક અને કપટી માણસીપર રહેને કંટાળો આવતો હતો. હું ત્યાં
દોઢ વર્ષ રહ્યો અને તે અરસામાં હુંજ નીચમન, સ્વસ્થતા અને પ્રમાણિકપણના પાટો
શીખ્યો. તે અગાડી જતાં મ્હને જાણુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા. મીસીસ રફનર ધીરે ધીરે મ્હારી
સલાહકારક થઈ પડી અને મ્હારા કેળવણીના અભ્યાસમાં તેણે ખતતી મદદ કરી અને ત્યાંજ
મ્હારા પહેલા પુસ્તકાલયનો જન્મ થયો. દેવદારના પાડીવાની પેટી તે મ્હારું પુસ્તકાલય થયું
અને તેમ મ્હેં દરેક જાતના પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. મીસીસ રફનરને ત્યાં નોકરીએ
રહેવાથી મ્હારી હેમ્પટન જવાની યોજના સુસાધ નહોતી ગઈ. એ રાજામાં જવા માટે હવે
મેં ખરેખરી તૈયારી કરવા માંડી.

હું કેળવણી લેવા એક ન્હાલું પોટલું લઈ દુર રેલામાં જવાનો છું, એવું જ્યારે મ્હારા
બાપોએ સાંભળ્યું ત્યારે તે લોભાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ અને જે લોકોએ પોતાનું આખું
જીવન શુધામીમાં ગાળ્યું હતું, એવાં જુદાં પુરુષોએ પણ મ્હને વિસ્તાહથી વધાવી લીધા,
અને મ્હને જાણીએ એક તીકલ તો જાણીએ રમોલ એમ બેટનો વરસાદ વરસાવા માંડ્યો. આ
ખતાવે મ્હારા મનપર ધણીજ અસર કરી અને જુદાં પુરુષોનો હર્ષ જોઈ હું મ્હારા કામ
માં ઉત્તેજિત થયો. આગાડી તે સખતમાં આવતી ન હોવાથી મ્હારે થોડાગાડીમાં મુસાફરી
કરવી પડી. મ્હારા ધરથી હું જુદો પડ્યો અને હેમ્પટનની મહાન રાજાનો રસો મેં પકડ્યો.
થોડા કલાક મુસાફરી કર્યા પછી મ્હને માલમ પડ્યું કે મ્હારી પાસે ગાડીમાઝા જેટલા પૈસાના
પણ વખા હતા. રાત્રી પડી હમારી ગાડી એક વીથી આગળ આવી ઉભી મ્હારા મ્હોંપર
વિધાતાએ કેણ જાણે શું લેખ કેાતયો હશે તે મ્હારું મ્હોં જોઈ વીથીવાળાએ મ્હને ત્યાં
રાત્રી પડી રહેવા જોખ્ખી ના પાડી આખી રાત્રી અપારામાં ટાલમાં કરી ન જઈ માટે
આમતેમ આંટા મારી મેં પુરી કરી; પણ હેમ્પટન જવાને હું એટલો અધીરો હતો કે મ્હને
થાક કે ઉઝળગરો કંઈ લાગ્યું નહિ. ગમેતેમ કાલાવાલા કરી હું હેમ્પટનથી ૮૨ માઈલ
દુર રીચમન્ડ શહેરમાં આવ્યો. જુખ્યો તરસ્યો હું અડધી રાત્રે ખાવા તથા પડી રહેવા
દીર્ઘ મારવા લાગ્યો પણ પાસે જુડીબદામ નહોતી, એટલે જાણીએ મ્હારાપર ઉપકાર ન કર્યો.
થોડા કલાક તો રસ્તામાં ફર્યો પણ જ્યારે મ્હને ધણીજ થાક લાગ્યો ત્યારે હું રસ્તાની એક
બાજુએ મ્હારા પોટલાનો તકીયો ખનાવી સુઈ ગયો. રહેવાના જ્યારે હું ઉઠ્યો ત્યારે મ્હને
માલમ પડ્યું કે હું એક મ્હોટા વ્હાણથી સહેજ દુર પડ્યો હતો અને વ્હાણમાંથી મજુરો
સામાન ઉતારતા હતા. વ્હાણના કેપ્ટન પાસે હું ગયો અને મ્હને મજુર તરીકે રાખવાની
માગણી કરી. દવાણ કેપ્ટને હા પાડી અને મ્હારું કામ તહેને સારું લાગવાથી તેણે મ્હને
નોકરીએ રાખ્યો. હેમ્પટન જવા જેટલા મ્હારી પાસે પૈસા એકઠા થયા કે તરતજ મ્હેં
મ્હારી મુસાફરી શરૂ કરી.

આ મહાન તીથે, અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે, ઘણા દિવસે હું આવી પહોંચ્યો. રાજાનું
લખ મહાન જોઈ મ્હારો વિસ્તાહ વધ્યો અને ગમે તેટલી સખત મહેનત કરીને પણ તેમાં લાખ
થવાનો મ્હેં ફરીથી ઠરાવ કર્યો. હું ઘણા દિવસથી ન્હાવો ન્હોતો, ઘણા દિવસથી પેટ

“ મન મતિની ઉચ્ચી ઉચ્ચી, કરજો દળા પ્રતિદિન,
 ચિકિત્સાવી માનસ શક્તિઓ, આ મગજની સિન્ન સિન્ન;
 આજ પ્રકટ જે છે અને, જે અપ્રકટ છે હાલ,
 તે સર્વ આપ પ્રધારામી, કરજોજ ઝાકઝમાળ;
 વિદ્યાત્મિકા વિદ્યા દળા, જનહિતકારી અનેક,
 પ્રકટાવી વિવિધ શક્તિમાં, દાખો કરજોદ્રેક—
 હે ઇશ ! મનમતિ શરીરમાં, યાચું કરો આ વાર,
 મહા આપના ઐશ્વર્યનો, અદ્ભુત આવિષ્કાર. ”

બુકર ટી વૉર્શિંગટન.

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

(શીયુત કે. એમ. વકીલ. બી. એ. આર્થમક, સાંટાકુઝ.)

મનુષ્યનું જીવન ન્હાની ગતિવૃત્તિ ગુણનું છે-ધમધમું છે. અલ્પ જાગૃતા મનાવેએજ છુકરે ટી વૉર્શિંગટનનું જીવન પડી પવિત્ર ગનાયું. છુકરે ટી વૉર્શિંગટનની કેળવણીના પાયો નંખાતો આપણે ગયા અંકમાં જોયો, હવે એ આગળ કેમ વધ્યો તે જોઈશું. એ કહે છે કે “ ચોડા વર્ષ મીઠાની બટ્ટીપર કામ કર્યા પછી મને કાલસાની ખાણમાં કામ કરવાનો વારો આવ્યો. કાલસાની ખાણનું નામ સાંભળી હું હમેશા ધ્રુજતો. અતીશય ન્હાની કુમળી વયના છોકરાઓને ત્યાં અપારામાં કામ કરવું પડતું હતું. અને મજા તો પોતાનું આયુષ્ય ત્યાંજ ખુટાડતા. એવી જગ્યાએ કેળવણીના સ્વપ્નને પણ ખ્યાલ ન્હોતો ચતો. આવી કઠીના જેવી મ્હારી સ્થિતિ હોવાને લીધે હું ગોરા છોકરાઓની સ્વતંત્રતાની અદેખાઈ કરતો હતો, કારણ કે તેની અભિલાષાની ગતિ રોકનાર કોઈ હતું નહિ. પણ હું જેમ મ્હોટો ચતો ગયો તેમ મ્હારી બૂલ મેં જોઈ અને ગોરા છોકરાઓની અદેખાઈ દરવાનું મ્હેં મુઝી દીધું. કારણ કે મ્હારી ખાની થઈ કે અનેક મુઝેલીઓ દહાવવામાર્ગ મનુષ્યવિનય સમાય છે અને કોઈ પણ પદ્ધતિએ પહેોઆથી વિનય થયો એમ કહેવું જોઈએ. એક દિવસ ખાણમાં બે મનુરો એક બીજા સાથે હમારે માટે તરતજ ઉધાડેલી વરછનીયાની શાળા વિષે વાત કરતા મ્હેં સાંભળ્યા. એ બે મનુરની વાતપરથી મ્હને જણાયું કે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પણ ત્યાં દાખલ કરતા હતા અને પગાર બદલ તેની પાસે કામ લેતા હતા. હેમ્પટન નોરમલ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં એકદમ દાખલ થવાનો મેં દરાવ કર્યો અને જ્ઞે કે એ શાળા કંઈ દિશામાં હતી અથવા હમારા ગામથી કેટલી દુર હતી તેનું મ્હને ખાત ન્હોતું, તોપણ ત્યાં જવાના સ્વનામાં હું રાત્રીદિવસ તક્લીન થઈ ગયો. કાલસાની ખાણની નો-કરી જેને વિષે મ્હને પહેલેથીજ ધિક્કાર હતો તે મેં છોડી અને હું મીસીસ રફનરને ત્યાં આકરી રહ્યો.

મીસીસ રફનરનું નામ મીઝશી શેઠાણી તરીકે ગામમાં પ્રખ્યાત હતું અને એને ત્યાં

કાણુ જાણે કેમ નોકરો બહુ ટકતા નહિ. હું પણ બ્યારે પહેલો ઝીની પાસે ગયો ત્યારે મ-
કારાયો. યોડા દિવસ હું ત્યાં રહ્યો એટલે હું એના સ્વભાવ સંબંધે ગયો. મીસીસ રફનર
ને અને મ્હારે એ પછી લગાઈ કરવાનું કારણ રહ્યું નહિ. મીસીસ રફનરને સર્વ સ્વચ્છ
નેહનું હતું અને અપ્રમાણિક અને કપટી માણસોપર તેને કંટાળો આવતો હતો. હું ત્યાં
દોઢ વર્ષ રહ્યો અને તે અરસામાં હુંજ નીચમન, સ્વચ્છતા અને પ્રમાણિકપણના પાઠો
શીખ્યો. તે અગાડી જતાં મ્હને બહુ ઉપયોગી યંત્ર પડ્યા. મીસીસ રફનર ધીરે ધીરે મ્હારી
સલાહકારક યંત્ર પડી અને મ્હારા કેળવણીના પ્રયાસમાં તેણે બનતી મદદ કરી અને ત્યાંજ
મ્હારાં પહેલા પુસ્તકાલયને જન્મ થયો. દેવદારના પાટીવાની પેટી તે મ્હારું પુસ્તકાલય થયું
અને તેમ મ્હેં દરેક જાતના પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. મીસીસ રફનરને ત્યાં નોકરીએ
રહેવાથી મ્હારી હેમ્પટન જવાની યોજના સુસાધ નહોતી મળ. એ શાળામાં જવા માટે હવે
મેં અરેખરી તૈયારી કરવા માંડી.

હું કેળવણી લેવા એક ન્હાનું પોટલું લઈ દુર દેશમાં જવાનો છું, એવું બ્યારે મ્હારા
બાંધવોએ સાંભળ્યું ત્યારે તે લોકોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ અને જે લોકોએ પોતાનું આખું
જીવન શુભાનીમાં ગાળ્યું હતું, એવાં ૧૬ પુરુષોએ પણ મ્હને ઉત્સાહથી વધાવી લીધી,
અને મ્હને કાંઈ એક નીકલ તો કાંઈ એ રમોલ એમ બેટનો વરસાદ વરસાવા માંડ્યો. આ
બનાવે મ્હારા મનપર ધણીજ અસર કરી અને ૧૬ પુરુષોના હર્ષ જોઈ હું મ્હારા કામ
માં ઉત્તેજિત થયો. આગાડી તે સખતમાં આવતી ન હોવાથી મ્હારે યોડાગાડીમાં મુસાફરી
કરવી પડી. મ્હારા ધરથી હું જુદો પડ્યો અને હેમ્પટનની મદાન શાળાનો રસ્તો મેં પકડ્યો.
યોડા ક્લાક મુસાફરી થયો પછી મ્હને માલમ પડ્યું કે મ્હારી પાસે ગાડીખાડા જેટલા પૈસાના
પણ વખા હતા. રાત્રી પડી હમારી ગાડી એક વીશી આગળ આવી હતી. મ્હારા મ્હેંપર
વિધાનાએ કાણુ જાણે શું લેખ કાત્યો દરો તે મ્હારું મ્હેં જોઈ વીશીવાળાએ મ્હને ત્યાં
રાત્રી પડી રહેવા ઓખી ના પાડી. આખી રાત્રી અધારામાં ટાંઢમાં ફરી ન જઈ માટે
આમતેમ આંટા મારી મેં પુરી કરી; પણ હેમ્પટન જવાને હું એટલો અધીરો હતો કે મ્હને
થાક કે ઉગમરો કાંઈ લાગ્યું નહિ. અતેમ દાસાવાતા ફરી હું હેમ્પટનથી ૮૨ માઈલ
દુર રીયમન્ડ ચહેરમાં આવ્યો. જુઓ તરસો હું અડધી રાત્રે ખાવા તથા પડી રહેવા
દોડી મારવા લાગ્યો પણ પાસે ટુટીખામ નહોતી, એટલે કાંઈએ મ્હારાપર ઉપકાર ન કર્યો.
યોડા ક્લાક તો રસ્તામાં ફર્યો પણ બ્યારે મ્હને ધણીજ થાક લાગ્યો ત્યારે હું રસ્તાની એક
ખાલુએ મ્હારા પોટલોનો તપાસ્યો બનાવી સુધ ગયો. રહવારના બ્યારે હું હાંધ્યો ત્યારે મ્હને
માલમ પડ્યું કે હું એક મ્હોટા વ્હાણથી રહેજ દુર પડ્યો હતો અને વ્હાણમાંથી મજુરો
સામાન ઉતારતા હતા. વ્હાણના કેપન પાસે હું ગયો અને મ્હને મજુર તરીકે રાખવાની
માગણી કરી. દયાથી કેપને હા પાડી અને મ્હારું કામ તેને સાફ લાગવાથી તેણે મ્હને
નોકરીએ રાખ્યો. હેમ્પટન જવા જેટલા મ્હારી પાસે પૈસા એકા ઘણા કે તરતજ મ્હેં
મ્હારી મુસાફરી સર કરી.

આ મહાન તીર્થે, અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે, ધણી દિવસે હું આવી પહોંચ્યો. શાળાનું
બધું મહાન જોઈ મ્હારો ઉત્સાહ વધ્યો અને મ્હેં તેટલી સખત મહેનત કરીને પણ તેમાં દાખલ
થવાનો મ્હેં ફરીથી ઇરાદા કર્યો. હું ધણી દીવસથી ન્દાવો ન્દોતો, ધણી દીવસથી પેટ ભરી

જમ્યો નહોતો. મહારા શરીરપર મેલાં ધુળવાળાં ફાટેલાં કપડાં હતી અને મહારા મહેલ પર દરિદ્રતાની છાપ ચોખ્ખી જણાઈ આવતી હતી. આવી મહારી રિયતને લીધે મહને વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ કરવા હેડ માસ્તરના અને સંસથ બતાવ્યો. તેણે મહને હા પાછું નહિ કહી, તેમ ના પાછું નહિ કહી. ઘોડીવાર હું ત્યાં ઉઠ્યો રહ્યો અને મેં બીજા છોકરાઓને દાખલ થતા જોયા તે મહારાથી ખમાયું નહિ. હું મહારી દશાનો બળાપો કરવા લાગ્યો. હું બીજાઓ જે-તેલોજ દાખલ થવાને ચોખ્ખું છું એવું બતાવવા આતુર થયો. થોડા કલાક પછી મહને લુકમ મળ્યો કે 'પાસેનો ઓરડો સાફ કરવાનો છે માટે ત્યાં બારી ઝાડી સાફસુક કરો. મહને બાવતું હવું ને વેદે કહ્યું. મહને લાગ્યું કે મહારે આવી સરસ તક જવા દેવી ન જોઈએ. કારણ કે આ તક ચુકાવી તો પછી શાળામાં દાખલ થવાનો બીજો માર્ગ હતો નહિ. મીસીસ રશ્નરે મહને ઓરડો સાફ કરવા શીખવ્યું હવું એટલે એ કામ મહેં તરતજ ઉપાડી લીધું. મહેં તથા વખત ઓરડો ઝાળ્યો અને દરેક ભીંત, ટેબલ, બેંચ, ચાર વાર લુછ્યાં. દરેક ફરનીયર ખસેડી ખુલ્લો ખોલેથી પથ્થરો કઢાડી નાંખ્યો. મહારા બલિષ્ઠતા આધાર એ ઓરડો મહેં કેવો સાફ કર્યો, તેના પર હતો. માસ્તરે આવી પોતાનો રમાલ બધે ફેરવી નીચો અને બ્યારે તેને એમ લાગ્યું કે જમીનપર બીલકુલ કચરો રહ્યો નથી અને ફરનીયર પર ધુળનો ડાઘો જેખાતો નથી ત્યારે તેણે મહને નિશાળમાં દાખલ થવા દેવાની તૈયારી પાડી. બસ ! હું મુખની પરીસિમાએ પહોંચ્યો. ધણી દિવસની પારેલી યોજના પાર પડી. મહારી તીર્થયાત્રા સફળ થઈ. હું હેમ્પટનની શાળાના વિદ્યાર્થી તરીકે જોડાયો. ઓરડો સાફ કર્યો તે મહારી પરિક્ષા ગણાઈ અને એ પરિક્ષા પાસ કર્યાથી મહને જેટલો સતોષ થયો તેટલો ભાગ્યે દાખ બીજી પરિક્ષાથી થયો હશે. હું ઓરડા સાફસુક કરવાના કામ પર નીભાયો અને મહારું કામ મહેનતવાળું હવું તોપણ એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યો શિવાય હું તેને વળગી રહ્યો. મહારે ધણી ઓરડાઓની સંભાળ રાખવી પડતી હતી. ઘોડી રાત્રી સુધી કામ કરવું પડતું હતું અને સ્વવારના ચાર વાગે ઉઠી સગડી સળગાવી હું (જે થોડો વખત મહને મળતો તેમાં) મહારા પાઠ તૈયાર કરતો હતો. ગીસ એમ. એફ. મેકે જેણે મહને પહેલે દહાડે વાસીકું વાળવાનું કહ્યું હતું, તેણે જેટલા વર્ષ હું હેમ્પટન રહ્યો તેટલાં વર્ષ અને ચાર પછી પછી ધણી મદદ કરી અને તે મહારા દુખની વખતે આશ્વાસન આપતી હતી. નિશાળના વાળ્ય મકાને મહારા પર અસર કરી હતી પણ સર્વથી ગંભીર અને ઊંડી અસર તો મહને એક પ્રતાપી મહાત્માના સમાગમથી થઈ. એ મહાત્માનું નામ જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગ હતું. તેણે મહારા મન પર પહેલેથીજ અત્યંત અસર કરી હતી. પેહેલેથીજ તેણે મહારા મનને મંત્રી દીધું હતું. જેમ જેમ હું તેના સમાગમમાં વધારે આવતો ગયો તેમ તેમ તેને વિશે મહારા મનમાં માન વધતું ગયું. જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગ જેવા મહાપુરુષો સાથે સ્ત્રી પુરુષોને દરેકજો પોતાનો અમુક વખત ગાળવામાં તક આપવામાં આવે તો હેમ્પટનનાં બધાં મકાનો, શિક્ષકો, અને ઉલ્લેગોથી જેટલો લાભ સહવે તેટલોજ લાભ એવા પ્રતાપી પુરુષોના સમાગમથી થાય. તેના શિષ્યોમાં ઉચ્ચ સરકાર પડે તેમાં નવાઈ જેવું શું છે ? હું જેમ વૃદ્ધ થતો જઈ છું તેમ મહારી ખાત્રી થાય છે કે પ્રતાપી સ્ત્રીપુરુષોની સંગતિથી જે ફળવણી મળે છે, મન પર જે અસર થાય છે, અને હૃદયમાં જે સરકાર ઉતરે છે તે માત્ર પુસ્તકોથી કે ગમે તેવા હિમતી સાહિત્યથી મેળવાતા નથી. કોલેજોમાં અને શાળામાં આટલો બધો વખત વિદ્યાર્થી-

આ પુસ્તકો પાછળ ગાળે છે, તેના કરતાં મનુષ્ય અને મનુષ્યના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરે તો 'હુ' સારું! કેટલાં બધાં શુભન પવિત્ર યામ! કેટલાંમાં ઉચ્ચ સંસ્કારો પડે! જનરલ આર્મરૂઝો પોતાનું શુભન બીજાઓને ફળવણી આપવામાં અને બીજાઓને સુખી કરવાને અર્પણ કર્યું હતું, એટલે સ્વાભાવિક રીતે એના શિષ્યો એના પર ઘણું દેવે રાખતા હતા.

હેમ્પટનમાં હું ફળવણી ઉપરાંત સ્વદ્યતાના નિવચો પણ શીખ્યો. મ્હારે કપડાંની નળાં લગી તાણુ હતી ત્યાં લગી હું હાથેજ ઘોઈ સેતો. મ્હારી પાસે પ્રથમ તો પોતાની એક જ નેત્રી હતી, એટલે ન્યારે તે મેલી યતી ત્યારે હું રાતના હાથે ઘાંત સુકવવા નાંખી દેતો અને સ્વંયારમાં પાછાં ઉપયોગમાં લેતો. મ્હારી પાસે પૈસા હતા નહિ એટલે મ્હારે રાત્રી દિવસ સખત મહેનત કરવી પડતી હતી. હેમ્પટનમાં મ્હને એ અગત્યની વસ્તુની એટ જણાઈ. મ્હારી પાસે પુસ્તકો કે પહેરવાના લુગડાંની સીલક બીજાકલ હતી નહિ. પુસ્તકો જિંદગી સ્પી. તો તો બીજા પાસે ઉછીના લઈ મટાડી પણ પહેરવાનાં લુગડાંની મુરદલી જેવી તેવી નહોતી. જનરલ આર્મરૂઝને મેશાં લુગડાં પર ઘણીજ મ્હોડ હતી એટલે મ્હારો વેશ નોંધ હું બહુ ગભરાયો, શિક્ષકોએ મ્હારી મુરદલી નોંધ અને મ્હારે માટે અને મ્હારા જેવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને માટે વપરાયલાં પણ પહેરવા જેવા લુગડાં મંગાવી આપ્યાં. આ કપડાં પીંચમાં આપતાં હતાં અને એવાં પીંચ હમને આશિર્વાદ સમાન ઘડ પડ્યા. જો એ જુનાં લુગડાં હમને ન મળ્યાં હોત તો હું હેમ્પટનમાં અભ્યાસ કરી શકત કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. આ વખતે હું સર્વથી ન્હાનો વિદ્યાર્થી હતો. મ્હારી સાથે ૪૦ વર્ષના સ્ત્રી પુરોષ પણ અભ્યાસમાં જોડાયા હતાં. વધને લીધે શીખવાનાં અશક્ત હોવા છતાં ફળવણીનો લાભ લેવા રાત્રી દહાડાં તેની પાછળ મંડનારા દેસાંકો નિર્ધન રિયનિમાં હતાં. દેસાંકો ને કુંડુંબ જાર એવનાં હોય, પણ પોતાના અભ્યાસમાં પાછાં હોતા મ્હોં કાઢને નેત્રી નહિ. પોતાના બાપવેત્રા લાભાર્થે તેઓના ઉદ્યોગો તેઓ સર્વ અકરોષી હતાં. ન્હાના, મ્હોટા, મુલાન, દરૂ સ્ત્રીપુરુષ એજ ઉદેશ પાર પાડવા એક બીક પર સાથે બેસી એક જ પાઠ શીખતા. સ્વાર્થને તેઓએ જાળખ્યોજ ન્હોતો. શિક્ષકો પણ રાત્રી દિવસ શિષ્યોના જ લક્ષ્ય માટે સખત મજુરી કરતા હતા. તેઓનું સુખ નિષ્કાર્થી એના હૃદયમાં ફળવણીના પ્રકાર પાડવામાંજ સમાયું હતું. ન્યાં આવા ઉમંગી નિસ્વાર્થી શિક્ષકો હોય, ન્યાં આવા ઉત્સાહી મેહનતુ શિષ્યો હોય ત્યાં શું નહિ યદ શકે! હેમ્પટનની સાળામાં શીખવાતાં પુસ્તકોએજ મ્હારા આત્મજાનમાં ખાસ વધારો ન કર્યો, પણ ત્યાંના શિક્ષકોની ઉદાર અને પરમજી વૃત્તિથીજ મ્હારે હૃદય ઉચ્ચ ઉદેશો માટે તત્પર થયું અને બીજાના સુખમાંજ આપણું સુખ સમાયું છે તે પાઠ પણ તેઓનું અનુકરણ કરવાથી હું શીખ્યો. એ વર્ષ પછી ન્યારે હું મ્હારા દેશ તરફ પાછો રસ્તામાં ગયો ત્યારે દરેક મ્હારા બાપવોએ મ્હને આવકાર આપ્યો. મ્હને દરેક ઘેર જમવા માટે આમત્રણ આપ્યાં અને દરેક ઘેર જઈ મેં મ્હારા હેમ્પટનના અનુભવનું વર્ણન કર્યું. એવામાં મ્હારી માતાનું 'ચલું' થયું. મ્હારા મનમાં અધકાર વ્યાપી રહ્યો. હેમ્પટનનું લાભ મકાન દ્રવીયો જેવાની આશા મેં છોડી અને મ્હારે માથે અનેક કુંડુંબ ઉપાધિ આવી. મ્હને દુઃખ દરીયામાં દુખારી દીધા. ધરની વ્યવસ્થા કરવામાં મ્હારો અસુલ્ય વખત જ્યાં સાર્યો તોપણ હું હીમત હાથે નહિ. મેં જેમ તેમ નાણું એકકું કર્યું. અને હેમ્પટન ઉપગ્રાની તજવીજ કરવા માંડી. એટલા માં મીસ મેને મ્હારા પર ૫૦ આપ્યો. તેણે મ્હને તેની સાળાનું મકાન સારું કરવા તથા

તેને ફરનીયર ગેઠવવામાં મદદ કરવા માટે જે આજ્ઞાપીયા બહેનો જોડાયા હતા. મીસ મેક જેવી ફળવાપણી અને ઉચ્ચ પદવીએ પહેરેલી સ્ત્રી આવા વાળવાના અને ફરનીયર સાથે કરવાના કામમાં સુધાધ દરીદ્ર જાતને ઉચ્ચ રિયલિટી લાવવા અથાગ મહેનતમાં આનંદ કેમ પામતી હતી તે હું પહેલાં સમજ્યો નહિ, પણ થોડા મહિના પછી હું એવું રહસ્ય રહમજ્યો જે શાળામાં મહેનત મજૂરીની પ્રતિષ્ઠા જળવાતી નથી, તેની ફળવણીમાં મોટી ખામી રહી ગય છે. મહારા હેમ્પટનના અભ્યાસના ઉદ્દેશ વર્ષમાં જે દરેક પણ મહારા અભ્યાસની પાછળ ગાળી ઉચ્ચ નબરે (Honour Roll) ૧૮૭૫ ના જીન માસમાં પાસ થયો અને હેમ્પટનનો મહારા અભ્યાસ પુરો કર્યો.

હેમ્પટન ઇન્નિટ્યુટથી મહેન જે મોટા ફાયદો થયા. પહેલો ફાયદો તો એ કે જનરલ આર્મિસ્ટ્રોંગ જેવા મહાપુરુષનો મહેન સમાગમ થયો. બીજો ફાયદો એ થયો કે ફળવણી એટલે શું અને ફળવણી કેટલે દરમિયાને મનુષ્યને મદદ કરી શકે તે હું બરાબર રહમજ્યો. હેમ્પટન ગયા પહેલાં મહેન એનો ખોટો ખ્યાલ હતો કે ફળવાપણા પુરવો મહેનત મજૂરીથી મુક્ત થઈ શકે, પણ હેમ્પટન જઈ આવ્યા પછી મીસ મેકને મહારા સાથે વાળતી બેઠને જનરલ આર્મિસ્ટ્રોંગના સહવાસથી, ઉદાર શિક્ષાની નિસ્વાર્થ મહેનતનું અનુકરણ કર્યો પછી મહેનત મજૂરીમાં ફળવાપણા પુરવોને સરમાવવા જેવું મહેન કાંઈ લાભ્યું નહિ. અને મહેનત મજૂરીથી જ સ્વતંત્રતા, સ્વમાન, અને સ્વનિષ્ઠા પોતાય છે તે હું શીખ્યો. એજ શાળામાં હું આત્મ-ભોગ આપી મહારા બાંધવાને ઉચ્ચ રિયલિટી લાવવાનો, તેમને સુખી કરવાનો, અને તેઓના જ સુખમાં મહારા સુખ રહમજવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશનું રહસ્ય રહમજ્યો. છુકર દી વૌશીંગટન હેમ્પટનમાં કર્યા પુસ્તકો ઉપલાઝ્યા તે તેણે જણાવ્યું નથી, અને તેની સાથે આપણે કામ પણ નથી પણ એના જીવનમાં કયા યુગ મનોએ એને મહાપુરુષ બનાવ્યો તે આપણે જાણ્યું. પ્રતાપી મહાત્માના સહવાસથી, તેના અનુકરણથી, નિસ્વાર્થ શિક્ષાને આપેલી રાત્રી દિવસની મહેનત અને મદદથી, મોટાના અથાગ ઉત્સાહ અને અથાગ મજૂરીથી, છુકર દી વૌશીંગટનની ફળવણી હેમ્પટનમાં સંપૂર્ણ થઈ. તે હેમ્પટન ઇન્નિટ્યુટનો એન્યુએટ થયો. એન્યુએટ થઈ લોક સેવા માટે તેણે પોતાનું જીવન કેમ અર્પણ કર્યું તે કથા હવે પછી આપીશું. અપૂર્ણ.

પ્રભુકૃપા.

(શ્રીકૃષ્ણ જગમોહનજી—મુંબઈ)

(મહારા જીવાની પાર એ લખ.)

પ્રભુકૃપા વૃદ્ધિ શી યાય;

હાં, પ્રભુ.

ચાતકે જીવ હરખાય,

અહા ! હરખાય.

મન પૃથ્વી પર પડતાં ધારા;

વિચાર કેરા ખીલતા ક્યારા,

હૃદયનદી ઉમરાય.

આહા ! ઉમરાય !

Progress in Education in the Baroda state.

વડોદરા રાજ્યમાં કેળવણીની પ્રગતિ.

(ગયા અંકથી આશુ.)

૩. આશ્રમશાળાઓ.

સને ૧૮૯૧-૯૨ માં નામદાર ગાયકવાડ સરકારે દરાવ કપો કે જે ગામમાં નિયમિત સરકારી શાળા ન હોય અને જેમાં ૧૬ છોકરા અગર કન્યાઓ શાળામાં દાખલ થઈ શકે એમ હોય એવા પ્રત્યેક ગામમાં ગામનોડરની સંખ્યામાં એક મહેતાશ ઉમેરવો. આ યોજના અસાધારણ ફતેહથી પાર પડી છે અને સને ૧૯૦૯-૧૦ માં આવી શાળાઓની સંખ્યા ૧૬૧૦ અને તેમાં શિક્ષણ દેતા બાળકોની સંખ્યા ૬૨૮૧૧ હતી. આ શાળાઓ પાછળ સદર વર્ષમાં કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૭૯૯૨૨-૧૧-૯ થયો હતો એટલે સરેરાશ વાર્ષિક પ્રત્યેક શાળા નીલાવવાનો ખર્ચ માત્ર રૂ. ૧૧૧-૧૨-૦ થયો હતો. તેમાં મલવાતા શિક્ષણનાં ધારણા વધારે હુકમ અને ખેતીવાળાં ગામોની જરૂરીઆતને વધારે અનુસરતાં હતાં. હાલ ધારણા ઇતર નિયમિત સરકારી શાળાઓના જેવાજ છે. સ્થાનિક પંચાયતોના બંધારણ પછી આ શાળાઓ તેમના તાબામાં સોંપવામાં આવેલી હતી, પરંતુ ધીમે ધીમે તે કેળવણી ખાતાના તાબામાં આવતી ગઈ છે અને હવેથી તેમને સરકારી શાળાઓજ ગણી વિદ્યાર્થીકારીના સંપૂર્ણ હવાલામાં સોંપવામાં આવેલી છે. આ શાળાઓ સ્થાનિક પંચાયતોના તાબામાં હતી ત્યારે પણ કેળવણીખાતાના વડા પોતે તેમના કામકાજના સંસર્ગમાં રહેતા હતા, કેમકે રાજ્યની સામાન્ય નીતિ અમલમાં આવે એટલા માટે આ શાળાઓની એક સરખી વ્યવસ્થા માટે તેઓ જામદાર હતા.

૪. ઇતર શાળાઓ.

શ્રીમન્ત ગાયકવાડ મહારાજે પોતાની ઉદાર દીક્ષની નીતિથી પોતાની પ્રજાના સર્વ વર્ગ માટે કેળવણીની સવલતા કરી આપેલી છે. રાજ્યની દક્ષણી પ્રજા માટે સને ૧૯૦૯-૧૦ માં (૧.) મરાઠી શાળાઓ ૩૩ અને તેમાં ભણનારા બાળકોની સંખ્યા ૩૪૬૧ હતી; (૨.) મુસલમાન પ્રજા માટે ઉર્દુશાળાઓ ૮૪ અને તેમાં ભણનાર બાળકોની સંખ્યા ૮૩૮૩ હતી; અને પછત પડેલી કામો માટે (૩.) અન્યજ શાળાઓ ૨૯૫ અને ભણનારા બાળકોની સંખ્યા ૯૮૨૮ હતી; (૪.) અન્યજ માટે બે બોર્ડિંગ હાઉસો છે અને તેમાં ૧૯૦૯-૧૦ માં ૬૪ બોર્ડરો હતા. સદર બે બોર્ડિંગહાઉસ પૈકી એક વડોદરા શહેરમાં મુંદર મકાનમાં રાખેલું છે અને તેના ઉપર અન્યજ શાળાના ઇન્સ્પેક્ટર તાજ રહી દેખરેખ રાખે છે; બી. લ્ડ પાટણમાં છે અને તે બે કામના એક સીનીઅર ટ્રેઇનડ શિક્ષકના તાબામાં છે. સોનગઢ અને વ્યારાની કુંગરી અને જંગલી જાતો માટે (૫.) વસતિગૃહશાળાઓ ૪ અને તેમાં રહેતા બાળકોની સંખ્યા ૩૪૪ હતી. વસતિગૃહશાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને રાત્ર તરફથી ખોરાક, કપડાં અને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તેમ જ જીવનઅવધાર ચર કરવા માટેના સાધનો પણ પૂરા પાડવામાં આવે છે. વસતિગૃહશાળાઓમાં સુધારી કામ તથા ખેતીનું પણ શાન આપવામાં આવે છે અને તે માટે મોટેલ ફાર્મ પણ રાખવામાં આવેલું છે. (૬.) નોકરી

અથવા ખીજા ધંધામાં દિવસે રોકાયેલા માણસો માટે રાત્રીશાળાઓ ૬ અને તેના લાભ લેતા વિદ્યાર્થીઓ ૩૦૨ હતા; વાંચવા, લખવા, અને નાના હિસાબો કરી શકવા પૂરતાં એ શાળાઓમાં જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. (૭.) લસ્કરી નોકરો માટે વળી બટાલિયન રફૂલો ૯ અને તેમાં શિખનારાની સંખ્યા ૫૫૧ હતી; (૮.) કેદીઓ માટે એક જેલરફૂલ પણ છે; જોઈપણ શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે (૯.) સંગીત શાળાઓ ૪ અને વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૧૦૦૪ હતી; તેમ (૧૦.) સંસ્કૃત શાળાઓ ૮ અને તેમાં બાળનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૩૮૬ હતી; (૧૧.) નિરાધાર બાળક તથા બાલિકાઓ માટે અમરેલીમાં જે અનાથ બાલક-ત્રયો છે અને તેમાં ૯૮ છોકરાં છે; નવસારી પ્રાન્તનાં અનાથ બાલકો માટે બાણકાવરાતિ ગૃહશાળામાં વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

૫. મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ (પુરુષશિક્ષણપદ્ધતિ પાઠશાળા.)

વધતી જતી દેશી શાળાઓ સાર થોડા જોળવણી પામેલા શિક્ષકો મેળવવા માટે સને ૧૮૮૫ માં એક મેલ ટ્રેનિંગરફૂલ સ્થાપવામાં આવી હતી. સને ૧૮૯૦ માં તેને કલાબંધન સાથે જોડી દેવામાં આવી અને સને ૧૮૯૮ માં તે બંધ કરવામાં આવી ત્યાં સુધી એ શાળા તે સંસ્થાની એક શાખા તરીકે ચાલુ રહી હતી. એ શાળાના હેડ માસ્ટરનું પદ રાં ૨૦ રાં દામુલાઇ ડાલાલાઇ મહેતા, એમ્-એ; બી-એસ. સી; એલ એલ-બી-, રાં રાં છગ-નલાલ કાકરદાસ મોદી, બી-એ; તથા રાં રાં મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ, બી-એ જેવા વિદ્વાનોએ ભોગવ્યું હતું. ફરજિયાત જોળવણી રાત્રીમાં દાખલ થવાને લીધે લાયક શિક્ષકોની જરૂર પડવાથી તથા જે શિક્ષકો નોકરીમાં હતા તેમની લાયકી વધારવાના સ્તુત્ય ઉદ્દેશથી સને ૧૯૦૫ માં મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના નામથી કલાબંધનની એક શાખા પ્રવૃત્તિ તે પાછી ચાલુ થઇ અને હાલ તે વિદ્યાધિકારીના તાબાની સ્વતંત્ર સંસ્થા તરીકે ચાલે છે. એ પાઠશાળાના પ્રિન્સિપાલ રાં રાં નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત, બી. એ. એમ્. સી. પી. છે. તેમણે ઇંગ્લાંડ જઈ શિક્ષણ શાસ્ત્ર અને કલાનો ખાસ અભ્યાસ કરી લડન યુનિવર્સિટીના પેડેગોજીના ડિપ્લોમા મેળવેલો છે. પાઠશાળાના અભ્યાસ ત્રણ વર્ષનો છે અને શિક્ષકના ધંધાને ઉપયોગી થાય એવા અનેક વિષયોનું તેમાં શિક્ષણ અપાય છે. અભ્યાસ કરતા રકોલરોની સંખ્યા લગભગ ચારસો છે.

૬. વર્નાક્યુલર કોલેજ.

સાહિત્ય તથા શાસ્ત્રનું ઇંગ્લિશ કોલેજોના જેવું ઉચું શિક્ષણ દેશી ભાષાદ્વારા આપવાના શુભ ઉદ્દેશથી વર્નાક્યુલર કોલેજોનો એક વર્ગ નવેમ્બર ૧૯૧૧ થી મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના અંગે ઉઘાડવામાં આવેલો છે. શિક્ષણ લેનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અને રાત્રીની અતુલકળતા પ્રમાણે ખીજા અને ત્રીજા વર્ષના વગેરે આગળ ઉપર ઉધડવાનો સંભવ છે.

૭. મેડિકલવણી.

સને ૧૮૭૫ માં પ્રથમ જે કન્યાશાળાઓ ઉઘાડવામાં આવી હતી; એક દાયકા પછી શાળાઓની સંખ્યા ૨૪ અને શિષ્યાઓની સંખ્યા ૧૯૭૩ થઇ; બીજા દાયકા પછી એ રાં-ખ્યા વધીને અતુલકમે ૭૫ તથા ૭૭૫૪ થઇ; સને ૧૯૦૪-૦૫ કન્યાશાળાઓમાં બાણતી બાલાઓની ૧૩૧૧૩ હતી અને પાંચ વર્ષ પછી તે વધીને ૩૨૧૮૩ થઇ છે. આ પરથી જણાય છે કે શાળામાં જવા લાયક વયની કન્યાઓની કુલ સંખ્યાના સેકડે ૪૯ ટકા શિક્ષણ

લે છે. બલિષ્ઠની માતાઓની કેળવણી ઉપર શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબ ખાસ લક્ષ આપે છે. ભરતકામ, ચિત્ર, અને કર્મગત પાઠશાસ્ત્ર કેટલીક શાળાઓમાં શિખવાય છે; શ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, અને વડોદરા, પાટણ તથા નવસારીની કન્યાશાળાઓમાં સંગીતના પાઠો પણ આપાય છે. સાદું શીવજીકામ બધી શાળાઓમાં શિખવાય છે અને ગોડી શાળાઓને દર વર્ષે કિન્ડર્ગાર્ટન (શિશુ શિક્ષણ) ના સાધનો આપતાં જાય છે, જે સ્ત્રીઓ સાધારણ કન્યાશાળાઓમાં જઈ અભ્યાસ કરી શકે નહીં તેમને વાચન, લેખન, હીસાબ રાખવા, શીવજીકામ અને ભરતકામની કેળવણી આપવા માટે વળી ૪ અનાના વગેરે છે. તેના શિક્ષણ કાળ સંજ્ઞાના ૨ થી ૫ સુધીના હોય છે. સને ૧૯૦૯-૧૦ માં ૨૦૪ સ્ત્રીઓ એ વગેરેના સાથે ભેટી હતી.

૮. શ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ (સ્ત્રી શિક્ષણપદ્ધતિ પાઠશાળા.)

સ્ત્રી શિક્ષકાની જગ્યા માટે સ્ત્રીઓને કેળવવા સારૂ સને ૧૮૮૨ માં આ પાઠશાળા ઉઘાડવામાં આવી છે. ફરેલી અભ્યાસક્રમ પાંચ વર્ષનો છે, અને ઉમેદવાર સ્ત્રીઓને તેમની શિક્ષાવરતા દરમ્યાન મદદ તરીકે રૂ. ૬ થી રૂ. ૧૦ સુધીની માસિક શિષ્યવૃત્તિઓ આપાય છે. સને ૧૯૦૯-૧૦ માં પાઠશાળામાં કેળવણી લેતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૪૪ હતી અને તે પાછળ કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૩૧૨૦ થયો હતો. કોલેજમાં ઇંગ્લેન્ડ એક સદાયક વિષય તરીકે શિખવવામાં આવેલું હતું, પરંતુ ચૌદાક વર્ષથી મેટ્રિક્યુલેશન વર્ગ સુધી શિખવનારી એક ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ ઉઘાડવામાં આવી છે તેથી દેશી કન્યાઓમાં ઇંગ્લેન્ડ કેળવણીની લાલસા ઉત્પન્ન થઈ છે. હાઈસ્કૂલનું વડપણ મિસ વિલરશાપર નામના અંગ્રેજ બાલુના હાથમાં છે.

સામાજિક સુધારણાનું કામ જુદા પામવા માટે સ્ત્રીકેળવણી સાધનમૂલક છે એમ નામદાર ગાયકવાડ સરકાર માને છે અને જણાવે છે:- " સ્ત્રીઓને કેળવણીની ના પાડવાથી આપણે આપણી જાતને પ્રગતિ આપવા સંભાળી બળ વગરની કરીએ છીએ, આપણા બાળકોને કેળવવાથી માતાઓ કેળવવાના લાભની ના પાડીએ છીએ, અને માતાની શક્તિઓ ઠોડ બનાવવાથી પ્રગતિનાં ભાવિ સંતાનો ઉપર હાનિકારક અસર કરીએ છીએ. વળી, ગમે તેટલું જીલ્લું થયું હોય અથવા જુદાં વિસ્તાર હોય તોપણ જે કંઈ પ્રાચીન હોય તેને વળગી રહેનાર એક મોટું સંરક્ષક બળ સ્ત્રીઓને બનાવવાથી આપણે ધરતી અંદર માનસિક બેદનો અખાત બીજો કરીએ છીએ અને પ્રગતિ ઉપર એક બળવાન અવરોધ કરનારી વસ્તુ બનીએ છીએ. "

૯. ઇંગ્લેન્ડ કેળવણી.

(ગ) વડોદરા કોલેજ.

વડોદરા કોલેજ પ્રથમ સને ૧૮૮૨ માં ઉઘાડવામાં આવી, અને તેની શરૂઆત માત્ર ગ્રીવિષયસભ્ય વર્ગથી થઈ હતી, પરંતુ તે ક્રમે ક્રમે પ્રગતિ કરતી રહી છે. એમાં શિષ્યેલી વિવાર્થિકા આર્ટ્સની એમ. એ. અને સાયન્સ (શાસ્ત્ર) ની બી. એસ સી. ની પરીક્ષામાં બેસી શકે છે. એના સંબંધ મુજબની યુનિવર્સિટી (વિશ્વવિદ્યાલય) સાથે છે, અને ત્યાં એ ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા જીતી રહી છે. કોલેજમાં કેટલીક શિષ્યવૃત્તિઓ (Scholarships) રચાવવામાં આવેલી છે, જેમાંનો પોણો બાજ રાજ્ય તરફથી પૂરી પાડવામાં આવેલી છે. કેટલીક બારે

કેન્દ્ર સંસ્થા-કલાભવન અને તેની શાખા-અમરેલી ઉદ્યોગશાળા સારું કામ કરે છે. પ્રો. ગળજરે સને ૧૮૯૬ માં આ રાજ્યની નોકરી છોડી ત્યાં સુધી તેઓ સંસ્થાના પ્રિન્સિપાલ હતા. તેમના પછી રાં. રાં. રાવજીભાઈ ચોટીલાઈ ખટેલ, એલ. સી. ઇ. એ. એમ. આઈ. મેક. ઇ. જેમણે યુરોપમાં તાલીમ લીધી હતી તેઓએ લાંબા વખત સુધી પ્રિન્સિપાલપદ ધારણ કર્યું અને પ્રો. ગળજરે વાવેલા અને અંકુરિત થયેલા બીજને પોથી સંવર્ધિત કર્યું. વચ્ચે કેટલોક વખત રાં. રાં. મગનલાલ છોટાલાલ દેસાઈ, બી. એસ. સી. જેમણે પણ સને ૧૯૦૦ ના પારિસ એક્ઝિબિશન વખતે યુરોપની સુસાફરી કરી છે. તેઓ પ્રિન્સિપાલ હતા અને તેમણે કેટલાક ધરગણ્ય ધંધાઓ કામલ કર્યાં હતા. દાક્ષતા પ્રિન્સિપાલ રાં. રાં. છોટાલાલ દરજીવનદાસ વોરા, બી. એ. એ. એમ. આઈ. સી. ઇ. છે. તેમણે પણ ઈંગ્લાંડમાં તાલીમ મેળવેલી છે. વડોદરામાં કલાભવનને અંગે એક મોટું કારખાનું (Workshops) ચાલે છે અને તેના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. ખરસેદજી નસરવાનજી વેવાઈ, એલ. એમ. ઇ. છે. સદર કારખાનામાં દરેક જાતનું લકઝ અને ધાતુકામ, રંગવાનું તથા નિખારવાનું કામ વેપારી ધારણ કરી આપવામાં આવે છે. રાજ્યના ખાતાઓએ બની શકે ત્યાં સુધી આ કારખાનામાં સામાન તૈયાર કરાવવો પડે છે, અને દર વર્ષે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં કામ તૈયાર થાય છે.

કલાભવનમાં નીચેની શાળાઓ છે:—(૧.) ચિત્રશાળા; આ શાળાના હેડમાસ્ટર રાં. રામચંદ્ર જનાર્દન બ્રુધવાર કરે છે. ચિત્રને લગતા વિષયોના ઈંગ્લાંડમાં અનુભવ મેળવેલા છે. આ શાળાને અંગે રંગન (painting), ડ્રોઇંગકામ (wood-engraving), પ્રતિમા વિધાન (Clay modelling), લાકૃષ્ટ પેઇન્ટિંગ, અને પ્રોસેવર્કના વર્ગો છે.

(૨.) શિક્ષક શાળા, (૩.) યંત્ર શાળા, (૪) રંગ શાળા, (૫.) વજીતર શાળા, અને (૬.) શાળા. આ શાળાઓ પૈકી ચિત્રશાળા અને યંત્રશાળાને મુંબઈ સરકારે સ્વીકાર્યું છે, અને જોડતી પરીક્ષાઓ પ્રસાર કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ નિપુણતાના પ્રમાણપત્રો લી શકે છે. આપારશિક્ષણશાળાના વિદ્યાર્થીઓ લાંબા એમ્પર દોમર્સ અને નેશનલ યુનિયન ટીચર્સની પરીક્ષાઓમાં બેસી શકે છે. ઉદ્યોગશાળાઓ કેન્દ્રસંસ્થાની પોષક છે અને જેમાં સામાન્ય જ્ઞાન, ચિત્ર અને એક ખાસ કલાનો વિષય શિખવાય છે. કલાભવનને અંગે આ ૭ શાળાઓ ઉપરાંત એક રાત્રીશાળા છે જેમાં દિવસે કામ કરતા કારિગરોને રાત્રે, ૮ થી ૯—૩૦ સુધી ચિત્ર, લાકૃષ્ટ વગેરેનું શિક્ષણ અપાય છે. સને ૧૯૦૬—૧૦ માં કલાભવનમાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૩૭૯ અને અમરેલી ઉદ્યોગશાળામાં મહેલ હતી. સદર-વર્ષમાં એ સંસ્થાઓ પાછળ એકંદર ખર્ચ રૂ. ૫૩૪૩૫—૬—૧૦ થયો હતો.

(વ.) મેન્યુઅલ ટ્રેનિંગ (હસ્તકલા શિક્ષણ)ના વર્ગો.

સાહિત્ય શિક્ષણની સાથે હસ્તકલાકર્મને પ્રોત્તિ આપવા સારું ૮ છોકરાઓની શાળાઓના અંગે હસ્તકલા શિક્ષણનો વર્ગ હોય છે, ત્યાં છોકરાઓની શાળાના ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ધોરણમાં આ વર્ગોના લાભ લેવો અથવા પ્રતિષ્ઠા અને જીજ્ઞાસાના વિષયો લેવા એ વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી ઉપર છે. આ વર્ગોમાં હાથ અને આંખની કેળવણી તરીકે ચિત્ર, સુધારી કામ અને ગાદી કામ (Clay modelling) ના વિષયો શિખવવામાં આવે છે. સને ૧૯૦૬—૧૦ માં ૧૮૬૪ વિદ્યાર્થીઓ આ વર્ગોના લાભ લેતા હતા. આ વર્ગો તરફ સોંપેલી

રચિ વધતી જતી હોવાથી કંઈક શીતું ધારણુ દાખલ કરી વિશેષ વર્ગો ઉઘાડતા કેળવણી ખાતું વિચાર ચલાવેછે. મેન્-યુઅલ ટ્રેનિંગ વર્ગોના શિક્ષણની દેખરેખ તથા પરીક્ષાનું કામ કક્ષાબંધનના પ્રિન્સિપાલ વર્કશોપ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની મદદથી કરે છે.

ચિત્રના વર્ગો હાઇસ્કૂલોને અંગે હોય છે અને ઍડ્રિક્યુલેશન વર્ગ સિવાય અર્ધા ધારણામાં ત્યાં એ વિષય શરૂગિયાત છે. કેટલીક દેશી શાળાઓમાં તથા મેલ અને શીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં પણ ચિત્રના વિષય શિખવાય છે.

૧૧. યુરોપ વગેરે દેશોમાં કેળવણી માટે મોકલાતા વિદ્યાર્થીઓ.

જૂદા જૂદા જાતના અને ધંધાના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને જૂદા જૂદા વિષયોનો અભ્યાસ કરવા માટે વખતો વખત યુરોપ મોકલવામાં આવ્યા છે અને આવે છે કેટલાકને જાપાન તથા અમેરિકા પણ મોકલવામાં આવ્યા છે. આ વિદ્યાર્થીઓએ સાધારણ રીતે ત્રીયેજ્જીયેલા વિષયો લીધેલા છે:—(૧.) કૃષિ વિદ્યા, (૨.) જંગલ સંબંધી જ્ઞાન, (૩.) વૈદક અને શાસ્ત્રવિદ્યા, (૪.) ઉદ્યાન વિદ્યા, (૫.) પાકશાસ્ત્ર અને પાકશાળાની વ્યવસ્થા, (૬.) વિદ્યુત શાસ્ત્ર, (૭.) સંગીતશાસ્ત્ર, (૮.) યંત્રકલાવિદ્યાન, (૯.) કર્મગત યંત્ર શાસ્ત્ર અને યંત્ર રચના, (૧૦.) રસાયન પૃથક્કરણ, (૧૧.) સાર્વજનિક અને ખાનગી હિસાબી જ્ઞાન, (૧૨.) ધડીઆળની બનાવટ, (૧૩.) ગૃહોપરકરની બનાવટ, (૧૪.) કાચદાનું અધ્યયન, (૧૫.) શિક્ષણ શાસ્ત્ર, (૧૬.) સમાજશાસ્ત્ર, (૧૭.) શિશુશાસ્ત્ર, (૧૮.) વ્યાપાર શાસ્ત્ર, (૧૯.) ભાષા શાસ્ત્ર, (૨૦.) અનિજ શાસ્ત્ર અને ખાતુ શોધન વિચાર, વગેરે. હરેલો અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યા પછી પાછાં આવેલામાંના ધણીને રાજ્યમાં નોકરી આપવામાં આવેલી છે. બહારના વિદ્યાર્થીઓને—યુનિવર્સિટીની અગર સરકારની વિશાળત જઈ અભ્યાસ કરવા માટેની શિષ્યવૃત્તિઓ ધારણુ કરનારાઓને—પણુ શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજ તેમની આર્થિક જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને મદદરૂપે કેટલીક શિષ્યવૃત્તિઓ આપે છે. જે નોકરો પોતાના અભ્યાસમાં વધારો કરવાને અગર તે પૂરો કરવાને યુરોપ જવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે તેમને તેમની રજા મજૂર કરીને તથા નાણાં ઉછીનાં ધીરીને અને કેટલેક પ્રસંગે અમુક રકમ બક્ષિસ આપીને પણ અતુલજતા કરી આપવામાં આવે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને હિંદુસ્તાનમાંનાં જૂદાં જૂદાં સ્થળોએ પણ શિષ્યવૃત્તિઓ આપી વિદ્યા અને દુતર શિખવા મોકલવામાં આવે છે.

૧૨. લાયબ્રેરી અને રીડિંગરૂમો (પુસ્તકાલયો અને વાંચના લયો.)

લોક સમૃદ્ધમાં જ્ઞાન ફેલાવવાના અને તેમની જ્ઞાસા જાગૃત કરવાના તથા હિંદુસ્તાન અને હંતર સંપ્રદેશ દેશોમાં ચાલતી લુદ્ધિ વિષયક અને ઔદ્યોગિક અજળજના સંસ્કર્ષમાં તેમને રાખવાના અન્તિમ હેતુથી જે ગામોમાં લાયબ્રેરી અને રીડિંગરૂમોની સવક ન-હોય ત્યાં તે ઉઘાડતા માટે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે એક મોટી રકમ મંજૂર કરેલી છે. સને ૧૯૦૯-૧૦ માં વડોદરા રાજ્યમાં ૮૬ સહકર્ષલેટિંગ લાયબ્રેરીઓ, અને ૧૦૪ મિત્રમંડળ લાયબ્રેરીઓ હતી. રીડિંગ રૂમો (વાચન શાળાઓ) ૪૨ હતી. આ ઉપરાંત રાજ્યમાં જુદે જુદે જગણે ઉદારચિત પુરુષોએ આસરે ૪૦ લાયબ્રેરીઓ સ્થાપેલી છે. આ સર્વ સંસ્થાઓ ઉપરાંત વડોદરામાં એક સેન્ટલ લાયબ્રેરી વાચનાલય સહિત સ્થાપવામાં આવેલી છે અને પેલેસ લાયબ્રેરીનાં સર્વ પુસ્તકો શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે એ લાયબ્રેરીને સોંપી દીધા. રેટ લાયબ્રેરીના ડિરેક્ટર મિ. ડબ્લ્યુ. એ. યોર્ડન એ લાયબ્રેરીના વડા છે અને

ઉપર જણાવેલાં પુસ્તકાલયો પણ તે ખાતાના તાજામાં છે. બીજું એક કિંમતી પુસ્તકમય
“ શ્રી સયાજી લાયબ્રેરી ”ના નામથી શ્રીમન્ત સંપતરાવ ગાયકવાડે રચાવેલું છે.

૧૩. ઉપરાંદાર.

કેળવણીની પ્રગતિ તે દેશની પ્રગતિની અને રાજ્યની પોતાની પ્રજા પ્રત્યેના ધર્મની
દસોટી છે. શ્રીમન્ત ગાયકવાડ મહારાજ પોતાના એક *ભાષણમાં કહે છે. “ * * * રાજ્યના
નાના મોટાની તુલના લોકો તેમના ઓછાવત્તા ઉત્પન્ન ઉપરથી કરે છે. પરંતુ
તેમની વાસ્તવિક તુલના લોક કલ્યાણની તેમની પદ્ધતિપરથી કરવીજોઈએ.
* * * ” આ સન “ કેળવણીની પ્રગતિ ”ના દિગ્દર્શનથી વડોદરાના મહારાજ સાહેબ કેવું
ધર્માર્થ અમલમાં આવે છે તેનો વિચાર વાચકગણને કરવાનું સૌથી લેખ પૂર્ણ કરવામાં આવે
છે. પ્રજા ! એવા નૃપવરને વડોદરા રાજ્યની પ્રજા ઉપર સદૈવ રાખો.

નાથ.

પૂર્વ પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ.

(શ્રીયુત સી. ડી. નાણાવટી બી. એ. ભરૂચ)

એક લેખક કહે કે ‘ If a girl were asked before birth whether she would like to be born in the East or the West, she would probably reply ‘ And why must I be born at all ! ’ (જો કોઈ પણ

આત્માને જન્મ પહેલાં તે પૂર્વ કે પશ્ચિમના દેશોમાં અવતરવા પડે છે તે સંબંધી
પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તે કદાચ એમ પણ ઉત્તર આપે કે તેણે શા વાસ્તે જન્મવું જ
જોઈએ ?) પૂર્વ પશ્ચિમના બંધા દેશોમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ શોકજનક છે. સમગ્ર જગતમાં પુ-
રુષોના ગોટા ભાગ શુદ્ધિ, નીતિ અને આર્થિક સ્થિતિમાં અધમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા છે,
પરંતુ સ્ત્રીઓની એથી પણ અધિકાધિક અધમ સ્થિતિ છે.

પૂર્વના દેશોમાં સ્ત્રીસન્માન સચવાતું નથી, તેમની સાથે કીંકરીવત્ વર્તન રાખવામાં
આવે છે. પરંતુ પશ્ચિમના સુધરેલા દેશોમાં સ્ત્રીઓ ઉત્તમ સ્થિતિ ભોગવે છે. સ્ત્રીઓ પુરુષ
સમાન હક ભોગવે છે, સંસારમાં પુરુષગમ ઉચ્ચ ગણાય છે, તેનાથી આખા સમાજને ઉ-
ચ્ચતા અને શુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે: આતુ’ આતુ’ કથન ધણા પાદરીઓ તથા અન્ય યુરો-
પીઅનો કહે છે. વસ્તુ સ્થિતિ મોટે ભાગે તદ્દન ઉલટી છે એમ ત્યાંના તત્વજ્ઞો અને સમર્થ
લેખકો સદાય વિના કહે છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેનાં ધર્મ અને સાહિત્ય અવગણનાં મિદ્ધ થાય છે કે તેમાં સ્ત્રી-
ઓને દેવી તુલ્ય ઉચ્ચ પદની આપી છે. હસરકાષ્ટરની માતા મેરીને દેવી તરીકે ગણી છે.
મહા કવિ શેક્સપીયરે નાવક કરતાં નાવિકાને ઉચ્ચ રચાવ આપ્યું છે. તેના ધણા ખરા ના-
ટકો સંબંધી Ruskin (રસ્કીન) કહે છે કે ‘ The catastrophe of every play
is caused always by the folly or fault of a man; the redemption
if there be any is by the virtue and wisdom of a woman; failing
that there is none. ’

(પ્રથમના અપરાધ કે મૂર્ખતાથી દરેક નાટકમાં ઉપલેખ ઉત્પન્ન થયો છે, સ્ત્રીના સ્વ-શુદ્ધ અને ધીરતાથી તેમાંથી મુક્તિ થઈ રહે છે.) મહાન નવલકથાકાર Scott (સ્કોટ) પણ આનાજ વિચાર દર્શાવે છે. Wordsworth (વર્ડસ્વર્થ) તો સ્ત્રીના આદર્શ ઉચ્ચતમ દર્શાવે છે, ક્રેશ સ્ત્રી સંબંધી લખનાં તે કહે છે કે 'Common thoughts are piety; her life is gratitude' (તેના સામાન્ય વિચારો ધર્મથી ઐતર્યેત થયા હોય છે અને જીવન ઉપકારથી ગર્જિત હોય છે.) Browning (બ્રાઉનીંગ) તો કહે છે કે 'She is the propagator, the emblem of eternity; men's immortality, a dynamic force and a saviour of man.' (તે જીવનપ્રદાતા છે, અનાદિ અનંતકાળનું ચિન્હ છે, મનુષ્ય માનવી અમરતા છે, વેગવાન બળ છે અને માણુ-સનો તારક છે.) ભારતવર્ષમાં કવિ ભવભૂતિએ સતી સીતાની દુર્ઘટ કસોટીદ્વારા સ્ત્રી-હૃદયનું ઉચ્ચપણું બતાવી આપ્યું છે. કવિકુલાલંકાર કાલિદાસે એવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે શકુન્તલાના હૃદયના આદર્શનું દર્શન કરાવ્યું છે કે રાજા દુષ્યન્ત તેને પતિ જતાં પણ માનને ગણિત કરી તેને નમન કરે છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં યુદ્ધસુંદરી પણ પોતાના પતિના કુટુંબમાં શાંતિ પ્રસારી પતિને કિંચિત પણ પ્રનિદ્રણતા ન નડે એમ શુદ્ધિપૂર્વક વહન કરે છે. યોગિનીમાં યોગિની સ્ત્રી પોતાના પતિને અદ્ભૂત જ્ઞાન સમર્પે છે અને યોગિનીકન્યા અનેક ચમત્કાર દર્શાવી આધ્યાત્મિકજ્ઞાન અને રસવિજ્ઞાનું રહસ્ય પોતાના પતિને સમજાવે છે. પૂર્વ પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ સમીપ આવા ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ જતાં આધુનિક સમયની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ નિકટ છે એ માણુસમન્ત માટે શોચનીય છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ જગત્સુ આપવામાં આવે છે. તેઓ પાઠશાળામાં પણ શિક્ષણ લે છે, ગદ્યન વિષયોનું અધ્યયન કરે છે અને સંપાદન કરેલા જ્ઞાનને પ્રકાશમાં લાવવા અનેક સાધનદ્વારા મુક્તિ પ્રયુક્તિઓ રચે છે, જતાં પણ અનેક સ્ત્રીઓનું જીવન વિપતિના વાદળથી જગામ્મલ હોય છે. પુખ્ત ઉંમરે આવતાંજ સ્ત્રીઓને પતિ મેળવવાની વાંછના સ્વાભાવિકજ થાય છે. પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સુખમય જીવન નિભાવવા માટે અને માતા યત્નાની ક્ષમ્જા પૂર્ણ કરવા માટે તેમને ભારે અભિલાષ થાય છે, યુરોપની પદ્ધતિ પ્રમાણે, પતિ-પસંદગી માટે તેને અભિલાષ શ્રદ્ધા મારવા પડે છે, આદરણીયતા, નાચરજના અને પ્રાર્થના મંદિરના મેળાવડામાં યોગ્ય પતિની શોધમાં તેને આચડવું પડે છે. તેના અતઃકરણને અતુ-કૂળ આ હીલચાલ ન હોય તોપણ આકર્ષક થવા માટે નવીન નવીન વસ્ત્રાલંકાર સજ્જ કરવા પડે છે અને એક પાર્ટીમાંથી બીજી પાર્ટીમાં એમ ભટકાં મારવા પડે છે. પોતાને માટે પાલક અને પ્રેમી મેળવવા માટે અસંખ્ય ખુશામતો અને દોગ કરવા પડે છે.

કુલીનપતિની પસંદગી મેળવવા માટે સંગીત, નૃત્ય, ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સામાજિક શુદ્ધ વર્તનની આવશ્યકતા હોય છે. યુરોપના દરેક સહેરમાં વર્તન શીખવનારા અધ્યાપકો હોય છે, તેઓ સમાજમાં ભપકાવાળા અને આર્થિક કેમ દેખાવું તથા હાલભાવ કેવા રાખવા તે સંબંધી શિક્ષણ આપે છે. સર્વ યુરોપીય સ્ત્રીઓને સંગીતનો શોખ હોય છે એવું નથી પણ ક્રેશપતિ મેળવવામાં આ નિપુણતા સાધનજૂત થાય છે, તેથીજ તેઓને બજાલકારથી આની પ્રાજ્ઞા મંજ્યા રહેવું પડે છે. પાંચ પાંચ દલાક સુધી મેળવર પીઆનો વગાડતાં તેમને બેસી રહેવું પડે છે. એક ચોરડામાં આંગળીઓ ધારી બાથ, મન કંટાળી બસ અને

સંગીતના સ્વરથી ક્ષણે બહેર મારી જાય છતાં પણ હાવિધ્યમાં સુપતિપ્રાપ્તિમાં તે હાવ્યશાળી થાય માટે ગોંધાઈ રહેવું પડે છે, અને તેમની માનાઓ તેમને મારી મચડીને બેસાડે છે. સ્ત્રીઓનો આ વ્યાપાર છે. જેમ પુરુષવર્ગને ધધા માટે હવાતીઆ મારવા પડે છે તેમ સ્ત્રીઓને લામ માટે હવાતીઆ મારવા પડે છે. હાલનો ઈંગ્લેન્ડનો ખર્નાઈસા નામનો મહાન લેખક પોતાના 'Man and Superman' નામના નાટકમાં આવાજ ઉઠાવે છે.

આટલું છતાં પણ જો મન ગમતો પતિ મળી લામ થાય છે તો ઠીક, નહિતો સ્વાભાવિક માતા યવાનો ઉમંગ તેમનો મંદ પડી જાય છે. ૨૫-૩૦ વર્ષની વય સુધી તેઓને લામ પ્રસંગ મળતો નથી તો તેઓનાં હૈંસ દૈંસ ઉડી જાય છે અને રાતદિવસ નિસાસા નાખ્યા કરે છે, અને પુરુષો બગલવી શકે એવી કઠિન નોકરીની ધુસરીમાં જોડાવું પડે છે. આથી સ્ત્રીઓને વ્યક્તિ વિકાસના સંજોગો ઓછા થતા જાય છે અને મગજમાં અન્ય દોષ વિકસી ધૂન પેસી જાય છે તથા હાલિ જીવનમાં મહાન વિપતિ વેઠવી પડે છે.

હિંદુસ્થાનમાં કુમારીકાઓ ૧૧-૧૨ વર્ષ સુધી સદેજસાજ શાળાઓમાં શિક્ષણ લે છે, અને ૧૧-૧૨ વર્ષની વય થતાંજ લામ કરી નાખવાનાં હોવાથી તેમને શાળાના ભાગ દરવો પડે છે. નાત જાતના કારણવશાત્ જેઠીઅવહારના કુડાળાં અતિશય સંકુચિત હોવાથી અને પતિ થવા યોગ્ય પુરુષવર્ગ ગણ્યો માંડ્યો હોવાથી યોગ્યપતિ સુભાગ્યે દોષનેજ મળે છે. ૧૩-૧૪ વર્ષ થતાંજ તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમની ધુસરીમાં જોડાય છે. અનિબક્ત કુટુંબની યોજના (Joint family system) પ્રચલિત હોવાથી પતિશુકમાં સાસુ નણ્ડની આજ્ઞાનુસાર રહેવું પડે છે, લઘુ-નહિવત્ જેવા શિક્ષણથી મન સંકુચિત હોવાથી સ્ત્રી વર્ગ મૂર્ખ અને અવિચારી રહે છે તેથી પરગૃહથી આવેલી વહુને સાસુ નણ્ડ મહેણાં ટાણીથી પજવે છે.

પતિના પ્રેમનું પાત્ર થયેલી આવી આગાના સંસારરુખનું સ્વરૂપ તીચે પ્રમાણે હોય છે.

શ્વશુ પश्यति नैव पश्यति यदि भ्रूमङ्ग वक्रे क्षणा ।

मर्मच्छेद पट्टमपि प्रातिक्षणं घ्नूने ननान्दा यचः ॥

अन्यासामपि किं त्रयिमि चरितं स्मृत्वा मनोवेपते ।

फान्तः स्निग्ध दृशा विछोक्त्यपि मामेतावदागः सखिः ॥

(સાસુ તો સાસુ જોતી જ નથી, કદાચ જુએ છે તો વાંકી આખના કટાક્ષથી જુએ છે; નણ્ડો શણે કણે હાલના મર્મ બેદાર્થ જાય એવાં વાક્યો બોલે છે; બીજાંઓનાં વર્તન માટે પણ શું કંઈ! કહેતાં મન કંપી ઉઠે છે; મારો પતિ મારા ઉપર મીઠી આંખથી જુએ છે એટલુંજ હે સખિ, જાણે મારું પાપ થયું છે.) આ સર્વ જો તે બાળસ્ત્રી યુગે માટે ગણી જાય તો ઠીક નહિતો અદર્શિય કલેશ જન્મન રહે છે અને સ્ત્રીના લોહીનું શોષણ થાય છે. પ્રસંગે જો તે સગમાં કુમળી વયમાં થાય છે તો તેનાં મન તથા શરીરને ઘણાં દુઃખો ખમવાં પડે છે. જોને અપરિપક્વ રિચિતિમાં રવી જીવનપર્યંત દુઃખ દેડે.

માતાઓ અજ્ઞાનના લાંકાર હોવાથી કન્યાઓને સુશિક્ષણ આજીવનમાં તો મળતુંજ નથી. શાળાઓમાં બહુધા પુરોચિત શિક્ષણુકમ હોવાથી સ્ત્રીયોગ્ય જુદી વિકાસ જોઈએ તેવો થતો નથી. જો તેના પતિ જુદીશાળી હોય અને થમ લેઈ શિક્ષણ આપે છે તેનું બાલિ સુધરે

છે. પણ બાળલભ થયા હોય છે તો પતિના અપ્પાસમાંજ તે વિદ્યાર્થે સામે છે અને પતિ પત્ની ઉભય જીવનપર્યંત અર્ધદમ્પતિ રહે છે, કવચિત્ પુરુષ વિદ્વાન, વિચારશીલ અને વિનિત હોય છે તો સ્ત્રી છેકજ કનિષ્ઠ હોય છે, તેથી તેના તરફ તદ્દન બેરસ રહે છે અને અજ્ઞાનભિરમાં તે આખો જન્મભરો સવવાયા કરે છે, અને સ્ત્ર. સાક્ષર થી નવલરામના શબ્દ પ્રમાણે 'ભાદુ' ચિત્ત તો ભૂગોળ અને ખગોળમાં રમે છે પણ 'પેથીતુ' ચિત્ત તો સુલા માંય 'ઝોલુ' કંજોડું ધઈ રહે છે. ભૂગોળ અને ખગોળનો વિદ્વાન સુતામાં ચિત્ત વાળીને પણ પોતાના જેવી બનાવે એવા દૃષ્ટિ તો હિંદુસંસારમાં વિરલ છે તેથીજ શ્રીમુખે કહ્યું છે કે 'આરે સંસારમાં એકજ મોટી ખેડ, સરખે સરખી ભેડ ન દીડી કાઢીની.'

પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ ભારે બેહુડ મેળાવડામાં ભાગ લે છે, ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં સ્ત્રીથી પુરુષ સમાન ભાગ લેવાતો નથી. દરેક ધર્મકાર્યમાં લોકની મેદનીની મધ્યે પુરુષ પોતાની પત્ની સાથે બેઠી રાકે છે, પરંતુ પુરુષ જોટલોજ ધર્મ અને નીનિના કાર્યમાં રસ લેતી હોય તોપણ સ્ત્રી મેળાવડામાં કે ઉત્સવમાં પોતાના પતિ ભેડે બેસી રાકે નહિ અને તેટલી સ્વનંતતાથી ભાગ પણ લેઈ શકે નહિ. આથી સ્ત્રી પુરુષ પરસ્પર સંપર્કમાં આવતાં નથી અને બંનેનાં મનોરાજ્યો બિનપદ્ધતિપર રચાય છે અને એ મનોરાજ્યના પ્રજારૂપી વિચારો બિન રહે છે; બિન વિચારોને પરિણામે બંનેનાં વર્તન બિજતર થાય છે. આના પરિણામે સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પર દૂરજ રહે છે અને પરસ્પર જીવન સુખી કરવાને બદલે પ્રસંગે દુઃખનાં કારણ ધર્ષ પડે છે.

યુરોપમાં અનેક સ્ત્રીઓને પતિના અભાવે નોકરીની ખટપટમાં પડવું પડે છે. પોરદ આશીસમાં તો એટલી બધી સ્ત્રીઓ છે કે તે ખાતું બીમય હોય એમ લાગે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ હોટેલમાં રાંધનારીઓ, કચરો કાઢનાર તથા છુદ સાફ કરનાર તરીકે મજૂરી કરે છે. અવિલક્ષ્ય કુટુંબની અવસ્થાના અભાવે સ્ત્રીઓને આ દુઃખ મુગે મેટિ સદન કરવું પડે છે, અને એવી કંગાલ સ્થિતિમાં જીવનનિર્વાહ કરવો પડે છે કે તેનું ખારીકાણથી અવલોકન કરનારને કમકમાટ હજે છે.

હિંદુસ્થાનમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરુષ કરતાં ઘણી ન્યૂન છે તેથી અને 'ડોસા કુંવારો' રહે પણ 'ડોમી કુંવારી' ન રહે' એ પ્રચલિત બાવના પ્રમાણે ઠાઈ પણ સ્ત્રી કુંવારી રહેતી નથી. છતાં બાળલભ મોટા પ્રમાણમાં ચતાં હોવાથી તથા અન્ય અનેક કારણોથી વિધવાઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી મોટી છે. અવિલક્ષ્ય કુટુંબની અવસ્થાના પ્રતાપથી તેમજ પક્ષાની પદ્ધતિથી વિધવાઓ કંગાળ જીવનની સુખલામાંથી મુક્ત રહી શકે છે. બાળવયથી નૈતિક અને ધાર્મિક સરકારે દંડ સ્થપાવ્યા ન હોવાથી નિર્મલ જીવન વિધવાઓ માટે છે અને બારણપ ધર્ષ પડે છે નિરાધાર વિધવાઓને પેટપોષણ માટે સખત પૈતર કરવું પડે છે. વનિતાવિગ્રામ જેવી સરંચાઓ ઠેર ઠેર સ્થપાય અને ત્યાં જો વિધવાઓ એમ રીતે શિક્ષણ પામે તો તેઓ દેહને ઉપકારક થાય અને દેહની સાથે તેમનું પથ કળ્યાણ થાય; તેથી આવી સંરંચાઓને પ્રજાએ ઉત્તેજન આપવું ઘટે છે.

યુરોપમાં અને હિંદુસ્થાનમાં મજૂર વર્ગની સ્ત્રીઓને કુમળી વયથીજ કારખાનામાં સખત કામ કરવું પડે છે. જર્મનીમાં બાળકનું મરણપ્રમાણ ધણું મોટું છે તેનું મુખ્ય કારણ માતાઓ બાળકને ધવાડતી નથી એ છે, માતાઓ કારખાનામાં મજૂરીએ જાય છે અને છોકરાં ઘેર મહોક્ષામાં રમ્યાં કરે છે. ઠાઈ ઠાઈ સ્ત્રીઓને આખો દિવસ ઉભા રહેવું

પડે છે અને તેમનાં શારીરિક બધારણુ ધસાઈ જઈ તૂટી જાય છે. ગૃહસ્થ કાપ્ય તેમને પ્રાણી રાત સુધી જાગીને કરવું પડે છે. આમ છતાં પણ તેમનું વેતન અતિ ન્યૂન છે. આ પ્રમાણે મંત્રુર વર્ગની ઓછા પૂર્વ ને પશ્ચિમમાં બને છે તે રીતો આ છે.

દિ દુરયાનમાં કોઈ કોઈ જાતિઓમાં પુરુષ એકથી વધારે ઓછા કરે છે. આથી પ્રથમ પરણેલને શીકવું સાધ થાય છે. અને ઉભય ઓછા પતિ સાથે કસેઈ કરી દુઃખના દુઃખ થઈ પડે છે. આ પણ ઓછાને જેવું તેવું દુઃખ નથી. પશ્ચિમના મુલકોમાં સ્ત્રી અને પુરુષ અરેરપરસ કંટાળી જાય છે તો છુટાછેડા મેળવે છે. અથવા તો નામનો સંસાર ચલાવે છે. મી. આંગરટ એણે નામનો એક જર્જન લેખક લખે છે કે 'By far the greater number of married men could not support a second wife..... As a rule, they have already two and more wives. One is legitimate and the others are illegitimate.'

(ધણી પરણેલા પુરુષો જે ઓછાનું જરૂર પોષણ કરવા શક્તિવાન થતા નથી.... સામાન્યતઃ તેમને બેજા પેરીઓ હોય છે, એક પરણેલ અને બીજી રખાત હોય છે.) ઓછાની ત્યાં કેવી ગતિ હશે તેનો ખ્યાલ આથી સદૃશ આવે એમ છે.

દિ દુરયાનની ઓછા અગ્રાન અને અશિક્ષિત હોઈ આજો દિવસ કુધથી કપા કરે છે અને બેશી અને સામુદ્રિકાના હાથમાં સપડાય છે; તથા જૂતપસિત, ડાકણ અને ચીવી અન્ન દાંડા સેવી દુઃખી થાય છે. યુરોપમાં પણ તેવીજ રીતે સાધારણ ઓછા ગર્ભાસુપ્રેમી અને નવસંકલ્પામાં દિન નિર્ગમન કરે છે અને પૂર્વોક્ત વહેમોના ભોગ થઈ પડે છે. યુરોપની ઓછાને મુખ્ય આદર્શ ઉત્તમ મનોબળ છે. સાંસારિક તથા રાજકીય કલો મેળવતાં એ તેમનું હાલ મુખ્ય લક્ષ્યરથાન છે. રથ પરપરા સહન કરીને પણ તેઓ એ કલો મેળવશે એમ જણાય છે. ગીરીસ વુલ્ફર્ગી નામની એક ઓછો કહે છે કે ભવિષ્યમાં સ્ત્રી સર્વોપરી થશે. જેમ ઓછા અસલ પરવશ અને નિરાધાર હતી તેમ ભવિષ્યમાં પુરુષો નિરાધાર અને ઓછાના આશ્રિત થશે, આગળ વધી તે એમ કહે છે કે ભવિષ્યમાં ઓછા દુનિયાઉપર રાજ્ય કરશે અને તે વખતની દુનિયા વધારે સુખમય થશે. ઉચ્ચ સ્ત્રી પોતાનો પતિ પોતેજ પસંદ કરશે. જેમ આજ ઓછા પુરુષનાં પુછડાં ગંજાય છે. તેમ પુરુષો ઓછાનાં પુછડાં ગણાશે. ભવિષ્યનો આધાર ઓછાની છે. અને ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ પુરુષ નહિ પણ ઉચ્ચ સ્ત્રી થશે.—There will be a supervaman not a super-man. અનુકૂળ વિનાનું મનોબળ કેવા વિચાર ઉપજાવે છે તેનું આ દૃષ્ટાંત છે. ધર્મબળ અને દૃઢયબળ વિનાનાં વિદુત મનોબળની આવી સ્થિતિ થાય છે. આવા વિચાર તો આ દેશની ઓછાને સ્વપ્નમાં પણ બાળેજ આવતાં હશે. યુરોપની ઓછાને ધર્મબળ અને દૃઢયબળ મેળવવાની ખાસ જરૂર છે.

દિ દુરયાનમાં ઓછામાં મનોબળની ખામી છે. પતિપ્રેમ પાછળ પ્રાણ ત્યાગ કરનાર પ્રેમદાઓ આ સમયમાં પણ નીકળે છે; ધરડી ખખ્ખ થઈ માતાઓ શરીર અને આત્માની રક્ષિતમાં પોતાનાં બાળકોને પોષતી માલમ પડે છે, છતાં પણ દેહ મનોબળ વિનાનું તેમનું હૃદયબળ જગમગું નથી. અજ્ઞાનરૂપી આવરણ આ તેમના હૃદયબળને ઢાંકી રહી સડવા દે છે. માટે તેમને સુશિક્ષણની આવશ્યકતા છે.

The late R. B. Krishnalal Ochhavram.

આમ છતાં પણ અનુભવ અને સ્વપ્રવચનથી તેમનું ઈચ્છિત જ્ઞાન હાસના યુનિવર્સિટીના પ્રેમ્યુએટો કરતાં ઓછું નહોતું. તેમના પિતાશ્રી તેમને ઉર્દુના ખાનગી અભ્યાસ કરાવના હતા પણ કરતાં ગઈને તેમને હદ ઉપરાંત શોખ હતો.

શરૂઆતમાં તેમને રૂ. ૧૨ ની હંગામી કારકૂનની જગ્યા મળી અને થોડીક મુદત વિદ્યા બાદ આસરે ૨૦ વર્ષની ઉંમરે અમદાવાદના કલેક્ટર સાહેબની ઈચ્છા યુવાવસ્થા. ઓરીસમાં તેમને રૂ. ૧૫ ની કાયમની જગ્યા મળી. એમની કામ કરવાની પદ્ધતિથી તેમના કામનાં વખાણ થવા લાગ્યાં અને ઉપરી અધિકારીની ઉત્તરોત્તર પસંદગી થવાથી એજ ઓરીસમાં તેમને બીજા કારકૂનની જગ્યા મળી.

પ્રદર્શન. ઘોડાની ઓસાદ સુધારવા અને વધારવાનું વાસ્તવિક જણાતાં નામદાર સરકારે અમદાવાદમાં ઘોડાનું પ્રદર્શન ભરવાની શરૂઆત કરી અને તે વખતના પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઈર્નલ હમ્ફ્રીની સેક્રેટરી તથા સ્વર્ગસ્થ રા. બા. કૃષ્ણલાલની આમિટ્રેન્ડ સેક્રેટરી તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી. પ્રતિ વર્ષે ઘોડાનું પ્રદર્શન વધુ અને વધુ ફતેહમંદ થવા લાગ્યું કેમકે તે સ્વર્ગસ્થની સંપૂર્ણ કાળજી અને અધ્યાગ મહેનતનું પરિણામ હતું. ઈર્નલ હમ્ફ્રી એમના કામથી બહુજ પ્રસન્ન હતા. અને તેમની સ્વર્ગસ્થતા ઉપર સંપૂર્ણ મહેરબાની હતી. એમના કાર્યથી સતોષ થતાં નામદાર સરકારે એમને રાવસાહેબ બનાવ્યા અને એક સાધા-સુંદર ક્લાર્ક ને આપ્યું માન મળનાં સર્વ કાંઈને આનંદ તથા આશ્ચર્ય થયાં.

સરકારી વાલી ઘોડાની માજજત વિષે તેમને સારું જ્ઞાન હતું. દરેકની ઓળખ એવી તો સંપૂર્ણ હતી કે પ્રદર્શનમાં ઘોડીને તેનું વહેર આવતાજી સ્વર્ગસ્થ તેની ઓસાદ વિષે સત્વર જણાવી દેતા. જે જે લોકો પ્રદર્શનમાં પોતાનાં જનાપરો લાવતા તે સર્વે સ્વર્ગસ્થના ચુલાનુવાદ ગાના હતા, અને તેનું મુખ્ય કારણ એજ હતું કે તે સર્વ તરફ સ્વર્ગસ્થની શુદ્ધ અંતઃકરણની પ્રેમની લાગણી હતી; કેમકે સર્વની હકીકત તેઓ શાંતિથી સાંભળતા અને જોઈતી સર્વ મદદ આપવામાં સર્વદા ઉત્સાહી ને કાળજીવાળા રહેતા.

સ્વર્ગસ્થ રા. બા. કૃષ્ણલાલને ભર્યના કલેક્ટર સાહેબના હેડ ક્લાર્ક નિમવામાં આવતાં તેઓ ભર્ય દસ વર્ષ સુધી રહ્યા. તે દરમ્યાન એક બે પ્રદર્શન ભરાયાં પણ તેઓ અમદાવાદમાં હેડ ક્લાર્ક તરીકે આવતાં પ્રદર્શનમાં જાણે નહું જીવન ઉમેરાવા લાગ્યું હોય તેમ થયું અને એમની સાથે ડા. લટ્ટ પણ સપ્રેમ ઉત્સાહથી એ કામમાં મશગુલ થવા લાગ્યા.

ઘોડાના પ્રદર્શન સાથે ખેતીવાડી અને ટોરનાં પ્રદર્શન ભરાવા લાગ્યાં અને બેવડા ઉત્સાહથી તેને અધિકારીક ફતેહમંદ કરવામાં વિજય મળ્યો.

મુંબઈ અને સુરતમાં ભરાયેલાં ખેતીવાડીના પ્રદર્શન વખતે અમદાવાદ જિલ્લાના ખેડુ-તોને લઈ તેમને મોકલવામાં આવ્યા હતા.

રોજનું કામ રોજ પૂરું કરવાની ટેવ એમનામાં મૂળથી તે આખર સુધી સરકારી નોકરી. દત્તી અને તે વિષયે અમદાવાદ જિલ્લાના મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબના નીજેના લેખથી ખાત્રી થઈ શકશે.

IN MEMORIAM.

*Rao Bahadur Krishnalal Ocbhavram, Died at Ahmedabad,
13th February 1912.*

Krishnalal Ocbhavram, Rao Bahadur, is dead. If ever it was true of a man that his place could not be filled it is true of him: he was essential to so many things that they seem impossible now that he is gone. What will the Ahmedabad horse and cattle shows be without that dominating, ubiquitous figure, quaintly garbed in snuff-coloured smock and loose mauve *phenta*, that wonderful voice, now drawling, now raucously strident, directing all things and all men, without the kindly glance from behind these gold rimmed spectacles, the indulgent smile beneath that grizzled, walrus like moustache? How will the famine-stricken cattle fare now that the soul of charity, the essence of organization, has departed from the midst of the relief-camps? And where shall we look for another such preacher and exponent of scientific agriculture?

Na believer in resting on well-earned laurels, the Rao Bahadur had, since his retirement from Government service, five years ago, taken up the role of country gentleman, and a *fino ana* he made. He acquired land, tilled it and, as occasion arose, added to his holding. Na absentee land lord he, but a practical enterprising farmer whose methods and crops were an object-lesson to the countryside: no dilettant's fancier, but as sound a judge as he was an ardent lover of live-stock. When the monsoon failed last year Krishnalal, debarred from the excitements of his annual cattle and horse shows, turned his energies to demonstrating how quick-growing fodder crops could be raised and animal life preserved. For the past three months he had been bearing, as a labour of love, the brunt of the executive work of the Ahmedabad Famine Charitable Relief Committee, and the nine hundred odd head now cared for in the three cattle Kitchens are there mainly as a result of his whole-hearted practical exposition of the life-saving tenets of his religion. His days were spent at the camps, his nights in devising improvements to and additions to them; and he expired almost in the act of penning a letter about opening a fresh one.

As Head Clerk to successive Collectors he was notorious as a drafter of communications which required softening down. An officer once asked him why he favoured such strong language, and the reply was characteristic. "Sir," said the old gentleman, slapping his chest, "I say to myself, 'Krishnalal, you are Collector of Ahmedabad; what do you say to this?' and then I write what I *should* say." He never quite lost his sin-eating proclivities, but they clasped one of the mildest natures which ever breathed.

Though he leaves neither widow nor child his loss will be felt almost as that of a father by hundreds who were privileged to call themselves his friends. Indefatigable to the very end, he died, as he would have wished, in his self imposed harness and flushed with pride that his work had, only a few days before, been seen and commended by the highest authority in the Presidency.

As the shrunken waters of the Sabarmati bear his ashes, past the scenes of his labours of yesterday, to that rest which his strenuous life knew not and desired not we who tarry by the riverbank may take comfort in the assurance of the welcome with which the Master will receive this good and faithful servant; "Krishnalal, well done."

14th February 1912.

H. L. P.

ધણા એક કસેક્ટર સાહેબોના હાથ તળે સ્વર્ગસ્થે નોકરી કરી હતી અને કેટલીક વેળા એમને " મામસત " આપવાનું પૂછવામાં આવતું, ત્યારે પૂરા માનથી તેઓ ના પાડતા અને તેનું કારણ એ હતું કે તેમણે એવોજ નિયમ મૂક્યો કરેલા હતો કે એકજ ઉપરી અધિકારીના હાથ તળે નોકરી કરવી.

ઉચ્ચ મહા દુષકાળ પછી ડા. બટને સાથે રાખી બેદનર ઉપરાંત ગાયો અને તેટલીજ સંખ્યાના બળદ પસંદ કરી અમદાવાદ જીલ્લાના ચકુતોને તગાવી તરીકે તેમણે વહેંચ્યા હતા.

પેન્શનપર જતા પહેલાં એમને નોકરીની મુદતમાં વધારો કરી આપવાનું પૂછતાં પોતાનો સતોષ જણાવી માન સાથે ના પાડી તેમણે પેન્શન લીધું નોકરીનું છેવટ. ત્યારે નામદાર સરકારે એમની નોકરીની કદર કરી એમને રાવબહાદુર બનાવ્યા.

બેતીવાડીના સ્વાભાવિક રોષ હોવાથી સ્વર્ગસ્થે કેટલીક જમીન મેળવી અને તેમાં બેતી સંબંધી મુદ્દાના વધારાના પ્રયોગ શરૂ કરવા માંડ્યા. તે માટે જે જમીન રાખી હતી તેનું નામ "કૃષ્ણ—વિલાસ—ઉપવન " આપ્યું હતું. હાલના જમાનાને અનુસાર તેઓ નવી દબ—રીત પ્રમાણે બેતી કરતા અને ખીજ પાસે તેવી કરારવા આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરતા. તે ઉપરથી માયાજી સરકારે પ્રસન્ન થઈ થોડા સમય ઉપર કેરોનેશન પ્રસંગે એમને એક સન્માનપૂર્વક દાખલો આપ્યો હતો.

સામાન્ય.

વ્યાયામ. જો કે કૃષ્ણલાલનો સ્વર્ગવાસ ૬૫ વર્ષે થયો હતાં તેમની સારી-રિક સંપત્તિ હાલના યુવાનોને પણ અદેખાઈ કરવા જેવી હતી. અને આ પ્રમાણે હોવાનું કારણ તેમને વ્યાયામની એક સરખી નિયમિત ટેવ હતી, તેજહવું. તેઓ બાળપણથી દૈનંદ મુખી નિયમિત કસરત જેવી કે દંડ કરવા, બોક્ક કરવી, મગદડ ફેરવવા અને જીન ધોડે ચવારી કરવી વિગેરે કરતા હતા. ઘરમાં કસરત કરવા ઉપરાંત તેમને ધોડેચવા થઈ ફરવાનો

ધણેજ શોખ હતો. તેમની પાસે જે "છબીલી" નામની ઘોડી હતી તેનું હતું પણ તેમના પરિચયનાં મનુષ્યો સ્મરણ કરે છે. અવસાન સમયે તેમની પાસે બે ઘોડા—એક કાળો (કૃષ્ણ) અને બીજો સાલ હતો.

ધર્મ. તેઓ નિયમિતરીતે અવસાન સમય સુધી પ્રાતઃકાલે ફક્ત ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરી પૂજન, ધ્યાન, ધારણા, જપથી પરવારી ધર્મ સંસારિક કાર્યમાં પ્રવેશતા કુટુંબનો ધર્મ જોઈ શ્યામિનારાયણ માર્ગનો હતો અને તેમાં શ્રદ્ધાવાન હતા તોપણ "શ્રી શ્રેયઃ સાધકઅધિકારિ" ના શ્રેયો દિમાયતી થયા હતા. શક્તિઅનુસાર દ્રવ્ય ખરચી તેને અધિકાધિક ફતેહ મળે તે બદલ સદા સર્વદા તેઓ ઉત્સુક રહેતા. રાખ કાઢા "નો ૧૯૧૭ નો અમદાવાદમાં મળેલો, સાધન સંભારણ" પ્રત્યેક અધિકારીને યાદ રહેશેજ.

શોખ. તેમને સંગીતનો અદ્ભુત શોખ હતો અને સિતાર, તાલિસ વગાડવાનો તેમને અભ્યાસ હતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી તેઓ પોતે કહેતા કે સંગીતથી શ્રમિત મનને આશ્વાસ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. મોરલી અથવા ખંથી ન્યારે ન્યારે તેઓ વગાડતા ત્યારે તે સાંભળવા મારે સી પુરવો એકત્ર થઈ, રતબ્ધ ઉઠા રહી પૂર્ણ પ્રસન્ન થતા હતા.

તેમને દેશી અને યુનાની દવાનો અદ્ભુત શોખ હતો અને એમના સંગ્રહ કરેલા કુ-કા—નુખશા એટલા તો અનુભવસિદ્ધ છે કે ન્યારે પોતે ઠાઈને પણ તે ખતાવતા ત્યારે તેને બેશક ફાવેલો થતોજ હતો.

પોતે વિદ્યાવિકાસી હતા સંસ્કૃતનું જ્ઞાન જે કે સામાન્ય હતું તોપણ ઉર્દુ પર તેમનો સારો કાબુ બેસી ગયો હતો અને "નશ્તર" ની કવિતાના તેઓ ઉપાસક હતા એમ જણાવતાં આનંદ યાય છે જે કાંઈ કરવું તે એકનિષ્ઠાથીજ કરવું, નિયમિતપણેજ કરવું અને નિરંતર નિમગ્નહવાત્તપણેજ રહેવું, પ્રમાદ કરવો નહીં, સર્વ દોષને તનમન-ધનથી યથાશક્તિ સદાપકારી યત્ન અને સદા સર્વદા પ્રસન્ન રહેવું એ તેમના અનુભવના સિદ્ધાંતો (Practical principles) હતા. પ્રસન્નકર એવું શરૂઆતમાં તેમનું નામ રાખેલું હતું, પણ તેમને 'કીકુલાઈ' અથવા "રાવ સાહેબ" ના નામથી સર્વે દોષ જાણતા અને યોગાવતા.

સ્નેહ—તેમના અંતરના મિત્રની સંખ્યા એકજ આંગળીના વેદા પર ગણાય તેટલીજ હતી, છતાં જે કોઈ એમના પરિચયમાં આવતા તેઓ સર્વ સ્વર્ગરથના મિત્રજ થતા હતા નિસ્વાધીન શુદ્ધ પ્રેમ રાખવો એ તેમનો આશય હતો.

ઉપર—રા. બા. કૃષ્ણસાક્ષાત્ માત્ર ઘોડીજ મિનિટની માંદગી ભોગવી હૃદય(Heart) ના રોગથી સ્વર્ગવાસી થયા. જેઓએ એમને જોયા છે, જાણ્યા છે, અને જેઓએ એમનો પરિચય કર્યો છે અને અને સંબંધ રાખ્યો છે તેઓ સ્વર્ગરથને નિરંતર યાદ કરે છે અને કરશેજ. તેઓનીની હૃદય અભિપ્રાયો એવી હતી કે તેમનો આત્મા અખિસ વિશ્વના શાંતાકાર તેજ સાથે મળી-ગયો છે એક રસ ઘર્ષ ગયો છે—એરી આ સખનાર મિત્રની સંપૂર્ણ ખાતી છે. ઓમ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

॥ ૐ શ્રી ॥

દ્રષ્ટપદપ્રાપ્ત શ્રીમાન્ માસ્તર સાહેબના રહસ્યમય જીવનતું દિગ્દર્શન.

અનુસંધાન શાળાનું પૃષ્ઠ ૩૨૪.

(શ્રીયુત ગોવર્ધન. ઇ. પટેલ. બી. એ.—મુખર્ધ).

“ અપુ” આજે મુજ હૃદયના પ્રેમનું જે તળાવ,
તે માહેથી કરૂંમજરી ઘણાંલિ પ્રેમ ભાવ. ”

પ્રથમ અજ્ઞાલિ,
શરીર સામગ્રી.

“ And can Thy soft persuasive Look,
That Voice that might with music vie,
Thy Air that every gazer took
Thy matchless Eloquence of the Eye;

[Can They Fade ?] ”

“ જોઈ દુઃ નેત્રો કે જોઈ દુઃ નાસિકા,
હરિ સર્વાંગે વહાલો અલખેલો,
સુંદર આ સ્મિત સખિ ! છે ક્યાંહિ જોઈ ?
હરિ પેલો ચંદ્ર પણ લાગે મને મેલો— ”

* કમલની કલિકાઓના આકારનું અનુકરણ કરતાં હૃદય ઉંડા ગંભીર નેત્રવાળી, શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનના વેગમતિરૂપ વાહન વિદ્યગરાજ સાથે સામ્યદર્શાવતી નાસિકાવાળી, તથા જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગરૂપી સાધનનું દર્શન કરાવતા રેખાત્રય વાળા વિશાલ અને ભવ્ય બાલવાળી મુખમુદ્રાના ચંદ્રના અમૃતમય અંશુઓનો જેમને સ્પર્શ થયો હતો એવા સદ્ભાગી સત્જનો.

ચરાચર જગજ્વાલસદનં વદનં તવ ।

ગલજ્ઞેગનગાંભીર્યં વીક્ષ્યામિ હૃતચેતસા ॥ એ મરોહાની ઉક્તિનું

ફલિતાર્થ પૂર્વક નિદર્શન અનુભવતા હોય તેમ તેમના મનોહારિત્ર પૂર્ણ ગગનગાંભીર્યના દર્શનથી પોતે ફલિતાર્થ યાચ છે એ પ્રકારની ઉત્સાહજનક અપૂર્વતાને માણુતા હતા.

“ અનેક પ્રસંગે પોતાના શરીરની દુર્બળતાના અવધિરૂપ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવાના પ્રસંગોમાં પણ સદ્યુરુ તથા વર્ગ નિમિત્ત પોતાના દુઃખમાનનું અવગણના પૂર્વક વિરમરણ કરી પ્રાપ્તકર્તવ્યધુરાને અડગપણે વહન કરનાર ” ; શ્રીમન્ માસ્તર સાહેબનું શરીર બાલવયસ્માંથીજ અત્યંત ગુપ્તિને પ્રતીત કરાવતું હતું.

સ્ફુર્તિવાળું શરીર હોવા છતાં યોગ્ય ધિમર થતાં તેમને તેમના પિતા તરફનો શ્વાસ (Asthma) નો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો; અને તેની અસરથી તેમના જીવનમાં અનેક પ્રકારના વિલક્ષણ ફેરફારો થયા હતા. આ વ્યાધિને નિવૃત્ત કરવાને તેમણે અતઃકરણ્યમાં

કુદરતના નિયમે વડે સ્વાધીનમાં રાખવાના પ્રયત્નો ચલાવવા શરૂ થયો, ને પૂર્વે પણ તેમણે વ્યાધિનિરોધનું બળ આસાધારણ રીતે જાળી ગયું હતું. અનેક નહિ સહન થાય તેવા શારીરિક વ્યથાના પ્રસંગોમાં પણ તેઓશ્રીએ અદગપણે શ્રીમાન્ નૃસિંહાચાર્યના સેવોની નકલે કરવાનું તથા બીજી બેખ સંબંધી વ્યવસ્થાઓ ગોઠવવાનું કાર્ય શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ પૂર્વક ચલાવ્યા કર્યું હતું.

આરોગ્ય સંબંધમાં અમેરિકાનાં માસિકો, પુસ્તકો, યાત્રિક સાધનો તથા દસરત વગેરેની રીતિઓ (Syntoms)ને તેમણે અનેક પ્રસંગે ઉપયોગ કર્યો હતો. એટલુંજ નહિ પરંતુ તે તે બાજતોના અનુભવોથી ચર્ચાદાર તથા લેખદાર અસંખ્ય મનુષ્યોને તેમણે તે સર્વેના લાભ આપ્યો હતો.

આવી પહેલા વ્યાધિને શરૂરૂપે નહિ ગણતાં તેમણે મિત્રરૂપે તેને પોતાના શરીરમાં રથાન આપ્યું હતું; અને તેના ફળરૂપે કોઈ વિવક્ષણ સક્રિય થયા વ્યાધિ પણ જાણે તેવાજ ભાવ તેમના પ્રતિ સેવકો હોય તેમ તેમને પ્રવાસના પ્રસંગોમાં, વ્યાખ્યાનો આપવાના સમયમાં તથા એવાં ખાસ કમો કરવાના વખતોમાં જાણે અનુકૂળ થઈ જઈને સરળતા કરી આપતો હતો.

કુદરતના નિયમોના પાલનથી અને યોગ્ય દસરત કરવાથી ગમેતેવા વ્યાધિઓ દૂર થાય છે. તેવા નિશ્ચયને ધારણ કરી તેમણે આદાર વિદ્યાર્માં દેર કરવા માંડ્યો. સાદાજ ખોરાક અને મરી મશાલા વિનાના સાદિક પદાર્થોના સેવનથી, અમુક સમય કરવા જવું અથવા સ્કુલમાં અમુક નિયમની ગતિથી દૂર સુધી ચાલતા જવું, આવડું એવા નિયમથી, અને સેન્ડેના દસરતના યંત્રથી (Exerciser)થી તેમણે આ વ્યાધિને દવાવવાનો આજ્ઞથી પંદરેક વર્ષ પહેલાં આરંભ કરાવ્યું અત્યુત્તમ પહેલો શો છે.

જાનીનમાં એક વખત બીજક દડ રોપાઈ ગયા પછી યોગ્ય પેલણ મળતાં તે જેમ ઊંચી નિકળી વધવા માંડે છે તેમ તેઓશ્રીના અંતઃકરણમાં આરોગ્ય સંબંધનું પૂર્વેકિત બીજક રોપાઈ ગયા પછી વિવિધ અન્ય સાધનોના પોષણથી તેની ઉત્તરોત્તર શક્તિ થતી ચાલી. ન્યાત્યાં આરોગ્ય માટેના વિચારોની શોધ કરવાની છતાંશા શ્વિત્તે તેમની પાસે Whitning, Suredor momomrts, Soon Snobodi, Nit jiten વગેરે અંગ દસરતની રીતિઓ સમયાનુસાર આકર્ષી આપી.

વિદ્યાર્થિઓના તથા સાધકજંધુઓના સમૂહમાં આ બધા વિચારોને પેરોપકાર શ્વિત્તી દેલાવતા તેઓ તેમની સાથે શિવાગામાં પ્રાતઃકાળે વહેલા કરવા જઈ રાખવાની, કુદવાની, તથા પૂર્વે જણાવેલી રીતિઓમાંની દસરતો કરતા હતા.

સાંજના વખતમાં પણ કરવા જવું, ક્રિકેટને કોઈ કોઈ વાર આનંદ મેવો તથા પુટબોલની રમત રમવી વગેરેમાં પણ તેઓ અત્યંત અંતથી ભાગ લેતા. આ સર્વ ક્રિયાઓના તેઓશ્રીજ નેતા (Leader) હતા અને એવા તો રસથી તેઓ સર્વને આ ક્રિયાઓમાં યોગ દેતા કે જે વડે આપો દિવસ તેજ આનંદનું જ્ઞાન સર્વે બાજ લેનારને રહ્યા કરતું હતું.

આદાર વિદ્યારના નિયમોના દંઃ પાલનથી તેઓશ્રી આ અસાધ્ય વ્યાધિને ચમત્કારી દેવાના સાદક્ષમાં વિજ્યી થયા થોડાં વર્ષ ચરીરનું સુદઃ આગેગ્ય ભોગવ્યું નહિ એટલામાં તો ભગંદરના વ્યાધિએ નવિન સાધનો અને સહનશીલતાનું બળ તેમનામાં પ્રકટ થયો. ગમેતેવા મજબુત બાંધોના સુદઃ મનુષ્ય પણ જે જાનના દુઃખને સહન ન કરી શકે તેવા આ દુઃખને સહન કરતી વખતે તેમણે વિવક્ષણ બનવું સર્વ સંબંધીઓને જ્ઞાન કરાવ્યું હતું. ડોક્ટરનો પણ છવ ન આવે તથા દાય મૂંઝ ઉઠે તેવા વાદકાપ (Operation) ની મંજીર અબૂને વખતે ડોક્ટરોની ખાસ સલાહ છતાં પણ તેમણે દસોરો દોષ મુંધવાની ના પાડી હતી અને સર્વના આશ્ચર્યવચ્ચે તેમણે વાદકાપનો સપગે સમય અપ્રતિમ ધર્મ સંયુદ્ધ.

નવિન જીવન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેવું તેમનું શરીર પુનઃ સતેજ થયું અને પૂર્વ કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ સાધના તેમણે પેલાના તરફ આકર્ષ્યા. દીર્ઘશ્વાસ, પ્રાણાયામ, તથા ફેફસાંનું બળ વધારવાની રીતિઓ (Systems) અને યંત્રો (Apparatus) નો તેમણે હવે વધારામાં ઉપયોગ કર્યો ચાલુ થયો. શ્વાસ (Asthma) ના આધિના દરદીઓ ફેફસાંની જે કસરતો કરવામાં પાછા પડે છે તેવી કસરતો તેમણે કરવા માંડી તથા Neumoxylor; Spirometer; અને Breathing Tubes જેવાં સહાયક સાધનોથી તેમની હવા લેવા તથા મુકવાની શક્તિમાં ધ્રોણ વધારા થયો.

આ સર્વના ઉપયોગથી તેમના શરીરમાં આશ્ચર્યકારક ફેરફારો થયા. તેમના સ્નાયુઓ (Muscles) તથા શરીરના માપમાં ઉત્તમ પ્રકારનો વધારો થયો. થોડાં વર્ષો આ પુષ્ટ સ્નાયુમય સ્થિતિનો આનંદ ભોગવી અન્ય અનેકને તેને સાધનોથી પ્રુટ કરતા તેઓશ્રીને પુનઃ વળી દૈહિક અવસ્થાથી વ્યાધિનો દુઃખનો થયો.

આ વખતે તેમણે નવિન ઉત્સાહથી નવાજ સાધનોનો ઉમેરો પેલાના પૂર્વોક્ત પ્રયત્નોમાં થયો. જળોપચાર (Hydropathy) ના પ્રયોગો તથા ક્રોમોપથી (Cromopathy) ના સિદ્ધાંતોનો તેમણે આ સમયે અનુસર કરવા માંડ્યો. લુઇસકુટ્ને (Louis kutne) ના જળથી રોગ મટાડવા (Water-cure) વગેરે પ્રયોગથી તેમણે પુનઃ પૂર્ણ આરોગ્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માંડી. દર્બમાં હંડા પાણીમાં બેસવા વગેરેના પ્રયોગો સાથે તેમણે Turkish-Vapor-Bath જેને આપણા લોકો “નાસ લેવો” કહે છે તેનો ઉપયોગ પણ ચાલુ રાખ્યો, તથા આંતરમાત્રે ધાવાના નલિમયંત્ર (Douches) નો પણ ઉપયોગ સાથે થે નિયમિત રીતે ચલાવ્યો.

(અપૂર્ણ).

શ્રીભક્ત.

શ્રી ગુર્જર

અચિત્ર માસિકનું

સાહિત્યપરિપદ ને

અભિનંદન.

(ફાગન કે દિન ચાર—એ લયમાં).

પરિપદ ગુર્જરી ! આજ, દહિં અભિનંદન તુજને— પરિં

પ્રકટ્યાં જેમાં વેદ પુરાણો, જીવી પુનિત ઝીવોણ,

સુતા તેહની ગિરા ગુર્જરી, તેહ તણી તું પ્રાણ —દહિં

અક્ષય, પ્રેમ, દયા, નર્મદ, ને, નવલ, નંદ, સહુગાર !

દસપત, મહીપત, ગોવર્ધન બલ ! છે તુજ જગજગદાર —દહિં

વીરક્ષત-નરેન્દ્ર-અંદ્રનાં, અમૃતકિરણોમહી,

સાક્ષર-પુષ્પ અનેક કરે રિમત, તુજ ઉધાને આંહી —દહિં

આ શ્રેયસ્કર અવસર સમયે, તુજ ઉન્નતિનું ગાન,

કરે ભક્ત આ વહી પ્રેમથી, “જયભારત સંતાન” — દહિં(ગોંધો)

* વડોદરામાં ભરાયેલી પરિપદની પહેલા દિવસની બેઠકની સરઆતમાં સાહિત્ય બહોતને સુંદર આટીપેશપર શ્રીમન્ રણછોડભાઈ તથા શ્રીમન્ સંપતરાવ ગાયકવાડનાં જે બાલુએ છાપેલાં બે સુંદર ખસ્ત સાથે રંગીન અને પુષ્પની બોડરવાળી આ અભિનંદનની સુવર્ણ અંકિત પ્રતો વહેંચવામાં આવી હતી.

પત્રપેટી.

“ આ ભક્ત માસિકતા વાંચનથી મને નિરંતર, શારિરિક, માનસિક તેમજ વ્યાવહારિક કાર્યોમાં ઉત્તમ લાભ મળ્યાજ કરે છે અને તેવા માસિકને અત્રે વસતા આપણા ભાઈઓમાં બહોળો ફેલાવો કરવાનો પ્રયાસ કરવો તે મારી દરજ્જા છે ” હં. કુ. કલકત્તા.

આપના પત્રને માટે ઉપકાર માનવામાં આવે છે આધિપતિ.

“ આપના ગયા અક્ષમાં શ્રી વિશ્વવંદ્ય સ્મારક શ્રી ભક્તકિરણાવલી પ્રથમ સ્ક્રિપ્ટ વાંચનાં આનંદ થય છે, અમે કેટલીક નીચેની વિગતો શ્રી વિશ્વવંદ્ય સ્મારક સંબંધમાં જાણવા માગીએ છીએ અને તે પછી આ સ્મારકમાં અમારાથી બને તે સદાય આપવા જતી છે તો કૃપા કરી અમને પ્રયેક જાણતપર આપ ખુલાસો કરશો. ”

ત્રિપતાઈ !

કલ્યાણ.

આપના પત્રમાં માગેલી હકીકત સંબંધમાં અમે કંઈજ જણાવી શકીએ તેમ નથી. આ સ્મારક ૫૩ સાઈ થાય અને તેના આશયો ઉત્તમ પ્રકારે મિદ્ધ થાય તે માટે શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્ર ભગવાનના અધ્યક્ષપણા નીચે એક કમિટી સ્થાપવામાં આવેલી છે, જેમાં શ્રીયુત્ કીસનદાસભાઈ જેઠાભાઈ કણિયા બી.એ. સામળદાસ કાસેજના સરકુત પ્રોફેસર તથા શ્રીયુત્ નર્મદાસકર દેવસાકર મહેતા બી.એ. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફિસર સાહેબ અને અન્ય સંભાવિત સભ્યોનો છે—તેથી આ સ્મારકના કાર્ય સિદ્ધિ માટે થકા ઉદ્ઘાવવાનું પ્રયોજન નથી. આપને તેમ જતાં આ સંબંધમાં સફળીજ વિગતો જોઈતી હશે તો ઉપર જણાવેલ કાઈપણ સદ્ગુરુરથને વિનંતી કરવાથી ખુલાસો થશે.

આધિપતિ.

શ્રીભારતવર્ષીય ઔદીચ્યબ્રહ્મસમાજ ॥

શ્રી ભારતવર્ષીય ઔદીચ્ય બ્રહ્મસમાજનું નવમું સંમેલન કાઠીઆવાડમાં આવેલા શ્રી બીલખામુકામે આ બ્રહ્મસમાજના પ્રમુખ મહાત્માશ્રી નયુરામશર્માના “ જ્ઞાનંવાદમ ” માં ચાલતીશાલના જ્યેષ્ઠમુદિ ૨-૩-૪ (સન ૧૯૧૨ નામે માસની તારીખ ૧૮-૧૯-૨૦) ને વાર શનિ, રવિ, સોમ એ ત્રણ દિવસ થવાનું છે, તેની છાપેલી નિમંત્રણ પત્રિકા.

શ્રીભારતવર્ષીય ઔદીચ્યબ્રહ્મસમાજના ગયે વર્ષે રાજનગરમાં (અમદાવાદમાં) થયેલા આઠમા સંમેલનસમયે થયેલા ફરાવ પ્રમાણે, આ વર્ષે આ બ્રહ્મસમાજનું નવમું સંમેલન બીલખામુકામે આ બ્રહ્મસમાજના પ્રમુખ પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી નયુરામશર્મા મહારાજતરફથી તેઓશ્રીના શ્રીઆનંદાશ્રમમાં સંવત ૧૯૬૮ના જ્યેષ્ઠમુદિ ૨-૩-ને ૪ વાર રનિ, રવિ, ને સોમ તા. ૧૮-૧૯-૨૦ મી માહે મે સને ૧૯૧૨ના દિવસોએ થશે.

આગળનાં સંમેલનએ આપણે આપણી યાતિમાંથી શું શું નકારું દૂર કરવાનું છે, તથા શું શું શુભ મહણ કરવાનું છે તે શબ્દોવડે વારંવાર નહીં કર્યું છે. હવે આપણે કરવાયોગ્ય ક્રિયાઓને આધારમાં મૂકી આગળ વધવાનું છે.

આપના તરફ આ નિમંત્રણપત્રિકા મોકલવામાં આવે છે, માટે આપણી યાતિની ઉત્તરિમાટે પ્રયાસ કરવા ધન્યતા આ સંમેલનમાં ભાગ લેવા અવશ્ય અર્થ પધારશો એવી ખાતરી છે. આપ આપના ગામની તથા, આપની આસપાસના ગામોની આપણી યાતિમાંના

નારાયણે ધીરખાસુધીની વા જૂનાગઢસુધીની ટીકટ લેવી. ગુજરાતમાંથી આવનારે વડવાણ-
કેપથી ધોળાને માર્ગે વા રાજકોટને માર્ગે આવવું, તેમજ પોતે કઈ તારીએ કઈ ગાડીમાં
આવશે તે આગળથી અવસ્ય લખી જણાવવું, કે જેથી જુનાગઢ અને ધીરખાના રેલવે
સ્ટેશનોએ બનતી ગોઠવણ કરવાનું સ્વયંસેવકોને અનુકૂળ પડે.

આ સંમેલન માત્ર આપણી સાતિની ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક રિથિતિની ઉત્તરિનિમિત્તે
યત્ન હોવાથી આ સંમેલનમાં કોઈને કોઈ પણ રાજકીય તથા કોઈ પણ મત-
પંથના ખંડનમંડનકેપર ચર્ચા કે બાપણ કરવા દેવાની અનુમતિ આપવામાં આવશે નહિ.

વર્તમાનપત્રના ઇર્ષાતલેખકો તથા સ્થાનિક અધિકારીઓ આદિ એવ્ય ગૃહસ્થોને સ્વાગત-
મંડળના પ્રમુખતરફથી અનુમતિપત્ર મળશે, અને તેમને એસવાની ગોઠવણ કરી આપવામાં
આવશે, પરંતુ આવા ગૃહસ્થોની ત્યાં જોવાવાનું, ટીકા કરવાનું, મત દેવાનું કે એવું બીજું
કોઈ પણ જાતનું કામ અથવા ચર્ચા કરાશે નહિ. તેમજ તેમજ સમાજના ધારણને શાન્તિથી
અનુસરવું પડશે.

સંમેલનના દિવસોએ નિવનના કાર્યક્રમનું સૂચીપત્ર અગાઉથી બહાર પાડવામાં આવશે.
કોઈ પણ પ્રતિનિધિએ સમાજમાં કોઈ દરખાસ્ત, બાપણ કે બીજું કોઈ કરવાનું હોય
તે અને તેા તેની વિગતસાથે આગળથી આ સમાજના પ્રમુખધીને લખી જણાવવું, કે જેથી
વિષયવિચારમંડળપામે તે રજુ કરી સંકાય.

સંમેલનને લગતું દ્રવ્ય અથવા બીજું દ્રવ્ય મોકલનાર કે બરનારને આ સંમેલનના
મંત્રીઓની સહીવાળી છાપેલી પહેંચિ આપવામાં આવશે.

હવે પછી આ બ્રહ્મસમાજનું સર્વ કામ નિયમપૂર્વક વ્યવસ્થાથી ચાલે એવી ચોક્કસ ગોઠવણ
થવાની છે, માટે સ્વચાલિતું હિત ઇચ્છનારા જૂના, મધ્યમ અને નવું નિચારના સર્વ સાતિ-
બંધુઓએ અવસ્ય આ સંમેલનમાં ઉત્સાહપૂર્વક આવવાનું છે આપણી સાતિમાં કેટલાક વિકાસો,
જાગીરદારો, શીમંતો, વેપારીઓ, અધિકારીઓ, ડોક્ટરો, વેદો અને વકીલો આદિ છે, તેઓએ
પોતાના વ્યાવહારિક વ્યવસાયસાથે પોતાની સાતિના હિતમાટે તન, મન અને ધનથી હવે
આગળ આવવાની અગત્ય છે.

આનંદાશ્રમ ધીરખાથી થોડે દૂર રમણીય ને લગભગ એકાંતભાગમાં છે. ત્યાં તન-
મનને સાતિ પ્રાપ્ત થવા ઉપરાંત મોક્ષમંડુમાં પણ ઉચ્ચતાની અસર જણાતી નથી. પાસે ગિર-
નારપર્વત હોવાથી તેના રમણીય દેખાવ દષ્ટિએ પડે છે. ગિરનારની, પ્રજાસપાટણની ને
દ્વોરકાની યાત્રા કરવાની કાઠીઆવાડમાંના પ્રાચીનસ્થળો જોવાની જેમને ઇચ્છા હોય તેમને આ
નિમિત્તે તે લાભ પણ આપાસે મળી શકે એમ છે, માટે સર્વ રિવેક્ટો બંધુઓએ આવી શુભ
તકનો ઉત્તમપ્રકાર લાભ લેવો ઉચિત છે, અને પોતાના વ્યવસાયી બંધુઓને સદાયહથી સાથે
લાવી તેમને પણ આ શુભ પ્રસંગનો લાભ અપાવવો ઉચિત છે.

આ સંમેલનજયથી સર્વ પત્રવહેવાર આ સંમેલનના મંત્રીઓને સરનામે કરવો.

સાનિસેવકો

સાનિસેવકો

જમિયતરામ નરસેરામ ત્રવાડી

ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

લાઈશંકર ધનજી દવે.

પ્રમુખ, શ્રીલારતવર્ષીય ઐહીચ્ય.

મંત્રીઓ. શ્રીલારતવર્ષીય ઐહીચ્ય

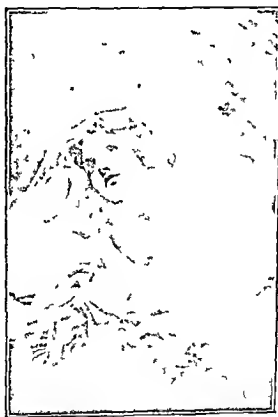
બ્રહ્મસમાજના નવમા સંમેલનનું

બ્રહ્મસમાજના નવમા સંમેલનનું

સ્વાગતમંડળ.

સ્વાગતમંડળ.

FOR PHOTOS
LIKE PICTURES OF ART
GO TO

GOMES & LAWRIE.
BOMBAY

નમુનો મંગાવી ખાવી કરો.

તમારા બાલ માટે

કામીનીયા ઓઈલ વાપરો.

પ્રથમ એક બાટલી કામીનીયા ઓઈલની લાવી વાપરી જુવો. ફક્ત એકજ અંવાડીયામાં માથાના બાળમાં અજબ જેવો ફેરફાર થશે. વાળ ઓળતી વખતે જે વાળના ગુચ્છાઓ નીકળી આવતા દરો તે બંધ થશે. વાળનો વધારો રવ સામરો. વાળ ચગકતા અને મુંવાળા રેશમ જેવા થશે. માથાનો ખોડો દુર થશે. મગજ ઢંકુ મ્હેંદે જેથી કાંઈપણ જાતનું મગજમારીનું કામ કરવે ઉલટ થશે. વાળ ધણાજ નરમ અને લાંબા રહેશે. મુંઝવે ધણીજ મધમધતી છે. જેની દરીદ્રાઈ બીજ કાંઈ પણ તેલો કરી શકતાં નથી. વિદ્યાર્થી, સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો દરેકને વાપરવા લાયક છે. માથામાં ટાક પડી વાળ ખરી પડતા હોય તો વાળ મૂળોને પોષણ આપી વાળ ખરી પડતા અટકાવે છે એક વખત અજમાવ્યાથી ખાતરી થશે.

દર્શન ૧ બાટલીને રૂ. ૧-૦-૦

૩ બાટલી રૂ. ૨-૧-૦

વી. પી. અરય જુરો

નીલબહાર

રૂ. ૨ ઓ ઈલ.

ગુલશન

રૂ. ૨ ઓ ઈલ.

રૂ. ૨ ઓ ઈલ.

આ તેજના ગુણો ઉપર લખેલા કામીનીયા ઓઈલના જેવાજ છે. મુંઝવેમાં મધુર છે. દરેકની મુંઝવે જુદીજુદી હોવાથી સોસાયટીમાં દરેકને પસંદ પડી રહેલા છે. દરેક શીશી એકનો રૂ. ૧-૦-૦; કાંઈપણ જાતનો નમુનો ના આનાની ટીકીટ મોકલવાથી મળે તા. ક.-ખરીદતી વખતે ઉપર લખેલા તેલોનાં નામ અરાખર વાંચી તે માટે ખાતરી પછીજ ખરીદવું. તેને બદલે બીજી સારી છે અથવા સર છે એમ કહી બીજી જાત આપવા માગે તો લખી નહીં. કાં તેવા માલમાં વેચનારાઓને વધુ નફો મળતો હોવાથી તે કાંસેસ કરે છે. ઉપર લખેલા તેલો ગેળવવાને દરકત પડે જનાવનારાઓને લખવાથી તરતજ મોકલી આપવામાં વશે. કામીનીયા નીલબહાર અને ગુલશન સાથે કાપડા મુજબ ટ્રેડમાર્ક તરીકે રજીસ્ટર કરાવેલ અદારગામ એજંટો જોડાએ છે

જનાવનારા—કામીનીયા પરફ્યુમરી કંપની, મુંબઈ.
એજંટો—એંગ્લો ઈન્ડિયન ટ્રુસ એન્ડ ફેમીલી કંપની. મુંબઈ.
તથા જી. અરસ અને કંપની. અમદાવાદી પોળસામે-વડોદરા.
છુટક મળવાનું ફેક્ટોરિ—ટોમસન કંપની. દવાવાળા તેમજ ડાક્ટરોનાં દરેક જાતનાં પ્રીતિ પગલો તૈયાર કરી અપનાર, કાલ્યાણદેવી પોસ્ટ સામે: મુંબઈ.

સચિત્ર માસિક

❀ શ્રી ભક્ત. ❀

લવાનમ અગાઉથી પોસ્ટેન સાથે.

હિંદુસ્તાનમાં

રૂ. ૩—૦—૦

હિંદુસ્તાન બહાર.

રૂ. ૩-૧૨-૦

ફ્લેટ કાગળ પર છપાતું !!

મહાત્મા શ્રી ગૌરાંગપ્રભુનું

સચિત્ર ચરિતામૃત

નામના ગ્રંથનો પૂર્વવિભાગ.

(આસરે ત્રણસો પાનાનો અપૂર્વ ગ્રંથ) ફ્લેટ કાગળ પર છપાય છે.

મૂલ્ય. રૂ. ૩—૦—૦

આ અમૂલ્ય ગ્રંથ અમારા પ્રત્યેક આહ્વાને લેટ આપવામાં આવશે.

આ લેટના પુસ્તકમાં રાખવામાં આવેલાં ચિત્રો તમે તમારા

ડ્રોઇંગ રૂમમાં રાખવા જરૂર લલચાશે.

એવા તે સુંદર અને મનોહારી છે.

અધિક આવાહનો અંક કાઢવામાં આવે છે.

નમિયતરામ લક્ષ્મીરામ પંડિત,

અધિપતિ અને પ્રકાશક.

રાયપર—અમદાવાદ.

નમુનો મંગાવી ખાત્રી કરો.
તમારા બાલ માટે

કામીનીઆ ઓઈલ વાપરો.

પ્રથમ એક બાટલી કામીનીઆ ઓઈલની લાવી વાપરી જુવો. ફક્ત એકજ અઢવાડીયામાં માથાના બાળમાં અગ્રજ જેવો ફેરફાર થશે. વાળ ઓળતી વખતે જે વાળના ગુંદાઓ નીકળી આવતા હશે તે બંધ થશે. વાળનો વધારો થવા લાગશે. વાળ ચગકતા અને સુંવાળા રેશમ જેવા થશે. માથાનો ખોડો દુર થશે. મગજ ઢંકુ રહેશે જેથી કાંઈપણ જાતનું મગજમારીતું કામ કરવાને ઉત્કટ થશે. વાળ ઘણાજ નરમ અને લાંબા રહેશે. સુગંધ ઘણીજ મમમઘતી છે. જેની હરીફાઈ બીજા કાંઈ પણ તેલો કરી શકતાં નથી. વિદ્યાર્થીઓ, સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો દરેકને વાપરવા લાયક છે. માથામાં ટાલ પડી વાળ ખરી પડતા હોય તો વાળના મૂળોને પોપણ આપી વાળ ખરી પડતા અટકાવે છે. એક વખત અજમાવવાથી ખાત્રી થશે.

ફોર્મ ૧ બાટલીનો રૂ. ૧-૦-૦

૩ બાટલી રૂ. ૨-૧-૦૦

વી. પી. ખરગ જુહો.

દીલબહાર

રૂ. ૨ ઓઈલ.

આ તેલના ગુણો ઉપર લખેલા કામીનીઆ ઓઈલના જેવાજ છે. સુગંધમાં પણ મધુર છે દરેકની મુગંધ જુદીજુદી હોવાથી સોસાવટીમાં દરેકને પસંદ પડી રહેલાં છે. ફોર્મ ૨ શીશી એકનો રૂ. ૧-૦-૦; કાંઈપણ જાતનો નમુનો ૦૦ આનાની ટીકટ મોકલવાથી મફત.

ના. ક - ખરીદતી વખતે ઉપર લખેલા તેલોના નામ જરાખર વાંચી તે માટે ખાત્રી કરી

ગુલશન

રૂ. ૨ ઓઈલ.

પછીજ ખરીદવું. તેને જાહેર બીજી સારી છે અથવા સરતી છે એમ કહી બીજા જાત આપવા માગે તો લવી નહીં. કારણ તેવા માલમાં વેચનારાઓને વધુ નફો મળતો હોવાથી તેવી કામેશ કરેછે. ઉપર લખેલા તેલો મેળવવાને દરકત પડે તે બનાવનારાઓને લખવાથી તરતજ મોકલી આપવામાં આ વશે. કામીનીઆ દીલબહાર અને ગુલશન એ સખો કાયદા મુજબ રેડમાર્ક તરીકે રજીસ્ટર કરાવેલ છે જલારામ એન્ડ કો. જોડાએ છે

બનાવનારા—કામીનીઆ પરકેયુમરી કંપની, મુંબઈ.

એન્ડ કો.—એન્ડ કો. ઈડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કંપની, મુંબઈ.

તથા જી. બ્રાઉન અને કંપની અમદાવાદી પોળસામે-વડોદરા.

છૂટક મળવાનું ટેકાણું—ટોમસન કંપની, દવાવાળા તેમજ ડાકટરોનાં દરેક જાતનાં પ્રીસ્કિપ્શનો તૈયાર કરી અપનાર, કાલિયાદેવી પોસ્ટ સામે: મુંબઈ.

શ્રીમત્.

હાલરડું.

(શ્રી જ. પુ જોષીપુરા, એમ એ વડોદરા)

- હિંડોલે હિંચકાવું મારા ચાલુડા, હંચે હેત ધરાવું
 હોંસે હુલરાવું મારા શાપુડા, નીંદરડી હું કરાવું-હિંડોલે ૧
 સુઘે રે મુતો છે મારો લાડકો, મોંચો લાલનો દીરો,
 વાઝ ને વલા રે વધી ભાગજો, મુતો છાનો છે વીરો હિંડોલે ૨
 આછી આછી રે તેની ગોઢડી, માથે ઓઢળ આલુ,
 આયાં પાછાં વધાં હો થરે જનો, લેંચી નાંચશે પાલું-હિંડો. ૩
 ચોલ ન પોપટ મીઠા ચોલડા, મારો ચાલક જાગે,
 મધુરી મેનાં રે મ્હો તું વાંધજે, રચે એ રંગ ત્યાગે-હિંડોલે ૪
 હાં હાં રે ડીને ઝૂગાં ચેલજો, ગચીંગ ચેલ રચાવી,
 બહાલા કુંવર કોઢે કૂઢજો, પૂરીધન મચાવી-હિંડોલે. ૫
 વાય છે ધીરા ધીરા વાયરા, જોંકાં હાં હાં રે આવો,
 અલ્લુલુ હારે કરં પોદજો, જોગી જોગ જગાવો-હિંડોલે. ૬
 સોળાંચાઈ સોંપું તારી સોઢમાં, સોજીલો નંદલાલો,
 હુલાવી ફુલાવી ગજી રાલજે મુતો હાંહારે કાલો હિંડોલે ૭

॥ २-२७ करी शैगधी जय
 नतनी आ शकुतल सुम धी अजरनची
 धी हवा स्वच्छ करी मन प्रखन राजी
 धीणी तोला १ ना तोला २४ ना रो२

	३	१	ना ३
पुत्री	॥	॥	१०
पुत्री	॥	॥	७॥
॥	॥	॥	५
॥	॥	॥	६॥
॥	॥	॥	३॥
॥	॥	॥	३)३
॥	॥	॥	१॥
॥	॥	॥	१

૨ની ધણી જીણી નગ ૧૦૦ ના રૂ ૧૧

વી પી ખર્ચ દરેનું જીવન

શિવાય ખીજ દક્ષીણ પલ્લવે ભાવતી નેહરો

૧ મળશે દરેક ઠાણે એજન્ડા નેપએપીએ

પાન, ઉત્તમ જાતની દેરીયો, ગોચ

વા, પીતર અને ફીલપસ્ટ પગેને માટે તાઠીદે

આહા ૩) ડઅમાડથી મેાક્ષી આરંભે નોધાવે।

જરી કિનારી છેડાના ધોતીયા ખેસ, રૂમાલ

॥ साडीच्या पोरें म जावे। नदी आशी

નીયત એજન્સી. આવકમાં જે : મદદ

મેલેરીયા, ઇનફેલ્યુએન્ઝા અને
સાધારણ પ્લેગ માટે

આટલીવાગાતુ એગ્યુ મીક્ષયર અથવા
ગોળીઓ કીમત રૂ ૧

ખાટલી વાળાનું દુધ પાઉકર, દેશી તથા

અગ્રેષ્ઠ ઓપધીએ જેવી કે માયાદળ અને

આગ્રહ આપવામાં જતા કે માપાદાન અને
કાનમોહીક એમીઆથી રચાયેલીક રીતે બના.

કાર્યોમાંથી એવી રીતે બચાવવાની જરૂર છે જેને કાયદાના અંતર્ગત સમાવેશ થઈ શકે.

વવાર્માં આદે છે વી પી ક્રી મંત ડ આના

બાપ્તિ વાળા દાદરને મલમ કી ય આના

ઉપની દ્વાયો દરેક રૂકાણો તેમજ

ਭਵਨਾ ਵਾਧਾ ਫਰਕ ਠੀਕਾ ਲਭਣ
ਐਥਨ ਐਥਨ ਆਖੀਆਂ

અચં એલં આલંવાળા,
મુઠ્ઠી ટોળેટોળી મુઠ્ઠી મુઠ્ઠી

વરલા લબારટરી, દાદર મુંબઈ—
એ ટ્રેડિંગી પબ મળશે.

અ ભાણેયી પણ મળશે.

મનુષ્ય ધર્મ ક્યથરા આત્મદેવની વિવ્રતિ.

મનુષ્ય ધર્મ અથવા આત્મદેવના ઉત્પાત.

શ્રીયુત વૈદરાજ સામંત માધવજી

ત્રિવેદી નિરખિત ડેમી બારપેશ આસરે ૧૦૦

પ્રવેશ કરાવતે હતા બારપાંચ આસર ૧૦૦
પૃથ્વી પરથી અમને મોકલનારા આજ્ય છે તે

પ્રદનુ પુસ્તક અમને મોકલનારા આન્યુ છે તે
પરોચ્ય છે વિવિધ રસોડા આપી જતા જતા

પહોંચ્યું છે વિવિધ સ્ત્રોત આપી જુદા જુદા

વપયોને વધારે અસરમારક કરવામાં સારો પ્રયત્ન

विषयाशुद्धम्.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
		ન્યુવાર્ડનું સુધારનું ગૃહ	૪૬૭
	૪૪૯	સાહિત્ય.	
	૪૫૨	સત્યનો જન્મ	૪૭૮
n Heaven	૪૫૭	નવા અધિપતિનો પહેલો વિવસ	૪૭૪
સુધાન	૪૬૫	પ્રકીર્ણ.	
	૪૭૧	મુગલ સમયમાં દક્ષીણનો જમીન ધારે	૪૭૧
	૪૮૨	અથ સાધાર	૪૮૦
તાનદે રવામી	૪૫૩	પદ્ય પેળી	૪૮૧
રાજનો પત્ર	૪૮૬	શ્રી જ્ઞાતિ વિષયે વિવિધ વિદ્વાનોના	
	૪૫૮	વિચારો.	૪૮૨

આ માસિક 'સત્યવિજય' પ્રીન્સીપ પ્રેસમાં શ્રી સામ્બયદ હરિનાને અધિપતિએ

પ્રકાશકને માટે મુદ્રિત કર્યું છે પાંચકુવા નવાદરવાળ—અમદાવાદ.

અને તેનું પરિણામ એવું તો રૂઢુ આગળ છે કે અમારી વાચનારી આવમને માટે આપણી ગુર્જરી ભાષાના ધણ વિદ્વાન લેખકોના અમૂલ્ય લેખો આ માસિકમા પ્રકટ કરવાને અમે સન્માગી થયા છીએ

જેમ અમને વિદ્વાનોની ઉત્તમ સહાય મળી છે તેમજ આ માસિકને ઉત્તમ રૂપમા પ્રકટ કરવામા અમને અનેક ધાર્મિક અને ઉદાર શ્રીમાનોની સહાય પણ મળી છે જેમની મદાય વગર આ માસિક ભાગ્યેજ આટલું લોકપ્રિય થઈ શક્ય હોત !

મમે તેટલા ઉત્તમ લેખો અમારા માસિકમા પ્રકટ થરા પામ્યા હોત અને મમે નેટવી શ્રીમાનોની સહાય અમને મળી હોત પણ જે અમને વાચનાની પ્રજા તરફથી આવકાન્દાપક મદાય ન મળી હોત તો અમારા આ પરિશ્રમ નિષ્ફળ નરખોજ થાત પણ અમે પરમેશ્વરના ઉપકાર માનીએ છીએ કે નેમની કૃપાથી અમારી વાચનારા આવમે અમને મોટી મખ્યામા સહાય આપી અમને આભારી થયા છે અને આ સહાયમા કિનપ્રતિફિત અણુ ધાર્યા વધારે થતોજ નય છે એ શ્રીભક્તની વધતી જતી લોકપ્રિયતાનો મર્યાદ પુરાવો છે.

અમારા મુશ્કવાયકો, અમને સહાય અર્પના શ્રીમાનો અને જનમમાજ માટે અનેક ઊપયોગી વાચન પ્રકટ કરવાના અમારા પ્રયત્નમા અરકારા ઉપકાર ઓછો હોવા છતા પણ પરિશ્રમ વધ મમથે મમથે ઉત્તમ લેખો નિવેદન. અર્પનાગ વિદ્વાનલેખકોના આ સ્થળે અમે અંત કરણુ પર્વક આભાર માનીએ છીએ. અને પરમેશ્વર પામે નમ્ર વાચના કરીએ છીએ કે વાચકા, શ્રીમાનો તથા વિદ્વાનો તરફનું સહાય મોટા પ્રમાણમા પ્રાપ્ત કરાવી શ્રીભક્તનાકાર્યને સર્વોત્તમ વિજય પ્રાપ્ત કરાવો અસ્તુ "

શ્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં કરેલી પાદપૂર્તિ માટે શ્રી કુન્દનને અભિનંદન.

શ્રી કુન્દન (હિમ્મતલાલ ડાહ્યાભાઈ દવે) ને શ્રી ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદમાં પાદપૂર્તિના સમગ્રણ્ય શ્રી પ્રેમાનંદ
કૃત સત્યભામા-રોપદર્શિકા નામક નાટક ભેટ
મળ્યું છે. તે માટે તેમને અત કલ્પપર્યંક અભિ-
નંદન આપતા અમને આનંદ થાય છે તેમને
મગતા માનમાં ઉત્તરોત્તર શ્રદ્ધિ આપી એવી
અમારી પ્રવૃત્તિ પ્રાર્થના છે (અધિપતિ)

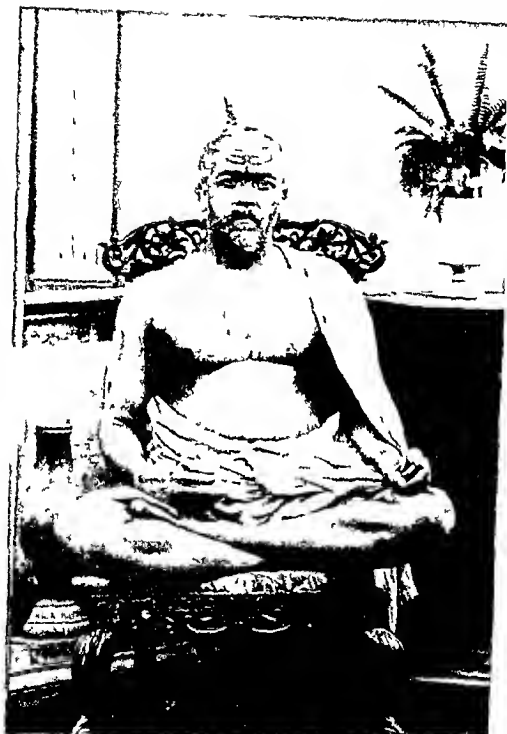

પાદપૂર્તિ માટે અપાયેલી લીટી.

અંગુલી અથરે અડાડી ચકિતા
જે આ મૃગાક્ષી હલી.

ઓ કુન્દન ગચિત પાદપૂર્તિ.

ચિતામાં પિયળીજની વિગ્ઢી,
એ અશ્રુથી આક્ષી ખરે,
“દમ્પત્યે એ દમણા અહી
મુજભણી આળ્યો નિહાળ્યો પરી !
કે જાનિત મનની દગો !”
નહી લગ્ન નિએ કરી તે ગણી
અંગુલી અથરે અડાડી ચકિતા
જે આ મૃગાક્ષી હલી

શ્રીસદ્ગુરુ પરમાત્મા શ્રીમાન્ અચ્યુતાનંદ સ્વામી.

॥ ૐ શ્રી ॥

યોગીરાજ શ્રી અચ્યુતાનંદ સ્વામી

(નિનામાનંદ હરિદાસ પુના)

મનુષ્ય માનને આગળ વધવામાં આનંદની અપેક્ષા હોય છે જેને જે દિશામાં આગળ વધવું હોય તેને તે દિશામાં આગળ વધેલા પુરુષોનું દર્શન ઉપકારક નિવડે છે અને આથીજ પ્રવૃત્તિની લિખ લિખ શાખાઓમાં અને ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યની દૃષ્ટિ અનુકૂળ આનંદની શોધવાને મથતી હોય છે

આલેખન

ઇતિહાસો અને પુરાણો, દત્તકથાઓ અને ગાથાઓ, જીવનદ્રષ્ટી અને નાટકો, અનેક રસભરી વાર્તાઓ—અને નવન કથાઓ વગેરે જે કાષ્ઠપથ રીતેજન સ

ઈતિહાસ અને પુરાણોનો ઉપયોગ

માજને ઉપકારક હોય તો તે લિન્ન લિન્ન વ્યક્તિઓને લિન્ન લિન્ન પ્રકારની આત્મન પુરાં પાડે છે મનુષ્યને આગળ વધવાની, મોટા થવાની, સુખી અને વધારે સુખી થવાની અમર્યાદ, ન નિવારી શકાય તેવી ઇચ્છા હોય છે અને તેથી આગળ કેમ વધવું, કેમ યવું, સુખી-વધારે સુખી કેમ બનવું એ શોધી કાઢવા તે અનેક હાંસી ખાંસે છે

તેના અતઃકરણમાં સદૃશ પ્રજા વારંવાર એજ ઉઠે છે કે મારી દિશામાં કાષ્ઠ પૂર્વે આગળ વધ્યો છે ? કાષ્ઠ મોટો થયો છે ? કાષ્ઠ સુખી-અધિક સુખી સે શુ શોધે છે ? થયો છે ? અને તેને અનુકરણ કરવામાં ઉપયોગી થાય એવું એકાદ પથ દર્શાવે જે મળી આવે છે તો તત્કાળ તે તે પુરુષના માર્ગમાં પ્રવેશ કરવા માંડે છે અને વિજય માટે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે

લિન્ન લિન્ન પ્રજાઓમાં કાર્મણે પ્રાપ્ત કરવાના-સુખને પ્રાપ્ત કરવાના અનેક માર્ગો વ્યવહાર અને વિચારવામાં આવ્યા છે પાશ્ચાત્ય પ્રજા ધર્મ (religion) અને વ્યવહારને તદ્દન લિન્ન રાખે છે, અને વ્યવહારને અને ધર્મને કદજ સાચવ વગવડ નથી એજ માને છે ત્યારે અત્યંત પ્રજામાં વ્યવહારને અને ધર્મને પરસ્પર ઉપકારક માનવામાં આવે છે કાષ્ઠ વ્યવહારને પરમાર્થના સાધન રૂપે સ્વીકારે છે, ત્યારે કાષ્ઠના ધર્મને ઉભયની પરમ સિદ્ધિનો દેવ માને છે, અને સમર્થનમાં શક્તિ અને પુરાણોમાંથી યોગ-ભક્તિ અને જ્ઞાનની સિદ્ધિવડે ઉભયની સિદ્ધિનાં દર્શનો પુરાં પાડે છે એટલુંજ નહિ પણ ગયા સૈકામાં હતા અને આજ પણ તેજ સાધનો વડે ઉભય સિદ્ધ કરનાર સપુરુષો છે એમ જાતી કાષ્ઠને જણાવે છે

કર્મયોગ—ભક્તિયોગ—જ્ઞાનયોગ વડે અનેક સામર્થ્યો પ્રકટે છે એ જેમ આપણાં શાસ્ત્રો જણાવે છે, તેજ પ્રમાણે મત્રયોગ, તત્રયોગ જત્રયોગ વડે પણ તેવાજ સામર્થ્યો પ્રકટે છે એ વાર્તાને જણાવનાર પણ અનેક ઉદ્દેશ મળી આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે તે સાધનો વડે પ્રાપ્ત-સામર્થ્યપુરુષો પણ શોધકને જડી આવે છે એ વાર્તા જણાવનાર અત્યંત આનંદ થાય છે

માસ્તિ

યોગ સમંબલ

જગતમાં અનેક રત્નો છે. કાષ્ઠ કાષ્ઠ મહારાજશ્રીના મુકુટને અલંકૃત કરતાં પ્રતીત થાય છે ત્યારે કેટલાંક મત્ર વિશ્વના પેદી—પટારામાં ગ્રસજ રહે છે, ગુણરત્નો. અને મનુષ્ય દષ્ટિ તેમને કવચિતજ જાણે છે. વિચારના સંબંધમાં ધણીવાર આમજ બને છે. એક વિચાર આજે આખા વિશ્વને વંદનીય થઈ રહ્યો હોય છે ત્યારે તે કરતાં અધિક દિલકર વિચાર બાવિમાં સેવવા અર્થે જગતના ગ્રીમ લંડરમાં પડ્યો રહે છે.

શ્રીમાન અમ્બુતાનંદ સ્વામીનું જીવન ઘુલ્લ આપણી દષ્ટિ સમીપ અનેક જાણીતા વિચારોને—સત્યોને આપણા અવધાસઅર્થે ખડા કરશે અને કેટલાંક પુરાણાં છતાં આપણી દષ્ટિને નવીન એવાં ધણાં સત્યોને પ્રકાશમાં મૂકશે એમ ધારી આપના વાચક વર્ગ માટે તે પૂરવ જીવન અત્ર મોકલ કરવું ઉચિત ધાર્યું છે. આ મહાપુરુષ વિષયે આપણી ગુર્જર પ્રગ્ન બહુ જાણીતી નથી. તેને આ સમુદાયના જીવનવૃત્તમાંથી કાઢીને આચરવા યોગ્ય પ્રાપ્ત થશે એમ અમારું માનવું છે.

શ્રીમાન અમ્બુતાનંદ સ્વામી ઉદ્ધે દમોદર ગુરો જન્મ રાત્રે ૧૭૬૧-સંવત ૧૮૧૬ ના અધિક જેઠ કૃષ્ણ પ્રતિપદા અને છુધવારને દિવસે આચારે નવ-દશ જન્મ અને માતા વાગે થયો હતો. એમના પિતા વે. શા. સં. રા. રા. રામકૃષ્ણ બટ હતો અને તેમના માતૃશ્રીનું નામ જનકી બાઈ હતું. તેમને એક મોટો તથા એક નાના એમ બે બાઈ હતા અને તેમના પિતા વેદકોના ધણા કરતા હતા.

શ્રીમાન અમ્બુતાનંદનું વય ચાર વર્ષનું થયું તે સમયે તેમનામાં સમજણના અંકુરો જણાવા લાગ્યા. તેમના પિતાનો સ્વભાવ ધણેજ સખન હતો. તે માલકાવાવસ્થા. દા કમંઠ હોવાથી પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળે ત્રણ વાગે ઉઠતા અને બાળકોને પણ તે સમયે ઉઠવાની ફરજ પાડતા. ગમે તેવી ઠંડી હોય તોપણ દાઢાપાણીથી સ્નાન કરવુંજ પડતું. જ્ઞે કાષ્ઠ બાળક, આ નિવસમાં રખાલન કરતું તો તેને તેના સખદન માટે શાસન કરવામાં આવતું સ્નાન કર્યા પછી કાષ્ઠ બાળક જ્ઞે કંઠાય કાષ્ઠ બીજને સ્પર્શ કરેતો તેને પુનઃ ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરાવવામાં આવતું. સ્નાન પછી પ્રત્યેક બાળકને જાણમાં જાણ બારથી એકઝો આઠસુધી સાષ્ટાંગ દંડવત શ્રી સુધનારાયણને અર્પણ કરવા પડતા. આ સિવાય પ્રાતઃસંધ્યા વગેરે કરવામાં આવતાં. જમી રહ્યા પછી બાળકને પોતાના જમવાનાં વાસણ હાથે ધમવાં પડતાં અને તેમને તેમની જગાએ પાછા બેસવાથી ગોઠવવાં પડતાં. સ્વામી અમ્બુતાનંદને સ્વભાવ બાદનાવસ્થાથી આઠઠી-નિશાથી અને હડીયો હતો. પિતાનો સ્વભાવ ધણેજ તીવ્ર હતો પણ માતાનો સ્વભાવ ધણેજ માયા અને મમતા વાળો હોવાથી એમની બધી હઠો પુરી કરવામાં આવતી. આઠમા વર્ષે તેમને ઉપનયન સંસ્કાર આપવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછી તેમને મરાઠી અભ્યાસ કરાવવા માટે શાળામાં મૂક્યા. અસત્રી ધારા પ્રમાણે તેમને વેદોના મુખપાઠ ધેર કરવો પડ્યો. નવમા વર્ષના આરંભ મતિ એમણે જ એક પારણને અબ્રાહમ પુરા કયો. છુદ્ધિમાન હોવા છતાં તેમનો સ્વભાવ ધણેજ રમનીયાળ હતો અને તેથી કદી કદી તે શાળામાં જવાના સમયે દંતર રસોટ સહ

રમતા ઉપડી જતા અને જાણે શાળામાંથી બહારને પાછા આવતા હોય નહિ તેમ શાળા છુટવાના સમયે ધર તરફ વળતા.

એક દિવસ શાળાના સમયમાં તેમના માતૃશ્રીએ શ્રી દામોદરને રસ્તામાં ઊઠાઈ સાથે રમતા બોલા. તેથી તે ઘેર પાછા આવ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું ‘કેમ કે દામોદર માતાની ધમકી આજે નિશાળના વખતે રસ્તામાં રમતો હતો કે-ઉભો રહે આજે અને કાશીયાત્રા. બપોરે તારા મહેતાજી પાસે આવી તારી ખજર લેવરાવીશ. વળી તારા પિતા ઘેર આવશે ત્યારે સંજે પણ તારી વાત છે’ । આ ધમકીના શબ્દો કાને પડતાંજ કડવું મોઢું કરી, પાટી પુસ્તકનું દફતર લાઇ તેઓ શાળા તરફ જવા નિકળ્યા. રસ્તામાં વિચાર આવ્યો કે આજે પુરી મજાનું થવાની છે. શાળામાં મહેતાજીનો માર આવ્યો છે અને સંજે પિતાજીનો પ્રસાદ અપવાનો છે. આ મારનું કારણ આ મરાઠી વિદ્યા છે તેટલા માટે આ વિદ્યાદેવીને જલસમાંથી આપી હું કાશી પાત્રા કરવા ઉપડી જાઉં તો કેમ । યોડીજ ક્ષણમાં આ નિશ્ચય પામે થઇ ગયો અને પાટી પુસ્તક નદીમાં પધરાવી પોતે કાશીયાત્રા માટે આવવા માંડ્યું.

કાશીસ્થિત જતાં રસ્તામાં એક સંખ્યાકાળે એમને એક વેસ્થાની દુકાનની નીચે મુકામ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. બીજા માગીને જે ‘મલ્લુ’ તે ‘ખાધું’ અને પલાયને બન પ્રવાસ પાણી પીને વેસ્થાની પરવાનગી લઇ તેઓએ એ સ્થાનમાં રાત્રી ગાળવા નિશ્ચય કર્યો. રાત્રીએ એવું બન્યું કે પડોશમાં કોઈના ઘરમાં ચોર પેદા; આ વાત સમજવામાં આવવાથી ત્યાં ચોટી છુમાછુમ ચાલી અને પોલીસ દોડતી આવી. માથુસોની ઠઠાળમાં-આ ધધિળથી શ્રી અમ્બુતાનંદ જંગી ઉઠ્યા અને લપ લાંગવાથી ખારણાની બાજુમાં લપાઈને ઉભા રહ્યા. એક સીપાઇ તે સમયે તેમની આગળથીજ પસાર થતો હતો તેની દૃષ્ટિ આ ખારણા પર પડતાંજ તેમાં ચોર પેદા હશે એમ ધારી અપશબ્દ બોલવા લાગ્યો અને એટલાપર પોલીસના સિપાઇઓ ચઢી આવ્યા. ચોરો ધરમાં પેઠલાછે, એમ ધારી તેઓ ધરમાં તપાસ કરવા ગયા. હવણાં મને પકડી જશે એ બાથથી શ્રી અમ્બુતાનંદે બહુજ સંકેતોને જ્યાં ત્યાં શ્વાસ પ્રશ્વાસ રોકીને ઉભાજ રહ્યા. જ્યારે સીપાઇઓ ચોર નથી એમ કહી જતા રહ્યા ત્યારે આપણા બાળક મુસાફરે ‘સંકટમાંથી છૂટ્યો’ એમ કહી પ્રસન્નચેતરે આજાર મા-યો. આ કહીને નમસ્કાર કર્યો અને ગામ છોડી પ્રવાસ આરંભ્યો.

આગળ ચાલતાં એક દિવસ બપોરના એક ગામમાં થઇને આપણા બાળપ્રવાસી જતા હતા ત્યારે તેઓ તેમની માસીનો દીકરો જે આ ગામમાં અમત્કાર હતો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા. દૃષ્ટિ મળતાંજ બચકંપ થયો. આ સપકામણમાંથી છુટવું મુશ્કેલ હતું. એવો વિચાર ચોક્કે છે એટલામાંતો પ્રશ્ન સંભળ્યો ‘કેમરે દાસુ દું અડી ક્યાંથી ?’ સમય સૂચકના વાપરી પ્રત્યુત્તર વાળ્યું ‘હું ક્યારેનો એ ઘેર આવ્યો છું’ માસીએ મને બખરમાંથી બાજી લાવવા મોકલ્યો છે. ચોક્કે ઘેર આવો છો ?’ એટલું બોલી જાણે માસીના ધરતરફ જતા હોય તેમ ચાલવા માંડ્યું. છેડું પડ્યું એટલે તેમણે પોતાનો પ્રવાસ પાછો શરૂ કર્યો, પણ પેલો મધીઆઇ લાઇ જેવો ઘેર ગયો તેવોજ સમજાવ્યું બટજીને પણ તેને મળ્યો. તેમાં દામોદરના નાની જવા વિષયે જણાવ્યું હતું અને તેની તપાસ કરી પકડી પાછો ઘેર મોકલી આપવા માટે ખાસ સૂચન્યું હતું. દામોદર તો ઘેર આવ્યોજ નહોતો એ જાણી તત્કાળ

તેમની તપાસ કરવા માણસો દોડાવ્યાં અને બાલકાસી પકડાયા. બે ચાર દિવસ પરાણ આકરી કરી મનનું સમાધાન કરી દામોદરને એક ગાડામાં બેસારી અને રામકૃષ્ણ બદલ તરફ રવાના કર્યો. પાછા આવતાં એકાદ મજલ બાકી રહી હશે ત્યારે દામોદર વિચારવા લાગ્યા. હવે વળી ઘેર જઈશું તો પ્રથમ કર્તા વધારે માર આવે પડશે. માટે અદિત્ય પાછા બાગવું સારું, આ સમયે ગાડીવાન ઓઠાં ખાતો હતો અને ગાડું આગળ ચાલ્યું હતું હતું. લાગ સાધી એમણે બાણ આલેશા એક ખાડામાં બૂરછા માર્યો, પણ ગાડીવાનને તેની ખબર પડી નહિ. પગમાં વાગ્યું તો ખરું પણ આગાદ છટકી જવાયું એ વિચારથી આત્મસત્ત મેળવીને લંગડાતા લંગડાતા તેઓ એક ગામમાં ગયા. ત્યાં ઠાઈ પરાપકારી મીઠાઈવાળો દયા આવવાથી તેમને પોતાને ઘેર એક માસ રાખી દવાદાર કરી. સારૂ થતાં જ તે મીઠાઈવાળો તેમની સાથે સાથે હાફર ગયો અને રામકૃષ્ણ બદલે તેણે દામોદર સંપાદ્યો.

ત્યાર પછી શ્રી દામોદરે રમત ગમતમાં બે વર્ષ ગાળ્યાં. વારંવાર તે માતપિતાને વિનંતિ કરતા કે મને કાશી મોકલો છું ત્યાં જઈ અભ્યાસ કરીશ. તેમને બીજું ગામ અભ્યાસ કરવા મૂક્યા પરંતુ કાશી જવાનો તેમનો સંસ્કાર એટલો તો દૃઢ હતો કે આશ્વિન-અગીયારમે વર્ષ તેમણે ફરીથી કાશી જવાનો માર્ગ લીધો. સોળતમાં એક વાણીયો હતો. તેને તેઓ રસોષ કરીને જમાડતા અને સુખચેતથી તેઓ કાશી પહોંચ્યા. અહીં તેઓ માધુકરી માગી વેદાભ્યાસ કરતા હતા.

વેદાભ્યાસ ચાલતો હતો તેવામાં એક દિવસ મંગળા પાટ પર જતાં એક તાક્ષીમ-બાજના છોકરાએ વચર કારણે શ્રી દામોદરના માથાપર ટપલુ લગાવ્યું. કાશીવાસ વેદ પાઠન મહાવિદ્યા. પોતાનું શરીર કમતાકાત અને સામાનું કદાવર અને બગવાન, એટલે તેની સામે યવાનું થઈ શકે તેમ નહતું. આ પરદેશમાં અસક્ત કરી રહેવું એ તેમને અપોગ્ય લાગ્યું. સમય પડે પોતાના શરીરના રક્ષણ કરવા જેટલું બળ તો પ્રાપ્ત કરવું જ નેહણ એ વિચાર એમના મનમાં દૃઢ બેઠો. એટલામાં એમના બાણવામાં આવ્યું કે ઠાઈ શ્રીઆલંકાર દાદાએ બદલ્યો અખાડો સ્થાપન કરેલો છે. આ અખાડામાં જઈ શરીરબળ મેળવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. ત્યાં બરાબર ચાર વર્ષ સુધી તેમણે કસરત કરી, અને તે સમયમાં અખાડાના ગુરૂની એમણે એવી તો ઉત્તમ પ્રકારે સેવા કરી કે તેમનું શરીર સુદૃઢ-બળયુક્ત-પરાક્રમયુક્ત થયું એટલું જ નહિ પણ ગુરૂની કૃપાથી તેઓને પંદરમે વર્ષ પદશિષ્ય થવાનું માન પ્રાપ્ત થયું.

પૂર્વના પુણ્યધોમથી તેમને ગુરૂ શબ્દનું માહત્તમ્ય સમજવા લાગ્યું. એમને સ્પષ્ટ થયું કે વિજયની ખરી ચાતી ગુરૂની સેવામાં શમાયવી છે. સર્વ પુરુષાય માં સિદ્ધિ મેળવવાનો સાચો માર્ગ જો કાષ્ટ હોય તો તે ગુરૂ સેવા જ છે. આ વિચાર અંતઃકરણમાં ઉત્તમ પ્રકારે દૃઢ થયો. જે પ્રમાણે શ્રી

એકનાથ મહારાજ પોતાના ગુરૂની જનાર્દન સ્વામીની અનન્ય ભાવે સેવા કરી છે, તેજ પ્રમાણે ગુરૂ શબ્દના પૂર્ણ અર્થ ધ્યાનમાં લઈને શ્રી દામોદરે પણ પોતાના ગુરૂની સેવાનો આરંભ કર્યો. ગુરૂના નિવાસ સ્થાનમાં શું શું કામ કરવાનું હોય તે સર્વ તેમણે પ્રથમ સમજ લીધું અને પરમ ઉત્સાહથી તે તેમણે કરવા માંડ્યું. ગાયને પાણી, ચારો જે સમયે આપવાં નેહણ તે સમયે તે આપતા અને ગાયની ઉત્તમ પ્રકારે સંભાળ લેતા. (અપૂર્ણ),

THE SONG IN HEAVEN.

(COVERDRAK I. PATIL'S H)

Child of Love! thy cradle I swing
With music Sweet I chant thy sleep,
How sound you sleep! O! Baby-king

My Hope—My Joy so deep
Thou art my wealth!

Thou my wealth?—In Heaven and Earth!
May every cloud of grief disperse!

Thou sleepest in calm, I fold thee in shade
May other souls fly off from thee:
Move no fold, for thee 'tis made.

Oh! Birds of Heaven be silent ye
My Lovely Babe disturb no more.

When thou walkest I shall arrange
Pleasing games unknown of yore

for thee to play in pleasures strange:

Then jump and fly in wind and weather
In ecstasy with souls together.

Winds blow lovely, thy breathe become deep
I sing Hellah jullah for thy peace.

O! The Mystic! I lull thee to sleep
My Love—My Life—My ease.

Waken thy powers!

Waken thy Powers? Ah Goddess-fate!

I give up my child to thee and wait;

He is my darling,—he is my joy

My pet is he, my second soul,

He lies in slumber my happy Boy!

In thy Sacred roll his name enrol.

ધ્યાન માર્ગ

અને

તેના પ્રારંભનાં પગથિયાં.

(શ્રી મણિલાલ નથુભાઈ. દેસી બી. એ. અમદાવાદ.)

આજ કાલ 'ધ્યાન' યોગ અને 'સમાધિ' એ શબ્દો ધણાના મુખે સાંભળવામાં આવે છે. અને તે આમ કરવાના વિવિધ માર્ગો પણ એક યા બીજી રીતે દર્શાવવામાં આવે છે. કેટલાક એમ જણાવે છે કે પ્રાણના નિરોધથી ધ્યાન થશે. વળી કેટલાક એમ અતિપાદન કરે છે કે એક ધોળા કાગળ પર કાણું ટપકું કરી તે પર હાથિ રિયર કરવાથી સમાધિ થશે. અથવા અમુક પ્રકારના ઓપમનું સેવન કરવાથી આવી રિયતિ આપ થશે. વળી એક પ્રકારના પારદર્શક ગોળા પર આંખને રિયર કરવાથી તન્ત્રાવસ્થા આપ થશે. આ પ્રમાણે બાહ્ય સાધનો દ્વારા ધ્યાન અથવા યોગ જેની ઉત્તમ રિયતિ આપ કરવા અનેક ઉપાયો સૂચવાય છે, અને આ માર્ગથી અત્યંત પણ રિદિ સિદિ મેળવવાના ઉત્સુક લોકો આતું રહસ્ય સમ-ન્યાયિના તે માર્ગે દોરવાય છે.

ઉપર જણાવેલી બધી રીતો જોખમ ભરેલી છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાંથી મળતું ફળ ધણુંજ નહતું હોય છે આ બધી રીતોમાં ઉપાસકનું આરિય તથા માનસિક શક્તિ કેવા પ્રકારની છે, તે ઉપર તદ્દન દુર્લભ કરવામાં આવે છે. આ રીતિથી પણ કોઈ મનુષ્ય સુદૃઢ જીવનની કેટલીક ધુનરીઓ મદદ કરવાને શક્તિમાન થાય, પણ તેના વિકાસમાં જરા પણ ભેદ પડતો નથી. કેટલીકવાર તો આવો મનુષ્ય તદ્દન અધમાવસ્થામાં આવી પડે છે, કારણ કે સુદૃઢ જીવનમાં આવી પડતી લાલચોના સામે યવાને તેનામાં જોઈતું માનસિક કે નૈતિક બળ હોતું નથી.

ધ્યાન માર્ગનો ખરો અભ્યાસી સમજે છે કે લાંબા પથ સહી સક્ષામની ભરો માર્ગજ ખરી રીતે ટુકો માર્ગ છે. તે નિરંતર દરેક કાર્યને વિરાગ દ્રષ્ટિથી જુએ છે, અને પોતાના કામમાં વિજય મેળવવાને ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવાને તે સર્વથા ઉત્સુકજ હોય છે. કારણ કે જે વિજય તે આપ કરવા અભિલાષા રાખે છે, તે વિજય ફક્ત થોડા વર્ષોના નહિ પણ હવિષ્યજીવનમાં પણ ઉપયોગી થાય તેવો હોય છે.

બ્રહ્મવિદ્યાનો ખરો ઉપાસક પોતાના આત્મમગ્નમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળો હોય છે, અને વિવેચના ઉન્નતિક્રમના નિયમ પ્રમાણે દરેક આત્માનું ઉત્પત્તિ ઉત્થાપન હોય છે, તે પણ પચાઈ રીતે તે સમજે છે. તેથી તે પોતાની રચના ઇચ્છાઓ પ્રમાણે ચાલતો નથી, પણ જે શક્તિઓ જગતના વિકાસક્રમને સાહાય્ય કરે છે, તે શક્તિઓને અનુકૂળ થઈ વર્તે છે.

મનુષ્ય જનનિયું જે હવિષ્ય અતે યજ્ઞનું છે, તે હવિષ્યરિયતિ પ્રાપ્ત કરવાને તેણે નૈતિક બળ મેળવતું જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ તેણે મનની શક્તિઓ ખીનવતી જોઈએ. લાગ-ણીઓને ઉન્નત બનાવતી જોઈએ, અને આત્માનો વિકાસ કરવો જોઈએ. આ શરૂ તથા શક્તિઓ પોતાનામાં નયા ખીનતમાં ખીનવાને જે અપ્રાસક સંપૂર્ણ મનથી લાગેતો હોય

છે, તે પોતાના જાતિસાધકોની સેવા કરવાના આનંદમાં એટલો બધો ગરક થઈ જાય છે કે તે પોતાની ઉન્નતિનો સવાસ જૂઠી જાય છે. આવો અભ્યાસક વિશ્વદ્રષ્ટિ (Clairvoyance) ખીલવવાની સમીપમાં હોય છે.

જો બાંધેલ છેવટે મનુષ્ય જાનિ પ્રાપ્ત કરશે, તે આપણે પ્રાપ્ત કરવાને તે મથે છે. સંકેતો અને હજારો વર્ષ પછી ઉન્નતિક્રમના પ્રવાહના બળથી મનુષ્યનું મગજ એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકશે કે બ્યારે આ રચના જીવનના જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ જીવનના અદિશક્તિ પ્રદાયક કરવાને તે યોગ્ય સ્થિતિમાં હશે. તે વખતે તેની આસપાસ આવેલા સૂક્ષ્મ જીવનથી, હાલ તે જેટલો રચ્યુ જીવનથી માહીતગાર છે. તેટલોજ, માહીતગાર થશે. હાલ પણ કેટલાંક બાળકો આવી દ્રષ્ટિ સાથે જન્મેછે, અને તે દ્રષ્ટિ છ સાત વર્ષ સુધી ચાલે છે, પણ તેપની વાતો પર કોઈ લક્ષ આપવું નથી, તેથી તે દ્રષ્ટિ ધીમે ધીમે વિલય પામે છે.

તે વખતે વિશ્વદ્રષ્ટિ ખીલવવાને અત્યારની મારફત બાજુ સાધનની જરૂર પડશે નહિ, તે વખતે તો કુદરતના વિકાસક્રમના નિયમાનુસારે મગજ સૂક્ષ્મ અદિશક્તિ સ્વાભાવિક રીતે પ્રદાયક કરશે. જુદી પામેલો આંતરિક વિકાસ મગજની શક્તિને ખીલવે છે, અને મનુષ્ય જાતિ જેમ જેમ એક પછી એક શુભો ખીલવતી જાય છે, તેમ તેમ મનુષ્યના મગજપર પણ અસર થવા પામે છે.

આપણે વારંવાર બે માર્ગ પ્રસ્તાવે છે. ક્રિયા આપણે સામાન્ય મનુષ્ય જાતિની પેઠે અધ્યક્ષતા, કુદરત, પીડાતા, વિકાસક્રમના પ્રવાહબળથી આગળ વધીએ, અને હજારો વર્ષના અંતે આ વિશ્વદ્રષ્ટિ ખીલવીએ, અથવા તો આપણે આગળથી ઉન્નતિ આપણા હાથમાં લેઈ આપણા પુરતા સામર્થ્યથી આપણી આંતરિક શક્તિઓ ખીલવવા પ્રયત્ન કરીએ કે જેથી સારી રીતે બાજુ સ્થિતિનો ફેરફાર તો સ્વાભાવિક રીતેજ થઈ જાય.

ઉન્નતિ ક્રમમાં શરૂઆતનાં પગથિયામાં તો કાળ પ્રમાણે ઉન્નતિ થાય છે, પણ બ્યારે કોઈ ખરો ખતીલો મનુષ્ય પોતાની ઉન્નતિનો સવાસ પોતાના હાથમાં લે છે, ત્યારે તો તેના આધાર તેના આત્મબળ ઉપર રહેલો હોય છે. ધીમે ધીમે આગળ વધતા આપણા મુસાફર બંધવો દરતાં એકદમ આગળ વધવું હોય તો આપણે દર નિશ્ચયબળ અને આત્મશક્તિ ખીલવવા જોઈએ. વિશ્વદ્રષ્ટિ આપણે ખીલવી શકતા નથી, તેનું કારણ એટલુંજ છે કે આપણે નિર્બળ છીએ અને આપણામાં પુરી ખત નથી.

જો તમારી ઉન્નતિના માર્ગે ચાલવાની ખરી ઈચ્છા હોય તો તપારે ઉન્નતિક્રમનો આ નિયમ સ્મરણમાં રાખવો જોઈએ છે કે:—

The demands of consciousness will be met by the growth of the body.

“ચૈતન્યના વિકાસને અનુકૂળ શરીરનો વિકાસ થઈજ જશે.”

આ નિયમ એમ જણાવે છે કે શરીર આત્માના વિકાસને અનુસરે છે. બ્યારે આત્માની શક્તિઓ જાગૃત થાય છે, ત્યારે તે શક્તિઓને પ્રદર્શિત કરવાને અનુકૂળ શરીર સાધન સ્વયં મેલ થવા માંડશે. આપણામાં વિશ્વદ્રષ્ટિ ખીલેલી નથી તેનું કારણ એટલુંજ છે કે ચૈતન્યનો અપૂર્ણ અને વિપ્રમ રીતે વિકાસ થયેલો છે, અને તેથી આપણા મગજ

તત્ત્વો ઉપર તેની બહુ જોડી માગણી થાય છે. સામાન્ય મનુષ્ય તો પોતાના મગજની જેટલી સ્થિતિ હોય તેના પણ ઉપયોગ કરી શકતો નથી; તો પછી તેના વિકાસ કરવાની તો આશા જ શી ?

મગજના બધારણને ફેરવવામાં અને રચનામાં મન કેટલોખંધો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, તેનો આપણને હજી ખ્યાલ પણ નથી આપણે અનિયમિત રીતે અને અયોગ્યપણાથી વિચાર કરીએ બીજે, તેથી વિચારની મગજ પર શી અસર થાય છે, તે આપણા કલ્પમાં આવતું નથી. પણ ખરા અને સમર્થ વિચારકનું આંતર મન જો તમે તપાસો અને ને મનનો પ્રવાહ મગજ ઉપર કેવી પ્રવળ અસર કરે છે તે જો તમે લક્ષમાં લો તો વિચારશક્તિ મગજ શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, એ સિદ્ધાંત સહજ તમારા લક્ષમાં આવશે. આ રીતે વિચાર કરવાથી મગજની શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે,—જે વિશ્વદષ્ટિ પામવાને ધણું અગત્યનું પગથિયું છે.

જો તમે શરીર રચના (Physiology) નું કોઈ પુસ્તક અવલોકીશો તો તેમાં એવું જણાશે કે દરેક માનસિક શક્તિને મગજના અમુક ભાગ સાથે સંબંધ છે. કોઈ નવીન વિષયનો તમે અભ્યાસ કરવા માંડશો જોટલે મગજનાં અમુક પુટના સમૂહમાં ફેરફાર થવા પડે છે, મનને થમ આપ્યા સિવાય કોઈ પણ શક્તિનો વિકાસ થવો તેનું અસંભવિત છે. આ ઉપરથી પણ એ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે મનમાં નવું બંધિવાની રચનાની શક્તિ, અને જો આપણા ચૈતન્યનો વિકાસ થશે તો તે સાથે મગજનો પણ વિકાસ થશેજ.

જો ખંતથી અને ઐકાગ્રચિત્તથી મનુષ્ય આ કામ પાછળ મંડેલો રહે તો તેનું પાંદણું પશ્ચિમ અવસ્થા આગળ પિના રહેજ નહિ. કારણ કે આ તો એક મદાનુ નિયમ છે કે જે કામ વારંવાર કરવામાં આવે છે, તે કામ કરવાની ટેવ પડે છે, અને જે વિચાર વારંવાર કરવામાં આવે છે, તે વિચાર ચારિત્ર (Character) રૂપે પરિણમે છે. આ નિયમને (Law of repetition) પુનરાવર્તનનો નિયમ કહે છે. શ્વેતાશ્વેતોતર ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે, જેના ઉપર મનુષ્ય વિચાર કરે છે, તેવો તે થાય છે, અને હાલના પ્રમિદ્ધ વિચારકો પણ જણાવે છે કે મનુષ્ય જેનો વિચાર કરે છે તેવો તે બને છે. સામાન્ય સ્થિતિ, ખાલ રીતઝાત, ખેડવેય કે અમુક ડીઝીથી મનુષ્યનું ચારિત્ર બદલાતું નથી, ચારિત્રના બધારણનો મુખ્ય આધાર તેના વિચારો અને લાગણીઓ છે.

જો મનુષ્ય આ વિચારો વાંચે છે, અને તે ખરા છે, એમ કહી કેવળ પોતાનું શિર હલાવે છે, તે મનુષ્ય કોઈ આગળ વધી શકતો નથી પણ જે પોતાના જીવનઅવહારમાં તે નિયમને યોજે છે તેજ ખરો અભ્યાસક છે. ખરા અભ્યાસકનું ચિદ્ગત એ છે કે બીજાઓ જ્યારે વાંચીને બેસી રહે છે, ત્યારે તે વાંચીની સત્ય હકીકતોને અમલમાં મૂકે છે.

વિશ્વદષ્ટિ ખીલવવાનો ખરો ઉત્સુક અભ્યાસક આ પુનરાવર્તનના નિયમને શરીરને શુદ્ધ બનાવવામાં, લાગણીઓને ખીલવવામાં, મનનો વિકાસ કરવામાં લાગ્ય પાડે છે.

આ નિયમનો તે કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે, તેનો કોઈક ખ્યાલ વાચક વર્તને આવી શકે, ને માટે આપણે તે વિસ્તારથી ચર્ચીશું.

પ્રથમનાં પગથિયાં.

આ સ્થૂળ શરીર ટેવને આધીન છે. એ શરીરને અમુક પ્રકારનો ખોરાક ખાવાની, ત્રણ ચારવાર ભોજન કરવાની, વધારે કસરત કરવાની, અથવા ગિલકુત્ર નહિ કરવાની, અમુક પ્રકારનાં વસ્ત્ર પહેરવાની, અને નહીં બીજી દ્રવ્યો ટેવો પહેલી હોય છે. આ બધી ટેવોને પોષવામાં મનુષ્યનો આખો દિવસ પસાર થઈ જાય છે.

આ માર્ગના ખરા અભ્યાસકે શાંત ચિત્તથી એક સ્થળે બેઠી આ બધી ટેવો પર વિચાર કરવો જોઈએ, અને કુદરતના નિયમોને અને સામાન્ય વિવેકશુદ્ધિને તે દેટથી અનુકૂળ છે, તેના ખ્યાલ રાખી બાકીની અનુપયોગી ટેવોને જરૂરથી ઉભેલી નાખવા કમર કસવી જોઈએ.

આ માર્ગના નવીન અભ્યાસીએ પ્રથમતો તદ્દન શુદ્ધ આહાર મદ્ય કરવો જોઈએ. 'કોઈ પણ પ્રકારના માંસના ખોરાકને વારતે રચાત મળવું' જોઈએ નહિ. માંસ ઘણીવાર રોગિષ્ટ હોય છે, પ્રાણીઓના સોદીના બગડી ગયેલા પરમાણુઓ સાથે મળેલું હોય છે, અને જે પ્રાણીનું તે માંસ હોય છે, તે પ્રાણીના હાથ, નાસ અને વિકારો તે માંસમાં રહેલા હોય છે. આણું માંસ શરીરમાં દાખલ કરવું અને સ્વચ્છ પ્રકારની ધુન્દીઓને અનુકૂળ શરીર બનવાની આશા રાખવી એ પરસ્પર અસંગત બાબતો છે. પ્રાચીન તેજસ્વ અર્વાચીન સર્વ યોગ માર્ગમાં આગળ વધેલા મહાન પુરુષોનો એવો અનુભવ છે કે માંસના ખોરાક પર બંધાયેલું શરીર માનસિક વિકાસને હીધે શરીર ઉપર થતો શ્રમ સહન કરી શકે નહિ. આણું શરીર કંતો તૂટી જાય છે, અથવા તે જ્યારે ઉચ્ચ ચેતન્ય તેના પર અસર કરવા માંડે છે, ત્યારે ભોજના વઢાણુ જેવી તેની રીયતિ યાચ છે.

આ કારણથી યોગ માર્ગના સઘળા કાળના અભ્યાસીઓ બેઝક જણાવે છે કે ખોરાક ફળ, મેવો, દાળ, ધણ, ચોખ્ખા અને વનસ્પતિનો હોવો જોઈએ. આમાં કોઈ લાગણીને સવાલ નથી, પણ આ બાબતના અનુભવીઓ પણ જમાનાના અનુભવ પછી ઉપર પ્રમાણે જણાવે છે.

જેઓ માંસનો ખોરાક ખાતા હોય તેવાઓ જ્યારે એકએક પોતાની ટેવ બદલવા માંડે ત્યારે શરીર સાચું થાય, તોપણ તેમણે ગળારાણું જોઈએ નહિ એક ખોરાકને બદલે બીજો ખોરાક બદલતા જ્યાં અને શરીર ઘણું થોડા સમયમાં નવા ખોરાકને અનુકૂળ થઈ જશે.

કોઈ પણ પ્રકારનો માદક પદાર્થ અથવા દારૂનો તો સ્પર્શ પણ ન કરવો. તેવો પદાર્થ જેમાં નાખેલો હોય તેવી દવા પણ ન લેવી. આ સ્થળે કહી દેવાની જરૂર છે કે કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ચાલનાર યોગના અભ્યાસીને દવાની જરૂર પડતી નથી. મગજના પરમાણુઓને દારૂ જહેર ભારી નાખે છે, અને મગજની ઉચ્ચ શક્તિઓ કદાપિ જાગૃત થતી નથી.

ખરા અભ્યાસકે જ્યનના નાના નાના બનાવો પર પણ પુષ્કળ લક્ષ આપે છે, તે પોતાની કુટેવોનું ભારીક નિરીક્ષણ કરે છે અને મનમાં ઉત્પન્ન થતી અશુભ ઇચ્છાને તત્કાળ જ અટકાવે છે. તે વારંવાર સ્નાન કરી શરીરને શુદ્ધ રાખે છે. તેના અવયવો અને અંગ.

આ આરોગ્ય રિયનિમાં રહે તે માટે તે પુરતી કષ્ટરત કરે છે. તે ઉત્તરે પોતાના શરીરને અકરા હોતો નથી અને તે અર્થે વસ્ત્ર પહેરતો નથી કે શરીર કાંઈ પણ રીતે તંગ રહે.

આ અને આવી અનેક બાબતોમાં અભ્યાસક પોતાના શરીરને નિમદમાં રાખી પોતાની હિચ્ચ મનોહતિને અનુકૂળ બનાવે છે. અને જો કે તેની ટેવો નિયમિત હોય છે, તોપણ તે કદાપિ ઉદાસ ચંડેરાવાળો જણાતો નથી. તેથી ઉત્કૃષ્ટ તે આનંદી અને ખુશમીજનનો હોય છે, અને તેનામાંથી આનંદનો પ્રવાહ તેના સંબંધમાં આવતા મનુષ્યો તરફ વહેવા લાગે છે.

ખરે અભ્યાસક જનસમાજને ઊંડી પવિત્રતામાં કે યુદ્ધમાં ચાલ્યો જતો નથી. જે સદ્-ગુણો તે ખીલવવા માગે છે, તે મનુષ્યોની વચ્ચેમાં રહીનેજ તેને ખીલવવાના હોય છે.

જે સદ્ગુણો તેને ખીલવવાના છે તેમાં નિઃસ્વાર્થતા જેવો ખીજો રમણીય ગુણ એક પણ નથી. ધણીવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે સ્વાર્થ એ સધળા દુર્ગુણનું મૂળ છે. જ્યારે આપણે મનુષ્ય જાતિ તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ છીએ, ત્યારે દુકત આ એક સ્વાર્થને લીધે જગતમાં ફેટકું બધું ધાતકીપણું, દુર્ગુણ અને દુઃખ ફેલાયાં છે તેના ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેતો નથી.

એક અથવા બીજી રીતે આ સ્વાર્થના દુર્ગુણના એપથી આપણે બધા ખરડાયેલા છીએ. આ એક દુર કરવાનો સરસ અને ઉત્તમ માર્ગ એજ છે કે આ દુર્ગુણ આપણામાં, એમ કહી દિલગીર થયા વિના પરાપકારનાં-પરસીવાનાં કામોમાં ચિત્ત લગાડવું કે જેથી આપણો સ્વાર્થ ભૂપતી સિખીએ. ખીજાંબાને મદદ કરવાના વિચારો કરો, યુક્તિઓ રચનાઓ શોધી કાઢો અને 'પ્રસંગ આવે મદદ કરવા કૂદી પડે. ફેટકું નાનું' તે કામ છે, તેપર લક્ષ આપવાનું નથી. આપણી વૃત્તિ ઢેરી છે તેજ અગત્યની બાબત છે. કંટાળી ગયેલા મુખ તરફ જુઓ અને ઉત્તેજનના વિચારો મોકમી દિલગીર આંખો જુઓ અને તે મનુષ્યનું હૃદય શાંતિથી ધારી દો. નિર્જળ મનુષ્યને જુઓ અને તેને ધૈર્ય આપો. આ રીતે જીવનની દરેક ક્ષણે આપણે મદદ કરી ચક્રીએ. આ એક આપણા ઉપર બહારથી નાખેલી ફરજ છે, એમ ગણીને નહિ પણ આપણો તે સ્વભાવ છે, એમ માનીને આપણે પરસીવાના કામમાં લાગ લેવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે જેમ જેમ આપણે પરાપકારનાં કામો કરતા જઈશું અને અને ખીજાં-જીના સહાયનું નિરીક્ષણ કરી તેમને મદદ કરતા રહીશું તેમ તેમ આપણા હૃદયમાંથી ખીજા મનુષ્યો વારતે ખરી પ્રેમની લાગણી ઉત્પન્ન થશે. આ નેમને લીધે આપણે ખીજાનાં હોયો તરફ નહિ પણ ગુણો તરફ લક્ષ આપીશું અને ખીજામાં રહેલા સદ્ગુણના ખીજકને પણ પાણી પાઠ આપણે તેને ખીલવવા બનવું કરીશું.

આ નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્નથી, વિચારપૂર્વક કરેલી સેવાથી, પ્રેમથી અને દિલસોજીથી અંતર-માંથી તેજ પ્રકટશે, જે તેજ તેને ઉત્તરિત્તિ માર્ગપર દોરશે. કારણ કે દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા ઈશ્વરને જોવાનો પ્રથમ પાઠ તે સિંચે છે.

ગુપ્તજાનના અભ્યાસીએ આ સાથે સત્યને પૂર્ણપણે ખીલવવો જોઈએ; કારણ કે અસત્ય એ અંતર પ્રકાશ આગળ આવેલા પડકાર છે. વસ્તુ-જેવું સ્વરૂપ તેણે દીકું હોય નેતુજ જણાવવું. તેમાં રતિમાત્ર પણ ફેરફાર કરવાનો તેને હક નથી. તેની વાણી અનિશ્ચયોક્તિના હોયથી યુક્ત હોવી જોઈએ અને તેનાં કાણો વિચારપૂર્વક અને ચોક્કસ ધાર-ણથી કરાયેલાં હોવાં જોઈએ.

બીજા પશુ ધણા સદ્ગુણો ખીલવવા ચોખ્ખા છે—શક્તિ, નમ્રતા, ધૈર્ય, દ્વંડતા, આત્મ-
શક્તિ, વફાદારી, ભક્તિ, ચિત્તનું સમાધાન, અને દ્વં મનોભજન—જે આવા પ્રકારના સદ્ગુણોને
પોતાના આદર્શરૂપ ગણીને તે પ્રમાણે જ તે વર્તન ચલાવે તો આ વિશ્વમાં ક્યેવી એક
પશુ સત્તા નથી કે જે તેના વિજયમાં વિષ નાંખી શકે.

એકાગ્રતા—એકચિત્તાતા.

આપણે જે કામ કરતા હોઈએ તે ઉપર ધ્યાન આપવાથી આપણી ઉન્નત ધણીજ
ત્વરાથી થાય છે. જ્યારે આપણે એક વસ્તુ અથવા વિચાર ઉપર એકું ધ્યાન આપી શકીએ
કે બીજા વિચારો વચમાં ધુસી જાય નહિ ત્યારે આપણે એક ચિત્ત થવા માંડીએ છીએ—
અભિવિદ્યાનો ઉપાસક હોય या ન હોય, પણ જેનામાં આ એકાગ્રતા અથવા એક ચિત્તાતા
શુદ્ધ ખીલે છે, તે દરેક બાબતમાં વિજયી નીવડે છે.

દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં મનના સઘળા સામર્થ્યને એક બાબત ઉપર લગાડી તે સવા-
લનું નિરાકરણ કરવું અને પછી બીજે સવાલ હાથ ધરવો—આ શક્તિ ધણીજ ઉપયોગી છે.
જગતના સઘળા વિજયી પુરૂષોમાં એકાગ્રતા આ મુખ્ય લક્ષણ અનેક વિજયનું સાધન હતું,

આ એકાગ્રતા ખીલવવાનો એકજ માર્ગ છે, અને તે અભ્યાસ છે. આ શુદ્ધ દાહને
આપી શકાય નહિ, તેમ ધનથી ખરીદી શકાય નહિ. દરેક મનુષ્યે જાતેજ તે ખીલવવાને
પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને આ વાસ્તે સૌથી સરસ અને ઉપયોગી માર્ગ એજ છે કે જે જે
કામ આપણે કરતાં હોઈએ, તે નાણું હોય કે મોટું હોય, તે દરેક કામ આપણા પૂર્ણ મ-
નથી, આપણી પૂર્ણ ચતુરાઈથી અને પૂર્ણ વિચારપૂર્વક કરવું જોઈએ. તે ઉતાવળ કરીને
બગાડી ન નાખવું તેમજ આત્મસ કરીને જીવ વચરવું બનાવવું ન જોઈએ. આપણને પ્રિયમાં
પ્રિય મનુષ્યને વાતને જેવા અંતઃકરણથી, હાતથી અને મનના સામર્થ્યથી કરતા હોઈએ, તેવી
રીતે તે થવું જોઈએ.

સંસારી તેમજ ત્યાગી બન્નેને માટે આ એક ઉમદા કેળવણી છે. એકાગ્રતાનો શુદ્ધ
ખીલવવો એટલે ભટકતા અને અસ્થિર મનને વશ કરવારૂ છે. અને જ્યારે વારંવાર
અભ્યાસ પાઠવાથી મન સ્થિર થાય છે, ત્યારે મનુષ્યને પોતાના આત્મભજનમાં એટલી
બંધી થઈ શકે છે કે જે શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય પણ નહિ. જે મન પાઠકાના પદ જોવું,
કુંજરના કાન જોવું અને શરદ્ ઝાડના અક્ષ જોવું ચંચળ, અસ્થિર અને કાણે કાણે નવા
વિચારો કરવું હતું, તે હવે એકાગ્ર બને છે, અને કેળવણેલા સાધનનું કામ સારું છે તેનો
આપણે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે સદુપયોગ કરી શકીએ છીએ.

ધ્યાન.

મનુષ્ય જે બાબત વારંવાર કરે છે, તેની તેને ટેવ પડે છે. આ પુનરાવર્તનના નિયમનો
ઉપયોગ કેવળ મનને શણગારવાના કામમાં કરવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે
નિયમ મનુષ્યના ચારિત્રમાં હિંસ્ય સદ્ગુણો બાંધવામાં પણ ઉપયોગી લાગે છે. એકાગ્ર થયેલા
મનશી સાધનને તે દિવસના અમુક ભાગમાં અમુક સદ્ગુણ ઉપર ધ્યાન કરવામાં અથવા
અમુક આધ્યાત્મિક સવાલનું રહસ્ય સમજવામાં વાપરે છે.

ધ્યાન કરવાને માટે એક કાન સ્થગ પક્ષંદ કરવામાં આવે છે આનંદાગમાં
સ્નાન કરી પછી આપણે તે કાન સ્થગમાં પ્રવિહિન નિયતીન વાળને બરડાની

કરોડને રીપી રાખી, એને હાથને ઘુંટણ ઉપર રાખી, આસન વાળી બેસવું નેહ્યો. તે પછી જે કોઈ વિચારતું રહયે આપણે સમજવા માગતા હોઈએ તે વિચારને અથવા તો કોઈ પવિત્ર મનના એકાદ મ્લોકને અથવા તો એકાદ મહાવાક્યને મન સંમુખ રાખી ધ્યાન કરવું નેહ્યો. ખટારના બીજ વિચારો અથવા તો બીજાં માનસિક ચિંતાને આપણા વિચાર પ્રવાહમાં ઘુસવા દેવાં નેહ્યો નહિ. આપણે તો ખ્યેષ ઉપરજ વિચાર કરવો. દરેક અપેક્ષાથી—દ્રષ્ટિ બિન્દુથી તેની તંપાસ કરવી, તે વિચારની સાથે તન્મય થઈ જવું અને તે વિચારતું સર્વ આપણે સુસી લેતા હોઈએ તેવી રીતે તદાકાર ચિત્તને બનાવવું—આતું નામ જ ધ્યાન.

આવા એકાગ્ર ચિત્તથી કોઈ ઉચ્ચ વિષય ઉપર કદેલા થોડી પળના પણ ધ્યાનથી આત્મિક સ્પુરણ કેવાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં, ભવ્ય અને હિન્મતિ પ્રેરક થાય છે, તેના ખ્યાલ આ માર્ગના અભ્યાસ કરનાર સિવાય બીજાને આવવો મુશ્કેલ છે, તે વખતે કોઈપણ સમયે નહિ ધારણું સૈદ્ધર્મ આપણી માનસિક દ્રષ્ટિ આગળ દેખાય છે. આ વિચારને બીજા વિચારો સાથે રહેલા સંબંધ અણધારી નજરે પડે છે; અને જેના આપણને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હોય તેવા અતર્ક્ય અર્થો તે વિચારમાં રહેલા માલુમ પડે છે. દિવસના ધોધગમય અને પ્રશંતિમય જીવનમાં આવું ઉંડું જ્ઞાન ભાગ્યેજ મળી શકે. ધ્યાનની શાંત પળોમાં જ્યારે મન કોઈ ઉચ્ચ વિચાર કે ભાવ ઉપર તદ્દતીન થયું હોય ત્યારે જ આત્મસ્પુરણની ઝાંખી થવા માંડે છે.

ધ્યાનને વાસ્તે આપણે અમુક સદૃશ્યને ચૂંટી કાઢીએ. ધારો કે આપણે નમ્રતાનો શુભ આપણા જીવનમાં ખીસવવા માંડીએ છીએ; અને આપણે એક અહવાડીયું કે પખવાડીયું કે માસ ચુંધી તે સદૃશ્ય ઉપર ધ્યાન કરવાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ. જ્યારે આપણે મૈત્ર્ય ધારણું કરી શાંતિથી બેસીએ, ત્યારે આપણે દરરોજ પ્રતઃકાળમાં તે સદૃશ્યની ખુબી વિચારતી નેહ્યો આ શુભ મહાપુરુષોમાં કોની રીતે પ્રકટી નીકળેલા હશે ? તે શુભની શી આવશ્યકતા છે ? તે શુભ ખોલવવામાં શી શી અડચણો નડે છે ? તે અડચણો શી રીતે દૂર થઈ શકે ? તે શુભને જીવનમ્વરહારમાં યોજતાં જે વિધો આપવાને સંભવ હોય તે કરી રીતે મટાડી શકાય ? આવી રીતે અનેક જાણણીથી તે સદૃશ્યનું ધ્યાન કરી તે સદૃશ્યના વિચારને પોતાના મનના એક વિભાગરૂપ બનાવી દેવો નેહ્યો. જ્યારે ધ્યાનનો સમય પૂર્ણ થાય અને આપણે આપણા દિવસના વ્યાપારમાં મુંઘાઈએ જ્યારે પ્રાતઃકાળના વિચારોને સ્મરણમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તવાનું કામ ધણું સુગમ થાય છે.

આ પ્રમાણે જે જે સદૃશ્યોને આપણે ખીસવવા માગતા હોઈએ, તેમને અનુક્રમે એક પછી એક લેવા નેહ્યો. આ પ્રમાણે દિન પ્રતિદિન પુનરાવર્તનના નિયમ પ્રમાણે કામ કરવાથી એક પછી એક સદૃશ્ય આપણા આદિશમાં બંધાય છે, અને વિકસેલા મગજમાં ઉચ્ચ પ્રકારની સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ પ્રકટ થવાનો સમય પાસે આવવો જાય છે.

જેમ જેમ શુભો અને તે સાથે મનની શક્તિઓ ખીસતી જતી છે, તેમ તેમ આ સદૃશ્યો વખત મગજ પણ ધીમે ધીમે જલ્દાતું જાય છે, અને ઉચ્ચ પ્રકારના આદિશનો મહત્વ કરવાને વિરોધ અનુકૂળ જનતું જાય છે, કારણ કે તે શુદ્ધ યોગસના પરમાણુઓથી બંધાતું જાય છે.

જે મનુષ્ય દિન પ્રતિદિન ધ્યાન કયોજ કરે છે અને હજારો વિષ્ણુ આવા જાતાં પોતાના સાધ્યબિન્દુ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસથી જરા પણ હંતો નથી, તે મનુષ્ય જે વિચાર ઉપર તેવું મન એકાગ્ર અને સ્થિર થયું હોય તે સિવાયના બાકીના બધા વિચારોને શાંત કરી શકે છે. અન્તે ધણી વખતની ટેવ પછી પૂર્ણ જ્ઞાન જાતાં તે હેવટના વિચારને પણ જતો કરે છે. બહારના સંસ્કારોથી તેમજ અંદરના વિચારોથી જરા પણ અસર ન થાય તેવી મનની સ્થિતિ જો થાડીક મીનીટ સુધી પણ ટકી રહેતો તરતજ તેવું ચૈતન્ય આ સ્વચ્છ મગજની બહાર નીકળે છે, અને સૂક્ષ્મ શરીરમાં તે પૂર્ણ જ્ઞાન સહિત દાખલ થાય છે. આનું નામજ સૂક્ષ્મદષ્ટિ અથવા વિષદષ્ટિ. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં નિદ્રા અને જાગૃત્ત્યવસ્થા વચ્ચે પૂલ બંધાઈ જાય છે, અને તેવા મનુષ્યના સંબંધમાં બેધડક કશી શકાય કે—

યા નિશા સર્વ ભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ॥

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પચતો મુનેઃ ॥

જે સર્વ પ્રાણીઓને રાત્રિ સમાન છે તેમાં સંયમી જાગે છે, અને જેમાં જૂત માત્ર જાગે છે તે દેખતા મુનિને રાત્રિ સમાન છે.

બહાણ બધુંચો ! આ ઉચ્ચ પદ આ ઉજ્જવળ ભવિષ્ય તમને આકર્ષણ કરવું હોય, જો તે પ્રાપ્ત કરવાની તમારામાં હિંકા હાજર થતી હોય તો તે વિચારને—તે હિંકાને જેવળ વિચારણેજ દાખી નહિ રાખતાં તેને અમલમાં મૂકવા તમારું મનોબળ પૂર્ણ સામર્થ્યથી વાપરો. કાંઈ કામમાં ઉતાવળની જરૂર નથી, પણ જે પગલું તમે બરો તે એકસ વિચાર પૂર્વક બરો. પદ્ધતિસ્થર અને પગથિયે પગથિયે આગળ વધો. સત્તર આ માર્ગે તમારો વિજય થશે, આ માર્ગે જે જે તમને પ્રાપ્ત થશે તે સદાકાળને માટે થશે. માટે આત્મબળમાં પૂર્ણ પ્રતીતિ રાખી દૃઢ નિશ્ચયથી આગળ વધો, અને જે સ્થિતિ મહાત્મ પુરશે પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે, તે તમે પણ પ્રાપ્ત કરશો. કારણકે આપણું આત્મબળ જો કે તિરોહિત છે, જતાં તેવું સામર્થ્ય અર્જન છે. અતિ દૈવીબળમાં વિશ્વાસ રાખી વર્તનારને માટે સદા વિજયજ છે.

*વસંતવિલાસાનુસંધાન.

(મી. સ્વામીનારાયણ, બરોડા કોલેજ)

‘ સુંદરી પળમાં પેલી, પતિના કરમાં રમે; ’

અંદ હરીગીત.

ગગનભેદી જગત સીંચી આંદની ચમકી રહી,
હા ! પુષ્પ પુષ્પે વિટપ વિટપે સી પ્રભા પ્રકટી રહી.
મંદ શીત સમીર તરુવર ડુંગમાં આનંદ તો,
ઉડી ગયો સરવર તીરેથી કમળ પને આગીચો.

* પોપના અંકની સુતેલીને તથા માધના અંકની વસંત વિલાસ એ કવિતાઓનું આ કવિતા વાંચનાં પહેલાં અવધાન કરવા વિનંતિ કરવામાં આવે છે—અધિપતિ.

સુંદરી મહી વસ્ત્ર કરમાં જળ વિષે રંગલાં ભરે,
એ આગીઓ મૃદુ હાશ્ય કરતો કામિનીતું ચિત્ત હરે.
યુવતી ખોંચી 'પદ્મિની પાસે ધીમે પગ ચાલતી,
શું પદ્મ પુટ પ્રવેશ કરવા 'પદ્મજા પાછી જતી ! ૨

કમળ કંઠ શો હસ્ત તરૂણી લટકુ કરી લંગાવતી,
જો પવન લહરી આવી પદ્મ હલાવી શી ચાલી જતી !
આગીઓ નિજસ્થાન બ્રહ્મ થઈ ઉડ્યો પળમાં અરે,
કર સુંદરીનો કમળ દળથી હૃદયપર પાછો પડે. ૩

દૃષ્ટી મૃગનયની તણી તાણી લીધી એ આગીએ,
પણ ગગનમાં ઉંચે જઈ અદશ્ય થઈ છિડીછીએ,
“ હા ! ગયો ! ” યુવતી વહી, સુખ ફેરવી પાછું વહે,
“ શું પદ્મનયનો ખીડીયાં મમ હૃંખથી પધીનીએ. ” ૪

ગત પ્રભાકર વિરહથી કે કામિનીના કલેશથી,
લંગાયલા યુવતી તણા કરની હથેલી નીરખી.
બોમ પૂર્ણ હિમાંશુ પ્રકૃલિત કાંતીથી કરમાઈ ગયાં,
આ કમળ; ના, ના, વસંત વિકસિત અંગથી યુવતી તણ્યાં. ૫

પદ્મવદના ના પ્રિયે પદ્મો તણા એ રહસ્યને,
નિજ મન વ્યથા પ્રતિગિંળ માની વેદના દિશુચિત કરે;
શિથિલ અંગ ચતાંજ વચ્ચે કર થકી સરકી ગયાં,
વચ્ચે સરકતાં ચમકી ઉઠી ચતુર ચપલા પલકમાં ૬

“ કેમ તણ શય્યા ભમુ અહિં એકલી આ જળ વિષે,
હા ! નાથ કયાં ? મમ નાથ કયાં ? રસરાજ મહારા કયાં હશે !
સાંભર્યું; ઉદ્ધાનમાં હું શોધવા આવી હતી,
ખલોતથી જોયાઈ લટકુ સર મહિ હું એકલી. ” ૭

x x x x

કદલોલ લોલ લલિતાંગ ધરતી બાળા,
ઉદ્ધાનમાં અહિં તહિં ભમતી રસાલા;
શોધે બધે પથ પથે શીત ણાંકડાંએ,
ત્રેગી તરૂણી; પણ નાથ નહિ જણાયે. ૮

ખીલ્યાં પુષ્પો દેવાં, સ્થળ સ્થળ વિષે મંલુ મધુરાં,
નહિ હો આનંદે, યુવતિ ગતિને મંદ કરતાં;
ફરે લાલ્લે વેગે, નવ જલદ નાદે, ચમકતી,
ભયે ત્રાસી ત્રાસી, નવિન રસિકા રમ્ય મધુરી.

૬

X X X X

આમ વૃક્ષે થયો ટૌકો, રસીલી કોકિલા તણો,
મુંદરી સ્તબ્ધ થઈ ઉભી, તન્વંગી વેગ વિરમ્યો;
'કુહુ' શબ્દ સુણ્યો કણે, સન્ય* નો અહા ! એ સમે,
મુંદરી પળમાં પેલી, પતિના કરમાં રમે.

ન્યુયોર્કનું સુધારક ગૃહ.

(લેખક-ઉત્કલ.)

નાની વયમાં જ આશ્ચર્ય-આલિંગિયોનો સ્વભાવ કે ચરિત્ર બગડી જાય છે, તેઓને સુધારવાને માટે અમેરિકાના ન્યુયોર્ક શહેરમાં એક આશ્ચર્યદાયક ' સુધારક ગૃહ ' છે. વિ-સિયમ આર. જોર્જ* નામનો એક સત્તજન તેના સ્થાપક છે. ન્યુયોર્ક શહેરની ગંથી કુંચીઓમાં બેઠકતાં ફરતાં બેઠકાર બાલકો અને આલિંગિયો જોઈને તેડું લઉં છવાયી પીગળી ગયું હતું અને તેથી તેઓનું બહુ જડી રીતે કરવું તે આજતોને વિચાર જોર્જ રાત દિવસ કપાં કરતાં હતા. તેણે એક અખતરો કરવાની ઇચ્છા કરી. થોડા એક તેવા રખડવા છોકરાઓને શહેરની માડી સંગતિમાંથી બચાવીને ફરતા કાંઈ નિર્મન સ્થાનમાં લઈ જવા અને તેડું પરિણામ શું આવે છે તે જોવું એવો તેણે વિચાર કર્યો. એજ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખીને તેણે એક સુધારક ગૃહ બનાવ્યું. પહેલાંતો તેને તેની અભિલાષા પ્રમાણે સરળતા મળી નહિ, પરંતુ જ્યારે તે ગૃહ અચાર એક નાનું રાજ્ય બની ગયું છે, ત્યારે તેમાંથી આશ્ચર્યજનક પરિણામ નીવડ્યું છે.

ન્યુયોર્કના ' ક્રિમિનલ ' નામના ગામમાં આ નાનું રાજ્યનું આવેલું છે. પહેલાં ત્યાંના રહેવાસીઓના માટે ભાગ ચોરી વગેરે બગડે કમો કરીને પોતાનું જીવન ગાળતો હતો, અને કેટલાક છોકરાઓ પોતાને ઘેરથી નાસી આવીને અહીં રસા હતા. આ રાજ્યમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે તેઓમાં વિચિત્ર પરિવર્તન દેખાવા લાગ્યું છે. એક છોકરો પહેલાં ચોરીના થન્દા માટે બેઠકાર પકડાતો હતો. છેવટે તે ઘેરથી નાસી ગયો. તેનાં કુટુંબીઓએ તેની છેવટે માટે આશા છોડી દીધી. તે છોકરો નાસતો ફરતો આ સુધારક ગૃહ અચવા ચરિત્ર સુધારક રાજ્યમાં દાખલ થયો. કેટલાક દિવસ પછી તેને પૂછવામાં આવ્યું કે " શિશુ !

* સંતાપ રહેલા પતિનો.

તને સહકર્મ કરવાની ઇચ્છા ક્યારથી થઈ । ” જિજ્ઞે તે સમયે નમ્રતા પૂર્વક જવાબ આપીઃ
“ આ પવિત્ર સ્થાનમાં આજ્યો ત્યારથી. ”

વિલિયમ જ્યોર્જનું આ રાજ્ય ૧૦૦ એકર જમીનમાં આવેલું છે. રાજધાનીમાં સાધારણ દેખાવનાં સાકડાનાં બનાવેલાં દસ સ્વચ્છ અને સગવડવાળાં મકાનો છે. તેમાં રહેવાને માટે ૬ ઘર છે. એક ઘર ઊકરાઓ માટે, એક ઊકરીઓ માટે, એકમાં પુસ્તકાલય, રસોડું, હોટેલ વગેરે. એકમાં નિશાળ, કોઠાર અને બેંક છે, એકમાં અદાલત, જેલખાતું, ઇસ્પીતાલ અને ટપાલ ખાતું છે. સિવાય ઊકરીઓને માટે એક જેલખાતું, ઇસ્પીતાલ, કપડાં ધોવાતું સ્થળ, સ્નાન ગૃહ, શિશુ સંસ્થાલય વગેરે અલગ અલગ છે. ક્રિશ્ચિયની જમીન બહુ રસાળ છે. દરવર્ષે ખેતરમાં ધાસ, અનાજ અને તરકારી ખૂબ પાકે છે. રાજ્યમાં કેટલાક ઘોડા, ગાય, બળદ, અને બેસાં છે.

આ નવીન રાજ્યના રાજા અને પ્રજા સર્વ બાળકોજ છે. તેનું નામ પણ George Junior Republic અથવા ‘ મી. જ્યોર્જનું બાળક પ્રજાતંત્ર ’ એવું રાખવામાં આવ્યું છે. બાર વર્ષથી અઢાર વર્ષ સુધીના ઊકરાઓ રાજ્ય ચલાવવા માટે અધિકારી લેખાય છે. ૪ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના ઊકરાઓ અનધિકારી લેખાય છે. અધિકારી ઊકરા ઊકરીને અનધિકારી નાનાં ઊકરા ઊકરીઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવે છે અને તેઓ આતુર્ષ તથા પ્રેમ સાથે તે કાર્ય બજાવે છે. જો કોઈ અનધિકારી નાનાં ઊકરા પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકતો નથી, તો મોટી ઉંમરનાઓ તેને સહાયતા કરે છે, સરકારને તેની કોઈ ચિંતા કરવી પડતી નથી. હાલમાં આ રાજ્યના નિવાસીઓની સંખ્યા ૮૬ ની છે.

આ બાળક રાજ્યનું શાસન કાર્ય ‘ અમેરિકા ’ ના ધોરણપર ચાલે છે. સત્તાપતિ, મંત્રી સભા, પાર્લામેન્ટ, હાઇકોર્ટ વગેરે સઘળું તેમાં છે. પ્રેસીડેન્ટને દર અઠવાડિયે એ પૈસાનો પગાર મળે છે, અને બીજા કર્મચારીઓને પણ પગાર મળે છે. ન્યાયાલય, પોલીસ વગેરે વિભાગોમાં કામ કરનારાઓની પરીક્ષા થાય છે. આ પરીક્ષામાં પાસ થવાને માટે ઊકરાઓને કામધંનાં પુસ્તકોનો સારીરીતે અભ્યાસ કરવો પડે છે. ખરા દિલ્લથી કામ કરનારાઓને કોઈ પ્રકારનો પણ લાય રહેલો નથી. રાજ્યનું કોઈ એકાદ પદ મેળવવાને માટે સહુના મનમાં અત્યંત હિતસાહ જોવામાં આવે છે. જનજ, કમિશનર, ડાક્ટર, વકીલ વગેરે સઘળા આ બાળક રાજ્યમાં છે. તે ઉપરાંત સૂક્ષ્મમાં ન જનારા ઊકરાઓને સ્કુપમાં હાજર કરાવવાને માટે પણ એક કર્મચારીને નિયુક્ત કરવામાં આવેલ છે. શાન્તિ રક્ષણને માટે પહેલાં ૧૨ સિપાઈઓ હતા, પણ હાલમાં માત્ર બેજ છે, તે પરથી માલુમ પડે છે કે અહીં આવવાથી ઊકરાઓના સ્વચ્છ અને ચારિત્ર્યમાં કેટલો બધો ફેરફાર થતો હોવાનું છે. ઊકરાઓની એક નાની સેનાપણ બનાવવામાં આવી હતી.

આ બાળકરાજ્યમાં બે રાજનૈતિક વિભાગો છે. એક ગ્રાન્ડમેન્ટ પાર્ટી અથવા મુશ સન ચાહનારાઓનો વિભાગ અને બીજો ડાન્ડ ઓલ્ડ પાર્ટી અથવા પરમ પ્રવીણોનો વિભાગ છે. સંયોગી ચુંટણીના પ્રસંગે અમેરિકાવાસીઓની યેઠ બન્ને પક્ષ પોતાની બડાઈ અને સત્તાપક્ષની નિન્દા કરવામાં બારે પ્રવીણ છે. પાર્ટીમેન્ટના મેમ્બરની ચુંટણી કરવામાં ઊકરી.

ગ્યાતા પણ હકક રાખવામાં આવ્યા છે. ચોટ આપવાતા અધિકારને છોડરા અને છોડરીઓ અને મોટા માનની નિરાની સમને છે. આ રાજ્યના સઘળા કારનું ન્યુયોર્કના સરખાજ રાખેલા છે. કોઈ પણ અપરાધ માટેના દંડ ન્યુયોર્કના દંડથી વધુ રાખેલો નથી. નવો કાયદો કરવામાં આવતાંજ તે કાયદાના પુસ્તકમાં લખી લેવામાં આવે છે, કોઈ કોઈ કારનું દાનિકર જણાતાં તેને બદલી નાંખવામાં આવે છે.

પહેલાં સીગરેટ પીવાની મનાઈ હતી, પરન્તુ ફેટલાક સિપાઇઓ પહેરાના વખતે જ્યારે બહાર જતા ત્યારે સીગરેટ પીતા હતા. આથી પારિ ધીરે સીગરેટ પીનારા વધવા લાગ્યા. આ માટે એક કાયદો એવો કરવામાં આવ્યો છે કે જો કોઈના મોંમાંથી સીગરેટની ગંધ આવે તો તેના દંડ કરવો. આ માટે દંડ તરીકે રૂ. ૩ થી ૯ સુધીની જામીન ગીરી લેવામાં આવે છે અથવા એકથી ત્રણ દિવસ સુધી વર્કહાઉસમાં કામ કરવું પડે છે. આ રથજની ખાવાપીવાની ઓળખાં અને રહેવા વગેરેની જગ્યામાં જેસ કરતાં કોઈ ફેરાર નથી.

જુગાર રમવાનું પણ નિહાળી અને દંડનીય લેખાય છે. સાંથી પહેલાં પાર્લામેન્ટનો એક સભાસદ આ અપરાધ માટે પકડાયો હતો. તે દિવસે તેને પાર્લામેન્ટમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેની 'ચોટ' આપવાની સજા પણ છીનવી લેવામાં આવી હતી. તે ઉપરાંત તેનો રૂપ ડાલર દંડ કરવામાં આવ્યો. તેણે દંડ આપ્યો નહિ, તેથી તેને સાધારણ ટ્રેડ તરીકે પાંચર તોડવાનું કામ શોધવામાં આવ્યું. સુધારક શૃંગના સ્થાપક મી. જ્યોર્જ પેતે આવીને તેના દંડ માફ કર્યા, પણ તે મારીને પાર્લામેન્ટે કબૂલ રાખી નહિ તેથી તે મ્યાસ નિબ્ધન નીકળ્યો. (ફેટલાક દિવસ પાંચર તોડવાથી તે ટ્રેડ ગમતારો અને બોલ્યો " મને એક દમ બેંકમાં લાઇ જાઓ; હું હમણાંજ દંડ સુકાવી આપું છું. "

નૃકા સોજન ખાવા, જુગાર રમવું, બીટી પીવી અને બીજાં ઓટાં કામો કરવાની વિરુદ્ધના સઘળા કાયદા તે છોડરાઓએજ બનાવેલા છે. તે ઝુંહાના ચુંહેગારો તરફ જે સખ્તાઇ વાપરવામાં આવે છે, તે પરથી તે દુર્ગુણો તરફ તેઓનો ફેટલો તિરસ્કાર હશે તે સમજી શકાય છે.

બોર્જ સાહેબના રાજ્યનું જેલખાનું પણ આપણાં સાધારણ ફેટખાનાં જેલું જ છે. મોટાની જાળીવાળી નાની કોટડીઓ છે, તેમાં બીજાનું, ખાવા પીવાની સામગ્રી વગેરે સઘળું ફેટખાનાના સરખુંજ હોય છે, જેલની ઉપરના ખંડમાં ફાટ હોય છે. એક મોટા હોલમાં એક બાજુએ મેજસ્ટ્રેટને માટે એક મોટું ટેરસ છે. તેની બાજુએ જલુરીના સભાસદોને બેસવાની બેચ હોય છે. સાક્ષીઓ માટે ન્યાયાધીશની બેઠકથી સામે એક જગ્યા પસંદ કરવામાં આવેલી છે, તેની પાછળ સંભળવા આવનારાઓને માટે ફેટલીક બેંચો રાખેલી છે. અદાલતની પાછળના લાગમાં વજીતોને માટે જગ્યા રાખેલી છે. અહીં તેમની જોડિસ હોય છે. ત્યાં સાધારણ માણસો આવી શકતા નથી. સાક્ષીઓને નખરવાર એક પછી એક બાલ્કનીને જુઓની લેવાનો ધારો છે. વજીતો ઉત્સાહ અને પ્રેમ સાથે ચોનાનો મુદ્દમો કરે છે. મેજસ્ટ્રેટ શુભુ દોષ જરાજર સમજીને વિવેકપૂર્વક ચોનાનો મત મોકલ કરે છે. આ પ્રમાણે ન્યાયનું કાર્ય સમાપ્ત થાય છે.

સધળા સરકારી કર્મચારી સમ્યક્ અને ન્યાય પરાયણ હોય છે. ફક્ત એકવાર એક કર્મચારી લાયક હોવાના અપરાધ માટે પકડાયો હતો. તેજ વખતે તેને અધિકારપત્રી કદી મેક્લવામાં આવ્યો હતો અને તેને સજા કરવામાં આવી હતી.

આવા પીવાના સંબંધમાં આ રાજ્યના નિવાસીઓને પોતાના પુરુષાર્થ પરજ આધાર રાખવો પડે છે. ' પરિશ્રમ કર્ષણેન કર્ષી મળતુ' નથી ' એ તેઓનો મૂળ મંત્ર છે. દરેક જણ પોતાની કમાણીના પેટ ભરે છે, ફક્ત માંદગીમાં તેમને પરાધિન રહેવું પડે છે.

હોટલ ચલાવવાનું સડક, નહેરુ, મકાન વગેરે તૈયાર કરવાનું છોકરાઓ પોતેજ માથે લે છે. આ સધળું કામ કોન્ટ્રાક્ટ લેનાર પગાર આપીને બીજા છોકરાઓ પાસે કરાવે છે. ને જેવું કામ કરે છે તેવું કામ તે મેળવે છે. છોકરીઓ બહુધા ધરતું કામકાજ કરે છે, અને નાના છોકરાઓ તેમને મદદ કરે છે. અઠવાડિયામાં એકવાર પગાર મળે છે. કદી કાંઈ અઘરાન છોકરો કે છોકરી અઠવાડિયાની આવક બે ચાર દિવસમાં ખર્ચી નાંખે છે. તેના તેને કાંઈ તરફથી મદદ કરવામાં આવતી નથી. અઠવાડિયાના બાકીના દિવસ તેને હસકું બોજન કરીને અને સાધારણ બીજાના પર રહેતો ચલાવવું પડે છે.

પહેલાં આ રાજ્યના કેટલાક છોકરાઓનું પાલન સરકાર તરફથી કરવામાં આવતું હતું. તેઓ સધળા સૈની સાથે રહી શકતા નહિ. તેમની બોજન સામગ્રી કેદખાતાના જેવી હતી. .. સ્થિતિમાં બેઠાર રહેવામાં અને પડ્યા પડ્યા ખાવામાં કેટલાક આનંદ માનતા હતા. આથી રાજ્યના પૈસા બહુ ખર્ચાતા હતા અને તેવા બેઠારો તરફથી આવક જરાપણ મળતી નહિ. છેવટે એક દિવસ એક સભાસદે ' વ્યવસ્થાપક સભા 'માં એક એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે ' જેઓ શક્તિ છતાં કામ નહિ કરે તેઓને સરકાર કાંઈ તરફની મદદ કરશે નહિ ! ' સર્વની સંમતિથી આ ઠરાવ પસાર થયો અને અત્યારે સરકાર આશક્તો સિવાયના બીજાઓનું પોષણ કરતી નથી.

અમેરિકાના આ ચરિત્રસુધારકરાજ્યપરથી આપણે ધણું મદદ્યુ કરી શકીએ તેમ છે. આપણા દેશમાં તોફાની અને અનાચારી છોકરાઓ બહુ છે. આવા છોકરાઓને માથાપ પોતાના ઘરમાં પૂરી રાખે છે અથવા સરકારી ગુન્હો તેણે કર્યો હોય તો સરકાર તેને જેલમાં પુરે છે. આથી છોકરાઓની ઉત્સાહી શક્તિને ધ્વંસ થઈ જાય છે અને નિષ્કૃષ્ટ લાવનાઓ તેમના હૃદયમાં જીવન વાપ છે. આવાથી છોકરાઓનો હિંદસ કરતાં સરકારી કામ એ છે કે છોકરાઓને રાત દહાડે લખવા વાંચવામાંજ નહિ ગોંધી રાખીને તેમને નિર્દોષ આમોદ-પ્રમોદ, નાટક, તર્ક, સગા આદિમાં રાક્ષા બેઠાએ. તે સાથે ગૃહકાર્યને સ્વસ્થ બોલે પણ તેમને માથે રાખવો બેઠાએ. બોર્ડિંગ હાઉસમાં આવી કાર્ય પ્રણાલી બહુ આનંદદાયિની થઈ પડે છે. છોકરાઓ પણ આનંદ અને ઉત્સાહની સાથે આવાં કાર્યોમાં મન દેશે.

-દેત, અદેત-

મે ઝરણાં નિર્મળ ફરે,
લેખડમાં હયાં ત્યાં ભૂરે,
કંકર, કાંટા ઉપર ફરતાં ભાનવિના તે દોડે,
આખર મહોટી પુન્યસરિતમાં જન્મે તનને જોડે.
હૂટાં પ્રેમીવડે મળતાં,
ને એક ખીલતથી ભળતાં;
જ્યાં જ્યાં જે આચડતાં, મળતાં કેવાં ભળતાં !
એકમેકથી રસબસ થઈને રસ અદ્વૈતે કળતાં.
રસ 'હુ' 'હુ' ને બૂલાવે,
ને બેઠ સકળ હૂલાવે.
આ જળ જુદું, તે જળ જુદું, જ્યાં હોતાં લાગે,
તત્વસરિતમાં બેળાં મળતાં, સેવ્ય દાસ સેા લાગે.

—કુન્દન—

મુગલ સમયમાં દક્ષિણનો જમીન ધારો.

(જહુનાથ સરકારના ઐરંગઝેબના ઇતિહાસ પરથી.)

અકબરના દિવાન રોડરમલે ઉત્તર હિંદુસ્તાનની મહેસુલી વસુલાતને પ્રદત્તિપર આણી હતી. પરંતુ દક્ષિણમાં તિલકુલ કંઈ પણ પદ્ધતિ ન હતી. કિતા પાકવા, દક્ષિણનો જુનો અ. સાકળ માપણીથી જમીનની માપણી કરવી, દર વિષે અમુક મહેસુલનો નિયમિત મહેસુલી આકાર ડેરવવો, અથવા જમીનદાર રાખ્ય અને ખેડુત વચ્ચે ખરેખરા વહીવટ, ઉત્પાદનો ભાગ પાડવો એ ત્યાં અજ્ઞાત હતું. એક હળ અને બાગદત્તી જોડથી જેટલી જમીન ખેડાય તેટલી દક્ષિણનો ખેડુત ખેડતો, તેની મરજીમાં આવે તે પાક પકવતો, અને દર હળે એક નાની રકમ સરકારમાં જરતો. મહેસુલનો દર જુદે જુદે રથળે જુદો જુદો હતો, અને તે ખેતરના ખરેખરા ઉત્પાદના કંઈ પણ નિશ્ચિત પ્રમાણ વગર આપ પુટીથી ડેરવવામાં આવતો, કેમકે ખેતરો તપાસવા અને પાકના જયા અને કિંમતનો અડસટો દલાડવો એવો ત્યાં રિવાજ ન હતો.

મહેસુલની પ્રાપ્તતામાં પદ્ધતિ અને નિયમનો તદ્દન આ પ્રમાણે અભાવ હોવાથી ખેડુત વર્ગને નાના વસુલાત કરનારના છંદ અને જુલમતા ભોગ થવું પડતું. પરિણામ મુશવતોની ચલાઈના સાંભા વિષયો અને એક પડી એક અનાટિનાની

સધળા સરકારી કર્મચારી સચ્ચરિત્ર અને ન્યાય પરાયણ હોય છે. ફક્ત એકવાર એક કર્મચારી લાંચ લેવાના અપરાધ માટે પકડાયો હતો. તેજ વખતે તેને અધિકારપરથી કાઢી મેલવામાં આવ્યો હતો અને તેને સજા કરવામાં આવી હતી.

આવા પીવાના સંબંધમાં આ રાજ્યના નિવાસીઓને પોતાના પુરુષાર્થ પરજ આધાર રાખવો પડે છે. ' પરિચય કથાવિના કથિ મળતું નથી ' એ તેઓનો મૂળ મન છે. દરેક જથ્થે પોતાની કમાઈથીજ પેટ ભરે છે, ફક્ત માંદગીમાં તેમને પરાધિન રહેવું પડે છે.

હોટલ ચલાવવાનું સડક, નહેર, મકાન વગેરે તૈયાર કરવાનું ઊકરાઓ પોતેજ માથે લે છે. આ સધળું કામ કોન્ટ્રાક્ટ લેનાર પગાર આપીને બીજા ઊકરાઓ પાસે કરાવે છે. ને જેવું કામ કરે છે તેવું કામ તે મેળવે છે. ઊકરીઓ બહુધા ધરતું કામકાજ કરે છે, અને નાના ઊકરાઓ તેમને મદદ કરે છે. અકવાડિયામાં એકવાર પગાર મળે છે. કદી કાંઈ અચાનક ઊકરો કે ઊકરી અકવાડિયાની આવક બે ચાર દિવસમાં ખર્ચી નાંખે છે તો તેને કાંઈ તરફથી મદદ કરવામાં આવતી નથી. અકવાડિયાના બાકીના દિવસ તેને હાલકું બોજન કરીને અને સાધારણ બીજાના પર સૂઈને ચલાવવું પડે છે.

પહેલાં આ રાજ્યના ટેટલાક ઊકરાઓનું પાસન સરકાર તરફથી કરવામાં આવતું હતું. તેઓ સધળા સેાની સાથે રહી રાકતા નહિ. તેમની બોજન સામગ્રી કદખાનાના જેવી હતી. આ સ્થિતિમાં બેકાર રહેવામાં અને પડ્યા પડ્યા ખાવામાં ટેટલાક આનંદ માનતા હતા. આથી રાજ્યના પૈસા બહુ ખર્ચાતા હતા અને તેવા બેકારો તરફથી આવક જરાપણ મળતી નહિ. છેવટે એક દિવસ એક સભાસદે ' વ્યવસ્થાપક સભા 'માં એક એવો કરાવ રજુ કર્યો કે ' જેઓ શક્તિ છતાં કામ નહિ કરે તેઓને સરકાર કાંઈ તરેહની મદદ કરશે નહિ ! ' સર્વની સંમતિથી આ કરાવ પસાર થયો અને અત્યારે સરકાર અશક્તો સિવાયના બીજાઓનું પોષણ કરતી નથી.

અમેરિકાના આ ચરિત્રસુધારકરાજ્યપરથી આપણે ઘણું મદદથી શીખીએ તેમ છે. આપણા દેશમાં તોફાની અને અનાચારી ઊકરાઓ બહુ છે. આવા ઊકરાઓને માખાપ પોતાના ઘરમાં પૂરી રાખે છે અથવા સરકારી ગુન્હો તેણે કર્યો હોય તો સરકાર તેને જેલમાં પુરે છે. આથી ઊકરાઓની હિસાબી જતિનો ધ્વંસ થઈ જાય છે અને નિકૃષ્ટ બાવનાઓ તેમના હૃદયમાં હિલ્લત થાય છે. આમાંથી ઊકરાઓનો ઉદ્ધાર કરવાનો સમય ઉપાય એ છે કે ઊકરાઓને રાત દહાડો લખવા વાંચવામાંજ નહિ ગોંધી રાખીને તેમને નિર્દોષ આગેદ-પ્રમેદ, નાટક, તર્ક, સલા આદિમાં રોકવા જોઈએ. તે સાથે ગૃહકાર્યનો સ્વરૂપ બોળે પણ તેમને માથે રાખવો જોઈએ. બોર્ડિંગ હાઉસોમાં આવી કાર્ય પ્રણાલી બહુ આનન્દદાયિની થઈ પડે છે. ઊકરાઓ પણ આનંદ અને હિસાબની સાથે આવાં કાર્યોમાં મન દેશે.

મને ખેતરો કાઢી આપ્યા જેથી કરીને મહેસુલ વધવાની સાથે રૂપત આપાદ - થઈ. સ્થાનિક સ્થિતિના ભેદ પ્રમાણે પોતાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાનું તે પણ કહાવણ વાપરતો. ભૂમી ખેતરવર્ગ પછાત હોય અને વસ્તી આછી હોય, અથવા ભૂમી ગામોએક ખૂણે ખેતરે આવેલાં હોય ત્યાં દર હજે એક નકી રકમનું ભરણું કરવાનો જૂનો રિવાજ તેણે જમીનો તેમ રહેવા

દીધા. બીજી ધણી ધણી જગ્યાએ તેણે ભાગવારી અથવા ખરેખરા જમીનના આકારની ઉત્પત્તિના ભાગ સેવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી. આને માટે ત્રણ દરો ત્રણ રીતો.

હતા: (૧) ભૂમી ચોમાસાનો પાક થતો ત્યાં તેનો અડધો સરકાર લેતી. (૨) ભૂમી કુવાના પાણીથી ખેતી કરવામાં આવતી ત્યાં જો ધાન્ય હોય તો સરકારનો ભાગ એક તૃતીયાંશ, અને દ્રાક્ષ, શેરડી, સુત્રા, કેળાં, વટાણા, અને બહુ મહેનતે પાણી પાવાની તથા લાંબા વખત સુધી ખેડવાની જરૂર હોય એવા બીજા ખાસ અને મોંઘી કિંમતના પાકો હોય ત્યારે $\frac{1}{2}$ થી $\frac{2}{3}$ ભાગ હતો. (૩) ભૂમી ખેતરને નહેરો (પાટ) માંથી પાણી આપવામાં આવતું ત્યાં પાકના સજીવમાં મહેસુલનું પ્રમાણ જૂદું જૂદું હતું - જે જમીનને કુવામાંથી પાણી આપવામાં આવતું તેના કરતાં કોઈ વખતે વધારે અને કોઈ વખતે ઓછું હતું.

મહેસુલ આકારવાની તેની ત્રીજી રીત તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનની શ્રમે સુધારેલી અનેક આબલોના વિચારવાળી રીત જેવીજ હતી. ધાન્ય કે શાકભાજી, ફળ કે બીજાં તે હોય પણ સરકારના ભાગનું ધોરણ અથવા વધારેમાં વધારે હદ કુલ ઉત્પત્તિના ચતુર્થાંશ હતી. બીજા-વીને કાપણી થાય ત્યાં સુધીના પાકનો ગાલ અને જાત અને તેનો બજારભાવ ગણ્યા પછી, અને વાવેતર થયેલા ભાગનું બરોબર માપ લીધા પછી દર વિધે મુશિંદ કુલીખા - અમુક રૂપીઆના દરે મહેસુલની આકારણી થતી અને વસુલ કરવામાં નોનો ધારો.

આવતી. આ ઉપરથી એવું જરીજ (માપણી) નામ પડ્યું છે. મુશિંદ કુલીના અમલમાં મુગલ દક્ષિણના સુબાઓ (પ્રાન્તો)માં આ પદ્ધતિ ચાલુ થઈ અને તે પછી સૈકાઓ સુધી તે “મુશિંદકુલી ખાનના ધારા” તરીકે ઓળખાતી હતી. તેનો સતત પ્રયાસ અને જાતિ દેખરેખ તેની ક્ષેત્ર પદ્ધતિમાં મદદગાર હોવાથી થોડાં વર્ષમાં ખેતીનો સુધારો અને મહેસુલનો વધારો થયો. ૧૬૫૮માં ખેતીનો સુધારો પ્યારીકાંથી તપાસનાર બીમમેન બરાનપુરીએ આરંભાવેલી નજીકમાં અને પડતર જમીનનો એકે કડકો જોયો ન હતો; ધરો અને દાળ એક મહેસુલનો વધારો. રૂપીઆનાં અડી મણ વેચાતાં, હુવાર અને બાજરી સાડા ત્રણ મણનાં ગોળ અધમણનો અને ધી ચાર શેરનું મળતું.

નાથ,

વર્ષોથી તેમનો વિનાશ પૂરેપૂરો થયો. હેરાન થયેલી રૈયત પોતાનાં ધર-
ખાર છોડી નાસી ગઈ, છોડી દેવાયલાં ખેતરો જંગલ બની ગયાં; એક વખતનાં ધણાં આબાદ
ગામો મનુષ્ય વગરનાં વેરાન બની ગયાં. શાહજહાંએ ૧૬૩૧ માં ખાનદેશની અડધી મહેસુલ
ઘટાડી હતી, પરંતુ આ રકમ પણ મુશિંદ કુલીના સમય પહેલાં ઠીક પણ પૂરેપૂરી વસૂલ
થઈ ન હતી.

આ મુશિંદ કુલીખાન ખુરાસાનનો વતની હતો અને તે કંદહારના નાસી ધૂટેલા ઇરાની
સુખા અલિમદ્દીન ખાનના અનુયાયી તરીકે ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં
મુશિંદ કુલીખાન: આવી વસ્યો હતો. તેનામાં સૈનિકની બદ્દાહુરી સાથે કારભાર-
તેનું ચરિત્ર રીની વડીલટ મજાવવાની શક્તિ હતી. બુદ્ધિમાં ઔરંગઝેબના
હસ્તકરના બક્ષી તરીકે તેણે કાર્યશક્તિ બતાવી આપી હતી, અને
બપોરે ઔરંગઝેબ પાછો દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે મુશિંદ કુલી બાકાઘાટના દિવાન તરીકે તેની
સાથે ગયો. ઇ. સ. ૧૬૫૩ શહેનશાહ શાહજહાંએ શાહનવાઝ ઔરંગઝેબને મહેસુલની બાબતોમાં
તેની સલાહ લેવાને માટે ધણા ઉત્તમ ચબ્દોમાં તેની ભલામણી કરી. શાહજહાં પછી એવીજ ઉત્તમ
રીતે તેની કિંમત સમજતો હતો, અને તેણે પાછળથી થોડાજ વખતમાં તેને 'ખાન'
અથવા અમીરનો ઇલકાબ આપાવ્યો. ત્રણ વર્ષ પછી પેનઘાટ પણ તેના તાબામાં સોંપવામાં
આવ્યો, અને તે આખા દક્ષિણનો દિવાન થયો (૨૮ મી જાન્યુઆરી ૧૬૫૬) પરંતુ
બાલાખાટમાંજ તેણે પોતાના મહેસુલી સુધારા દાખલ કર્યા અને ત્યારે તેની નવી પદ્ધતિ
પહેલવારકી ફલીબૂન થઈ.

ટાડરમજની પદ્ધતિ દક્ષિણમાં ચલુ કરવી એ નવા દિવાનનો સુધારો હતો. પ્રથમ તો
વિષેરાઈ ગયેલી રૈયતને ભોગી કરીને ગામો બરવસ્તીવાળા બનાવી
મુશિંદ કુલીની મ- તેમને યોગ્ય નાના મોટા અધિકારીઓ આપી, તેમનામાં નિયમિત-
હેમુલ પદ્ધતિ વન પાછું આણવાને તેણે ધણા શ્રમ લીધો. જ્યાં ને ત્યાં જમીન મા-
પવાને, બરોજર નિશાન પાડેલાં ખેતરો (રકબા) નું દફતર તૈયાર
કરવાને, તથા ખરાબાની જમીન અને કહોવાણથી ખેડની જમીનને છૂટી પાડવાને શાણા
અમીનો અને પ્રમાણિક ભેજણીદારો મોકલવામાં આવ્યા. કેઈ ગામનો મુખી (મુકદમ)
શરૂની જતો, ત્યારે જે માણસોનું વર્તન ખેતી સ્થાપના માટે અને ખેડત વર્ગની સહાય-
બૂન માટે તત્પરતાવાળું ઉત્તમ રીતે જણાતું તેમનામાંથી તે એક નવો મુખી નીમવાની
સંભાળ રાખતો. ગરીબમાં ગરીબ રૈયતને ટોર, બી, અને બીજાં ખેતીનાં જરૂરી સાધનો ખ-
રીદવાને સરકારી તિબ્બેરીમાંથી કરજ (તગાવી) આપવામાં આવતું, અને આ ધીરેલું નાણું
મોસમપર હફતાથી વસુલ કરવામાં આવતું. ખાનદેશ અને વરાહની રૈયતને નીચાણ જમી-
નને પાણી પાવા માટે પાણી ભેરું કરવાના બધા બાંધવા માટે તેણે એક વર્ષમાં ચાળીસથી
પચાસ હજાર રૂપિયા કરજે આપ્યા.

“ પક્ષપાત કે રૂથવત અટકાવવાને ” આ પ્રમાણિક અને પ્રશુનો લય રાખનાર દિ-
વાન ધણી વાર માપવાની સાંકળ પોતાને હાથે ખેંચતો ” અને પોતાના તાગાના નોકરોનું
ભેજણીનું કામ તપાસી જોતો. ખેતરો અને ગામોમાં જતે તપાસ કરતો હોવાથી ખેડૂન
વર્ગનો તેનાપર વિશ્વાસ ખેડો; તેણે દરેક દરેક બાબત તપાસીને સંભાળ અને લક્ષ્યપૂર્વક તે-

મને ખેતરો કાઢી આપ્યાં જોવી કરીને મહેસુલ વધવાની સાથે રૂપત આપાદ - થઈ. સ્થાનિક રિથનના ભેદ પ્રમાણે પોતાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાનું તે પણ હકાવણું વાપરતો. જ્યાં ખેડૂતવર્ગ પછાત હોય અને વસ્તી આછી હોય, અથવા જ્યાં ગામો છંદ ખૂણે ખોચેરે આવેલાં હોય ત્યાં દર હજે એક નહીં રકમનું ભરણું કરવાનો જૂનો રિવાજ તેણે જોમનો તેમ રહેવા

દીધો. બીજી ધણી ધણી જગ્યાએ તેણે ભાગવારી અથવા ખરેખરા

જમીનના આકારની ઉત્પત્તિનો ભાગ લેવાની પદ્ધતિ દાખવત કરી. આને માટે ત્રણ દરો ત્રણ રીતો, હતા: (૧) જ્યાં એમાંસાનો પાક થતો ત્યાં તેનો અડધો સરકાર લેતી.

(૨) જ્યાં કુવાલા પાણીથી ખેતી કરવામાં આવતી ત્યાં જો ધાન્ય હોય તો સરકારનો ભાગ એક તૃતીયાંશ, અને દાણ, શેરડી, સુવા, કેળાં, વટાણા, અને બહુ મહેનને પાણી પાવાની તથા લાંબા વખત સુધી ખેડવાની જરૂર હોય એવા બીજા ખાસ અને મોંઘી કિંમતના પાકો હોય ત્યારે $\frac{1}{2}$ થી $\frac{3}{4}$ ભાગ હતો. (૩) જ્યાં ખેતરને નહેરો (પાટ) માંથી પાણી આપવામાં આવતું ત્યાં પાકના સંબંધમાં મહેસુલનું પ્રમાણ જુદું જુદું હતું - જે જમીનને કુવામાંથી પાણી આપવામાં આવતું તેના કરતાં કોઈ વખતે વધારે અને કોઈ વખતે ઓછું હતું.

મહેસુલ આકારવાની તેની ત્રીજી રીત તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનની શ્રમે સુધારેલી અનેક બાબતોના વિચારવાળી રીત જેવીજ હતી. ધાન્ય કે શાકભાજી, રજા કે બીજાં મે તે હોય પણ સરકારના ભાગનું ધોરણ અથવા વધારેમાં વધારે હદ કુલ ઉત્પન્નતા ચતુર્થાંશ હતી. બી વા- પીને કાપણી માથ ત્યાં સુધીના પાકનો માથ અને જાત અને તેનો ખર્ચગણત ગણ્યા પછી, અને વાવેતર થયેલા ભાગનું ખરોખર માપ લીધા પછી દર વિધે

મુશિક્ક કુલીખા- અમુક રૂપોઆના દરે મહેસુલની આકારણી થતી અને વસુલ કરવામાં નવો ધારો.

આ ઉપરાંત એનું જરીજ (માપણી) નામ પાડ્યું છે. મુશિક્ક

કુલીના અમલમાં મુગલ દક્ષિણના સુબાઓ (પ્રાન્તો)માં આ પદ્ધતિ

આણુ થઈ અને તે પછી સેકાઓ સુધી તે “મુશિક્કની ખાનના ધારા” તરીકે ઓળખાતી હતી.

તેનો સતત પ્રવાસ અને જાતિ દેખરેખ તેની શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિમાં મદદગાર હોવાથી થોડાં

વર્ષમાં ખેતીનો સુધારો અને મહેસુલનો વધારો થયો. ૧૬૫૮માં

ખેતીનો સુધારો બારીકાથી તપાસનાર બીમસેન બગાનપુરીએ ઓરંગઝાબાદની નજીકમાં

અને પડતર જમીનનો એકે કડકા જોયો ન હતો; ધડિં અને દાળ એક

મહેસુલનો વધારો, રૂપોઆનાં ચડી મણ વેચાતાં, જુવાર અને બાજરી સાડા ત્રણ મણનાં

ગોળ અધમણનો અને ઘી ચાર શેરનું મળતું.

નાય.

નોટ શેરનો કાંઈ ચોરડર હોય તો તે કામ હમણા મહેં મારા બાગીવાને સાપ્તુ છે મારે લાંબાઓ; બાકી ધી સળધી કાંઈ ચોરડર હોય તો ધીકટિ પેટીપર જશે. હું તો હવણ તંત્રીનું કામ કરું છું. આ લ્યો મારું કાર્ડ. ”

“ આપ મને યોગબતા લાગતા નથી. હું આ પત્રનો મેનેજીંગ એડીટર છું. મારું નામ સુરજમલ સુરતી. ”

મી. પુનમચંદ્ર ખસીયાણા પડી ગયા. તેમની રીતજાતમાં એકદમ ફેરફાર થઈ ગયો. મીનજ ગયો ગયો, અને પાધરાદોર બની ગયા.

“ મારું કરતે સુરજમલ ભાઈ—” મી. ધીવા દરત ધુનનની ક્રિયા કરતા બોલ્યા— “ મહેં આપને બીલકુલ યોગબતા નહોતા આપને જોઈને મહેંને ધણો આનંદ થાય છે. આપની પુરશી જરા નહીં લાવોની. આપણુ બંનેને લાગતું વળગતું છે તે વિષય ઉપર આપણે વાન કરીએ. આપણા પત્રનું દિવસ આપણા બંનેને મળે છે તોપણ આ ખાતાના એક પ્રમુખ તરીકે મારે માથે ગંભીર જોખમ લટકેલું છે. તેમાં આપે મદદ કરવી પડે છે. મારે પ્રથમ તો મહેરજાની કરીને મહેંને સમજાવશે કે તંત્રી તરીકે મારે શું કામ કરવાનું છે ? તંત્રીનું કામ કરવાની મહેંને ધણી હોશ અને દુસ્તાસ છે પણ તે કામ કેવી રીતે કરવું ? ”

એક તંત્રી તરીકે શું શું કરતે બાળવવાની છે તે વિષે મી. સુરતીએ સમજણ પાડવા માંડી અને જો સમ્યક એડીટર મી. નીજાભાઈ નયોપલાએ આદિસમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો વાતમાં ને વાતમાં આપો દિવસ નીકળી જત. મી. નીજાભાઈએ વાતમાં બંગાણ પાડ્યું. મી. સુરતીએ મી. નયોપલાની, મી. ધીવા પાસે યોગબતા પડાવ્યા બાદ ૧. છટાલી દરકીસ લક્ષ્મ, ૨. ચીતમાં બળવો, ૩. ટિંગેટનો અર્થાત માર્ગસો, ૪. દાડા મુલ્લાની દડીલાઈ, ૫. છટાનમાં પારસી સંસ્થાન, ૬. સીવીલ મેરેજ બીલ, ૭ નેશનલ કૅમિય, ૮. સંસાર સુધારો, ૯. અંત્યજ વર્ગનો ઉદ્ધાર, ૧૦. સાહિત્ય પરિષદ એ વગેરે ચાલતા સવાસો ઉપર “ ધનુષ્ય બાણ ” શું વલણ (Policy) અપાસાર કરવાની છે તે વિષે નવા તંત્રીને સમ્યક એડીટરે પુછ્યું.

“ એક જો બાળતો સિવાય બીજા સવાસો વિષે મહેં હજી કાંઈ ચોક્કસ વિચાર બાંધેલો નથી ” નવા તંત્રીએ મત આપ્યું—“ નેશનલ કૅમિયને મારા અભિપ્રાય મુજબ હજી સુધી ખરો રસ્તો મળ્યો નથી. ‘ ઉદ્ધત ’ અને ‘ વિનીત ’ એવા જો પક્ષો કરીને શું દિદિ કાઢવાનો છે ? સ્વરાજ્યનો બહાનકાટ કરે છે પણ સ્વરાજ્યનું રહસ્ય સમજવા જેવું મહેંનું અને ગજણત મન થયું છે કે તે પ્રથમ નહીં થવું જોઈએ. ગન ક્યારે મજબુત થાય કે તન આરોગ્ય હોય ત્યારે. તનની મજબુતી મારે પૌષ્ટિક અન્ન ખાતું જોઈએ. મહેં નહીં કર્યું છે કે ‘ ધી ’ જેવા પૌષ્ટિક પદાર્થ એક પણ નથી, મારે ‘ ધી ’ ન્યાં સુધી છુટથી નહીં વપરાય ત્યાં સુધી શરીરમાં કાવત મજબુત નથી, અને ત્યાં સુધી નાતાકાત શરીરમાં મજબુત મજબુતી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. કેમ ખરું ? નહીં સુરજમલભાઈ ! ”

“ નીજાભાઈ ! ‘ ધીધી થતો કેસોદ્ધાર ’ એ આજનો મારો પ્રથમ તૈયાર કરું છું. ”

“ સંસાર સુધારો ” એના અર્થ એટલેજ સમજાય છે કે આપણી સંસ્થા

ગડેશી છે એમ આપણે પ્રથમથી જાની લઈએ છીએ. આર્થ દેશની રૂઢી, શુદ્ધિ, શુદ્ધિ, અનુપમ, અકલિત, અચલિત છે. હેમાં સુધારાની જગ્યાએ ક્યાં છે ? આપણે પૂર્વદાશમાં ધણું ચાલી લીમાલયની ઉંચી ટેલે પોહોંચી ગયા છીએ. હવે યાદ ખાવાની જરૂર છે. ખીણ પ્રાણની નકલ કરી આપણી અધમતા બતાવવા જેવું છે. જાપાન બસે પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું અનુકરણ કરી દાક્ષીની મોટાઈએ પહેચિતું હોય પણ તેથી શું ? મહેં હમણાંજ વાંચ્યું છે કે—રફાઇલેન્ડમાં આરકોના (Arcob) નામનું સંસ્થાન સ્થાપવામાં આવ્યું છે. આ સંસ્થાન-વસીઓ કૃત્રિમ છાંદગી છોડી કુદરતી રહેણી કરણી પસંદ કરે છે. શરીરને સુખને પ્રકાશ અને હવા જેમ બને તેમ પુષ્કળ મળવાથી આરોગ્ય બને છે એવો દિદાંત હેમને ગણે ઉતર્યો છે અને તે ધારણે તેમના ન્હાના મોટા બાળકોને પ્રકાશ સ્નાનીઓ (Sun bath) બતાવ્યા છે. આપણે ત્યાં તો દરજ્જા વરસના છેકરોએ નાગા ફરવાની રીત તો અનાદી કાળની પ્રચલીત છે, તે આર્થ નીતિ રીતિનું પશ્ચિમના લોકો હવે અનુકરણ કરવા તૈયાર થયા છે. એમતો આફ્રિકાના જંગલી હજસોથો પણ નાગા ફરે છે પણ તેથી શું ? તેનો રીવાજ તો આપણે ધીકારીએ છીએ. એટલે જ આપણી નીતિ રીતિ સુધરેલી પ્રજા પણ ચંદણ કરવા લાગી છે તે નીતિ રીતિવાળા દેશમાં હવે સુધારો ચાલે ? ”

“ જર્મન સહેનશાહે યોગ્ય વખત ઉપર કીંમતી બાણ્ય આપ્યું છે કે સ્ત્રીઓએ ધરમાં રહી પોતાનાં બચ્ચાં ઉછેરનાં તથા ધર કારભાર ચલાવવામાં મદદગાર રહેવું નિષ્પ્રત્યે. બાકી જાહેર છાંદગીમાં સ્ત્રીઓએ બીજાનું માથું મારવાનું નથી કેસરના એ ઉદ્ગારનો મમે તે હેતુ હોય પણ આપણે તો તાતપર્થ એ કાઢવાનું છે કે એ નીતિ રીતિ આધાર્વર્તમાં લાંબા કાલથી ચાલી આવે છે. આર્થ મદિલાઓ કોઈપણ પ્રકારે માથું ઉંચું ન કરે તેને વાસ્તે આપણા વડવાઓએ ધણી કાળજી રાખી છે. આપણી સાસુઓ અને નણદોએ પહેલેથીજ સાસનદેવી સુર્પણખા અને હેડબાનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. આવા આર્થ દેશમાં ‘ સંસાર સુધારો ’ એ સિંદને ગંધડાનું જોળીયું પહેરાવ્યા સમાન થાય છે. ”

“ તેને બદલે, મી નપોપલા, ‘ સંસાર કુધારો ’ એવું હેડીંગ રાખો તો સારું. આપણી નીતિ રીતિમાં ફેરફાર કરવા જે કોઈ માથું મારે તેને સખત ચીમકી લગાવો. ‘ ઘેર બેઠા ગંગા ’—એ આપણી કહેવન મુજબ ખરી ગંગાજી મુકીને પેલા કપોળ સેઠ ટેમ્સનુ જળ પીઈ અશુદ્ધ બન્યા તેને ન્યાતમાં લઈને તે વળોડી દાટો. બાપની વરદામાં ઉપર ધોરે બદલોજન અને રૂપીયો રૂપીયો દસજીનાં લાંબા કાળનો રીવાજ તથા હક છતાં જગનના દીકરા મમને તેના બાપની પાછળ બાદલો ન જમાડ્યા જેથી ‘ મોદકની ન્યન જમાડે તમા રૂપીયો રૂપીયો દક્ષણા દે ’ એવો હક અમલમાં લાવવાનો દાવો છુદેવોએ મરન ઉપર કરતાં કોઈ સાંભળ્યા વગર કાઢી નાખ્યો એ કરાવ ઉપર ખુજ દીકા કરે. અમારી માણીના દીકરાને બે બેરીયો જનાં સાસુ વહુને કહ્યો યતાં માણીએ ત્રીજી બેરી કરાવી તેને કુધારાવાળા ન્યાન બદાર મુઠ્ઠા તૈયાર થયા તેમને અનેક પન્નીવ (Polygamy) નો શાઆર્થ સમજાવી મુઠ્ઠા કરી ઘોતો ઠીક.—”

આટલું બાપણ થયું એટલામાં એડીટરે ઘેલામાઈ ઘેવરીયા અને ગાંધાજી ગગન ગાંધીયા રમમાં ધગી આવ્યા.

આ નિર્દય પિતાની ઉશ્કેરણીથી ત્રાસ પામેલા બિચારો શંકર લખ્યો તે ઝૂંપડી છોડી ચાલ્યો ગયો.

*

*

*

*

ઉપરના બનાવને બે વરસ વીનિ ગયાં. તે અરસામાં વિનાયકને મલાડની બંધી વ્યવસ્થા સોંપી છુટો બાપ મુંબઈમાં જ રહેતો હતો.

ત્રીજા વરસની શરૂઆતમાં જ સુનાય ગુજરી ગયો. ખેતી તથા કંટ્રીકટમાં ખોટ ચાલતી હોવાથી મલાડની બંધીને વગેરે વેચી દઈ વિનાયક ધંધો કરવા માટે મુંબઈના પોતાના મકાનમાં જ રહેવા લાગ્યો.

દુઃખમાં દિવસ ગુજરતો શંકર પુના તથા દક્ષિણના દેશોમાં મલુરી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. તેણે શાંતિખર્ચ નામની પુનાની એક કુળવાન છોકરી સાથે પોતાનું લગ્ન કર્યું હતું. વિનાયક કેટલીક ખટપટથી ચપસા નામની એક પૈસાદારની મિત્ર છોકરી સાથે પરણ્યો.

એકની એક છોકરીને પગીસ દબારનો વારસો સોંપી અપલાના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. વિનાયકનું નરીજ દુવે ખીલી નિકળ્યું. તે અપલાના દમામમાં તદ્દન અંતર્ભ ગયો. અપલાને વાંચતાં લખતાં ઠીક આવડતું હતું અને તેને અંગ્રેજી શીખવાની પણ ઇચ્છા થઈ હતી.

થોડા જ મહિનામાં અપલા તથા વિનાયક સ્વતંત્ર થયાં. વારસામાં મળેલા બંગલામાં નવી ફેશન અને આશુ સુધારાથી તેણી રહેવા લાગ્યાં. પાંચ છ મારા પછી શંકર પોતાના કુટુંબ સાથે મુંબઈમાં આવ્યો. તેણે વિનાયકને કરગરાને પોતાની દુઃખી સ્થિતિનો ચિતાર સંભળાવ્યો.

અપૂર્ણ.

—ગ્રંથ સત્કાર—

શ્રી નવીન વૈદ્યવિદ્યા—મી. યુનીલાલ પીતામ્બર ભટ્ટ (સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ, ગુજરાત હોસ્પિટલ, હોસ્ટેલ) તરફથી આ પુસ્તક અમોને મોકલ મળ્યું છે જેને અમે સાબાર સ્વીકારી અવસોધ્યું છે. આ પુસ્તક શારીરિક હરકાષ્ટ દોગને માટે સાન, સહેલા અને સસ્તા પ્રયોગો દર્શાવે છે. ડૉ. કુન્હેએ રવાનુભવથી સમય તથા યતના અચાગ બોગે ઇંગ્લેન્ડમાં લખેલા “ The new Science of Healing ” ના આધારને મી. યુ પી ભટ્ટે ઉપયોગ કરી તેમાં ફેરના સત્યનો જનસમાજને લાભ આપ્યો છે. પુસ્તકમાં વિચારશૈલી ગોઝ નિયમ પુરઃસર પ્રતીત થાય છે. કોઇ પણ વિચારશોળ માણસને તેમાં લખેલી દલીલો અસર કર્યા વિના રહે તેમ નથી. ગરીબને દાકતરની શીયો બચવામાં તેમ તાલેવાનોને કુદરતી ઉપચાર બનાવવામાં આ પુસ્તક ધણ જ ઉપયોગી છે. વળી જેમ જેમ સામાજિક સુધારે પધે છે તેમ તેમ કુદરતથી આપણે દુર જઈએ છીએ તે સિદ્ધાંત આપણને સમજવી આપણા પૂર્વજોની કુદરતી દિવાળીદારા નિરામયતા મેળવવાની આપૂર્વ રીતિઓ જણાવે છે. આની ગરીબ પ્રજા માટે કિ. રૂ. ૩-૮-૦ સદજ વધુ જણાય છે; પણ તેના ઉપયોગ અને ફાયદા આગળ આ બાબત નજીવી છે. પુસ્તકમાં સમજીતી માટે ચિત્રો પણ આપેલાં છે. આ પુસ્તકનો ખડોગો ઉદ્ધાન થાય છે એ જાણી અમે અધિકારીને તેમના નિજ્ય માટે ગુનારક બાદી આપીએ છીએ.

પત્ર પેટી.

પ્રિય ભાઈ.શ્રી.

તા. ૧-૪-૧૨-સાદરા.

વિશેષ આપનો હિતસાહ વધારનાર પત્ર વાંચી આનંદ થયો છે ને તે પ્રમાણે બીજા કાગળ આ સાથે મોકલ્યો છે.

હાલમાં આપણી સામાજિક સ્થિતિમાં ફેટલાક કારણોથી ઘણા મનુષ્યને પરદેશગમન કરવું પડે છે, તથા અભ્યાસ માટે અગર વેપાર માટે અગર કાંઈ કાંઈ પ્રસંગે પતિ પતિને અમુક કાળ વિયોગ ખમવો પડે છે, તેવા વખતમાં આર્થિકદિલાની અસહ લાગણી જે હાલના પશ્ચિમના પવનથી વિસરાતાં હાલમાં ફેટલીક બહેનો રથૂલ સંયોગને સંયોગ માની જૂઠાઈ થવાથી કલેશ ભોગવે છે; તેવા વખતે આ સાથેના કાગળ અતુલ જાણી મહે તમારા શ્રીભક્તમાં જાપવા મોકલ્યો છે, એટલે રથૂલ પ્રેમ કરતાં સૂક્ષ્મ પ્રેમ હજારે ગાઉ છેટે હોવા છતાં એક બીજાની લાગણી હોય છે તો તેમાં પણ ફેટલું સુખ હોય છે તેના બાસ આ પત્રથી યશો. માટે આશા છે કે આ કાગળ જાપશો.

લી. સરનેહ.

બહેન અંબાગવરીના પ્રણામ વાંચશો.

પ્રાણપ્રેમી,

દેવતા ઉપર પાણીની ત્હે ધારા કરી છે. ત્હારા કાગળથી મ્હારા હૃદયમાં અમૃત રેડવાથી શાન્તિ થાય તેના કરતાં વધારે શાન્તિ થયેલી છે. જો આ પ્રમાણે ત્હે ન કંઈ હોત તો મ્હારા માટે જનસમુદાયમાં શું આટલી બધી લાગણી થાત ?

શાસ્ત્રમાં પતિને સહધર્મ્યારિણી શા માટે કહેલી છે તે હવે મ્હને સારી પેઠે સમજાય છે. જે પુરુષને આત્મિક સ્વધર્મ સમજનારી સ્ત્રી હોય તે ખરેખર સુખી તથા પુણ્યવાળા છે. તે સ્વર્ગ તથા મોક્ષની રપ્પા રાખતો નથી. સંસાર ત્હને બંધનકર્તા નથી. તેમ તે ત્હને નર્કપ્રદેશ જણાતો નથી. ગમે તેવી દુનિયા ખરાબ હોય પણ ત્હને મન તો રાધા કૃષ્ણને રમવાનું રમણીય સ્થાન ઈલાવત જ છે. શાન્તિ તથા પવિત્રતાના તેના ધરમાં વારી રહે છે, ને તે હમેશાં દેવતાઓનું નિવાસસ્થાત ગણાય છે. હું ત્હને તેવી કાન્તા થવા તથા તેવું સુખ મ્હને આપવા આગ્રહથી માંગણી કરું છું. જે પુરુષને તેવી સ્ત્રી ન હોય ત્હને વેકુક પણ નર્ક સમાન છે. તેવું જીવન મરણ સમાન છે. મરણ પાત્રે પ્રાર્થના કરું કે આપણું જીવન તેવું ન થાય. આનંદથી આપણા સંબંધી સાથે સંસારસાગરમાં મુસાફરી કરી બજસાગરનું નાટક રજાતુંખ અનુસાર નક્કી કરેલો વખત પુરો થતાં મુકી પુરું કરી પછી બીજી જગાએ સુખમાં પ્રવેશ કરીએ તેવી મ્હારી ઈચ્છા છે. કૃપાળુ મરણ આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરે. આપણે ધરમાં રહીને નાટક બજાવવાનું યશ કંઈ હવે, તે મુકી અહીં આવવાથી ત્હારે દીલગીર થવાનું નથી. આ એક સામાન્ય નિયમ છે. જરા, નજર કરી જો. દરેક જગાએ મનુષ્ય ટોળાખંધ રમત કરવા ભોગા થાય છે. પણ રમતની ગમત કરવા જતાં તકાવત પડી જાય છે. ને રમતમાં મશગુલ થઈ ખરેખરી ગમતની રજાકીક પડે છે ત્યારે ગમતના બેશમાં સર્વ પોતપોતાના આનંદમાં જુદા પડી આગળ વધે છે, ને નવા નવા રંગમાં નવા નવા સ્વાંગથી નવી નવી રમતોમાં આનંદ લે છે. તેમાં જે પાછળ રહી જાય છે તે આકંદ કરે છે ને આગળ વધેલા સાદ રોલણાં રૂવે છે. મ્હે ત્હને તેવી રીતે તજ દીધી નથી, તો તું શા માટે વિલાપ કરે છે જ્યાં જ્યાં હું ગઈશ ત્યાં ત્યાં ત્હારા બીડ તરીકેજ રમત કરીશ ને એક દીવસ ફરી પાછા એક બીજાની સંજ્ઞાતમાં રમતની ઓકનો આનંદ ભોગવીશ.

લી. ત્હારો હરનાથ.

અદ્વૈત યોગ.

(શ્રીયુત જગમેહનદાસ વૃન્દાવનદાસ—વૉર્ડન રોડ મુંબઈ.)

નહી સાગરને મળે, મળીને તદ્દાકાર તે યાય !
તેવી કન્યા સ્વપતિ કુલમાં, એકરૂપ થઈ જાય !
લગ્ન નથી તે, પ્રેમ તણું એ જીવ સંમેલન છે !
એકય અનુભવ માનુષ તનુમાં અળગો ગહનજ છે,
ભવનીધિમાંનાં સુખ દુઃખોની લહેરે ભીજવીને;
ખહિર પ્રેમની ગાંઠ છોડીએ, લેહ શમાવીને.
પતિપત્નીનાં સરળ હૃદયપર અમૃતરસનો સેક;^૧
સુખ દુઃખોના પાશ કરે દઢ ખીલાવી મનનો ટેક.
આવા પ્રેમી પતિપત્નીનાં પ્રેમ પુષ્પનો સાર;
જગમાં પ્રસરી રસીક હૃદયમાં દેવી રસ ભરનાર,
ભિન્ન શરીરે, ભિન્ન વિચારે, હોય ભલે કદી લેહ;
પણ આત્મા તો માત્ર એકજ છે કહેતાં પુરાણ વેદ.
વિશ્વ પ્રવાસે જીવન રથનાં, પતિપત્નીરૂપ ચક્ર;
સમાનતાથી ગતિગમ્ય યાતાં માર્ગ કષ્ટતાં વક્ર.
રનેહ અને સદ્ગુણ સંયોગો પ્રકટ થાય સુખ દીપ;
જગના મોહ તણું તમ ટળતાં બ્રહ્મ દીસે જગ છીપ.

સ્ત્રી જાતિ વિષે વિવિધ વિદ્વાનોના વિચારો.

(શ્રીયુત જગમેહનદાસ વૃન્દાવનદાસ. મુંબઈ.)

સ્ત્રીને પ્રેમ એ પ્રણામ જીવનને અમૃત છે; તે સિવાય તેને સુખ એ શબ્દની સ્મૃતિ થતી જ નથી.

કાર્લેટન.

માતાના સ્વભાવનું પરિણામ તેના છોકરામાં દેખાઈ આવે છે

કાર્ટર.

પુરૂષ પ્રમાણે સ્ત્રીને પણ સુખની જરૂર છે.

કોલ્ટન.

સ્ત્રીમાં એવી એક અજ્ઞા જાદુઈ શક્તિ છે કે, ગમે તેવો જંગલી મનુષ્ય હોય તોપણ તેને તે પોતાપોતે આકર્ષી લે છે.

કોલી.

જે પ્રમાણે આરસામાં જોનારનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તે પ્રમાણે જ પતિના સુખ દુઃખાદિ મનોવિકારનું પ્રતિબિંબ પત્નીના સુખ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે.

ધરેશ્વરમત.

ઐ એ શાંતિની દેવી છે. આ હવેય પદ ઉપરથી તેને જોવી નીચે લાવવી એ દેવળ જંગલીપણું છે.

ફોડોપસ.

‘ પત્ની પદ માટે કંઈ ઐ યોગ્ય ? ’ એવો વખતે ઠાણ મને પ્રશ્ન કરે, તો “ જેણે પોતાના માતાપિતાના શબ્દનું કંઈ પણ ઉલ્લંઘન કર્યું નથી, તેજ ઐ પત્ની થવા યોગ્ય છે ” એવો હું તેને ઉત્તર આપીશ.

ફોડોપસ.

ઐ એ પુરુષને સમ્મતા શીખવનાર શિક્ષક છે.

ફોડોપસ.

તેનું સૌંદર્ય, તેનું તારણ્ય, તેનો આનંદી સ્વભાવ, તેના ગુણ, તેના દોષ, તેની અનેક સ્વભાવવહરી, એ સર્વ પુરુષના તેની પ્રત્યે પ્રેમ પ્રકટવાના દારણ્યૂત થાય છે.

ગણે.

જે ઐ પોતાના પતિને અને બાળકને સર્વદા આનંદમાં રાખે છે તેની પાસે સર્વ જગતમાંની મહારાણીઓના વૈભવ પણ તુલ્ય છે !

ગાદાસ્ત્રિમથ.

પતિવ્રતા ઐમાં ઇશ્વરના સંપૂર્ણ વૈભવ દેખાઈ આવે છે.

હર્મિસ.

એકલા શોભાયમાન અવધવ હોવાથી ઐને ખરું સૌંદર્ય ગ્રાપ્ત થતું નથી.

હુજેસ.

સદ્ગુણી ઐ એ જગતમાંની સર્વ વસ્તુમાં એક રમણીય વસ્તુ છે.

હંટ.

સદ્ગુણી ઐ ગ્રાપ્ત થવી એ ઇશ્વરનો સર્વોત્કૃષ્ટ વર છે.

જેરેમીટસર.

માતા બાલકને જોખામાં લાઇને બેઠી છે એ વખતની તેની પ્રેમદષ્ટિ ક્યો કુશળ ચિત્રકાર દોરવાને સમર્થ છે !

કિંગ્સલે.

ઐ પુરુષનો જન્મજો દાય છે.

લામરટાર્ધન.

મૃદમાં શાંતિ પ્રસરાવથી એનું જેને લાગતું દોષ, તેણે પોતાની પત્નીની કાષ્ટપણ કૃતિ તરફ સંશયભર દષ્ટિથી જોતું નહિ.

ડક્લેન્ડ.

પતિવતા સ્ત્રી અભિમાની હોય પરંતુ સરસ માર્ગી હોય છે.

સૌંદર્ય.

સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં વધારે સદ્ગુણથી ધર્મ પાળે છે.

શુભ.

સ્ત્રીના વિનાશ અને ગર્ભીય, સુખ અને દુઃખ, પ્રીતિ અને દ્વેષ એ વિશેષી ગુણોના સ્વભાવ ઐક્ય રહે છે.

માર્કસ.

સદ્ગુણથી સ્ત્રીધન સર્વદા પાસે રાખવું.

પ્લેન્ટસ.

વાંચન કરતાં આવડોકથીજ સ્ત્રીનું જ્ઞાન વધે છે.

ફ્રેડો.

આસિંગન અને અશુભય યોગથી સ્ત્રી પુરુષને ચકિત કરી લે છે.

ફ્રેડો.

અમારા કાપડા કરતાં સ્ત્રીની દરિયા વિશેષ સત્તા છે.

સેવીસ.

કોઈપણ દેશ કે રાષ્ટ્રનો સામાજિક, નૈતિક અને રાજકીય દરજ્જો જોવા હોય તો તે દેશ કે રાષ્ટ્રમાં પુરુષ સ્ત્રીવર્ગ સાથે કેવું વર્તન રાખે છે તે જોવાથી સમજવામાં આવશે. સ્ત્રીને દેવળની દેવીની જેમ પૂજા કરવાથી અને માનવાનથી રાખવામાં આવે છે, કે તેને પુરુષોની બરાબરીના દરજ્જાથી રાખવામાં આવે છે. અથવા માત્ર વિપવત્સિ માટેજ । ઉપયોગ સમજવામાં આવે છે, અથવા ધાણીના બગદની જેમ મજુરી કરાવવામાં આવે છે. એ વગેરે બાબતોને સંદિગ્ધ સાધારણ નિયમ “ પ્રત્યેક ક્રિયાને પ્રતિક્રિયા હોય છે ” Every action has its reaction ની દૃષ્ટિથી વિચારી જોવી. ઉદાહરણ માટે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ જોઈશું તો જાણીએ કે પૂર્વમાં સ્ત્રી એ ગુલામગીરીમાં બાંધાયેલી છે અર્થાત્ પૂર્વમાં મહારાષ્ટ્ર અધિકારમાં દુગેશ છે; અને પશ્ચિમમાં સ્ત્રીઓને યોગ્ય પદ ઉપર ચઢાવેલી છે અર્થાત્ પશ્ચિમમાં રાજ્યો દિગ્વિજય શામ્ભર ઉપર સ્વાતંત્ર્ય મુખનો અનુભવ લે છે.

માર્કસ.

સ્ત્રીનું અંતર પ્રેમરજ્જુથી વણાયેલું છે.

શેકસપીયર.

સ્ત્રીના નૈસર્ગિક સદ્ગુણોને શિક્ષણ પ્રકાશિત કરે છે.

શેકસપીયર.

પુરુષોને આવશ્યક:—શાણપણું અને શક્તિ છે.

સ્ત્રીઓને આવશ્યક:—મૃદુતા અને બીરતા છે.

સર રીચર્ડ ટવીલ

મને શ્રીના બ્રહ્મદીગ્ગની જેટલી ભીતિ છે તેટલી ખીજ કશાની નથી.

સાહેબી.

ધર્મ શ્રી અને પુરુષ બનેની બરોબરી બતાવે છે;

પણ તે પ્રમાણે કેટલા ધાર્મિક પુરુષો ચાલે છે ?

સેંટ પાયરી.

શ્રી એ માનવ ભૂતિનો વૈભવ છે એણે સમજીને છું તેને માન આપું છું.

ટવીસ.

શ્રીનું જીવન નિયંત્રિત અને નિયમિત છે. તેને જન્મારો પુરુષોને અવધર્મીને રહેલો છે. દુર્દૈવથી જ પતિ પાસેથી તેને સુખ ન મળ્યું તો તેના રક્ષક રૂપે ધર્મરજ છે । આ અક્ષય કારણથી આજ સુધીમાં કેટલી અબજોઆ અકાળ આ લોક ત્યજીને ચાલી ગયું છે ? આ પાપનો બોલો કાના શિર ઉપર છે ?

વોશિંગ્ટન ઇરવીંગ.

સદૃશ્ય શ્રી આ મૃત્યુ લોકમાં સર્વોચ્ચ પુષ્પ જેવી છે । કેવી સુંદર । કેવી નિર્મળ । કેવી નિષ્કલંક ।

થકરે.

પોતાનું દુઃખ ખીજ પાસે નહિ કહેતાં તે અંતરભાજી જુરી જુરીને શમાવે છે.

વોશિંગ્ટન ઇરવીંગ.

અનુભવ શિવાય પત્નીની ખરી હિંમત સમજીતીજ નથી.

વોશિંગ્ટન ઇરવીંગ.

કાળની વદ દષ્ટિ ચતાં મનુષ્યો ઉપર જે સંકટની પરપરા ચાલે છે તે કેટલા ધૈર્ય-થી શ્રી તોડી નાંખે છે તે આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ. કામળ અને અશક્ત છતાં પણ આવા પ્રસંગોમાં તેને અનુપમ ધૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં સુધી પોતાના કુટુંબનું સંકટ શમવું નથી ત્યાં સુધી તેના ધૈર્ય અને દુઃખની લડત ચાલતી રહે છે. જે પ્રમાણે મદાન ઉંચા જૂઠાને વેલી વટાણીયામાં પોતાના કામળ પાસથી રિયર કરે છે તેમ ધર્મર સંકેત પ્રમાણે શ્રી પોતાના પતિને મનોવૃત્તિથી પાસથી સંકટ વખતે રિયર બનાવે છે.

વોશિંગ્ટન ઇરવીંગ.

પુરુષના દુઃખે દુઃખી, સુખે સુખી, માનથી માનવાળી, અપમાનથી અપમાનમુક્ત, તેના દુર્ઘટ્ટને છુપાવનારી, અને તેની તાબેદારી ઉઠાવી ગુલામગીરી બળવવામાં પોતાનું સ્વતંત્ર વિસરીજનાર એવી તો એકલી શ્રી જ છે ।

વોશિંગ્ટન ઇરવીંગ.

ઉત્તમ ગૃહ એ જ શ્રીના ખરો આર્તદ છે.

જિમરમેન.

મહારાણા પ્રતાપસિંહ ઉપર

મહારાજ પૃથ્વીરાજનો પત્ર.

અર્ચક.

સ્વરિત-શ્રી સ્વામિમાની કુલ-કમળ તથા દિન્દુઆશુર્ચ સિદ્ધ,
 શરો મેં સિદ્ધ સુ-શ્રી શુભિરચિ-સુકૃતી શ્રીપ્રતાપ પ્રસિદ્ધ;
 લગ્નધારી હમારે કુલયયુત રહેં આપ ગદગર્ભ-ધામ;
 શ્રીપૃથ્વીરાજ હા હો વિદિત વિનય સે પ્રેમ-પૂર્ણ પ્રધામ.
 હા ! કેસા હો રહા હું ઇસ અવસર મેં ઘોર-આશ્ચર્ય લીન;
 દેખા હે આગ મેંને અચલ ચલ દુઆ, મિન્દુ સરથા-વિદીન !
 દેખા હે, કયા વદ્ મેં, નિપનિત નહા મેં ઇન્દ્ર હા આજ છવ !
 દેખા હે આર બી, દો, અકગર-કર મેં આપ હા સન્ધિ-પત્ર !!!
 આશા હી દષ્ટિ સે વે પિતર-અર્ચુ કિશે સ્વર્ગ મેં દેખતે હે ?
 સખી વંશ-પ્રતિષ્ઠા ક્ષિતી પર અપની વે કદા લેખતે હે ?
 મળ્યાંદા પૂર્વજે હી અજ તક હમ મેં દષ્ટિ આની કદા હે ?
 દોતી હેં વ્યોમ-વાણી વહ ગુણ-ગરિમા આપ હી મેં વહા હે.
 ખોલે સ્વાધીનતા હા અજ હમ સજ હેં નામ કે હી નરેશ;
 હાયા હે આપ મેં હી ઇસ સમય અહો ! દેશ હા શીર્ષ-દેશ,
 જતે હેં કયા છુટાને અજ હિસ સિર હા આપ બી હો હતારા !
 સારી રાષ્ટ્રીયતા હા સિવ ! સિવ ! ધિર તો હો સુકા સર્વનારા !!!
 હા, નિરસ-દેહ દેખા અકગર હમ મેં આપકો માન-દાન;
 ખોતે હેં આપ હા ! હા ! હિસ પર અપના આન-ધર્મોક્તિમાન !
 છોડો સ્વચ્છન્દતા હા મૃગપતિ ! વનમે દુઃખ હોતા બાજ હે;
 લોહ કે પીંગડે મેં તુમ મંત રહના, સ્વર્ણ હા પીંગડા હે !
 કયા હેં યે નેત્ર મેં કુછ વિકૃત, કિ હેં કીક યે પત્ર-વર્ણ,
 દેખુ, હે કયા સુનાતા વહ ત્રિપિ મુઝ હા, અજ હેં દાય ! કર્ણ.
 રોગી હો નેત્ર મેં, વહ લિપિ ન રહે આપ કે લેખ જૈસી;
 હો જાડા દૈવ બધિર પર સુર જાત કોઈ ન વૈસી.
 બાધાયે આપકો હેં બહુ વિધ વનમે, મેં ઇસે માનતા હેં;
 શાહી મેના સદા હી અનુપદ રહતી સો અમી જનતા હે.
 તો બી સ્વાધીનતા હી વિદિત કર રહી આપકો કીર્તિ-શાહી,
 હો આહે ત્રિતાલી પર ઉચિત નહી દીનતા ચિત્તવાળી.
 આપે થે, યાદ હે કયા, જિસ સમય વહા "માન" સન્માન પા કે,
 જાને હા થે ન બેઠ મિસ કર હિન કે સાથ મેં આપ આ કે.

ક્ષાત્રપાલ રાણા પ્રતાપ

પ્રતાપ-રાણનો જન્મ હે વીર ! જન્મના સુખ કારણે,
 યદિમા ઇશ્વરી આરા, ગમ્ય છે ધર્મ ધારણે,
 ગળના જન્મ ને પ્રાણ પ્રાણના નિત સર્વે એ,
 રાણનું રાણ્ય અર્ચ્ય, પ્રાણનુજ કુટુંબ છે,
 ધર્મના પથથી પાર રાણનો એક ધર્મ છે,
 દિવ્ય તે યદિ કર્તાના હૃદયેનો અવતાર છે (માનવાના)

FOR PHOTOS
LIKE PICTURES OF ART
GO TO

GOMES & LAWRIE.
BOMBAY